

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

SAYI / ISSUE 55 • 2020

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

İSAM

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. İsmail E. Erünsal – Prof. Dr. Heath Lowry
Prof. Dr. Feridun M. Emecen – Prof. Dr. Ali Akyıldız
Prof. Dr. Bilgin Aydın – Prof. Dr. Seyfi Kenan
Prof. Dr. Jane Hathaway – Doç. Dr. Baki Tezcan

Bu dergi *Arts and Humanities Citation Index–AHCI* (Clarivate Analytics), *Scopus* (Elsevier), *Turkologischer Anzeiger* ve *Index Islamicus* tarafından taranmakta olup *TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler* veri tabanında yer almaktadır.

Articles in this journal are indexed or abstracted in *Arts and Humanities Citation Index–AHCI* (Clarivate Analytics), *Scopus* (Elsevier), *Turkologischer Anzeiger*, *Index Islamicus* and *TÜBİTAK ULAKBİM Humanities Index*.

Baskı / Publication TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Ostim OSB Mahallesi, 1256 Cadde, No: 11
Yenimahalle / Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Sertifika No. 15402
Sipariş / Order siparis@29mayis.edu.tr

Osmanlı Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmi ve fikri sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of Ottoman Studies is a peer-reviewed, biannual journal.
The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon their authors.

Elmalıkent Mah. Elmalıkent Cad. No: 4, 34764 Ümraniye / İstanbul
Tel. (216) 474 08 60 Fax (216) 474 08 75
dergi.osmanli@gmail.com
© İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020

Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies

Sayı / Issue LV · yıl / year 2020

Sahibi / Published under the auspices of TDV İslâm Araştırmaları Merkezi ve İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi adına
Prof. Dr. Rařıt Küçük – Prof. Dr. Mustafa Sinanođlu
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Publication Process Erdal Cesar

Yayın Kurulu / Editorial Board Prof. Dr. İsmail E. Erünsal, Prof. Dr. Heath Lowry
Prof. Dr. Feridun M. Emecen, Prof. Dr. Ali Akyıldız,
Prof. Dr. Bilgin Aydın, Prof. Dr. Seyfi Kenan,
Prof. Dr. Jane Hathaway, Doç. Dr. Baki Tezcan

Yayın Danışma Kurulu / Review Board Prof. Dr. Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Evangelia Balta (Yunanistan)
Prof. Dr. Kemal Beydilli (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Birinci (Polis Akademisi, Ankara)
Prof. Dr. Linda T. Darling (Arizona Üniversitesi)
Prof. Dr. Suraiya Faroqhi (İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul)
Prof. Dr. Pál Fodor (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte)
Prof. Dr. François Georgeon (Paris Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsü)
Prof. Dr. Şükrü Hanioglu (Princeton Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet İpşirli (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Karamustafa (Washington Üniversitesi, St. Louis)
Prof. Dr. Ahmet Kavas (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin Kunt (Sabancı Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülru Necipođlu (Harvard Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir Özcan (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Henning Sievert (Heidelberg Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Sinanođlu (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdeljelil Temimi (Tunus)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız (E. Hacettepe Üniversitesi)

Kitâbiyat / Book Review Editor Doç. Dr. Emrah Safa Gürkan

Yay. Kur. Sekreteri / Sec. of the Ed. Board Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul Ökten
Sekreter Yrd. / Ass. Sec. of the Ed. Board Dr. Öğr. Üyesi Özlem Çaykent, Cengiz Yolcu,
Abdullah Güllüođlu, Sinan Kaya

Style editor Adam Siegel

Tashih / Correction Mustafa Birol Ülker – Prof. Dr. Bilgin Aydın
Sayfa tasarım / Design Ender Boztürk

ISSN 0255-0636

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Musul Kazası'nın Cizyegüzârları ve Bölgesel İlişkileri (XVII. Yüzyılın Son Çeyreği) /
Poll Tax (Jizya) Payers of the Mosul Kaza and Its Regional Relationships
(The Last Quarter of 17th Century) • 1

OĞUZHAN SAMIKIRAN

'Üzerime bir kubbe ve âsâr-ı binâlar etmen': Osmanlı Mimarlığında
Açık Türbe Modası (1661-1763) / 'Do not build a dome and monuments on me':
Uncovered Tomb Taste in Ottoman Architecture (1661-1763) • 51

MUSTAFA ÇAĞHAN KESKİN

Kudüs Vakıflarında İstihdam: 18. Yüzyılda Vakıf Görevlilerinin Sosyo-Ekonomik
ve Demografik Özellikleri / Employment in the Waqfs of Jerusalem:
Socio-Economic and Demographic Characteristics of Waqf Staff During
the 18th Century • 99

ŞERİFE EROĞLU MEMİŞ

18. Yüzyıl Sonunda Ayanlık Siyaseti ve Germiyanzâdeler / The Politics
of the Local Notables at the end of the 18th Century and the
Germiyanzâdes • 145

MURAT DAĞLI

Osmanlı Sanayisi Hizmetinde Kırk Yıl: İngiliz Mühendis Frederick
William Taylor'un Hayat Hikâyesi (1807-1875) / Forty Years in the Service of the
Ottoman Industry: The Life Story of English Engineer Frederick William Taylor
(1807-1875) • 181

SERDAL SOYLUER

Laramanlar: Gizli Hristiyan Arnavutların Mihaliç'e Sürgünü (1846-1848) /
The Laramans: The Exile of the Crypto Christian Albanians to Mihalic
(1846-1848) • 207

YAKUP AHBAB

“All We Hope is a Generous Revival”: The Evangelization of the Ottoman Christians in Western Anatolia in the Nineteenth Century / “Bütün Ümidimiz Cömert Bir Uyanış”: On Dokuzuncu Yüzyılda Batı Anadolu’da Osmanlı Hıristiyanlarının Evanjelizasyonu • 243

MERİH EROL

Birinci Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya’da ve Dünyada Yankılanması / The Fall of Erzurum to Russian Occupation: The Reflections of the Occupation According the Russian Press and Literature and in the World • 281

RAMİN SADIGOV

KİTÂBİYAT / BOOK REVIEWS

Murat R. Şiviloğlu, *The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire*

Abdulhamit Kırmızı • 319

Gennaro Varriale (ed.), *¿Si fuera cierto? Espías y agentes en la frontera (siglos XVI-XVIII)*

Francesco Caprioli • 324

Cem Behar, *Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musıkî Makamları: Kantemiroğlu (1673-1723) ve Edvârî’nın Sıra Dışı Müzikal Serüveni*

Beyza Topuz • 328

Elif Akçetin and Suraiya Faroqhi (eds.), *Living the Good Life: Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*

Tayfun Ulaş • 333

Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*

Ayşegül Kuş • 336

VEFEYÂT / OBITUARY

Elizabeth A. Zachariadou (1931-2018)

Marinos Sariyannis • 339

Kemal H. Karpat (1923-2019)

A. Deniz Balgamiş, Alim Arlı • 343

Musul Kazası'nın Cizyegüzârları ve Bölgesel İlişkileri (XVII. Yüzyılın Son Çeyreği)

Oğuzhan Samıkıran*

Poll Tax (Jizya) Payers of the Mosul Kaza and Its Regional Relationships (The Last Quarter of 17th Century)

Abstract ■ To determine the contribution of the poll tax registers (jizya defters) on the history of Ottoman non-Muslims and the Ottoman city has been considered as a problem within the scope of the relationship between the Ottoman city and the non-Muslims.

The main purpose of the research is to reveal the both urban and rural settlements of non-Muslims in Mosul Kaza; the characteristics of migrations and immigrants; the spatial organization of crafts; the regional relations of Mosul and the effects of variola.

The objectives of the research are: What are the urban-rural population and the income level? What is the impact of the conceptual confusion in the register terminology to determine both social and demographic features? What is the relationship between the quantities and qualities of crafts and the features of mahallas (quarters)? What is the reason of disproportion in the number of master-apprentice? What is the relationship between the contents of poll tax registers that belong to the cities which have border for neighboring countries and the Ottoman border policies? What is the relationship between the spread of variola and weaving?

This research is based on the poll tax register of the Mosul Kaza dated 1103/1691-92. Various documents and registers in the Ottoman Archives (in İstanbul) and sharia court records of Diyarbakır and Mardin have been used in order to interpret the data in the register.

The following findings have been obtained: 49% of the native non-Muslims in the kaza have been habitant in the city and 64% of them was ednâ (low-class in terms

---

* Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi.

of income level). The rate of ednâs in rural areas was 77%. In the city, the migrants from rural areas (the rate is 29%) and different cities (the rate is 61%) have been encountered. Rencbers who constituted the majority of scattered (perakende) poll taxpayers that are classified as “who do business/work in the city” and “who are pass-byers” included porters, crafts and capital owners. The majority of rencbers, architects, jewelers, saddlers, weavers, and the craftsmen who composed of the sub-sectors of weaving was in the mahalla of Dergâh-ı Nestûrî. The crafts who played role in the production of the river transportation vehicles had concentrated in the same mahalla. Some Muslim apprentices worked with non-Muslim masters. The rate of apprentices in the city was 13%. The rate of immigrant apprentices was 26%. 1/3 of the jewelers and 31% of the sword maker was composed of immigrants. There were no non-Muslim bakers, butchers, millers and horseshoers in Mosul. The variola mainly affected the tailors, rencbers, weavers, painters, and carpenters. The traces of the Ottoman poll tax have been founded in the proverbs.

The rural poverty has been higher than the urban poverty even if there was no significant difference between rural and urban population in terms of non-Muslims. The low income level in the rural areas in addition with the employment areas and the trade that the administrative and geographical location of Mosul provided directed labor, craft and capital (low or high) owners to the city and particularly the busy mahallas of the city.

Keywords: Poll Tax (Jizya) Registers, Non-Muslims in the Ottoman Empire, Jews and Christians of Mosul, Crafts and Craftsmen of the Middle East, Migrations and Immigrants in the Middle East, Smallpox in the Ottoman Empire, Turkish and Arabic Proverbs

Giriş

Osmanlı, cizye tahsilinde “mükellefiyet yaşı”nın tespitinde sorunlar yaşıyordu.¹ Bu sorunları aşmada geliştirdikleri yöntem ve uygulamalara dair bilinenler sınırlıdır. Tournefort, cizye tahsiliyle kafa ve boyun gelişimi arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır: “Cizye ödemesi gerekenleri saptamak için, bir iple boyun ölçüsü alınır; daha sonra ipin iki ucu, ölçüsü alınan şahsın dişleri arasına konup ölçü tam iki katına çıkarılır; eğer baş ipe hiç değmeden bu ölçünün içinden geçiyorsa o şahsın cizye ödemesi gerekir, eğer başı geçmiyorsa cizye vermez.”²

1 Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, Şinasi Altundağ (çev.), *Bellekten*, VIII/32 (1944), s. 623.

2 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Ali Berktaş (çev.), Stefanos Yerasimos (ed.), (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), I, s. 249.

Fiziksel gelişim ve iktisadi vaziyet ile cizye mükellefiyeti arasında bağı açıklayan veriler mevcuttur. Mesela emred ve mürâhık (bıyığı terlemiş oğlan) olduğu ve büluğa ulaştığı kanıtlandığında, kişi cizyegüzâr/cizye mükellefi (cizye ödeyen kimse) olabiliyordu.³ Büluğa ermeyenlerden cizye alınmazdı.⁴ Kazanç sağlamasını önleyen kötürümlük, noksanlık, felçlik veya hastalıklı olmak gibi sahih özrü olmayanlardan tahsil edilirdi.⁵ Ayrıca geçimini sağlayacak uğraşa iktidarı olmayıp sadakalarla geçinenler,⁶ pîrî fâni (oldukça yaşlı) olduğu ve kîsb u kâra (iş ve kazanca) kadir olmayıp fakirliği onaylananlar ödemezdi.⁷ Nafakanın kazanılmasına engel olan elin/kolun yaralı olması da yükümlülüğü önlüyordu.⁸ Bedenen olgun ve sıhhatli olması, iaşesi için bir uğraşa sahip olması, ticaretle⁹ geçimini sağlaması, yani bir amele kadir olması kişiye külfet getiriyordu. Yani kîsb u kâr karşılığında cizye ödüyordu.¹⁰ Kısacası mükellefiyet, öncelikle kimseye gereksinmeden ekmeğini kazanabilecek güce ve olgunluğa ermeyi ve bunun da ispatını gerektiriyordu.

Bedensel gelişimle birlikte toplumsal ve iktisadi yapıyla doğrudan ilişkili olan “boyun (rekabe) ve kafanın (re’s) ipe ölçümü” uygulamasının, “Kurda ‘boynun niçin kalındır?’ demişler, ‘işimi kendim görürüm de ondan’ demiş”¹¹

3 İstanbul örneği için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci (KK.d) nr. 3509, (8 Muharrem 1107/19 Ağustos 1695), s. 133.

4 Sofya örneği için bkz. BOA, KK.d nr. 3509, 26 Temmuz 1695 (14 Zi’l-hicce 1106) , s. 131.

5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnü’l-Emîn-Dâhiliye (İE.DH) 9/913, 15 Kasım 1691 (23 Safer 1103).

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ‘Ali Emîri-Ahmed II (A.E.SAMD II) 18/1977, 22 Haziran 1694 (28 Şevvâl 1105). “...sağ kolum mecrûh ve ‘amel-mânde ve kâr ve kisbe kâdir olmayub asla menzîlim ve emlâkım ve bir habbem olmayub harabdır geçünürüm bir etmeğe (ekmeğe) muhtâc ...”. Edirne örneği için bkz. BOA, KK.d nr. 3509, 10 Mayıs 1695 (26 Ramazân 1106); “...kâr u kîsb eylemediğimiz ecilden yave cizyesi taleb olunmaz ...”. Edirne örneği için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) nr. 9848, 14 Temmuz 1667 (22 Muharrem 1078), s. 148.

7 Balıkkesar örneği için bkz. BOA, KK.d, nr. 3508, 16 Nisan 1692 (29 Receb 1103), s. 97.

8 BOA, KK.d, nr. 3509, 31 Temmuz 1694 (8 Zi’l-hicce 1105), s. 26.

9 İstanbul örneği için bkz. BOA, KK.d nr. 3508, s. 48 (sonraki belgenin tarihi: 4 Şa’bân 1103/21 Nisan 1692).

10 Halep örneği için bkz. BOA, MAD.d, 9848, 6 Cemâziye’l-evvel 1077 (4 Kasım 1666), s. 36, Vize ve Kırkkilise için bkz. BOA, MAD.d, nr. 9848, s. 129; BOA, KK.d, nr. 3508, 9 Temmuz 1691 (12 Şevvâl 1102), s. 30.

11 Samed Alizâde, *Oğuznâme (Emsâl-i Mehmedali) XVI. yy.da Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı*, Ali Haydar Bayat (haz./yay.), (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992), s. 67; Güvâhî, *Pend-nâme (Öğütler ve Atasözleri)*, Mehmet Hangirmen (haz.), (Ankara: Kültür

atasözleriyle ilişkisi; birçok örf, adet ve inançların zamanla coğrafi şartların, farklı kültürlerle ilişkilerin, dinin ve hâkim devletlerle beyliklerin yaptırımlarının etkisiyle toplumun söz dağarcığına giren cizye uygulamasının kalıntılarını mı işaretler? Nitekim bir olayı veya bir işi temsil yoluyla tanımlamakla birlikte bir hükmü içeren atasözleri,¹² toplumsal ve kültürel kodlu belirli bir vakianın ve tecrübenin değerler süzgecinden geçirilerek fikren onaylanması neticesinde türemektedir.¹³ Ayrıca atasözünü söyleyen kişi “o sözün varacağı yeri, çıktığı yere yaklaştırarak ve benzeterek söyler”.¹⁴ Bir milletin toplumsal ve kültürel açıdan geçirdiği evreleri yansıtan¹⁵ atasözlerini Aksoy, “atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözler” olarak tanımlamıştır.¹⁶ Kısacası atasözlerinin ortaya çıkmasında toplumsal bir gerçek ve yaşantı esas teşkil etmekteydi.

Osmanlı'nın tatbik ettiği vergi uygulamalarının halkın edebî kültürü üzerinde etkili olduğunu gösteren ve emsal teşkil eden en seçkin örnek Musul toplumunun söz dağarcığına yerleşen ve halk ağzıyla (âmmice) kaydedilen bir Musul atasözünde görülmüştür: “Misl Yehûdî mahbûs ‘alâ temittu’ (Yahudi temettüyü¹⁷ ödemekle yükümlüdür)”.¹⁸

Halep toplumunda da benzeri atasöze rastlanmıştır: “Vechu mitl defteri't-temettu' (yüzü temettü defteri gibi)”. Yani insanın hoşlanmadığı bir yüz (vech), tebaa tarafından yine hoş karşılanmayan ve münker kabul edilen vergi defterine (temettu'ât defteri) benzetilmiştir. Çoğunlukla evrilip çevrilmesi neticesinde

---

ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), s. 65; Şinasi İbrahim, *Durûb-u emsâl-i 'Osmâniyye*, (Kostantiniyye: Matba'a-ı Ebu'z-Ziyâ, 1302), s. 370.

12 Şinasi İbrahim, *Durûb-u emsâl*, s. 509.

13 İhsan Kurt, *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 1-2.

14 Ahmet Vefik Paşa, *Atalar Sözü Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl*, Recep Duymaz (haz.), (İstanbul: Gökkuşbu, 2005), s. 20.

15 Dehri Dilçin, *Edebiyatımızda Atasözleri (1. Kitap)*, (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945), s. XIV.

16 Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), s. 36.

17 Temettü', XIX. yüzyılda alınan bir çeşit vergidir.

18 مثل ايهودي محبوس على تمتع. bkz. Muhammed Ra'ûf el-Gulâmî, *Kitâbü'l-müreddedi'l-emsâli'l-âmmiyyeti'l-Mevsiliyyeti*, Mü'eyyed el-Gulâmî (nşr.), (Bağdâd: Matba'atü'ş-Şefik, 1384/1964), s. 142.

defterde oluşan buruşuklukla, istemeyerek vergi verenin buruşmuş/bükülmüş/ekşi yüzü kastedilmiştir.¹⁹

Yukarıda geçen atasözündeki “boyun” ibaresi de rastlantı sonucu kullanılmamıştır; çünkü Subhî Tarihi’nde geçen “âmmе-i Nasârâ ve Yehûd ve Kıbt’ın cizye-i rekabeleri²⁰” ibaresi²¹ cizye-boyun ilişkini vurgulamaktaydı. Sözlüklerde boyun kelimesi “uhde” ve “zimmet”; boyuna almak, “taahhüd” ve “zımân”; boyun borcu, “farîza” ve “vâcib ‘ale’z-zimme”; boynu ince, boyun vermek ve boyun kesmek ise “itaat” anlamındadır.²² Boyun olmak ise “kefil, mütekeffil ve zâmin olmak; tazmin ve tekeffül etmek” anlamlarındadır.²³ Nitekim “İslâm Devleti’nin kefaleti altında bulunan” zimmi, “baş üzerine vazedilen” ve devletle ehl-i zimmet arasında “karşılıklı bir muahede” olan cizyeyi ödemekle mükellefi. Aykırı davranmak devletin taahhüt ettiği himayenin kalkmasına, hapis cezasına ve hatta zimminin hayatına mal olabilirdi.²⁴

Musul Kazası²⁵yla bağı bulunan yerli ve yabancı (ecnebi) cizyegüzârların²⁶ sayılarını, yerleşimini ve uğraşlarını ve meslekler açısından kazanın bölgesel

19 وجه مثل دفتر التمتع. bkz. El-Eb Yûsuf Kûşâkıcı, *el-Emsâlü’ş-ş’a’biyyetü’l-Halebiyye ve emsâlü Mârdîn*, (Haleb: Matba’atü’l-İhsân, 1978), el-cüz’ü’s-sânî, s. 580.

20 Araççada rekabe (زَقَبَة), “boyun” anlamındadır.

21 Vak’anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Mesut Aydınar (haz.), (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), s. 234.

22 Mehmed Ali el-Ünsî, *Kâmûsü’l-lügati’l-‘Osmâniyyeti’l-müsemmâ dıvârü’l-lâmi’âti fi müntehabâti’l-lügâti*, (Beyrût: Matba’a-ı Cerîde-i Beyrût, 1318), s. 130-131.

23 Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), s. 452.

24 Nedkoff, “Cizye (Baş Vergisi)”, s. 605, 606, 607.

25 Musul Sancağı Bağdat, Şehr-i Zor, Lahsa ve Basra yolu üzerinde bulunuyordu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d) 40, 135/296. Musul ayrıca Osmanlı’nın doğuda Safevilere karşı sağlam bir seddini (sedd-i sedîdi) oluşturuyordu. BOA, A.DVNS.MHM.d 87, 87/246. İncelenen dönemde Musul Kazası, Musul Eyaleti’nin merkeziydi. Musul Kazası, Diyarbakır’dan Haleb’e giden anayol üzerindeydi. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (III. ve IV)*, Seyit Ali Kahraman (haz.), (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), I, s. 59a. Musul, Dicle’nin her iki tarafına yayılan bir vilayet olup merkezinin adıyla bilinmekteydi. Kuzeyde Van ve Diyarbakır vilayetleri, batıda (Şehr-i) Zor Mutasarrıflığı, güneyde Bağdat Vilayeti ve doğudaysa İran’la çevriliydi. Şemseddin Samî, *Kâmûsü’l-Âlâm*, (İstanbul: Mehrân Matba’ası, 1316), VI, s. 281.

26 Bu çalışmada “yerli” kavramı Musul Kazası’nda bulunma sebebi geçici olmayıp kalıcı olan Musul ahalisini, Musulluyu yani Musul’un yerlisini tanımlamak için kullanılmıştır.

ilişkilerini kapsayan müstakil bir çalışma şu ana kadar gerçekleştirilmemiştir. Ancak Musul'un fiziki, idari, demografik, toplumsal ve iktisadi yapısına ilişkin çalışmalar yapılmıştır;²⁷ ed-Dîveci, çalışmalarında arşiv kaynaklarına başvurmadan genellikle Musul'un ticareti, zanaatı, çarşıları, esnafının nizamı, kiliseleri ve manastırları hakkında bilgiler vermiştir, fakat cizyegüzârlar ve mesleklerine dair herhangi bir bilgiye değinmemiştir.²⁸ Bayatlı tahrir defterlerini kullanmıştır. Fakat sadece cizyegüzârların yaşadıkları köylerle,²⁹ Müslim, Hristiyan ve Yahudi olarak sınıflandırmadan, mahallelerini hane sayılarıyla vermiştir.³⁰ Gündüz'ün çalışmasında ise Hristiyan ve Yahudilerin yaşadıkları mahalleler, köyler ve nüfusları hakkında sayısal veriler sunulmuştur³¹ ve –Bayatlı'dan farklı olarak– miktarlarıyla birlikte 35 esnafın ismi verilmesine rağmen,³² bunların dinî kimliğiyle sakin oldukları mahalleler belirtilmemiştir. Khoury 3813 numaralı defterden yararlanmıştır, ancak verdiği bilgiler sayısal değerlerle sınırlıdır.³³ Rafâ'il Bâbü İshak'ın çalışmasında da Osmanlı'ya ayrılan bölümde Musul'daki Hristiyan ve Yahudilerin mahalleri ve meslekleri işlenmemiştir.³⁴ Hristiyan ve Yahudilerin yaşadığı mahalle ve meslekleri içermemekle beraber hem konu hem yoğunlaştığı dönem

---

“Yabancı” kavramı ise ticaret, zanaat, işçilik, seyahat ve ziyaret gibi sebeplerden farklı bölgelerden Musul Kazası'na gelen Osmanlı reayası için kullanılmıştır. Çelebi yabancıları “gurebâ” olarak tanımlamıştır. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (III. ve IV)*, s. 402b.

27 Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999); Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul, 1540-1834*, Ülkün Tansel (çev.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003); Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2003).

28 Sa'îd ed-Dîveci, “Kal'atü'l-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri”, *Mecelletü Sûmer*, el-mücelledül-'âşir, el-cüz'ü'l-evvelü (1954), s. 1-24; aynı yazar, “Cisrül-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri”, *Mecelletü Sûmer*, XII (1956), s. 1-123; aynı yazar, “el-Mevsil”, *el-Mu'temerü't-tıbbî'r-rebî'i'l-evvelü li'l-cem'iyeti't-tıbbiyeti'l-İrâkıyyeti bi'l-iştirâki ma'fer'ül-cem'iyeti bi'l-Mevsil*, (1964), s. 1-16; aynı yazar, *Târihü'l-Mevsil*, II, (Basım yeri yok: Basımevi yok, 2001); aynı yazar, “Sinâ'tü'n-nesîci fi'l-Mevsil”, *bi-münâsebeti ihtifâlâti'l-münşeatü'l-âmmeti li'l-gazeli ve'n-nesîci fi'l-Mevsil bi-mürûri “30” âmmen 'alâ bedelihâ bi'l-intâci 26/03/1957–26/03/1987*, (1987); aynı yazar, *Ticâretü'l-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri*, (el-Mevsil: Müdiriyyetü Dâri İbni'l-Esir li't-tubâ'a ve'n-neşri, 2013).

29 Bayatlı, *Musul Eyâleti*, s. 46, 48, 49, 50, 51, 52, 57, 60, 62, 68, 76, 77.

30 Bayatlı, *Musul Eyâleti*, s. 111-117.

31 Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 94-95, 144, 146, 147, 154, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 175, 184, 187, 188, 237-250.

32 Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 103-104.

33 Khoury, *Devlet ve Taşra Toplumu*, s. 47, 60.

34 Rafâ'il Bâbü İshak, *Târihü Nasârâül-'Irâk münzü intişârü'n-Nasrâniyye fi'l-âktâri'l-İrâkıyye ilâ eyyâminâ*, (Bağdad: Matba'atü'l-Mansûr, 1948), s. 122-155.

hem de Musul'un idari statüsü itibariyle araştırmamızın dışında kalan çalışmalar da mevcuttur.³⁵

XVII. yüzyılın sonlarında özellikle kaza merkezlerinin tahririndeki içerik yoğunluğu, yerleşim ve mesleklere dair tespitleri arttırmıştır. Cizye kâğıtları³⁶ ise defterlerdeki kayıtların tespitinde figüran rolünü üstlenmiştir. Söz konusu çalışmalardan farklı ve daha özellikli olan bu araştırmamızın amacı, Musul Kazası'ndaki yerli ve yabancıların şehirde ve kırsaldaki dağılımlarına, mesleklerine ve bölgesel kimliklerine göre yerleşimlerini, iktisadi yapılarını ve kazanın bölgesel ilişkilerini açıklamaktır. Burada serhat şehri olma vasfının, kazayı ve esnafı nasıl etkilediği, ticaret yolu üzerinde ve nehir kenarında bulunan Musul Kazası'ndaki Hristiyan ve Yahudi esnaf ile bu esnafın yerleşim bölgeleri ve aralarındaki bağların keyfiyeti, yabancıların geldikleri şehirlerin neden –kuzeyden güneye bir hat şeklinde düşünülüğünde– Tokat-Kilis-Halep hattının doğusunda ve güneyde ise –Bağdat hariç– Halep ile sınırlı kaldığı meseleleri üzerinde durulmuştur.

Makalede varılan sonuçların esas dayanağı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Kamil Kepeci Cizye Muhasebe Kalemi Tasnifi'nin 3813 numaralı ve 1103/1691-92 tarihli Musul Kazası'na ait cizye defteridir.³⁷ Bu defter, sadece cizyegüzârların kayıtlı olduğu Musul Kazası'nın merkezindeki mahallelerle kazaya tabi köyleri kapsamaktadır.

1. Musul Kazası'nın Merkezindeki Cizyegüzârlar

Seyyahlar, şehri kısmen de olsa tasvir etmiştir. Mesela 1644'ün baharında Musul'a uğrayan Tavernier şehirde iki köhne kervansarayın olduğunu, şehir içi'nin neredeyse harabeye döndüğünü ve bakımsız çarşılarından ve paşanın küçük konağından başka görülmeye değer bir şeyin olmadığını kaydetmiştir.³⁸ 1655'in

35 Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998), s. 78-84, 210-212; Davut Hut, "Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006) s. 341-353.

36 Cizye tahsilinden sonra cizyegüzârlara verilen cizye kâğıtlarına *varaka, evrak, tezkere* veya *temessük* de denmekteydi.

37 "Defter budur ki bin yüz üç senesinde Musul Kazası'nda vâki' nefsi-i Musul ve kurâları ve perakende olan cizye alınan kefere tâ'ifesi'nin esâmeleridir ki kayd olunmuşdur sene 1103 (1691-1692)". BOA, KK.d, nr. 3813, s. 1.

38 Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Teoman Tunçdoğan (çev.), Stefanos Yerasimos (ed.), (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), s. 205.

güzünde şehre gelen Evliya Çelebi ise Musul'u "bu çölistânda bir şehri-i ma'mûr" olarak betimlemiştir.³⁹ Seyyahların tasvirindeki zıtlığa dikkat çekilerek, "şehir ve medeniyet algıları" ile şehre dair farklı tasvirleri arasında bağ kurulması⁴⁰ makul karşılanabilir; ancak Tavernier, 1623'ten 1639'a kadar süren Osmanlı-İran savaşlarının üçüncü safhasının Kasr-ı Şirin Anlaşması'yla bitmesinden⁴¹ beş yıl sonra, yani 1053/1643-44'te büyük bir taunun olduğu yıl,⁴² Musul'a gelirken –ki Musul, hududundaki savaşın izlerini hala silememiş olması muhtemeldir– Çelebi takriben on yedi yıl sonra gelmiştir. Bu yüzden Çelebi'nin ziyaretine kadar geçen zamanda Musul'un yeniden imarı da mümkündür.

Hristiyan ve Yahudileri mesleki ve yerleşim dağılımlarına dair, birinci elden kaynaklara nazaran, bilgi sunmasa da Musul'dan sıklıkla geçen Avrupalı seyyahlar Hristiyanlardan bahsetmiştir.⁴³ Mesela Tavernier, Rumlar, Ermeniler, Nesturiler ve Marunilerden bahsetmiştir. 1798'e kadar Nesturiler, Fırat ve Dicle arasındaki kasabaları bırakarak kuzeydeki dağlara yerleşti. Yakubilerin çoğu ise Musul'da ve buraya bağlı köylerde kaldı.⁴⁴ Tavernier ayrıca bir kilisesi olan Kapusenlere de değiniyordu.⁴⁵ Bunlardan bir grup 1636'da Musul'a gelerek hekimlik yapmış ve Musullular da onlara yardımda bulunmuştu, fakat 1724'te Musul'dan ayrıldılar.⁴⁶ Bu süre zarfında hekimlik yapmalarına rağmen, cizye defterinde sadece (perakendelerden) bir hekimin kaydedilmesi ilginçtir (bkz. Tablo-3). Muhtemelen hekimlikleri, kâr güdülen bir meslek icrası dışındaydı ve çift ve emlak ile alakaları olmayıp tıbbi tecrübeleri, insanların sadakalarına mazhar olmalarını sağlıyordu.

Musul'daki Katolikler ise 1747'de on aile Keldani ve on aile Süryanilerden oluşuyordu.⁴⁷ 1754'te Musul'u ziyaret eden Edvard İves şehirde Katolik, Nesturi

39 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (III. ve IV)*, s. 399b.

40 Davut Hut, "Evliya Çelebi ve Musul", *Evliya Çelebi Atlası*, Coşkun Yılmaz (ed.), (İstanbul: Medam Yayınları, 2012), s. 259.

41 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), III/1, s. 205, 206.

42 Yâsîn bin Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî, *Meniyetü'l-udebâ'i fî târihi'l-Mevsilî'l-hadbâ'*, Sa'îd ed-Diveci (nşr.), (el-Mevsil: Matba'atü'l-Hedef, 1374/1955), s. 175.

43 E. Honigmann ve C. E. Bosworth, "Al-Mawsil", *Encyclopaedia of Islam 2nd*, 1991, VI, s. 901.

44 Rafâ'il, *Târihi Nasârâü'l-İrâk*, s. 137.

45 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 205.

46 Rafâ'il, *Târihi Nasârâü'l-İrâk*, s. 123.

47 Rafâ'il, *Târihi Nasârâü'l-İrâk*, s. 130.

ve Yakubilerin bulunduğunu kaydetmiştir.⁴⁸ Oysaki Çelebi, dönemine dair Musul'daki Hristiyan ve Yahudilere değinmemiştir. Bunda seyyahların tabi oldukları dinî duyguların yaratmış olduğu algının etkili olması muhtemeldir. Bu toplulukların yerleşim, nüfus ve mesleklerine dair veri kıtlığı, cizye tahsiliyle ilgili düzenlemelerin yapıldığı dönemde, XVII. yüzyılın son çeyreğinde, tahrir edilen cizye defterleriyle kısmen giderilmiştir. Önceleri vakıflara hâsıl olan cizye ile hazineye ait olan cizyenin tarh ve tahsilinde bir nizam yoktu. Bu yüzden 1101/1689-90 yılında Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa döneminde cizyenin, üç sınıf üzerinden ve tek elden toplanarak Cizye Kalemî'ne gelir kaydedilmesine ve vakıfların da kendilerine ait cizye hasılatını hazineye almaları kararlaştırılmıştı. Ayrıca âlâ, evsat ve edna⁴⁹ adlarıyla farklı mühürler kazdırılması ve mühür tarihlerinin her yıl değiştirilmesi kabul edilmişti. Devletin cizyeyi tahsiline, cizyegüzârın ise tediye sine delil olarak her yıl farklı renklerde (sarı, beyaz, kırmızı) kâğıtlar hazırlanarak mühürlenmiş ve tahsil esnasında cizyegüzârlara verilmişti.⁵⁰ 1691'den önce de kâğıtlar dağıtılıyordu.⁵¹ Hatta tahsilde maktu veya haneye bağlılık kabul edilmiyordu. Bu, mühürlü ve nişanlı defter gereğince, cizyenin tahsil edilmediğini gösteriyor. 1691'de her bir statünün miktarı önceden ayrı ayrı –fazladan– belirlenerek tezkere şeklinde tahsildarlara verilmeye başlanmıştı. 1691 öncesinde renkli cizye kâğıdı uygulamasına dair bir emre rastlanmadı. Bu, tezkerelerdeki renk uygulamasının 1691'de başladığını gösteriyor. Çünkü J. V. Hammer de “renkli haraç kâğıtları”nın bu yılda yapıldığını belirtmiştir.⁵² Renkli varakalar âlâ, evsat ve edna seviyelerine işaret ediyordu. Bu suretle defterin sonunda “toplam” başlığı altında “kırmızı nefer⁵³ adet 1.686” ve “beyaz nefer adet 34” kaydı düşülmüş olup⁵⁴ bu renkler, cizyegüzârın iktisadi vaziyetine delaletti. Kırmızı ve beyaz renkteki evrakın toplamı 1.720'dir. Oysaki defterdeki tüm cizyegüzârların sayısı 1.576'dır. İki

48 Sa'îd ed-Diveci, *Târihül-Mevsıl*, II, s. 160.

49 Bu kavramlar zengin (âlâ), orta halli (evsat) ve fakir (edna) reayayı tanımlamak içindir. Halil İnalçık, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, 1993, VIII, s. 46.

50 Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve zeyli*, Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer (haz.), (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), I, s. 401-402; *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Abdülkadir Özcan (haz.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), s.19; Süleyman Sûdi, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, M. Ali Ünal (haz.), (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2008), s. 84.

51 Bir örnek için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defteri Cizye Muhasebesi (D.CMH) 217/1, 10 Nisan 1690) (Gurre-i Receb 1101).

52 Nedkoff, “Cizye”, s. 634.

53 “Nefer” terimi “cizyegüzâr olan er/erkek kişi”yi tanımlamak için kullanılmıştır.

54 BOA, KK.d, nr. 3813, s. 39.

sayı arasındaki fark, yani 144 sayısı, devletin verdiği evrakın fazlalığıydı; çünkü kâğıtların miktarları ve sınıfları önceki yılın tecrübelerine ve hazinenin ihtiyacına göre⁵⁵ tahminen belirlenmekteydi.

İncelenen defterde cizyegüzârlara düşen cizye miktarı kaydedilmemiştir. Önceki tarihlere ait cizye miktarlarına dair bilgi mevcuttur. Mesela zimmiler, bahaneler ileri sürerek cizyelerini eksik vermişti. Eyaletteki zimmiler devlet için 3 kuruş, tahsildar için de 1 rub' ödemişti.⁵⁶ Cizyegüzârların medeni halleri de dikkate alınmaktaydı. Baş cizyeleri için her sene evlilerden 1'er kâmil kuruş, bekârlardan 0,5 kuruş alınması emredilmişti.⁵⁷ 1691 senesi için de edna olanlardan bir şey talep edilmemişti.⁵⁸

a. Musul'un Yerli Cizyegüzârları

Musul Kazası'nda toplam cizyegüzârların % 45,56'sı kaza merkezinde olup çoğu düşük gelirliydi (bkz. Tablo-1). Cizyegüzârların kaza merkezlerindeki oranlarının ortalaması takriben % 50'ye yakın olduğu ve iktisadi vaziyetlerinin ise müreffeh olmadığı, Trablusşam Eyaleti'ne tabi Hama ve Humus kazalarının cizye defteri örneğinde de görülmüştür. Hama Kazası'nda 513 cizyegüzârın % 53,61'i, Humus Kazası'nda ise toplam 228 cizyegüzârın % 44,44'ü kaza merkezlerindedi.⁵⁹ Hama merkezindekilerin % 50,55'i evsat, % 49,45'i edna iken Humus'un merkezinde evsat % 50,23, edna ise % 49,77 idi.⁶⁰

55 Nedkoff, "Cizye", s. 622.

56 BOA, MAD.d nr. 9834, 18 Haziran 1647, (15 Cemâziye'l-evvel 1057), s. 63.

57 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defteri Başmuhâsebe Kalemi (D. BŞM.d), 184, (4 Muharrem 1060 (7 Ocak 1650), s. 6.

58 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnü'l-Emîn Dâhiliye (İE.DH) 10/980, 23 C 1102 (24 Mart 1691).

59 BOA, MAD.d nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

60 BOA, MAD.d nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

Tablo 1. Musul Şehrindeki Cizyegüzârların Mahallelere Göre Dağılımı

Mahalle	Toplam Nefer	Âlâ	Evsat	Edna	Belirsiz
Dergâh-ı Nestûrî ⁶¹	215	3	77	134	1
Dergâh-ı Ya'kûb	180	2	59	115	4
Kal'a-ı Ya'kûb	143	1	59	82	1
Cemaat-ı Yahudiyân ⁶²	98	-	20	75	3
Kal'a-ı Nestûrî	82	-	25	56	1
Toplam	718	6	240	462	10

Musul, Hama ve Humus'ta cizyegüzârların sakin oldukları mahalleler dinî kimliklerini yansıtıyordu. Hama'nın merkezindekilerin % 78,55'i, Humus'un merkezindekilerinse % 42,86'sı Nasârâ olarak adlandırılan mahalledeydi. Musul'dakilerinse % 44,99'u Yakubi, % 41,36'sı Nesturi ve % 13,65'i ise Yahudi ismiyle anılan mahallede sakindi. Musul'dakilerin iktisadi vaziyetleri sonraki

61 Musul'da Nesturilerin 1000 kişiye ulaştığı, şehrin yakınındaki dağlarda yoğun oldukları, yaklaşık 40.000'e vardıkları ve dağ köylerinde yaşadıkları kaydedilmiştir. Giuseppe di Santa Maria Sebastiani, *Rihletü Sebastiyânî el-Eb Cûzibe Dî Sântâ Mâriyâ el-Kermelî ilâ'l-İrâk senetü 1666 m.*, Betrus Haddâd (trc.), (Beyrût: ed-Dârü'l-'Arabiyyetü li'l-Mevsû'ati, 2006), s. 24. Musul Kazası'nın merkezindeki Nesturiler kastediliyorsa, Dergâh-ı Nestûrî ve Kal'a-ı Nestûrî'dekilerin tamamının Nesturi olduğu bilinmemekle birlikte, verilen 1000 kişilik değer yaklaşık bir değerdir; çünkü deftere göre her iki mahallede sadece cizyegüzârların sayısı 323'tür. Bunlara ailelerin de eklenmesiyle yaklaşık değer bulunur; ancak 40.000 sayısı tartışılır.

62 31 Ekim 1688 tarihli bir fermanla Musul Kazası'ndaki Yahudilerin tahriri 3 Şubat 1689'da gerçekleştirilmişti. Mardin Şer'iyye Sicilleri (MŞS) nr. 248, s. 127, 31 Ekim 1688, (6 Muharrem 1100). İslam beldelerinin bolluk ve müreffeh zamanlarında Yahudilerden, haraç konusunda, noksan talep edilerek kendilerine mühlet tanınmış ve gönülleri bolluğa kavuşturulmuştu. Ancak sonraları taifenin, "emred ve mürâhık" olup haraç vermeye muktedir olanlarıyla birlikte, yeniden tahriri emredilmişti. "Biz maktûa olunmuşuz veyahut haneye bağlıydık" gibi bahanelere karşı da kadılar uyarılmış ve cizyenin "mühimmat-ı seferiye için" hazineye teslimi istenmişti. Kazaya bağlı 'Ayn-ı Safna Köyü reayasından Musul'da bulunan Yahudilerin isimlerini içeren 3 Şubat 1689 tarihli deftere göre kazada sakin Yahudilerin iktisadi vaziyetlerine nazaran yeniden tahriri gerekli görülmüştü. Ancak nef-i Musul'da "tahrirli" Yahudi olmayıp 'Ayn-ı Safna reayasının Musul dâhilinde olduğu ve "icmâl-i sultânî"de kayıtlı bazı Yahudilerin perakende bazılarının ise Musul'da sakin olduğu tespit edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), 'Ali Emiri Süleyman II (AE.SSÜL. II) 20/2081, 3 Şubat 1689, (12 Rebî'ü'l-âhir 1100). Bu deftere 73 Yahudi kaydedilmişti. Bunlardan 43'ünün isimleri Musul defterinde mevcut olduğu saptanmıştır. BOA, KK.d nr. 3813, s. 15-17.

yüzyılda değişmişti. Bir temessükte⁶³ 301 âlâ, 1988 evsat ve 491 edna olmak üzere toplam 2780 evrak kayıtlıdır. Önceki yüzyılda edna sayısı daha çokken, sonraki yüzyılda evsatın daha fazla olduğu saptanmıştır. İbrenin yönündeki bu değişim çoğu reaya için düşük gelirli statüden orta halli statüye doğru olumlu bir değişimin belirtisi veya hükûmetin vergi gelirlerini arttırmak amacıyla ortaya koyduğu vergi politikası gibi görünse de şunu da unutmamak gerekir ki cizye varakaların sayısı, tahminen belirlendiğinden tezkerelere dayalı kesin yargılardan kaçınılmalıdır.

b. Farklı Eyaletlerden Musul Kazası'na Gelen Yabancı Cizyegüzârlar

Musul Şehri üzerinden tüm beldelere gidilebildiğinden “Irak kapısı” ve “Horasan’ın anahtarı” olarak tanımlanan ve doğuya ve batıya gidenlerin sıklıkla uğradığı Musul,⁶⁴ XVII. yüzyılın son çeyreğinde de bu konumunu yitirmemişti. Cizye defterinde “yabancı reaya” yani farklı eyaletlerden Musul Kazası'na gelenler, *perakende* olarak tanımlanmaktaydı. Münferit belgelerdeyse sıklıkla “perişan” kelimesiyle de birlikte kullanılan perakende, “dağılmış” veya “kayıtlı olduğu idari birimden ayrılmış” reaya işaret etti. Cizye defterlerinde perakendeler iki şekilde sınıflandırılıyor: Çalışan perakendeler ve gelip-giden perakendeler.⁶⁵ Birincisi, tuttuğu işten dolayı şehirdeki ikametleri cizye tahririnden önce başlayıp tahrir sonrasında da devam edenlere, ikincisi ise o vakit tahrir esnasında orada geçici olarak bulunanlara yani “âyende ve revende (gelip-giden)”ye delalettir. Musul’un merkezinde, yerli ve yabancı olarak, 841 cizyegüzârın 133’ü perakendeydi. Bunların 123’ü “defter-i perâkende-i der-müşâferet-i Musul” başlığı altında verilirken,⁶⁶ (43 cizyegüzârdan⁶⁷) 10’u perakende olarak yerliler arasında kayıtlıdır. 10 cizyegüzârın 1’i Dergâh-ı Nestûrî’de, 9’u Yahudi mahallesindeydi: Bunlardan 4’ü Mardin’den,⁶⁸ 1’i İmadiye’den,⁶⁹ 1’i

63 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C.ML) 448/26539, 7 Şubat 1772, (3 Zi'l-ka’ade 1185).

64 Eş-Şeyhül-İmâm Şihâbeddin Ebî Abdullah Yâkût bin Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu’cemül-Büldân*, (Beyrût: Dârü Sâdır, 1397/1977), V, s. 223.

65 Antakya’da perakendeler “işleyen” ve “gelub gidan” diye sınıflandırılmıştır. bkz. BOA, D.CMH, 26681, s. 14 (1106/1694-95).

66 BOA, KK.d, 3813, s. 35-39.

67 Musul Kazası’nın genelinde yerli cizyegüzârlar arasındaki perakendelerin toplamını göstermektedir.

68 3’ü Hatun Köyü’nden, 1’i Bâb-ı Cedid Mahallesi’ndendi.

69 El-İmâdiyye, Musul’un kuzeyinde bir kaledir. el-Hamevî, *Mu’cemül-Büldân*, IV, s. 149. Musul’un 80 km. kuzeyinde olup Yahudi ve Keldanilerin de yaşadığı bir kasabadır. Sami, *Kâmûsül-Âlâm*, V, s. 3206.

Bağdat'tan, 2'si Halep'ten ve 1'i Diyarbakır'dan gelen yabancıları.⁷⁰ 123 perakende içinde Mardin 16, Diyarbakır 13, Bağdat 9, Cıska 7, Halep 3, Tokat 3, Üsküdar 3, Van 3, Cizre (Cezîre)⁷¹ 3, Kadıköy 3, Acem sakin-i Tahran (مختار/مختار) 2, Bitlis 2, Urfâ 1, Rûhâ 1, Ahıska 1, Erzurum 1, İstanbul 1, Kilis 1, perakende-i Musul Diyarbakır sakin-i Bağdat 1; Alkuş⁷² 5, Ba'şîka⁷³ 5, Akra⁷⁴ 4, Bahzân (عمارة/عمارة) ⁷⁵ 4, Bartalla⁷⁶ 4, Karakuş⁷⁷ 4, Tel'af'er 4, Kermelîs⁷⁸ 3, Nestûrî (Mahallesi) 2, Bâşbeyte 1, Batna⁷⁹ 1, İmadiye 1, İmâm 'Avneddin (إمامنا) 1, Kal'a⁸⁰ kızirinin (كزيرين) perakendesi

70 Diyarbakır merkezine bağlı mahalle ve köylerdeki bazı cizyegüzârların ticaret ve zanaat sebebiyle Musul'a gittiklerini gösteren ve 1102/1690-91 yılına ait Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinin 21812 numaralı cizye defteri çürük olduğu için dijital ortama aktarılmadığından ulaşılamamıştır.

71 Cezîre-i İbn-i Ömer olarak da bilinen Cizre, Musul'un yukarısında (kuzeyinde) bir belde olup Musul ile arası üç günlükte. el-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, II, s. 138.

72 Ahalisi Hristiyan olan bu köy Alkuş Dağı'nın eteğinde kurulmuştur, Musul'a bir buçuk konak uzaklığındaydı. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ*, s. 128.

73 Bâ'şîkâ/Ba'şîka, Dicle'nin doğusundaydı. İçinde hamamların ve bezin satıldığı bir kaysâriyyenin bulunduğu büyük bir çarşıya sahipti. Ahalisinin çoğunluğu Hristiyan olsa da köyde büyük bir cami vardı. Ba'şîka ile Musul arası 3/4 fersahtı. Bu köyün yakınında çarşılı olan büyük bir köyün varlığı aslında el-Hamevî zamanında Ba'şîka ve çevresinin üretici-tüketici için cazip bir konumda olduğuna işaret eder. el-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, I, s. 324-325.

74 Çelebi zamanında bu köy de bir pazar yeriydi. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (III. ve IV)*, s. 375b. 1630'da Akra'da Nesturiler yaşıyordu. Rafâ'il, *Tarihü Nasârâü'l-İrak*, s. 132.

75 Bahzân/Bâhzânî, Ba'şîka'nın yakınındaydı. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ*, s. 134.

76 "Şehir gibi bir köy" olarak da tanımlanan ve çarşılı olan Bertullâ/Bartalla (برطاللي) aynı zamanda paranın döndüğü bir yerd. Halkı çoğunlukla Hristiyan olmakla birlikte Müslüman cemaate ait bir cami bulunuyordu. el-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, I, s. 385.

77 Ahalisi Hristiyan olan Karakuş büyük bir köy olup Musul'dan bir konak uzaklıktaydı. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ*, s. 160.

78 Muhtemelen mamur bir çarşısı ve tüccarın varlığından dolayı köy el-Hamevî'ye göre şehri andırırmaktaydı. El-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, IV, s. 456. Köydeki tüccarın varlığı ise Kermelîs'in anayol (tarik-i câdde) üzerinde bulunmasından kaynaklanıyordu. Köyün konumu, reayasının perakende olmasına da sebep olmuştu. 25 Nisan 1707'de 123.000 akçe yazısı olan Kermelîs, otuz sene boyunca yıllık sadece 20.000 akçeye fûrûht olunuyordu. Köyün bayındır kılınması için yıllık 31.000 akçe verilmesi koşuluyla malikâne üzere deruhte edilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defterleri (TD.d), nr. 1109, s. 8 (22 M 1109/10 Ağustos 1697).

79 Bâtnâ, Bâtna ve Bâtnâyâ olarak da geçen köy, mamur olup ahalisi Hristiyan ve Musul'a yarım konak uzaklıktaydı. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ*, s. 133.

80 Kal'a-ı Ya'kûb mu yoksa Kal'a-ı Nestûrî mi olduğu bilinmemektedir.

1, yine kizîr⁸¹ perakendesı 1, Tellkeyf⁸² 1, Tell Üsküf⁸³ 1, Ya'küb (Mahallesi) 1 cizyegüzâra sahipken 5'inin memleketi kaydedilmemiştir. Hama'nın merkezinde ise yabancıların sayısı 4'tür, 3'ü Halep'ten 1'i Şam'dandı.⁸⁴ Humus'un merkezinde tamamı 11 olan yabancıların 4'ü Hamadan, 3'ü Halep'ten, 2'si Kayseri'den ve diğerleri ise Şam ve Diyarbakır'dandı (Cıska).⁸⁵ Hama ve Humus'taki yabancıların çoğunluğu Halep'tendi.

Yabancıların bölgesel kimliklerinden, Musul Kazası'na yönelik nüfus hareketlerinin dört yönde olduğu anlaşılıyor: *Birincisi* farklı kentler ve bu kentlerin çevrelerinden Musul'un kaza merkezine doğru gerçekleşen hareketler olup nüfus hareketlerinin % 60,90'ını oluşturuyordu (bkz. Tablo-3). Bu hareket türü, daha çok Selçuklu Türkiye'si devrindeki transit ticaret kervanlarının Antalya ve Alaiye'den İran ve Gürcistan'a doğru giden ana yol üzerindeki Sivas'tan saparak Güneydoğu'ya doğru takip ettiği –ki Basra'ya kadar uzanır– hat⁸⁶ üzerinde bulunan Diyarbakır-Mardin-Musul-Bağdat gibi şehirlerin güzergâhında gerçekleşmişti. Diğer güzergâh ise İstanbul'dan Mısır'a giden kervanların Şam'a niyetlenmeden Halep'ten doğuya kıvrılan koldaki Kilis-Nusaybin-Musul-Bağdat çizgisindeydi. Nitekim Halep'ten Musul'a ticaret kafilesi gelmekteydi.⁸⁷ İstanbul hariç tutulursa, yabancıların geldiği şehirler arasında Tokat ve Halep en batıdaki şehirlerdi. Ancak yabancılar arasında Doğu Akdeniz kentlerinden ve Şam'dan tek bir cizyegüzâr dahi yoktu. Muhtemelen bu, tahrir esnasında Musul'da bulunmamalarından kaynaklanıyordu. Çünkü Şam'dakilerin Musul'dakilerle bir bağlantısı vardı. Mesela Seyyah İlyas Hanna el-Mevsilî öncesinde Şam'da yaşamış olup burada akrabaları bulunuyordu.⁸⁸ Diğer taraftan bu, cizyegüzârlar açısından Halep'in, Musul ile Şam, Sayda ve Trablusşam arasında ticari bağlantı sağlayan bir kent işlevi

81 Hangi mahalle kiziri olduğu belli değildir.

82 Büyük bayındır bir köy olup halkı Hristiyan olan Tellkeyf, Peygamber Cercis'in vakfiydi. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ'*, s. 139.

83 Dicle'nin doğusunda büyük bir köydü. el-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, II, s. 39. Ahalisi zengin Hristiyanlardan oluşuyordu. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ'*, s. 137.

84 BOA, MAD.d, 3649, s. 29, 30, 33, 34 (1102/1690-91).

85 BOA, MAD.d, 3649, s. 9, 10, 11, 12, 34, 36 (1102/1690-91).

86 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I (1243-1453)* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), I, s. 30; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997), s. 114.

87 BOA, A.DVNS.MHM.d, 36, 47/142 1 Şubat 1579 (4 Zi'l-hicce 986).

88 İlyas Hanna, *İlyas Hanna Seyahatnamesi, Bir Osmanlı Tebaasının Güney Afrika Yolculuğu, 1668-1683*, çev. Bekir Keskin, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), s. 19.

gördüğüne delildir.⁸⁹ Nitekim “Bilâdü’ş-Şam’ın anahtarı”⁹⁰ olarak bilinen Halep, Şam, Musul, Hama ve Humus kazaları arasında XVII. yüzyılın son çeyreğinde en fazla cizyegüzâr barındıran şehirdi.⁹¹

Farklı kentlerden yapılan nüfus hareketleri, takriben Halep-Kilis-Tokat hattının doğusundaki bölgelerden gerçekleşmişti. Bu hareketlerin çıkış noktalarının % 39,85’i bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu sınırları içindeydi. Kuzeyde Tokat güneyde Halep, gezgin ve tacirlerin kesişme noktalarıydı ve Doğuya kıvrılan yolların en önemlileri bu iki şehir üzerinden Musul’a geçmekteydi; Simeon, Tavernier ve Tournefort Tokat’ın Doğu’nun “en mühim” kesişme noktalarından ve “Küçük Asya’nın ticaret merkezi” olduğunu kaydetmiştir.⁹² Aynı zamanda Tokat ordu için, Bağdat’a uzanan askerî bir güzergâhtı.⁹³ Bir kervan için Musul-Tokat arası bir ay sürmekte, Musul’dan gelen kervanın Tokat’a bez, boyalı tülbent ve palamut taşıdığı, önceleri Hintli ve İranlı tacirlerin Musul üzerinden Tokat’a gittikleri, ancak bunun uzun zaman kesintiye uğradığı belirtilmiştir.⁹⁴ Tokat, Musul’daki ticari emtianın, kapamacılar esnafının Musul bezleriyle dükkânlarını süslediği⁹⁵ İstanbul’a götürüldüğü güzergâhtaydı. Halepli, Musullu, Diyarbakırlı, Üsküdarlı, Karamanlı bazı Müslüman tacirler beraberrindeki tüccarla İstanbul’da oturmaktaydı. Öyle anlaşılıyor ki bunlar Bağdat, Basra, Diyarbakır, Musul, Halep, Tokat ve diğer yerlerden İstanbul’a veya ötesine ticari mal taşıyordu. Buralardan mal alıp batıya nakletmeleri, bu şehirlerin ihracat merkezi veya antrepo kent konumunda olduğunu gösteriyor.⁹⁶ O hal-

89 Ne yazık ki Halep cizye defteri, cizyegüzârların mesleklerini içermemektedir. Ayrıca defterdeki cizyegüzârlar, yerli ve perakende olarak sınıflandırılmamıştır. BOA, MAD.d, nr. 1215, s. 4-38 (1103/1691-92).

90 Ed-Diveci, *Târihü’l-Mevsil*, II, s. 117.

91 Halep için bkz. BOA, MAD.d, nr. 1215 (1103/1691-92), s. 4-38; Şam için bkz. Oğuzhan Samıkıran, “Nefs-i Şam Örneğinde Gayrimüslimlerin Nüfus ve Mesleklerine Dair Bir Araştırma”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, III/2 (2014), s. 233; Hama ve Humus için bkz. BOA, MAD.d, nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

92 Hrand Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, (İstanbul: Everest Yayınları, 2013), s. 210; Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 53; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, II, s. 223.

93 Der Andreasyan, *Simeon’un Seyahatnâmesi*, s. 210; Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 53.

94 Der Andreasyan, *Simeon’un Seyahatnâmesi*, s. 213.

95 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (I. ve II)*, s. 192a.

96 “...kadîmü’l-eyyâmdan (beri) Bağdat ve Basra ve Diyarbakır ve Musul ve Halep ve Tokat ve gayri yerlerden metâ’ alub denk bağlayub doğru İstanbul’a gelub...”. BOA, AE.SAMD. II 20/2171, 22 Aralık 1693 (23 Rebi’ü’l-âhir 1105).

de Musul'daki yabancıların amaçlarından biri, Musul'un ticari imkânlarından ve ticaretin yarattığı istihdam alanlarından yararlanmaktı. Ticari malların çıkış noktası Basra olduğu düşünülürse, Basra'dan batıya doğru ilerledikçe bu malların, nakliye ve diğer masraflardan dolayı, kıymetleri sabit kalmayacaktı. Nitekim tüccar, Hindistan'dan Basra'ya gelen malları almak için bu kentte toplanıyor ve mallarını yine Basra'da satın aldıkları develere yüklüyordu.⁹⁷ İlgili hükümde eskiden Hint, Acem, Bağdat, Basra, Musul, Diyarbakır, Erzurum, Halep, Şam, Tokat ve Anadolu'dan doğrudan İstanbul'a gelmesi gereken tüccar kabilelerinin 1664-65'te Tokat'tan Karadeniz taraflarına yönelmeleri hem tüccar hem de gümrüksüz geçtiklerinden devlet aleyhineydi. Acem Ermenileri ile samurcu zimmiler, tüccarın satın aldıkları benzer malları alıp İstanbul'a uğramadan Karadeniz ve Rumeli üzerinden Tuna'ya oradan Eflak ve Boğdan'a kaçarak, perakende olarak, satmaktaydı. Bu durum, Müslüman tüccarın –keza Musullu tüccarın– mallarına rağbeti azaltarak onları zarara uğrattığından İstanbul gümrüğü eminince Tokat'ta bir memurun oturtulmasına hükmedilmmişti. Memur, Rumeli'ye gitmek için Tokat'a gelen tüccarın yüklerini açtırmadan ve sattırmadan bu yüklerin İstanbul'da açılarak satılmasını sağlayacaktı. Bu karar, Doğu mallarının ticaretini yapan Musul'un ve diğer kentlerdeki tüccarın haklarının korunduğuna ve kısmen Doğu-Batı ticaretini kontrol etme noktasında Tokat'ın bir tür *ticari karakol* olduğuna işaret etti.

Nüfus hareketlerinin *ikinci yönü* Musul'un kırsalından merkezine doğru hareketler olup % 28,57 oranına sahipti. *Üçüncüsü* ise şehir içi hareketlere misal teşkil etmektedir ki nispeti % 5,26 idi. Bölgesel kimliği kaydedilmeyenlerin oranı ise % 4,51'di. Kaza merkezine yönelik nüfus hareketlerinin çıkış noktalarına göre ilk sırayı Mardin, akabinde Diyarbakır ve Bağdat almaktaydı; 133 yabancıların % 15,04'ü Mardin'den, % 10,53'ü Diyarbakır'dan, % 8,27'si Bağdat'tan ve % 5,26'sı İstanbul ve çevresinden yine % 5,26'sı Cıskı'dan ve % 3,76'sı Halep'tendi. Halep, Musul için "Bâbüş-Şam" konumunda olmasına rağmen,⁹⁸ Halep perakendeleri Musul'da daha azdı; çünkü Halep cizyegüzârları, Musul'a ihtiyaç duymadan, ihtiyaçlarını Halep'ten karşılama imkânına sahipti. Hatta Halepli cizyegüzârların daha çok Cebele,⁹⁹ Trablusşam merkezi¹⁰⁰ ve Trablusşam İskelesi¹⁰¹ ile münasebet-

97 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 247.

98 Ed-Dıveci, *Târihül-Mevsıl*, II, s. 117.

99 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), (KK.d, nr. 3820, s. 5.

100 BOA, KK.d nr. 3820, s. 11, 12.

101 BOA, KK.d nr. 3820, s. 23, 24, 25.

leri vardı. Musul'un merkezindeki yabancıların oranı % 15,81'di. Buna karşılık yine aynı dönemde Şam Kazası'nın merkezinde ise toplam 2.424 cizyegüzârın sadece 77'si¹⁰² yani % 3,18'i yabancıydı. Bu değerlerden, Musul'daki yabancıların, şehirdeki cizyegüzârların yaklaşık 1/6'ine denk gelirken, Şam'daki bu değer yaklaşık 1/31'di.

Hareketleri tespit etmek mümkünken bunların sebepleri konusunda, meslekleri bilinse dahi kesin yargılar ortaya atmak mümkün gözüküyor ve perakende oldukları tarihler de bilinmiyor. Ancak Musul'da perakendesi en fazla olan Mardin'in zimmilerinin yaşadığı bazı mahalle ve köyler, XVI. yüzyılın sonlarında da perakende ve perişan bir vaziyetteydi.¹⁰³ 1598'de, Mardin'in Kuseys Mahallesi¹⁰⁴ ile Güleli¹⁰⁵ ve Mansûriye¹⁰⁶ köylerinin cizyegüzârları perakende olmuştu. Mansûriye'de 176 cizyegüzâr sakindi, ancak bunlardan bazıları yine perakendeydi.¹⁰⁷ Ne yazık ki bunların Musul'a mı yoksa farklı bölgelere mi dağıldıkları bilinmemektedir.

Diyarbakır ve çevresinin de XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki vaziyeti aynıydı; Tercil'e bağlı Şeddâd ve Ebu'l-Vefâ köyleriyle Ergani'ye bağlı Solâk ve Herçelik köyleri uzun zamandan beri,¹⁰⁸ Amid'e bağlı Gâzi/Tîl Gâzi Köyü ise birkaç sene den beri¹⁰⁹ boş (hâli) ve haraptı. Yine Amid'e bağlı Ak Hüseyin ve Karalı köyleri¹¹⁰ ile Savur'da Saaddedinlü Köyü de boş ve haraptı.¹¹¹ Hükümlerde cizyegüzârları olumsuz etkileyen sebeplere de rastlanmıştır. Mesela cizyedarlar, Cıska zimmilerinden her yıl fazla para talep etmişti.¹¹² Diyarbakır'da Kara ve Kızıl Tamgâ Mukataası'na bağlı esnaftan valilerle mütesellimlerin "uzun-kısa/kısa akçesi" adında akçe talebi esnafın tamamen perakende olmasına neden olmuştu.¹¹³ Ergani'de

102 Şam eyaletindeki cizyegüzârların takriben % 54'ü Şam'ın merkezinde kayıtlıydı. Samıkıran, "Nefs-i Şam", s. 223, 233.

103 MŞS, 259, (15 Zi'l-ka'de 1006/19 Haziran 1598), s. 165, 166 (16 Zi'l-ka'de 1006/20 Haziran 1598), 180, 181 (19 Zi'l-ka'de 1006/23 Haziran 1598).

104 MŞS, nr. 259, 20 Haziran 1598 (16 Zi'l-ka'de 1006), s. 180.

105 MŞS, nr. 259 19 Haziran 1598, (15 Zi'l-ka'de 1006), s. 165.

106 MŞS, nr. 259, 21 Zi'l-ka'de 1006 (25 Haziran 1598), s. 181.

107 MŞS, nr. 248, 29 Kasım 1689, (16 Safer 1101), s. 46.

108 BOA, MAD.d nr. 2742, 16 Kasım 1665 (8 Cemâziye'l-Evvel 1076), s. 39.

109 BOA, MAD.d nr. 2742, 12 Mayıs 1666 (8 Zi'l-ka'de 1076), s. 114.

110 BOA, MAD.d nr. 2742, 24 Şubat 1667 (29 Şa'bân 1077), s. 171.

111 BOA, MAD.d nr. 2742, 19 Nisan 1667 (24 Şevvâl 1077), s. 194.

112 BOA, MAD.d nr. 2931, 3 Kasım 1685 (6 Zi'l-hicce 1095), s. 317.

113 BOA, MAD.d nr. 2935, 16 Kasım 1687 (10 Muharrem 1099), s. 9, 10.

Sakardığın Köyü önceleri boş ve harap iken şen ve abadan edilmiş, fakat tekrar boş kalmıştı.¹¹⁴ Çaruği Köyü de nice zaman boş ve haraptı, ancak –muhtemelen 1670'lerin sonlarından itibaren– on yıldır tasarruf ediliyordu.¹¹⁵ Sonraki yıllarda Diyarbakır'da Şeyh Davud Köyü de boşalarak harabeyle dönmüştü.¹¹⁶

Bağdat'ın ahvali de kötüydü. Bağdat-Musul-Diyarbakır güzergâhı eşkiya-dan dolayı her zaman güvenli değildi. Bağdat tarafından Diyarbakır'a gelmek isteyen tüccar eşkiyadan korkuyordu.¹¹⁷ Ayrıca 1688'de Dicle ve Fırat suyunun çekilmesi,¹¹⁸ 1689'da kıtlık, taun, pahalılık ve kuraklık ölümleri ve göçü tetiklemişti.¹¹⁹ 1690'da tekrar hortlayan taunun zayıtı önceki salgına göre oldukça büyüktü. Nüfusu azaltmakla kalmamış, çöl Araplarının yağmalarını da kolaylaştırmıştı.¹²⁰ Bağdat havalisindeki Arap eşkiyasının izalesi için Diyarbakır valisinden yardım istenmişti.¹²¹ Arap eşkiyası birkaç yıl boyunca Basra ve çevresini yağlamıştı ve Basra Kalesi'ni kuşatıp Basra-Kürne arası seyahatin kesilmesine ve güney yollarında asayişsizliğe sebep olmuştu.¹²² Bu muhasaranın, Basra'dan Musul'a farklı amaçlarla yapılacak ziyaretleri engellemiş olması muhtemeldir.

Musul'un ticaret yolu güzergâhındaki Tokat'ta da nüfus hareketleri görülmüştür. Tokat'taki çoğu zimminin perakende olup başka sancak ve kazalarda sakin olmaları üzerine, buldukları yerde cizyelerinin tahsili emredilmişti.¹²³

Bu çalışmada yabancıların Musul'a geliş sebepleriyle bunların Musul'a seyahatlerini engelleyen muhtemel sebepler üzerinde durulmuştur. Ancak Musul'dan farklı amaçlarla başka vilayetlere gidenlerden bahsedilmemiştir. Ölümlerle

114 BOA, MAD.d nr. 2935, 19 Aralık 1687 (13 S 1099), s. 56-57.

115 BOA, MAD.d nr. 2935, 5 Ocak 1688 (Gurre-i Rebî'ül-evvel 1099), s. 85.

116 BOA, MAD.d nr. 2467, 7 Temmuz 1699), (9 Muharrem 1111), s. 7.

117 BOA, MAD.d nr. 2931, 3 Aralık 1684, (25 Zi'l-hicce 1095), s. 323.

118 'Abbâs el-'Azzâvî el-Mahâmî, *Mevsû'atü târihi'l-'Irâk beyne ibtilâleyni'l-'abdi'l-'Osmâni es-sâni h. 1048 – m. 1638/h. 1163 – m. 1750*, V, (Basım yeri yok: ed-Dârü'l-'Arabîyyetü li'l-Mevsû'âti, tarihsiz), s. 148.

119 el-'Azzâvî, *Târihi'l-'Irâk*, V, s. 150-151.

120 el-'Azzâvî, *Târihi'l-'Irâk*, V, s. 153.

121 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 104, 54/225 (Evâsıt-ı Şevvâl 1103/26 Haziran-5 Temmuz 1692).

122 BOA, A.DVNS.MHM.d, 104, 106/474, 107/498 (Evâsıt-ı Rebî'ül-âhîr 1104/20-29 Aralık 1692). Ayrıca bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 104, 169/768 (Evâhir-i Cemâziye'l-âhîr 1104/27 Şubat-7 Mart 1693).

123 BOA, D.CMH 219/52 3 Ağustos 1690 (27 Şevval 1101).

birlikte çeşitli sebeplerden dolayı geçici veya sürekli olarak Musul'u terk edenler de vardı. Mesela 1651'de dört ay süren tehlikeli bir taun Musul'da ciddi insan kayıplarına sebep olmuş ve günde binden fazla insan hayatını kaybetmişti.¹²⁴ 1672'de pahalılık,¹²⁵ 1084/1673-74'te ve 1087/1676-77'de¹²⁶ Necid çekirgesinin musallatı ve büyük taun,¹²⁷ 1099/1687-88'de yine büyük bir pahalılığın başlayarak 1688'de artması,¹²⁸ 1689'da reayanın yerini yurdunu terk ettiren kıtlık ve yine taun¹²⁹ Musul merkezinin ve kırsalının toplumsal ve iktisadi hayatını olumsuz etkilemişti. Cizye tahririnden sonra, 1114/1702-3'te, dört ay süren taun Musul Şehri'nde günde binden fazla can almıştı.¹³⁰ 1711'de Musul ve çevresinde meydana gelen açlık ve pahalılık da sonunda çoğu insanı göç ettirmişti.¹³¹

2. Musul Kazası'nın Köylerindeki Yerli ve Yabancı Cizyegüzârlar

Musul Kazası cizye defterine göre kırsal kesimdeki cizyegüzârların gelir düzeyinin şehre nazaran daha düşük olması (bkz. Tablo-1, 2), Musul'un art bölgesindeki Hristiyan nüfusun XVII. yüzyıl boyunca önemli ölçüde düştüğü¹³² iddiasını desteklemektedir.

Cizyegüzârlara dair kırsal alanların genel durumunu açıklamak açısından bir kıyaslama yapmak gerekirse, Trablusşam'a bağlı bazı kazaların kırsalındaki cizyegüzârların iktisadi şartlarının Musul'dan pek farklı olmadığı göze çarpmaktadır. Musul kırsalındaki düşük gelirlilerin oranı % 77,41 iken Hama kırsalında bu oran % 70,09, Humus'taysa % 90,91 olduğu saptanmıştır.¹³³

124 Câsim Muhammed Hasan el-'Udûl, "el-Kevârisü ve'l-zavâhirü't-tabî'iyetü fi'l-Mevsil min hilâli mü'ellifâti'l-mü'errihi'l-Mevsilî Yâsîn bin Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî", *Dirâsâtü Mevsiliyyetü*, 13 (2006), s. 6.

125 el-'Azzâvî, *Târihi'l-İrâk*, V, s. 123.

126 Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ*, s. 175.

127 el-'Azzâvî, *Târihi'l-İrâk*, V, s. 125.

128 el-'Azzâvî, *Târihi'l-İrâk*, V, s. 149.

129 el-'Azzâvî, *Târihi'l-İrâk*, V, s. 150-151.

130 el-'Udûl, "el-Kevâris", s. 7.

131 Süleymân Sâ'îğ el-Mevsilî, *Târihü'l-Mevsil*, el-cüz'ü'l-evvelü, (Mısır: el-Marba'atü's-Selefiyyetü, tarihsiz), s. 271; Besim Darkot, "Musul", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 1979, VIII, s. 744.

132 Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 47.

133 Hama merkezindeki cizyegüzârların oranı % 53,61 iken kırsal alanda bu % 46,39'a düşmüştür. Kır ile kent arasındaki farkın en yüksek olduğu Humus Kazası'nın merkezi %

Tablo 2. Musul Kazası'nın Köylerindeki Cizyegüzârların Dağılımı

Köyler	Toplam Nefer	Âlâ	Evsat	Edna	Belirsiz
Tellkeyf	230	1	74	152	3
Karakuş	228	4	36	187	1
Alkuş ¹³⁴	82	3	18	61	-
Kermelîs	43	-	5	37	1
Bartalla	43	-	3	40	-
Ba'şika	29	-	4	24	1
Batna ¹³⁵	27	-	8	19	-
Tellkeyf Perakendesî	21	-	-	21	-
Tell Üsküf	17	-	2	14	1
Bâşbeyte Perakendesî	15	-	1	14	-
Toplam	735¹³⁶	8	151	569	7

Tellkeyf perakendesî ve Bâşbeyte perakendesî ibarelerinin maksadı tam olarak anlaşılammıştır (bkz. Tablo-2). Çünkü “Tellkeyf perakendesî”nden Tellkeyf’i terk eden reaya mı anlaşılmalı, aksine başka bir köyden veya mezradan ayrılıp Tellkeyf’te veyahut Tellkeyf’e yakın bir arazide konaklayan bir topluluk mu anlaşılmalıdır? Kırsal alana dağılmış bu reayanın durumu, şehirlerdeki “müteferrik (ayrılmış, dağınık, parçalı) mahalleler”e benzer bir statüyü çağrıştırmaktadır. Reayası fakir olan Tellkeyf, Hz. Cercis en-Nebî Evkafı köylerinden olup çevresinde kayıtlı köy olmamakla birlikte yolcuların geçidi üzerinde bulunan bir köydü. Hatta sularını dahi üç saatlik yoldan getirmekteydi. Maktu¹³⁷ olan

95,18, kırsalı ise % 4,82 oranında cizyegüzâr ihtiva ediyordu. BOA, MAD.d nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91). Hama ve Humus havalisinde bazı köylerin ahali zulüm, vergilerin çokluğu ve Arap eşkiyasının istilalarıyla dağılmış ve arazileri boş kalmıştı. BOA, A.DVNS. MHM.d nr. 102, 79/358 22 Kasım-1 Aralık 1691 (Evâ'il-i Rebî'ü'l-evvel 1103).

134 1747'de bu köyde Katoliklerden 100 aile sakindi. Rafâ'il, *Târihü Nasârâü'l-İrâk*, s. 130.

135 Rafâ'il, Batna/Bâtınâya'da 1747 yılında 200 Katolik ailenin olduğunu kaydetmiştir. Rafâ'il, *Târihü Nasârâü'l-İrâk*, s. 130. Cizye defterindeki sayı (sadece cizyegüzâr) ile Rafâ'il'in verdiği sayı (cizyegüzâr olmayan aile efradı da dâhil) arasında çok önemli bir fark var.

136 Oysaki Kamil Kepeci'nin 3813 nolu defterine dayanılarak 1691'de Hristiyan nüfusunun sayıldığı ve kırsaldaki yetişkin erkek sayısının 754 olduğunu ileri sürülmüştür. Khoury, *Devlet ve Taşra Toplumunu, 1540-1834*, s.47.

137 Maktu, reayadan tahsil edilecek cizye miktarının önceden kararlaştırılması anlamına gelmektedir. Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, 2006, XXXI, s. 129.

12.512 akçe cizyelerini her yıl vakfa ödemelerine rağmen, cizyedarlarca mağdur edilmekteydi ve eşkıyadan dolayı çoğu reayası köylerini terk etmişti. Âlâ, evsat ve edna olarak cizyelerini ödeyemeyen reaya, yine eskisi gibi maktu veya deftere göre (yani mühürlü ve nişanlı defter gereğince hane üzerinden) veyahut en düşük miktarla (edna) ödemeyi dilemişti.¹³⁸ Bunlara rağmen XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, 1747'de, Tellkeyf'te toplam 150 Katolik aile mevcuttu.¹³⁹ Başbeyte Köyü'ne dair geçen tek kayıt ise "Başbeyte Köyü perakendeleri" idi. Bu, Başbeyte'deki cizyegüzârların tamamının dağıldığına işarettir.

Yukarıda Musul'un merkezine yönelik üç çeşit nüfus hareketinden bahsedilmişti. *Dördüncü* hareket türü ise Musul'un kırsal alanları arasındaydı. Bu hareketin faileri, yerliler arasına kaydedilen yabancılar olup Tellkeyf, Karakuş, Kermelîs, Ba'şîka, Tell Üsküf, Batna ve Alkuş'ta perakende olarak kaydedilen 33 neferden oluşuyordu.¹⁴⁰ Tellkeyf'te 4 neferin (edna) 2'si Behendivâ Köyü'nden, diğer 2'si ise Bâkûfa Köyü'ndendi.¹⁴¹ Karakuş'taki 15 perakendeden (14'ü edna) sadece 1'i Mardinliydi. Keremlîste 3,¹⁴² Ba'şîka'da 4;¹⁴³ Tell Üsküf'e Bahzân Köyü'nden gelen 1 perakende kayıtlıydı. Batna'da 2¹⁴⁴ ve son olarak Alkuş'taysa 4 perakende¹⁴⁵ sakindi. Bu reyanın çevreye dağılma sebeplerine dair bir belgeye rastlanmamıştır; ancak XVII. yüzyılın ilk yarısında Musul'un köylerinde çaresizlik, baskı ve saldırılardan dolayı göç olduğu kayıtlıdır. Bu yüzden devlet, serhat bölgesini ıslah maksadıyla vergileri üç aya kadar affetme kararı almıştı.¹⁴⁶ Ba'şîka, Orta Harâb Mezrası ve bazı yerler mamur kılınması için ulemaya tevcih edilmişti.¹⁴⁷

138 BOA, KK.d nr. 3509, 21 Temmuz 1695 (9 Zi'l-hicce 1106), s. 124.

139 Rafâ'il, *Târihü Nasârâü'l-İrâk*, s. 130.

140 BOA, KK.d nr. 3813, s. 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34.

141 Bu isimle anılan iki köy mevcuttu: Birinin ahali Hristiyan, diğersinin ise Müslümandı. Köylerin her ikisi de Hz. Nebî Yunus Vakfî köylerindendi. Yâsîn el-Ömerî, *Menîyyetü'l-udebâ'*, s. 133.

142 2'si ednadır.

143 Tamamı ednadır.

144 Tamamı ednadır.

145 Tamamı ednadır.

146 Murat Alanoğlu, "86 Numaralı Mühimme Defterinin Özeti Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi", (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 208-209.

147 BOA, MAD, 2742, s. 67 (10 Receb 1076/16 Ocak 1666).

1084/1673-74'te, Musul ve civar köyler tauna ve çekirge istilasına maruz kalmıştı.¹⁴⁸ Son çekirge istilası üzerinden birkaç sene geçmişti ki Necdî çekirgesinin yine Musul kırsalındaki yağmur kıtlığı çeken tarlaları istila etmesiyle Musul'da açlık ve pahalılığı tetiklemişti. Bunun üzerine birçok insan iâşesini temin için göçmüştü.¹⁴⁹ 1087/1676-77'deki kuraklık da gıda fiyatlarının yükselmesine ve açlığa yol açmıştı.¹⁵⁰ 1099/1687-88'de de çekirgeler yine köylünün ekinlerine zarar vermişti. 1100/1688-89'daki çekirge istilası, kuraklık ve pahalılık reyanın perakende olmasına neden olmuş ve hatta ekim yapılmasına rağmen bir habbe dahi alınamamıştı.¹⁵¹ Bunlara ilaveten bazı belgeler, Musul kırsalına ilişkin genel bir fikir yürütülmesini sağlayacak niteliktedir. Mesela Bârgîreli Sağır Köyü, Körmezî'nin (كورمزي),¹⁵² Sahâkiyye/İshâkiyye (hâric-ez-defter) (Bâkire-i Sağır'ın yakınında), Oyalı bin İlyas Hurdaçoban (ابوإلياس حرداچوبان),¹⁵³ Hacebe Kürk (حجيرة كورك),¹⁵⁴ Yüzikendî Mezrası'nın¹⁵⁵ yakınında bulunan Şevrek, Arpa Depe¹⁵⁶ ve Şeyh Nûr¹⁵⁷ gibi köy ve mezraların uzun zaman boş kaldığı ve harap olduğu saptanmıştır. Ba'şîka'nın yakınlarında olan Âhîcûk Mezrası da senede 2.000 akçe Musul Hazinesi'ne verilmek üzere tasarruf edilmesi için tevcih edilmiş, ancak mutasarrıfının terk-i diyar etmesiyle mezra boş kalmış ve harap olmuştu.¹⁵⁸ Belîn Harâsı (بلين حارس) Mezrası da aynı sebepten viran olmuştu.¹⁵⁹

3. 24 Haziran 1694 Tarihli Hükme Göre¹⁶⁰ Musul'daki Cizyegüzârlar

1691-92 tahririnden yaklaşık iki yıl sonra cizyegüzârların şikâyetleri üzerine yazılan 1694 tarihli hüküm, farklı değerler sunmaktadır. Valiler ve tahsildarlar, Musul'un merkezi ve köylerindeki cizyegüzârların yıllık ödedikleri 55.975 akçe

148 el-'Udûl, "el-Kevâris", s. 6.

149 el-'Udûl, "el-Kevâris", s. 10.

150 el-'Udûl, "el-Kevâris", s. 12.

151 Yâsîn el-Ömerî, *Meniyetü'l-udebâ'*, s. 175-176.

152 BOA, MAD nr. 2935, 25 Aralık 1687 (19 Safer 1099), s. 66.

153 BOA, MAD nr. 2935, 26 Aralık 1687 (20 Safer 1099), s. 67.

154 BOA, MAD nr. 2935, 27 Mart 1688 (24 Cemâziye'l-evvel 1099), s. 198.

155 BOA, MAD nr. 2935, 9 Nisan 1688 (7 Cemâziye'l-âhir 1099), s. 218.

156 BOA, MAD nr. 2935, 8 Temmuz 1688 (9 Ramazân 1099), s. 352.

157 BOA, MAD nr. 2935, 21 Temmuz 1688 (22 N 1099), s. 366.

158 BOA, MAD nr. 2935, 28 Ocak 1688 (24 Rebî'ül-evvel 1099), s. 112-113.

159 BOA, MAD nr. 2935, 28 Ocak 1688 (24 Rebî'ül-evvel 1099), s. 113.

160 BOA, C.ML nr. 342/14069 24 Haziran 1694 (gurre-i Zi'l-ka'de 1105).

ispençeden fazlasını toplamaktaydı. Ayrıca reayadan bazılarının ölümü, bazılarının perakende olmaları durumlarını daha da ağırlaştırmıştı. Defterhanede yıllık 55.975 akçe maktuları kayıtlıydı. Zimmilerin tahrir edilip maktu olan ispençeden her nefere isabet eden miktarın tahsili için emir istenmişti. Şehirde 957 nefer ve 23.925 akçe maktusu, Tell Üsküf'ün 312 nefer ve 7.800 akçe maktusu, Alkuş'un 314 nefer ve 7.850 akçe maktusu, Bartalla'nın 156 nefer ve 4.100 akçe maktusu olmak üzere toplam olarak 2.307 nefer ve yıllık 55.975 akçe maktuları kayıtlıydı. 1691-92 yılı defteriyle 1694 tarihli hüküm öncelikle nefer sayısı bakımından farklıdır. Ayrıca defterdeki köylerin çoğu hükümde verilmemiştir. İki kaynaktaki nefer sayılarının farklılığı ya emred ve mürâhıkların cizye ünitesine eklenmesinden ya yerini yurdunu terk edenlerin tekrar Musul'a dönmesinden veyahut tahrir esnasında gizlenen veya himaye edilenlerin daha sonra kaydedilmesinden kaynaklanıyordu. Öyle görünüyor ki diğer köylerde sakin cizyegüzârlar 1694'te Tell Üsküf, Alkuş ve Bartalla köylerinin ismi altında kaydedilmiş.

4. Kaza Merkezindeki Cizyegüzârların Meslekleri

İncelenen cizye defterine ilaveten, meslekleri kapsayan aynı döneme ait farklı bir kaynağa rastlanmamıştır. Defterler de çoğu zaman meslekleri tam olarak içermemektedir (XVI. yüzyıl için bkz. Ek-1). Musul'da meslekleri bilenlerin oranı % 96,79'dur. Bu oran, değerlendirmeler için yeterli niceliktedir. Şehirdeki 841 neferden –çıraklarla (şâkirdler) birlikte– mesleği kayıtlı olan 814 cizyegüzârin % 42,14'ü dokumacılık ve dokumacılığın yan kollarında çalışmaktaydı. Bu koldaki zanaatkârların çoğu Dergâh-ı Nestûri'de (% 30,32'si) ve Dergâh-ı Ya'kûb'da (% 30,30'u) toplanmıştı (bkz. Tablo-3). Mukayese yapmak gerekirse, Hama'nın merkezindeki cizyegüzârların % 27,27'si,¹⁶¹ Humus'takilerin ise % 35,94'ü¹⁶² dokuma ve dokumacılığın yan kollarına kayıtlıydı.¹⁶³ Ancak Hama'da ve Humus'taki cizyegüzârlar arasında dokumacılığa fazla rağbet olmasına rağmen, boyacılığa rastlanmamıştır. Bunun sebebi ya boyacılığın Müslümanların tekelinde olmasından ya da bu şehirlerin başka şehrin boya sanayisine bağımlı olmasındandı.

161 Bu oranı abacı, bûşici, çulha ve çırakları, çulhibûşî, darakçı, terzi ve çıraklarla yüncüler oluşturmaktaydı. BOA, MAD nr. 3649, s. 4-9, 29-34 (1102/1690-91).

162 Bu oran bezzaz, çulha ve çırakları ile terzi ve çıraklarından oluşuyordu. BOA, MAD, nr. 3649, s. 9-12, 34-36 (1102/1690-91).

163 BOA, MAD nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

37 bennânın 16'sı Dergâh-ı Nestûrî'de 13'ünün ise Dergâh-ı Ya'kûb'da ve bennâ çıraklarının da yalnız bu mahallelerde kaydedilmiş olmaları, bu yerlerin nüfus yoğunluğundan (bkz. Tablo-3) ve para dolaşımının merkezleri olduğundandı. Çünkü yapı işlerinin gelişimi ve devamlılığı, toplumun ihtiyacıyla birlikte, geliyile de doğrudan alakalıydı. Bununla birlikte Musul'da Dergâh-ı Nestûrî'de (bkz. Tablo-3), Hama ve Humus'ta ise Nasâra mahallelerinde olduğu gibi bennâların/mimarların, çulhalarla¹⁶⁴ kuyumcuların yoğun olduğu mahallelerde toplanmaları, kalabalık semtleri ve para trafiğini takip etmelerindendi. Nitekim nitelikli meslekler (kuyumcular ve kumaş tacirleri gibi), şehir merkezlerinin yakınında faaliyet gösteriyordu.¹⁶⁵ Bu yüzden Dergâh-ı Nestûrî, ya şehrin merkezî bir yerindeydi veya oraya yakın bir konumdaydı.

Şam şehrinde toplam 2.424 cizyegüzârın 143'ü (% 5,90'i),¹⁶⁶ Musul'da 1.576 neferin 37'si (% 2,35'i) (bkz. Tablo-3), Hama'da 275 neferin 13'ü (% 4,73'ü) ve Humus'ta ise 217 cizyegüzârın 7'si (% 3,23'ü) mimardı.¹⁶⁷ Defterde bennâ kavramı mevcutken, mimarbaşı kavramı geçmiyor (bkz. Tablo-3); ancak bir hükümde Musullu zimmilerden Mimarbaşı İlyas veled-i Abdülahad ve Demirci Murat veled-i Hadar'dan bahsedilmişti. Fakat defterde bu isimlere rastlanmamıştır. Bunların Van'da buldukları ve Musul valisi tarafından görevlendirildikleri anlaşılıyor. Bu yüzden de cizyeden muaf olmaları muhtemeldi. Musul'daki esnaf taifesi, yaptıkları işten dolayı yiyecek, içecek, giyecek ve diğer asli ihtiyaçlara ilişkin tüm haklarını validen almış ve buna ilişkin mahkemede bir hüccet hazırlanmıştı.¹⁶⁸ Sayısal olarak Musul'daki rençberler¹⁶⁹ ilk sıradaydı (bkz. Tablo-3).

164 Çulha/culha, el tezgâhında bez dokuyan kimsedir. İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Kubbealtı Lugatı, 2011), I, s. 614.

165 Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Alfa/Tarih, 2018), s. 223.

166 Samıkıran, "Nefs-i Şam", s. 222-223, 237.

167 BOA, MAD nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

168 BOA, AE.SAMD.II, 90/8944 14 Aralık 1708 (gurre-i Şevvâl 1120).

169 Rençber, sanat ehli ve ehl-i hırfet anlamlarına gelirken rençberlik etmekse alıp-satmak ve ticaret yapmak anlamındadır. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi*, s. 1494. "Âhar vilâyetlerden gelen rençber ü tüccâr" ibaresi de bunu desteklemektedir. *12 Numaralı Mübimme Defteri (978-979/1570-1571): Özet, Transkripsiyon ve İndeks*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), I, s. 299. Rençberlerin, cizyegüzârların Musul Şehri'nde en yoğun olduğu ve üretim ve pazarlamanın merkezi statüsünde olduğu düşünülen Dergâh-ı Nestûrî'de sayıca daha fazla olmaları ve ayrıca dokumacılar ve dokumacılığın yan kollarındaki esnafın toplandığı mahallelerde yoğunlaşmalarına bakılırsa, bu grup, sermaye ve zanaat sahibi ve/veya hamal statüsündekileri

275 neferin bulunduğu Hama'nın merkezi ile 217 nefer cizyegüzârlı Humus'un merkezinde de rencberler çoğunlukta idi. Hama'da rencberlerden sonra kuyumcular (47 cizyegüzâr) ve çulhalar (43) gelirken; Humus'ta da rencberleri çulhalar (64), ekmekçiler (16) ve kuyumcular (13) izlemekteydi.¹⁷⁰

Ham ve yarı işlenmiş maddeyle ilgilenen zanaatkârlarla mamul mal üretenler de bbağlarla pabuççular gibi aynı mahalledeydi (bkz. Tablo-3). Pabuç üreten 5 cizyegüzârın 2'si Kal'a-ı Ya'kûb'da sakinken, diğer 2'si "çok usta pabuççuların ve çizmecilerin"¹⁷¹ bulunduğu Diyarbakır'dan, 1'i ise Mardin'dendi. Diyarbakırlılardan biri Köprüyapan Mahallesi'nde pabuççu iken, diğeri Kubad Beğ Mahallesi'nde pabuççu çırağıydı. Diyarbakır cizye defterinde bu isimler kayıtlı değildir. Köprüyapan'da sadece bir çizmeciye rastlanması¹⁷² ve pabuççu çırağının mahalleden ayrılışıyla Kubad Beğ'de sadece bir pabuççunun kalması,¹⁷³ her ikisinin de Musul mazısını temin etmek için şehirden ayrıldığı ihtimalini kuvvetlendiriyor. Çünkü deri tabaklamada ve boyacılıkta kullanılan mazı Halep'e göre Musul'da daha ucuzdu.¹⁷⁴ Ayrıca XVIII. yüzyılın son çeyreğinde bir İngiliz seyyahın bahsettiği Musul'daki "çok nefis sahtiyan" üretimi¹⁷⁵ de cazipti.

Bitlis perakendelerinin tamamı ve Van perakendelerinin ise 2/3'si kürkçülükle uğraşmaktaydı (bkz. Tablo-3). Bunların Musul'da bulunma sebebi muhtemelen kürk ticaretiydi. Çünkü Tavernier'in kervanındaki samur kürk yüklerinden,

---

tanımlamaktaydı. Rencberlerin para karşılığında emek, zanaat ve sermaye (hamal ve bazarırgan gibi) harcayan bir esnaf grubu olduğuna dair Üzeyir beyine gönderilen hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 23, 125/254 10 Kasım 1573 (15 Receb 981); Bağdat beylerbeyine yazılan hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 36, 47/142 1 Şubat 1579 (4 Zî'l-hicce 986); Eflak beyine yazılan hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 46, 124/245 4 Ekim 1581 (6 Ramazân 989); koyun toplayıp satan rencber taifesine dair Şam beylerbeyine yazılan hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 46, 369/856 7 Mart 1582 (11 Safer 990); Mısır beylerbeyine yazılan hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 60, 165/363 22-31 Ocak 1586 (Evâ'il-i Safer 994); BOA, MAD nr. 2935, 15 Ağustos 1688 (17 Şevvâl 1099), s. 396. Ayrıca arabalarıyla rencberlik eden arabacılar esnafı için Edirne kadısına gönderilen hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d 74, 31/114, 14 Temmuz 1596 (18 Zî'l-ka'ade 1004).

170 BOA, MAD nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

171 Der Andreeyan, *Simeon'un Seyahatnâmesi*, s. 118.

172 BOA, MAD nr. 3639, s. 25 (1104/1692-93).

173 BOA, MAD nr. 3639, s. 29 (1104/1692-93).

174 M. Sait Türkhan, "18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014), s. 53, 54.

175 ed-Dıveci, *Ticâretü'l-Mevsil*, s. 29.

Musul'un samur kürk ticaretinin güzergâhında olduğu anlaşılıyor.¹⁷⁶ Söz konusu bölgelerde kürk ticareti yaygındı. Erzurum'da "çok büyük" bir sansar (zerdevâ) ticareti yapılmaktaydı.¹⁷⁷ Dergâh-ı Nestûri'de ve Kal'a-ı Ya'kûb'da 4'er, Dergâh-ı Ya'kûb'da 3 ve Kal'a-ı Nestûri'de 1 semerci mukimdi. Ulaştırma hizmetlerinde hayvanların rolü dikkate alınırsa palancılar en fazla insan ve ticari mal akışının yoğun olduğu semtlerde konuşlanmış olmalıydı.

---

176 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 205-206.

177 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s. 130.

Tablo 3. Musul Şehrindeki Çizyegüzarların Meslek Dağılımı

Meslek	Yerliler					Perakendeler
	Dergâh-ı Nestürî	Dergâh-ı Ya'küb	Kal'a-ı Ya'küb	Kal'a-ı Nestürî	Yahudi Cemaati	
'Arakcaci ¹⁷⁸	1					1 Halep/Cedid Mah. (Edna)
Astarcı	6	5	2	2	1	
Attar					9	
Attâr Çırağı					1	
Babuççu		2				2 Diyarbakır/Köprüyapan Mah., Mardin/ Köprüyapan Zımmi Mah. (Evsat)
Babuççu Çırağı						1 Diyarbakır/Kubad Beg Mah. (Edna)
Bakkal					2	
Bardakçı			1			2 Diyarbakır, Cizre (Edna)
Basmacı ¹⁷⁹	1					
Basmacı Çırağı						1 Bağdat (Edna)
Bennâ/Mimar	16	13	1	1		4 Alkuş, Nestürî (Mahallesi), Ya'küb (Mahallesi) (Edna)
Bennâ/Mimar Çırağı	1	1				

178 'Arakçin: Teri çekmesi için kavuğun altına giyilen başlık veya üzerine sarıgün sarıldığı keçeden kılıh. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 158.179 Tülbent ve pamuklu dokumaların üzerine kalıp basan kimse. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 293.180 Bezir: Keten tohumundan çıkan yağ. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 360.

MUSUL KAZASI'NIN ÇIZYEGÜZÂRLARI VE BÖLGESEL İLİŞKİLERİ

Bezîrci ¹⁸⁰		3						
Bezîrci Çırağı							1	Ba'şîka (Edna)
Bezaz ¹⁸¹	7					2		
Boncukçu						5		
Boyacı	12	9						
Boyacı ? (ربويعي)	16	1						
Boyacı Çırağı		6					2	Bahzân, Tel'âfer (Edna)
Bükreci (بوكري) ¹⁸²				2				
Çerçi		5		2		29	1	Tel'âfer (Edna)
Çuka? (صكا)				1			1	Barralla (Edna)
Çulha ¹⁸³	28	16	5	19	7	7	7	Bağdar/Kürnebaşı Mah. (Evsat), Kilis (Evsat), Mardin/Mansûriye Köyü (Edna), Mardin/Bâb-ı Sûr Mah. (Evsat), Alkuş 2 (Edna), Ba'şîka (Edna)
Çulha Çırağı	5	8	1	3	3	4		2 Mardin/1 Bâb-ı Sûr Mah. (Edna), Akra (Edna), Bahzân (Edna)

181 Bez ve mensucat tüccarı. Şemseddin Sami, *Kâmûs*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1999), s. 292.

182 Bekre (بكره)/bükre, makara veya çıkırık anlamındadır. Sami, *Kâmûs*, s. 298. Bükreci ise çıkırıkçı anlamındadır.

183 El tezgâhında bez dokuyan kimse/dokumacı. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 614.

184 Cübbe, elbise üstüne giyilen uzun, bol ve yentleri geniş bir giyecek. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 516. Cübbezâz, muhtemelen bu giysiyi üreten veya satan esnaftandı.

Cübbezâz ¹⁸⁴	1							
Dakkâk (دَقَّاق) ¹⁸⁵	9							
Dakkâk Çırağı	2							
Debbağ		7	1					
Debbağ Çırağı		3						
Dellâl				1				
Demirci	5	15						
Demirci Çırağı		3	1					
Eskici				14	1	Akra (Edna)		
Eskici Çırağı				2				
Gömlükçi		1						
Hakkâk (Oymacı)				2		Bartalla (Edna)		
Hekim (حَكِيم)					1	Bartalla (Edna)		
Hizmetkâr					4	Ahıska (Evsat), Halep/Fevk (عَفْ) Mah. (Edna), 'Acem/Tahran (Edna), Urfa/ Yûkârbaşı (عَفْ) Mah. (Edna)		

185 Dakkâk (دَقَّاق), ipek ve pamuk kumaşları tokmaklayan kimsedir. Muhammed Saîd el-Kâsîmî v.dğr., *Kâmûsü's-sâmâ'ati ş-Şâmîyyeti*, Zâfir el-Kâsîmî (nşr.), (Dimaşk: ed-Dârü Talâs li dirâsâti ve't-tercûmeti ve'n-neşri, 1988), II, s. 144.

186 Hummar, muhtemelen sakız gibi yapışkan bir maddenin ismidir. Hummarcı ise zeytinyağının tortusuyla bu maddeyi pişiren veya eritip üzüm bağı sahiplerine satan kişidir. Bu, üzüm bağlarının köklerine sürülürdü. Saîd el-Kâsîmî v.dğr., *Kâmûs*, I, s. 116.

MUSUL KAZASI'NIN ÇİZYEGÜZÂRLARI VE BÖLGESEL İLİŞKİLERİ

Hummarcı ¹⁸⁶	1		1	1		
Irgat ¹⁸⁷	2	2		3		1 Kermelis (Edna)
İbrişimci Çırağı						1 Halep/Bâli Mah. (Edna)
İğci ¹⁸⁸			1			
Kalaycı			1			
Kalıcı (Dökümcü) ¹⁸⁹					4	
Kazâncı			2			
Kazâncı Çırağı						1 Diyarbakır (Edna)
Kazzâz ¹⁹⁰		2				
Kessâr ¹⁹¹		1				
Keşiş	1	1				
Kerâncı						1 Diyarbakır/Şeyh Marât-ı Şark (Evsat)
Kılıççı			1	15		6 Diyarbakır (Edna), Cıska (1Evsat, 4 Edna)

187 Irgat, inşaat amelesidir. MŞS, nr. 259, 1 Ağustos 1598 (28 Zil-hicce 1006), s. 7. Farklı bir kaynaktan da amele, rençper, emeği kiratlanan ve ücretli manalarında kullanılmıştır. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi*, s. 983.

188 Miğzel olarak da bilinir. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi*, s. 954. İğ, “büküm vererek lifleri iplik haline getirmeye yarayan, bir ucu çengelli veya topuzlu, alt ucuna yakın kısmı şişkince, genellikle ağaçtan yapılmış alet” anlamındadır. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, II, s. 1376.

189 Kâl, maden külçelerinin eritilerek tasfiye edilmesi işlemi. Sami, *Kâmihs*, s. 1032.

190 İbrişimci, ibrişim bükücü, kumaş dokucusu, ipeki anlamlarına gelmektedir. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi*, s. 1120.

191 Odun kesicisidir. Saîd el-Kâsimî v.dğr., *Kâmihs*, II, s. 386.

Kılıççı Çırağı		1	1	2	Cıska (Edna)
Kilise Hizmetçisi	1				
Kirişçi			5		
Kızır (كرد) ¹⁹²	1	1			
Küsiyecî? (كوسيهج)	1				
Kuyumcu	3	1	1	3	Diyarbakır/Hızır İlyas Mah. (Edna), Perakende-i Musul Diyarbakır sakin-i Bağdat (Evsat), Tokat/Hasangiröğlü Mah. (Evsat)
Kuyumcu Çırağı	4	3	1	4	Diyarbakır/Mahzen-i Sâllı Solak (عزیزتایق) (Edna), İstanbul Rûmiyân (Evsat), Tokat/Suiçmez Mah. (Edna), Tokat/Kölebend (كولبند) Mah. (Edna)
Kürkcü	1	9	2	5	Bağdat/Meydân Mah.(Edna), Bitlis (Evsat), Bitlis (Edna), Diyarbakır/Şeref Çavuş Mah. (Evsat), Van/Bürşini Mah. (Evsat)
Kürkcü Çırağı		1		3	Diyarbakır/Hac Osman Mah. (Edna), İstanbul/Üşküdar (Evsat), Van/Bürşini Mah. (Edna)

¹⁹² Kethüda anlamındadır.

¹⁹³ Medârî/mederî, tahıl tanelerini samandan çıkaran kimsedir. Fellâhlar bir araya gelerek, harman yerine göre dört veya beş veyahut daha fazla kişiden oluşan bir grup, taneleri sepiyenle ortaktık kurarlardı. Saplara dakkâk tarafından ezilir ve ufatılırdı. Sonunda hububat midrâya (yaba) vasıtasıyla samandan ayrıştırılırdı. Said el-Kâsimî v.dğr., *Kâmûs*, II, s. 424-425.

MUSUL KAZASI'NIN CIZYEGÜZÂRLARI VE BÖLGESEL İLİŞKİLERİ

Medârcı/Medâr ¹⁹³	1				1					
Medârcı Çırağı	1									
Murâf ¹⁹⁴									1	Bağdar/Haydarhâne Mah. (Edna)
Neccar				26	4					
Neccar Çırağı				1						
Nekkâr ¹⁹⁵	2		8						2	Alkuş, Kermelis (Tamamı Edna)
Nekkâr Hizmetkârı									1	Bilmiyor (Edna)
Palâncı (Semerci)	4		3	4	1					Erzurum/sakin-i Âhâ Köyü, 8 Mardin'den (2 Mansûriye ve 2 Gülleli'den), Rûhâ, 2 Üsküdar, Akra, Alkuş, 2 Ba'sika, Barna, 2 Barralla, Cizre, Kadıköy sakın-i Tebrûz (تبروز), 2 Kadıköy, 2 Karakuş, Kermelis, Kal'a, Nestûri (Mahallesi), 3 Tel'âfer, Tell Üsküf, Bilmiyor (Edna)
Rençber	61		25	7	5	5			33	
Taşçı	1		4							
Ser-legâncî? (سرىجى)			1							
Savlecî (سولجى) ¹⁹⁶				1					1	Mardin/Kuseys Mah. (Evsat)
Şâlcı Çırağı			1							

¹⁹⁴ Keçi kılından çul veya yem torbası dokuyan kimse. Ayverdi. *Büyük Türkçe Sözlük*, II, s. 2184.

¹⁹⁵ Mınkar olarak bilinen bir kalemler/aletle taş veya ağaç oymacılığı ve yontmacılığı yapan kimse. Ayverdi. *Büyük Türkçe Sözlük*, II, s. 2322.

¹⁹⁶ Cevkân, nacak, külünk ve gevgan anlamındadır. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi*, s. 1555.

¹⁹⁷ Tanbûra olarak bilinen çalgıyı çalan kimse. Sami, *Kânûs*, s. 887; Ayverdi. *Büyük Türkçe Sözlük*, III, s. 3058.

Tanbûracı ¹⁹⁷				1					
Tarakcı	6	1							
Tarakcı Çırağı		1							
Terzi	7	28	31	20			3		Bağdat/Meydân Mah., Van, Cezîre (Edna)
Terzi Çırağı		18	4				6		Bağdat, Akra, Bahzân, Ba'şîka, 2 Karakuş (Edna)
Tüccar	4	2		1	1		2		Bağdat/Şürca Mah., 'Acem/Tahrân (Evsat)
Zebbâl (Çöpçü)									
Zübüncü ¹⁹⁸		1							
دور							1		Bilinmiyor (Edna)
سبلة Çırağı							1		Diyarbakır/Kıtırîbil Köyü (Edna)
Belirsiz	3	5	3	1	3		12		Bağdat/ 2 Kürnebaşı Mah. (Evsat), Diyarbakır/Mollâ Bahâdîn Mah. (Edna), Perakende-i Diyarbakır sakin-i Kerkûk (Evsat), 2 Mardîn (1 Gülleli) (Edna), Bahzân (Edna), Başbeyre (Edna), İmadiye (Edna), İmâm 'Avneddîn (Edna), Kızîr Perakendesi (Edna), Bilinmiyor (Edna)
Toplam	215	180	143	82	98		123		

198 Zübûn, iç kaftan, entari, dolama, kapama ve dolaman anlamındadır. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi*, s. 1958; Zıbın da denir. Elbise altına giyilen pamuklu kısa gömleğe verilen isimdir. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, III, s. 3543.

Musul'un iki nehir arasında bulunması ve nehir taşımacılığının yaygınlığı sebebiyle aynı mahalledeki esnaf arasında işbölümü kaçınılmazdı. Keleklerin üretiminde ve işletilmesinde keçi postuna, ahşaba, keçeye ve insan gücüne ihtiyaç duyuluyordu.¹⁹⁹ Yani keçi yetiştiricisi/tüccarı, postları dikmek için terzi, keresteci, marangoz, keçeci, amele gibi grupların istihdamını gerektiriyordu. Debbağ, terzi, marangoz ve demirci gibi esnafın Kal'a-ı Ya'kûb'da yoğunlaşması (bkz. Tablo-3), nehir ulaşım vasıtalarının üretiminde mahallenin rolüne işaretler. Nitekim Musul, Dicle'deki kelek taşımacılığının başlangıç noktası olmakla birlikte aynı zamanda keleklerin merkezi olarak bilinen iki şehirden (diğeri Diyarbakır) biriydi.²⁰⁰

Kaza merkezindeki mesleklere ilişkin veriler yeterliyken, bu, kırsal kesim için geçerli değildir. Buna rağmen "Tellkeyf perakendeleri" başlığı altında 2 rencbere,²⁰¹ Karakuştaysa 1 boyacı,²⁰² 2 demirci²⁰³ ve 1 rencbere²⁰⁴ rastlandı. Perakendeler, mesleklerine göre yedi grupta toplanmıştı: a-Rencberlik b-Dokumacılık ve dokumacılığın yan kollarında çalışanlar c-Metal işleriyle uğraşanlar d-Deri mamulleleriyle ilgilenenler e-Yapı işleriyle uğraşanlar f-Tüccar g-Diğerleri. 123 yabancıunun % 26,82'si rencber, % 8,94'ü çulha, % 7,32'si terzi, % 6,50'si kılıççı, % 6,50'si kürkçü ve % 5,69'u kuyumcuydu (bkz. Tablo-3). Şehirdeki toplam 21 kuyumcunun 1/3'ünün yabancılardan oluşması, İsfahan'a doğru giden ve Tavernier'in de bulunduğu kervanda kuyumcuya rastlanması,²⁰⁵ gümüşün – muhtemelen altının da – İran'da pahalı olması ve İranlıların gümüş merakındandı.²⁰⁶ Mardin, %

199 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 208.

200 Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, XII/17-18 (1963), s. 86, 87; Kelekler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, LXV/243 (2001), s. 655-665; Âmir Bellû İsmail, "el-Eklâkü fi'l-Mevsil min hilâli müdevvenâti'r-rahhâleti'l-ecânibi", *Mecelletü Dırâsâti Mevsiliyyetü*, el-'adedü's-sâdisü'l-'ısrûne, (2009), s. 129-143.

201 BOA, KK.d nr. 3813, s. 23.

202 BOA, KK.d nr. 3813, s. 26.

203 BOA, KK.d nr. 3813, s. 28.

204 BOA, KK.d nr. 3813, s. 29.

205 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 283.

206 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 298. Gizlice düşük fiyatla gümüş alıp Acem vilayetine ziyade fiyatla satıldığına, doğuya ve diğer vilayetlere gümüş, altın, kurşun, bakır ve kurşunun kaçırıldığına dair Halep defterdarına yazılan hükümler için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 27, 164/377 4 Aralık 1575 (12 Ramazân 983); BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 28, 11/22 26 Ağustos 1576 (gurre-i Cemâziye'l-âhir 984); BOA, A.DVNS.MHM.d, nr. 39, 128/303 26 Ocak 1580 (8 Zî'l-hicce 987).

24,24 oranla Musul'a en fazla rencber gönderen şehirdi. Toplam 136 rencber arasında yabancıların oranı % 24,26'dır. Farklı kentlerden Musul'a gelen 6 çulhanın 4'ü Mardinliydi (bkz.Tablo-3). Mardin'in Bâbü's-Sûr Mahallesi'nde Müslümanların da dokuma dükkanları vardı.²⁰⁷ Mansûriye'de de bir zimminin terekesinde çulha aletine rastlanmıştır.²⁰⁸ Perakendelerden sadece bir kişi ketenle uğraşıyordu. Musul'a göçen bu ketenci, Diyarbakır'da Şeyh Matâr-ı Şark Mahallesi'ndeki son ketenciydi; çünkü bu mahallede cizye mükellefi olan başka bir ketenci yoktu.²⁰⁹

Kılıççılardan 8'i Diyarbakır ve Cıskâ'dan Musul'a gitmişti (bkz. Tablo-3). 1104/1692-93 ve 1105/1693-94 yıllarını kapsayan makalede kılıççılara rastlanmaması ilginçtir.²¹⁰ Oysaki Diyarbakır'da cizyegüzâr kılıççı esnafının varlığını cizye tezkeresi onaylıyor.²¹¹ Bununla birlikte Cıskâ'nın Ermeni kılıççı çıraklarına Humus'ta da rastlanıyordu.²¹² Musul'da % 3,62 oranında bir kılıççı esnafının kayıtlı olması ve buna karşılık Hama merkezinde % 0,73, Humus'ta ise % 0,46 oranında (bkz. Tablo-5) bir niceliğe sahip olan kılıççılara Şam'daki cizyegüzârlar arasında rastlanmaması, Musul'un hudut şehri olmasından kaynaklanıyordu.

Mardin ve Diyarbakır'dan Musul'a gidenlerden çoğunun ismine 3639 numaralı defterde rastlanmaması, Musul'da kaydedildikleri anlamına geliyor. Ancak Musul cizye defterinde "Diyarbakır Şeref Çavuş Mahallesi Onan veled-i Derviş Kürkcü" şeklindeki kaydın benzeri²¹³ Diyarbakır cizye defterinde de mevcuttu.²¹⁴ Bu kişi, o mahallede kürkçülükle iştigal eden tek kişiydi. Bu, kişinin hem Diyarbakır'da hem de Musul'da kaydedildiğini gösteriyor.

43 yabancıdan sadece meslekleri kayıtlı olanlar Tablo-4'e aktarılmıştır. Bunlar, Tablo-3'teki perakendelerin dışında tutulmuş ve ayrı olarak değerlendirilmiştir.

207 MŞS, nr. 259, 27 Mayıs 1599 (2 Zi'l-kaade 1007), s. 70; MŞS, nr. 203, (21 Nisan 1719 (gurre-i Cemâziye'l-âhir 1131), s. 67.

208 MŞS, nr. 248, 25 Kasım 1689 (12 Safer 1101), s. 40.

209 Bkz. BOA, MAD nr. 3639, (1104/1692-93), s. 6-7.

210 Mehmet Salih Erpolat, "Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği", *Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, 4 (2015), s. 199-201.

211 Diyarbakır-Amid cizyesine tabi edna statüsündeki "Muslu veled-i Birek Kılıççı" Diyarbakır'ın cizyegüzârları arasında bulunmamaktadır. BOA, D.CMH, 236/120 16 Mayıs 1692 (29 Şa'bân 1103).

212 BOA, MAD nr. 3649, (1102/1690-91), s. 36.

213 BOA, KK.d nr. 3813, s. 36.

214 BOA, MAD nr. 3639, (1104/1692-93), s. 35.

Tablo 4. Yerliler Arasına Perakende Olarak Kaydedilmiş Cizyegüzârlar

Meslek	Adet	Geldiği Yer (Şehir/Mahalle)	İktisadi Vaziyeti	Kaydedildiği Mahalle/Köy
Rençber	1	Bilinmiyor	Edna	Dergâh-ı Nestûrî
Çerçi	3	Mardin/Hatun	Edna	Yahudi
Çerçi	1	Mardin/Bâb-ı Cedîd	Edna	Yahudi
Çerçi	1	İmadiye	Edna	Yahudi
Çerçi	1	Diyarbakır	Edna	Yahudi
Kâlcı	1	Bağdat	Evsat	Yahudi
Rençber	1	Halep	Edna	Yahudi
Tüccar	1	Halep	Evsat	Yahudi
Demirci	1	Bilinmiyor	Edna	Karakuş
Demirci	1	Mardin	Bilinmiyor	Karakuş
Rençber	1	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Kermelis

İktisadi açıdan zayıf olan Musul'daki Yahudiler, şehirdeki para trafiğinden uzak bir muhitte sakindiler.²¹⁵ Yahudi Mahallesi'ndeki çerçiler (bkz. Tablo-4) muhtemelen Yahudiydi. Çünkü çerçicilik, Yahudiler arasında yaygındı. Mesela Şam'daki çerçilerin % 82,54'ü Yahudiydi.²¹⁶ Cizyegüzârlara ait mülklerin bulunduğu Bâbü'l-Cedîd'de bir Yahudi mabedinin varlığı²¹⁷ Yahudilerin bu mahallede bir cemaate sahip olduğunu gösteriyor. Yahudi Mahallesi'ni tercihlerinin sebebi ya din kaygısıydı ya mesleklerinden dolayı iktisadi bir kaygıydı veyahut her ikisiydi. Bu çerçiler birbirlerine aşınaydı ve bu yüzden grup halinde dolaşmaktaydılar. Nitekim dört çerçiden üçü Mardin'in Hatun Köyü'nden ve biri ise Bâb-ı Cedîd'dendi. Hatta Diyarbakır ve İmadiye'den gelen iki çerçinin de aynı mahallede kaydedildiğine bakılırsa tanışıklardı.

Cizye defterlerde çıraqlara ilişkin kayıtlar sınırlıdır.²¹⁸ Deftere kaydedilecek kimsenin kisb u kâra kadir olması gerekiyor ki bu da ustanın yanında çalıştırdığı

215 Raymond, *Arap Kentleri*, s. 111.

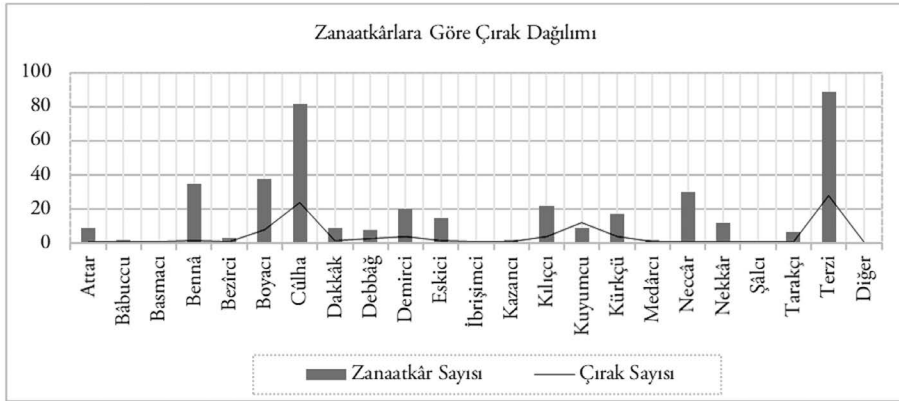
216 Samıkıran, "Nefs-i Şam", s. 234, 237.

217 MŞS, nr. 259, 22 Şubat 1600 (7 Şaban 1008), s. 164.

218 Şam'daki zanaatkârlara tabi çıraqlara rastlanmamıştır. bkz. Samıkıran, "Nefs-i Şam", s. 234-235, 237-239.

ve zanaatını öğrettiği çırağa, en azından iâşesini temin edebileceği seviyede²¹⁹ maddi bir olanak sunmasına bağlıydı. Bu yüzden bazı mesleklerde çıraklara rastlanmaması ya zanaattan sağlanan kazancın ancak ustanın iâşesine yettiği içindi ya da vergiden kaçmanın bir sonucuuydu; çünkü aynı mahallede 16 bennâya karşılık 1 bennâ çırağının varlığı usta-çırak dağılımındaki orantısızlığı gösteriyordu (bkz. Tablo-3). Bazı çıraklar, Simeon'un "emsali yalnız İstanbul'da" olduğunu söylediği ve "çok usta" kuyumculara²²⁰ sahip Diyarbakır'dan Musul'a ustalarıyla birlikte gelmişti. Musul'da Diyarbakırlı iki kuyumcudan biri çıraktı. Muhtemelen usta Diyarbakır'da Hızır İlyas Mahallesi'nde, çırak ise Sâllı Solak Mahallesi'nde kayıtlıydı; çünkü Diyarbakır'da Sâllı Solak'ta, bu çıraktan başka bir kuyumcu yoktu.²²¹ Yine Diyarbakır'da Hacı Osman Mahallesi'ndeki kürkçü çırağı ile Şeref Çavuş Mahallesi'ndeki kürkçü ustası birlikte Diyarbakır'dan ayrılmıştı. Çünkü Hacı Osman'da bu çıraktan başka kürkçülükle uğraşan kimse rastlanmamıştır.²²²

Grafik-1 Musul Şehrindeki Cizyegüzâr Zanaatkârlara Göre Çırak Dağılımı

Cizye defterinde geçen "şâkird" ve "hizmetkâr" kavramları birbiri yerine kullanılmıştı. Tüm zanaatkârlar içinde çırakların oranı % 12,90'dı. Dokumacılık en fazla çırağa sahipti (bkz. Grafik-1). Çünkü cizyegüzârlar arasında dokumacılık

219 Amid'de, emred olan Astor veled-i Hadar Beşe, Kaftâncı Âvânîs veled-i Garîb'in yanında birkaç sene çıraklık yapmış ve bu süreç zarfında ustası tarafından nafaka ve kisvesi karşılanmıştır. Sonrasında kendi rızasıyla ustasının yanından ayrılmıştır. Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri (DŞS), nr. 316, 5 Nisan 1655 (28 Cemâziye'l-evvel 1065), s. 11a.

220 Der Andreasyan, *Simeon'un Seyahatnâmesi*, s. 118.

221 Bkz. BOA, MAD nr. 3639, (1104/1692-93), s. 28.

222 Bkz. BOA, MAD nr. 3639, (1104/1692-93), s. 4.

yaygındı ve muhtemelen iş yoğunluğu da fazlaydı. Bu, şehre gelecek dokumacı yabancı çırakların oranını arttırıyordu. Musul'daki yabancı çırakların nispeti % 26,67'dir, en fazla rağbet ettikleri zanaatlar terzilik, çulhalık ve kuyumculuktu (bkz. Tablo-3). Hama şehrinde yerli ve yabancı toplam 275 –ki tamamının meslekleri kayıtlıdır– cizyegüzârın % 9,45'i; Humus şehrindeyse 217 cizyegüzârın % 5,53'ü çıraktı. Bu şehirlerde çulha, kuyumcu ve bennâ/mimarların çırakları ön plandaydı (bkz. Tablo-5).

Tablo 5. Hama ve Humus Şehirlerinde Cizyegüzâr Zanaatkârların Çırak Dağılımı²²³

Nefs-i Hama				Nefs-i Humus			
Zanaat	Zanaatkâr	Çırak		Zanaat	Zanaatkâr	Çırak	
		Yerli	Yabancı			Yerli	Yabancı
Çulhalık	41	2	-	Çulhalık	61	3	-
Demircilik	11	5	-	Demircilik	3	2	-
Ekmekçilik	3	3	-	Ekmekçilik	13	3	-
Kılıççılık	-	-	1	Kılıççılık	1	-	1
Kuyumculuk	36	11	-	Kuyumculuk	12	1	-
Mimarlık	12	1	-	Mimarlık	7	-	-
Nalbendlik	1	2	-	Nalbendlik	4	1	-
Terzilik	6	1	-	Terzilik	6	1	-
Toplam	110	25	1	Toplam	107	11	1

5. Musul'da Çiçek Hastalığının İzleri

Cizye defterlerine cizyegüzârların sayıları, meslekleri ve iktisadi vaziyetlerine ek olarak cizyegüzârlara isabet eden hastalığın bedenlerdeki emareleri de eşkâllerin tasviri için kaydediliyordu. Musul ve havalisinde çiçek hastalığı, vücutta kalıcı izlere ve lekelere sebep olmuştu. 1.576 cizyegüzârdan 91'inin eşkâl tasviri “yüzü çiçekli”, “yüzünde çiçek eseri var”, “yüzü çiçek burmuş”, “sol gözü hicrânlı yüzü çiçekli”, “yüzü çiçek bir gözü kördür”, “çopur²²⁴ yüzlü” ve “sol yanağı çopur”

223 BOA, MAD nr. 3649, (1102/1690-91), s. 3-36.

224 Çopur: Çiçek hastalığından dolayı yüzü delik deşik olmuş kimse için kullanılır. Halk arasında *çöpür* olarak da bilinmekte olup eski Türkçede *çöpür*, keçi kılı anlamına gelmektedir. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 606.

gibi ibarelerden oluşuyordu. Buna göre cizyegüzârların yaklaşık % 6'sı çiçek hastalığına maruz kalmıştı. Çiçek izleri en fazla sırasıyla terzi (11 cizyegüzâr), rencber (10), çulha (8) boyacı (6) ve neccar (5) gibi zanaatkârların bedenlerinde görülmüştür.²²⁵ Hastalık, dokumacılıktaki işbölümü zincirini izliyordu; dokumanın hammaddesi üreticiden çulhaya ulaşır, çulhanın, marangozların imal ettiği dokuma tezgâhlarında dokumasından sonra boyanması için boyacıya teslim edilir ve boyanan bez insanların ihtiyaçlarına göre terzilerin ellerinde şekillendikten sonra tüketicilere ulaşırdı. Ayrıca terziler, insanların günlük kullandığı özel eşyalarına da sıklıkla temas ediyordu.

Hastalık emarelerinin sıkça görüldüğü yerler sırasıyla şu şekildeydi: Dergâh-ı Nestûrî (22 cizyegüzâr), Dergâh-ı Ya'kûb (14), Kal'a-ı Ya'kûb (13), Tellkeyf (9), Karakuş (9), Musul'daki perakendeler (9), Yahudi cemaati (8), Başbeyte perakendesi (3), Bartalla (3) ve Tellkeyf Perakendesi (1). İlk iki mahallenin nüfusu yoğun olmakla birlikte paranın sıklıkla dolaşımında olduğu muhitlerdendi. Hastalığın bulaşma riski muhtemelen bu yüzden buralarda yüksekti. Sayısal verilere göre hastalık en fazla Musul'un merkezinde hissedilmişti. Bunların dışında dakkâk, bennâ, taşçı, astarcı, bezzaz, nekkâr, kilise hizmetçisi, hizmetkâr, kılıççı, demirci, debbağ, kibritçi, savleci, çerçi, tarakçı, kürkçü, eskici ve attarlarda da çiçeğin tesiri görülmüştür. Çiçeğe yakalandığı kesin olarak saptanamayan, ancak bedenlerinde izler ve yaralar taşıyan cizyegüzârlar da vardı; yüzü, üst dudağı, alını, kaşları veya gözü nişanlı veya lekeli olanlar, eli veya gözü hicranlılar, boynu veya yüzü eğri olanlar, kör veya bir gözünü kaybedenler, üst dudağı yarık veya alt dudağı gedik olan ve yanağı yaralıları gibi. Alkuş, Ba'şîka, İmadiye, Mardin, Diyarbakır, Bağdat ve İran'dan gelen yabancılarda da hastalığın izlerine rastlanmıştır.

Sonuç

Bu çalışma, Musul şehrindeki gayrimüslim zanaatkârların listesini sunması açısından önemlidir.

1691 cizye fermanından sonra "yoğunlaşan" mufassal cizye defterleri, Osmanlı'daki zimmilerin tarih yazımında önemli bir merhale; çünkü bu defterler zimmilerin yerleşimlerine, mesleklerine ve bölgesel ilişkilerine ışık tutmuştur.

Müeyyidelerini toplumların iktisadi, toplumsal, kültürel ve düşünce yapılarına göre uygulayan Osmanlı, bu yolla, tebaanın edebî mirasının şekillenmesinde ortak rol oynamıştır.

²²⁵ BOA, KK.d nr.3813, s. 1-11, 17, 35-37.

Cizye defterlerindeki verilere göre Musul şehrinde fakir gayrimüslimlerin oranı % 64 iken, Hama ve Humus merkezinde bu oran % 50'ye yakındı. Musul kırsalından kente yapılan göçler % 29 nispetindeydi. Humus'a kıyasla dinî kimliği yansıtan mahallelere yerleşme eğiliminin Musul ve Hama'da daha yüksek olması, Müslim-gayrimüslim ayrışmasının belirginliğine işaretledi. Bu eğilim, muhtemelen Musul'a gelen Mardinli, İmadiyeli ve Diyarbakırlı Yahudi çerçileri Yahudi mahallesine yöneltmişti. Doğrusu çerçilerin, dokumacı ve kuyumcu gibi ticari getirisi yüksek olmayan attar, boncukçu, çerçi, eskici, hakkâk, kâlcı ve kirışçilerin yoğunlaştığı Yahudi Mahallesi'nden başka bir mahalleyi yeğlemeleri için farklı bir sebep gözüküyordu.

Musul Kazası'nda dört çeşit nüfus hareketi saptanmıştır: Çeşitli şehirlerden ve kendi kırsal bölgesinden şehre doğru hareketler, şehir içi hareketler ve Musul'un köyleri arasındaki hareketlerdir ki kırsalda en fazla perakende, Karakuş'taydı. Dördüncü tür hareketler, kırsalın ağırlaşan şartları yanında bazı köylerin anayol üzerinde bulunması ve pazar yeri olmasından kaynaklanıyordu. Musul'da en fazla Mardinli, Diyarbakırlı ve Bağdatlılara rastlanması, bu şehirler için Musul'un öneme işaretledi. Farklı şehirlerden gelenlerin % 40'ı bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden olduğuna bakılırsa, Musul, Anadolu'nun gayrimüslimleri için önemliydi. Musul'daki perakendeler çoğunlukla Tokat-Kilis-Halep çizgisinin doğusundaki şehirlerdendi.

Nüfus hareketlerinin faileri, gelip-geçenler veya kazanç sağlama amacıyla olan perakendelerdi. Şam'a kıyasla perakendelerin sık uğradığı Musul'da Şam, Hama, Humus ve Doğu Akdeniz şehirlerinden cizyegüzârlara rastlanmaması Musul'un, Halep'in gölgesinde kaldığını mı gösteriyor? Trablusşam'da Halepliler çoğunlukta iken, neden Musullu cizyegüzârlar yoktu? Halep cizye defterinde bölgesel kimliklerin kaydedilmediğinden, Halep'e yapılan göçlere ilişkin bilgilere ulaşılmamıştır.

İdarecilerin aç gözlülüğü, eşkiya, kıtlık, taun, pahalılık, kuraklık ve çekirge istilası reyanın dağılmasına neden olmuştu. Bazı köylerin bayındırlaştırılma girişimlerine rağmen, Musul'da cizyegüzârları tamamen dağılan köyler vardı. Musul, Hama ve Humus Kazası'nın kırsalındaki gayrimüslimlerin % 70'ten daha fazlası fakirdi. Yol üzerinde bulunmasının getirdiği dezavantajlar, eşkiya hareketleri, cizyedarların baskısı ve ağır hayat şartlarından birçok reyası dağılmasına rağmen Tellkeyf ve ayrıca Karakuş cizyegüzârlarının en fazla bulunduğu köylerdendi. Musul kırsalında fakir oranının % 77 olması, Başbeyte'nin tamamen dağılması

gayrimüslimler açısından iş ve kazanç kapısı olarak şehirlerin önemine işaret etti. Kırısaldaki gerileyiş sadece Musul'da görülen bir vakıa değildi; Hama, Humus ve Şam için de geçerliydi. Humus'taki vaziyetse daha vahimdi; çünkü Humus'un merkezindeki cizyegüzârların oranı takriben % 95 iken, kırısalda bu oran yaklaşık % 5'ti. Bütün bunlardan, gayrimüslimlerin kırısaldan iâşesini sağlayamadığı anlaşılıyor.

Osmanlı'nın Acemle mücadelesi, Musul'un serhat şehri olması ve nehirlere konumu, zanaatkârların ihtiyacı, doğu-batı ticaret yolu güzergâhında bulunmasının getirdiği üstünlüklerle birlikte bunlardan istifade arzusu ve diğer şehirlerin iktisadi ve toplumsal vaziyeti, şehirde icra edilen zanaatların türünü, mekânsal yerleşimlerini ve niceliğini belirleyici etmenler olmuştur. Nitekim Musul'da farklı bölgelerden rençber, çulha, terzi, kılıççı, kürkçü ve kuyumcular vardı. Gayrimüslimler arasında en fazla çırağa sahip dokumacılık, dokuma sektöründeki çıraklar için bir iâşe kapısıydı. Şehirdeki göçmen çırakların oranı % 27 olup çoğunluğu terzi, çulha ve kuyumcuydu. Hama ve Humus'ta da bennâlara ilaveten çulha ve kuyumcuların en fazla çırağa sahip olması, bunların daha yoğun iş hacmi ve iş bölümüne gereksinim duymasındandı. Kılıççı esnafının Musul'da % 4, Hamâ'da % 1, Humus'ta % 0,5 ve Şam'daysa kayıtlı olmaması Musul'un askerî ve stratejik konumunun sonucuydu.

Musul gayrimüslimlerinin takriben % 97'sinin mesleğinin bilinmesi, iktisadi hayatlarına dair tespitleri ve varsayımları güvenilir kılmıştır. Bu oranın % 42'si dokumacılık ve dokumacılığın yan dallarında çalışan zanaatkârlardı. Hama (% 27) ve Humus'taysa (% 36) bu oran biraz daha düşüktü ve buralarda gayrimüslim boyacı esnafına rastlanmamıştır. Musul'da dokumacılık ve yan kollardaki zanaatların % 30'u Dergâh-ı Nestûrî'de, % 30'u ise Dergâh-ı Ya'kûb'da faaldi. Şehrin merkezi bir mevkiinde veya buraya yakın bir yerde bulunan Dergâh-ı Nestûrî astarcı, bezzaz, boyacı, çulha, tokmakçı, tarakçı, mimar, kuyumcu ve kuyumcu çıraklarının çoğunu bünyesinde toplamıştı. Bu vasfı emek, sermeye ve zanaat sahibi rençberlerin çoğunluğunun da ilgisini çekiyordu. Nitekim Musul, Hama ve Humus gayrimüslimleri arasında rençberler sayısal olarak ilk sıradaydı.

En fazla boyacı çırağı, çulha çırağı ve terzi çırağının sakin olduğu Dergâh-ı Ya'kûb ise Dergâh-ı Nestûrî'den sonra bennâ, astarcı, boyacı ve kuyumcu çırağının çoğunlukta olduğu mahallelerden ikincisiydi. Ticaretin omurgasını oluşturan bu zanaatkârların, kervanların, tüccarın veya sermaye ve zanaat sahiplerinin nakliye ihtiyaçlarını karşılayan semerci esnafının % 58'inin bu iki mahallede

ikameti tevafuktur. Dergâh-ı Nestûrî'de, Hama ve Humus'taysa Nasâra mahal-
lelerinde bennâ, çulha ve kuyumcuların ortak semtlerde yoğunlaşmaları, tüketici
ve sermaye sahiplerinin ticari açıdan faal merkezlere yönelme düşüncelerine dair
esnafın zihninde oluşan farkındalık ile yatırım ve alış-verişlerden sağlanacak fir-
satlardan nemalanabilecekleri ve getiri potansiyeli yüksek semtleri tercihlerinden
kaynaklanıyordu.

Van, Bitlis ve Diyarbakırlı kürk tacirleri, mazı ve kürk ticaretinin güzergâ-
hındaki Musul'un olanaklarından yararlanıyordu. Diyarbakırlı kılıççı, ketenci ve
pabuççuları için de Musul bir kazanç kapısıydı. Musul'da debbağlarla pabuççu-
ların aynı mahallede kaydedilmeleri imalatta bir işbölümünün göstergesiydi. İş
bölümü sadece deri sektörüyle sınırlı değildi. Nehir taşımacılığı kelek üretiminde
keçi/koyun yetiştiricisi veya tüccarı, terzi, keresteci, dülgere, keçeci ve amelelerin
ortak rol almasını sağlamıştır. Bunlardan bazılarının Kal'a-ı Ya'kûb'da çoğunlukta
olması büyük olasılıkla mahalleyi nehir nakliyecilerinin uğrağı haline getirmişti.
Ayrıca demirci, demirci çırağı, işçi, kalaycı, kazancı, neccar, çöpçü, kürkçü, deb-
bağ ve debbağ çırağı gibi ticari kazancı kuyumcu ve dokumacılar kadar yüksek
olmamakla birlikte görüntü ve gürültü kirliliğine sebep olan bu mesleklerin sayı-
sal üstünlüğü Kal'a-ı Ya'kûb'daydı.

Hama ve Humus gayrimüslimleri arasında ekmekçilere ve nalbantlara rastla-
nırken, Musul'dakiler arasında bu mesleklere ilaveten kasap ve değirmencilere de
rastlanmaması "Osmanlı'nın hudut politikası"nın bir gereğı miydi? Yani bu mes-
lekler ya devlet emriyle Müslümanların tekelindeydi ya da vergiden muafıydı. Bu
tür verilerin ispatlanması için hudut eyaletlerini kapsayan "Osmanlı'nın Hudut
Politikaları" başlığı altında bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

Buna ilaveten Musul'da Müslüman esnafa ilişkin yapılacak benzeri bir çalış-
ma, gayrimüslim esnafla ilgili tespitleri hem olgunlaştıracak hem de artıracaktır.
Çünkü gayrimüslim esnaf arasındaki çırak oranının sadece % 13 olması ya gay-
rimüslim zanaatkarlarla çalışan, ancak Müslüman oldukları için deftere kayde-
dilmeyen çırakların varlığından ya da muafiyet gibi devletin vergi politikasından
kaynaklanıyordu. Gayrimüslim çırakların oranı Hama'da % 9 ve Humus'taysa %
6 gibi düşük seviyelerdeydi.

Bu çalışmada verilen yüzde oranları cizye defterlerindeki kayıtlar dikkate alı-
narak ortaya konmuştur.

Öz ■ Osmanlı kenti–gayrimüslim ilişkisi çerçevesinde cizye defterlerinin, Osmanlı gayrimüslimleri (zimmiler) tarihine ve Osmanlı şehir tarihine katkısını belirlemek araştırmanın problemi olarak ele alınmıştır.

Araştırmanın genel amacı Musul Kazası’ndaki gayrimüslimlerin kentsel-kırsal yerleşimlerini, göç ve göçmenlerin niteliğini, zanaatların mekânsal örgütlenmesini, Musul’un bölgesel ilişkilerini ve çiçek hastalığının etkilerini ortaya koymaktır.

Diğer amaçlarsa şunlardır: Kentsel-kırsal nüfus ve gelir düzeyi nedir? Toplumsal ve demografik karakteristiği belirlemede defter terminolojisindeki kavram karmaşasının etkisi nedir? Zanaatların niteliği ve niceliği ile mahallelerin karakteristiği arasındaki ilişki nedir? Usta-çırak sayısındaki orantısızlığın nedeni nedir? Serhat şehirlerine ait cizye defterlerinin içerikleri ile Osmanlı hudut politikaları arasındaki ilişki nedir? Çiçek hastalığının yayılması ile dokumacılık arasındaki ilişki nedir?

Araştırmanın esasını 1103/1691-92 tarihli Musul Kazası cizye defteri oluşturmuştur. Defterdeki verilerin yorumlanmasında Osmanlı Arşivi’ndeki (İstanbul’da) çeşitli belge ve defterler ile Diyarbakır ve Mardin şer’iyye sicilleri kullanılmıştır.

Araştırmada şu bulgulara ulaşılmıştır: Kazadaki yerli gayrimüslimlerin % 49’u kentte sakin olup % 64’ü ednâ (gelir düzeyi açısından fakir) idi. Kırsaldaki ednâların oranıysa % 77 idi. Kentte kırsal alandan (oranı % 29’dur) ve farklı kentlerden (oranı % 61’dir) göçmenlere rastlanmıştır. “Kentte iş tutanlar” ve “gelip-gidenler” olarak sınıflandırılan perakendelerin çoğunluğunu oluşturan rençberler; hamalları, zanaat ve sermaye sahiplerini kapsamıştır. Rençber, mimar, kuyumcu, semerci, dokumacı ve dokumacılığın yan kollarını oluşturan zanaatkârların çoğunluğu Dergâh-ı Nestûri Mahallesi’ndeydi. Nehir nakliye araçlarının üretiminde rol oynayan esnaf aynı mahallede yoğunlaşmıştı. Bazı Müslüman çıraklar, gayrimüslim ustalarla çalışıyordu. Şehirdeki çırakların oranı % 13’tü. Göçmen çırakların oranıysa % 26 idi. Kuyumcuların 1/3’i, kılıççılarınsa % 31’i göçmendi. Musul’da gayrimüslim ekmeççi, kasap, değirmenci ve nalbantlara rastlanmamıştır. Çiçek salgını en fazla terzi, rençber, çulha, boyacı ve marangoz esnafını etkilemiştir. Atasözlerinde Osmanlı vergi yaptırımlarının izlerine rastlanmıştır.

Gayrimüslimler açısından kırsal ve kentsel nüfus arasında ciddi bir fark olmamasına rağmen kırsal yoksulluk kentsel yoksulluktan yüksekti. Kırsaldaki düşük gelir düzeyi ile Musul’un idari ve coğrafi konumunun sağladığı istihdam alanları ve ticaret; emek, zanaat ve (düşük/yüksek) sermaye sahiplerini kente ve özellikle kentin işlek mahallelerine yöneltmiştir.

Anahtar kelimeler: Cizye Defterleri, Osmanlı’da Gayrimüslimler, Musul’un Yahudileri ve Hristiyanları, Ortadoğu’da Zanaat ve Zanaatkârlar, Ortadoğu’da Göç ve Göçmenler, Osmanlı’da Çiçek Hastalığı, Türk ve Arap Atasözleri

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, 'Alî Emîri Süleyman II (AE.SSÜL.II), 20/2081
- BOA, 'Alî Emîri Ahmed II (AE.SAMD.II), 18/1977, 90/8944
- BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhâsebe Kalemi (D. BŞM.d), 184
- BOA, Cevdet Maliye (C.ML), 342/14069, 448/26539
- BOA, Bâb-ı Defteri Cizye Muhâsebesi Kalemi (D.CMH), 26681, 217/1, 219/52, 236/120
- BOA, İbnü'l-Emîn Dâhiliye (İE.DH), 9/913, 10/980
- BOA, Kamil Kepeci (KK.d), 3508, 3509, 3813, 3820
- BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 1215, 2467, 2742, 2931, 2935, 3639, 3649, 9834, 9848
- BOA, Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 23, 36, 40, 46, 60, 87, 102, 104
- BOA, Tahrir Defterleri (TD.d), 195, 308, 660, 1109
- Millî Kütüphane, Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri (DŞS), 316
- Millî Kütüphane, Mardin Şer'iyeye Sicilleri (MŞS), 203, 248, 259

Yayınlanmış Eserler

- 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1571): Özet, Transkripsiyon ve İndeks, I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları 1996.
- 'Abbâs el-'Azzâvî el-Mahâmî: *Mevsû'atü Târihi'l-'Irâk Beyne İhtilâleyini el-'Abdi'l-'Osmânî es-Sânî h. 1048 –m. 1638/h. 1163– m. 1750*, el-Mücellledü'l-Hâmis, Basım Yeri Yok: ed-Dârü'l-'Arabîyyetü li'l-Mevsû'ati Tarihsiz.
- Ahmet Vefik Paşa, *Atalar Sözü Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl*, haz. Recep Duymaz, İstanbul: Gökkuşbucağı 2005.
- Akdağ, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi 1 (1243-1453)*, I, İstanbul: Cem Yayınevi 1995.
- Aksoy, Ömer Asım: *Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi 1971.
- Alanoğlu, Murat: "86 Numaralı Mühimme Defterinin Özeti Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010.
- Andreasyan, Hrand Der: *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, İstanbul: Everest Yayınları 2013.

- Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Abdülkadir Özcan haz., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2000.
- Ayverdi, İlhan: *Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, I-II-III, İstanbul: Kubbealtı Lugatı 2011.
- Bâbü İshak, Rafâ'il: *Târîhü Nasârâü'l-'Irâk münzü intişârü'n-Nasrâniyye fi'l-âktâri'l-'Irâkiyye ilâ eyyâminâ*, Bağdad: Matba'atü'l-Mansûr 1948.
- Bayatlı, Nilüfer: *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1999.
- Darkot, Besim: "Musul", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII (1979), s. 741-744.
- Dilçin, Dehri: *Edebiyatımızda Atasözleri (1. Kitap)*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları 1945.
- Ed-Dîveci, Sa'îd: "Kal'atü'l-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri", *Mecelletü Sûmer*, el-Mücelledü'l-Âşir, el-cüz'ül-evvelü (Bağdad 1954), s. 1-24.
- .....: "Cisrü'l-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri", *Mecelletü Sûmer*, XII (Bağdad 1956), s. 1-123.
- .....: "el-Mevsil", *el-Mu'temerü't-tıbbî'r-rebî'îl-evvelü li'l-cem'iyeti't-tıbbiyeti'l-'Irâkiyyeti bi'l-iştirâki ma'fer'ül-cem'iyeti bi'l-Mevsil*, (el-Mevsil 1964), s. 1-16.
- .....: *Târîhü'l-Mevsil*, II, Basım yeri yok: Basımevi yok 2001.
- .....: "Sinâ'tü'n-Nesîci fi'l-Mevsil", *bi-münâsebeti ihtifâlâti'l-münş'atü'l-'âmmeti li'l-gazeli ve'n-nesîci fi'l-Mevsil bi-mürûri "30" 'âmmen 'alâ bedelihâ bi'l-intâci 26/03/1957-26/03/1987*, (Basıldığı Yer Yok 1987), s. 4-29.
- .....: *Ticâretü'l-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri*, el-Mevsil: Müdiriyyetü Dâri İbni'l-Esîr li't-tıbâ'a ve'n-neşri 2013.
- El-Eb Yûsuf Kûşâkcı: *el-Emsâlü's-ş'a'biyyetü'l-Halebiyye ve emsâlü Mârdîn*, el-cüz'üs-sânî, Haleb: Matba'atü'l-İhsân 1978.
- Erpolat, Mehmet Salih: "Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği", *Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, 4 (2015), s. 189-204.
- Evliya Çelebi: *Seyâhatnâme (III. ve IV)*, Seyit Ali Kahraman haz., I, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları 2013.
- Genç, Mehmet: "Mukâtaa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXI (2006) s.129-132.
- Göyünç, Nejat: "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, LXV/243, (2001), s. 655-665.
- Gündüz, Ahmet: *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi 2003.
- Giuseppe Di Santa Maria Sebastiani: *Rihletü Sebastiyânî el-Eb Cüzibe Dî Sântâ Mâriyâ el-Kermelî İlä el-'Irâk Senerü 1666 m.*, Betrus Haddâd trc., Beyrût: ed-Dârü'l-'Arabiyetü li'l-Mevsû'ati 2006.

- Güvâhî: *Pend-nâme (Öğütler ve Atasözleri)*, haz. Mehmet Hangirmen, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1983.
- Honigmann, E. ve Bosworth, C. E.: "Al-Mawsıl", *Encyclopaedia of Islam* 2nd, VI, 1991, s. 899-902.
- Hut, Davut: *Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Doktora Tezi Marmara Üniversitesi, 2006.
- İnalçık, Halil: "Cizye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VIII (1993), s. 45-48.
- Marufoğlu, Sinan: *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, İstanbul: Eren Yayıncılık 1998.
- Stefanos Yerasimos ed.: *Tavernier Seyahatnamesi*, Teoman Tunçdoğan çev., İstanbul: Kitap Yayınevi 2010.
- .....: *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, I, İstanbul: Kitap Yayınevi 2013.
- Khoury, Dina Rizk: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumunu Musul, 1540-1834*, Ülkün Tansel çev., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2003.
- Kurt, İhsan: *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1991.
- Masters, Bruce: *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge: Cambridge University Press 2001.
- Mehmed Ali el-Ünsî: *Kâmüsül-lügati'l-Osmâniyyeti'l-müsemmâ dırârül-lâmi'âti fi müntehabâti'l-lügâti*, Beyrût: Matba'a-ı Ceride-i Beyrût 1318.
- Muhammed Ra'uf el-Gulâmî: *Kitâbü'l-müreddedi'l-emsâli'l-âmmiyyeti'l-Mevsuliyeti*, nşr. Mü'eyyed el-Gulâmî, Bağdâd: Matba'atü's-Şefik 1384/1964.
- Muhammed Saîd El-Kâsimî v.dğr.: *Kâmüsüs-Sınâ'âti's-Şâmiyyeti*, II, nşr. Zâfir el-Kâsimî, Dimaşk: ed-Dârü Talâs li Dirâsâti ve't-Tercümeti ve'n-Neşri 1988.
- Nedkoff, Boris Christoff: "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", çev. Şinasi Altundağ, *Bellekten*, VIII, 32 (1944), s. 599-652.
- Alizâde, Samed: *Oğuznâme (Emsâl-i Mehmedali) XVI. yy.da Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı*, Eklerle yay. Ali Haydar Bayat, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1992.
- Orhonlu, Cengiz-İşıksal, Turgut: "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, XII/17-18 (1963), s. 77-102.
- Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmail Âsım Efendi: *Târih-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul: Klasik Yayınları 2013, I.
- Raymond, Andre: *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Alfa/Tarih 2018.

- Samıkıran, Oğuzhan: “Nefs-i Şam Örneğinde Gayrimüslimlerin Nüfus ve Mesleklerine Dair Bir Araştırma”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, III/2 (2014), s.183-250.
- Süleyman Sâ’îğ el-Mevsilî: *Târihü’l-Mevsil*, el-cüz’ü’l-evvelü, Mısır: el-Matba’atü’s-Selefiyye, Tarihsiz.
- Süleyman Sûdî: *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, M. Ali Ünal haz., Isparta: Fakülte Kitabevi 2008.
- Şemseddin Sami, *Kâmûsü’l-Âlâm*, V-VI, İstanbul: Mehrân Matba’ası, 1316.
- .....: *Kâmûs-u Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları 2016.
- Eş-Şeyhü’l-İmâm Şihâbeddin Ebî Abdullah Yâkût bin Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu’cemül-Büldân*, I-II-IV-V, Beyrût: Dârü Sâdır 1397/1977.
- Şinasi İbrahim: *Durûb-u Emsâl-i ‘Osmâniyye*, Kostantuniyye: Matba’a-ı Ebu’z-Zıyâ 1302.
- Tabakoğlu, Ahmet: *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları 1997.
- Tulum, Mertol: *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları 2011.
- Türkhan, M. Sait: *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Halep*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014.
- El-‘Udûl, Câsim Muhammed Hasan: “el-Kevârisü ve’l-zavâhirü’t-tabî‘iyyetü fi’l-Mevsil min hilâli mü’ellifâti’l-mü’errihi’l-Mevsilî Yâsîn bin Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî”, *Dirâsâtü Mevsiliyyetü*, 13 Basım Yeri Yok, Temmuz 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1995, III/I.
- Vak’anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Mesut Aydın haz., İstanbul: Kitabevi Yayınları 2007.
- Yâsîn bin Hayrullah el-Hatîbü’l-Ömerî, *Meniyyetü’l-udebâ’i fi târihi’l-Mevsilî’l-hadbâ’.* Sa’îd ed-Dîveci nşr., el-Mevsil: Matba’atü’l-Hedef 1374/1955.
- Yılmaz, Coşkun ed.: *Evlîya Çelebi Atlası*, İstanbul: Medam Yayınları 2012.

EKLER

Ek 1. XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Musul Cizyegüzârlarına Ait Tespit Edilen Meslekler*

Meslekler	1540				1558				1575			
	Yahudi Mah.	Dergâh Mah.	Kal'a Mah.	Kerkükü Mah.	Yahudi Mah.	Dergâh Mah.	Nasâra Kal'a Mah.	Nasâra Kerkükü Mah.	Yahudi Mah.	Dergâh Mah.	Nasâra Kal'a Mah.	Nasâra Kerkükü Mah.
Assal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Bakkal	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Bennâ	-	9	-	-	-	1	-	-	-	2	1	-
Berber	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Bewâbdâr	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çerçi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Dakkak	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Debâğ	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-
Delci	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Fâil	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Felâh	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-
Fertâl	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-
Garzâl	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-
Habbâz	-	-	2	-	-	1	1	-	-	2	1	-
Haddâd	-	-	1	1	-	-	-	2	-	-	1	-
Hammâl	-	2	1	-	-	1	-	-	3	2	-	-

* BOA, TD.d. 195, s. 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34; BOA, TD.d. 308, s. 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37; BOA, TD.d. 660, s. 44, 45, 46, 47, 48/49, 50, 51, 52).

OGUZHAN SAMIKIRAN

Hammani	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-
Hammar	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Harabende	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Hariri	1	1	-	-	1	3	-	-	-	1	-	4	-	-	-
Harrat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Haryat	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Kalci	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Kassar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Kethida	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mellah	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mualim	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mutaf	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Nakkas	-	2	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Neccar	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nekkar	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Ressam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Sabbag	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Semman	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Tabbah	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Tabba'	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tabbak	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tahhan	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Tuccar	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zebbal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-

‘Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen’: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)

Mustafa Çağhan Keskin*

‘Do not build a dome and monuments on me’: Uncovered Tomb Taste in Ottoman Architecture (1661-1763)

Abstract ■ Ottoman tradition of domed tomb architecture disappears dramatically in the mid-seventeenth century. There is no example of a domed tomb built in this period, which lasted nearly a century. The domed tombs are replaced by uncovered tombs or *hazires*. The first example of the new fashion is the Köprülü Mehmed Paşa Tomb. According to Wheler and Spon who were in Istanbul around 1675-1676, Mehmed Paşa who haunted both Fazıl Ahmed Paşa [son of him] and Sultan Mehmed IV’s dreams, begs for water to be relieved, saying that in the tomb he is lit in flames. Telling their dreams to each other, the vizier and sultan consulted the *müfti* who recommends demolishing the dome to allow rain water to fill up the grave to refresh Paşa’s body. Then, the dome of the tomb was demolished and an uncovered tomb was arranged. In this fantastic narrative, the *müfti* who suggested the demolition of the dome was probably Vanî Efendi, a follower of the ideas of *Kadıızâdeliler* that was a religious movement against tombs, who influenced both sultan and vizier with his sermons. Even though, Vanî Efendi lost his favour after the defeat in siege of Vienna in 1683, Feyzullah Efendi, a student and son in law of him, gained prestige in the eye of Ottoman dynasty and Köprülü Family. Being *Şeyhülislam*, Feyzullah Efendi was very influential during the reign of Mustafa II. Two of his sons became *Şeyhülislam* during the reign of Mahmud I, however, the influence of the family came to end with the enthronement of Osman III. The new tomb tradition, the first example of that was the Tomb of Köprülü Mehmed Paşa, started with the arrival of Vanî Efendi in İstanbul with Fazıl Ahmed Paşa’s invitation, ended when Feyzullah Efendi’s son, Murtaza Efendi was dismissed by Osman III in 1755. In 1756, the first domed tomb constructed after about a century. The last example of the uncovered tomb tradition/

---

* İstanbul Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.

taste became the Râgıb Paşa Tomb built in 1763. The aim of this paper to discuss the religious motivations behind building uncovered tombs with a focus on the religious tendency of Vanî Efendi, Feyzullah Efendi and his family.

Keywords: Ottoman Architecture, Tombs, Graves, Köprülü Family, Mehmed IV, Kadızâdeli Movement, Vanî Mehmed Efendi

1675-1676 yıllarında İstanbul'un ziyaret eden İngiliz George Wheler ve Fransız Jacob Spon, Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nden bahsederken kubbenin ortadan kaldırılmasına ilişkin ilginç bir anlatıyı aktarırlar. Anlatıya göre, oğlu vezir Fazıl Ahmed Paşa ve Sultan IV. Mehmed'in rüyasına giren Mehmed Paşa, kabrinde ateşler içinde yandığını söyleyerek su için yalvarmış; bunun üzerine din adamına danışan sultan ve vezir, yağmur suyunun paşanın bedenine ulaşması için kubbeyi yıktırmıştır;

“Üstü yalnızca açık ızgara ile örtülü bir kubbe/türbe [Cuppalo] gördük; bize anlatıldığına göre burası (...) şu anki vezirin babası Köprülü Mehmed'e [Mahomet Cuprinli] aittir. Ölümünden sonra buraya gömülmüş ve bedeninin üzerine beyaz mermerden, kurşunla kaplı bu gösterişli anıt inşa edilmiş. Sultan [Grand Signior] ve vezir, ikisi birden aynı gece şu rüyayı görmüşler; Köprülü ateşler içinde olduğunu söyleyerek biraz ferahlamak adına bir miktar su için ısrarla onlara yalvarmış. Sultan ve vezir bu rüyayı sabah birbirlerine anlatmış ve müftüye gidip ne yapmak gerektiğini konusunda danışmaya karar vermişler. Müftü kaba ve batıl inançlarına uygun şekilde türbenin üzerindeki örtününün açılarak yağmur suyunun bedenine ulaşmasını sağlamalarını, böylece ruhuna işkence eden alevleri söndürmelerini tavsiye etmiş. Bu durum, onun baskıları altında acı çeken insanların onun bu dünyada yaptığı zulüm ve gaddarlığının bedelini diğer inde ödediğini düşünmelerine neden olmuş.”¹

1 “...we observed one with the Cuppalo, covered only with a Grate of Wyer; of which we had account; That it was of Mahomet Cuprinli, Father to the present Vizier, who settled the Government, during the Discontents and factions of the principal Hages, and the Mutinies of the Janizaries. Concerning whom, after his decease, being buried here, and having this stately Monument of the White Marble, covered with Lead, Erected over his Body; the Grand Signior, and Grand Vizier, had this Dream both in the same night; to wit, That Cupriuli came to them, and earnestly beg'd of them a little Water to refresh him, being in a burning heat: Of this the Grand Signior and Vizier told each other, in the Morning, and thereupon thought sit to consult the Mufti, what to do concerning it; who according to their gross Superstition, advised that he should have the Roof of his Sepulcher uncovered, that the Rain might descend on his body, thereby to quench the Flames tormenting his Soul. And this Remedy the people who smarted under his Oppression, think he had great need of, supposing him to be tormented in the other World, for his Tyrannies and Cruelties committed by him in This” [George Wheler; (in company of Dr. Spon

Jacop Spon ise aynı söylenceyi dile getirirken, türbenin üzerinin iki yıl kadar önce [1673-1674 yıllarında] açıldığını ekler;

“Ben Konstantinopoli’de bulunduğum sırada halen hayatta olan Köprülü Ahmed Paşa’nın görevini devraldığı babası Büyük Vezir Köprülü Mehmed Paşa’nın Türbesi (...) sokak tarafındadır. Paşanın gömülü olduğu türbe kubbeli küçük bir camiye benzeyen küçük bir odaydı. İki yıl kadar önce, bu küçük oda, kabrine yağmur suyunun ulaşması için kaldırıldı. Konstantinopoli’de duyduğumuz ve sizlere aynı şekilde aktaracağım neden budur ki; söylediklerine göre, oğlu Büyük Vezir ve Sultan bir gece aynı rüyayı görüyorlar. Rüyalarında, Vezir onlara belirterek, ateşler içinde olduğunu ve biraz su ile ferahlamak için yalvarıyor. Sabah birbirlerine durumu anlatarak, yağmur suyunun kabre ulaşabilmesi için bu odanın yıkılmasını öneren Müftü’ye danışıyorlar. İnsanlar, hayatta olduğu süre içinde yaptığı zorbalıklar yüzünden öte dünyada cezalandırıldığını söylüyorlar.”²

1656 yılında IV. Mehmed’in sadrazamı olan Köprülü Mehmed Paşa, 1661 yılında Edirne’de ölmüş ve vasiyeti üzerine İstanbul’da kendi inşa ettirdiği külliyyede bulunan türbeye defnedilmiştir.³ On sekizinci yüzyıl müelliflerinden Ayvansarâyî’nin verdiği kitabelere göre, türbe, paşanın öldüğü yıl inşa edilmiştir.⁴

---

of Lyons), *A Journey into Greece*, Book II, (London: 1682), s. 182-183]. Bu söylenceye ilk kez dikkat çeken Frederick W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Margaret M. Hasluck (ed.), (Oxford: Clarendon Press, 1929), I, s. 254; *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam*, Timuçin Binder (çev.), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), s. 205.

- 2 *“...Mausolée du Grand Visir Mahomet Coprogli Bacha, pere d’Achmet Coprogli Bacha, qui luy a succede, & qui étoit encore vivant lorsque j’étois à Constantionople. Ce Mausolée est comme une petite Mosquée à dome, avec un vestibule du côté de la rue, sous lequel il est enterré. Depuis deux ans ce vestibule est découvert, de soret que la pluie arrose ce tombeau. Voici la raison qu’on en debite à Constantinople, & que vous recevrez, s’il vous plaît de la même maniere qu’lle m’a été donnée. Ils disent donc que le Grand Seigneur & le Grand Vizir son fils, eurent une nuit un même songe, dans lequel le desunt Vizir se presentoit à eux, & les conjuroit de lui donner un peu d’eau & de rafraîchissement, parce qu’il brûloit. Le matin ils se le rapportèrent l’un à l’autre, & consulterent le Moufti, qui trouva à propos de faire découvrir ce Vestibule, asin que la pluye y pût entrer. Le peuple dit qu’il est puni en l’autre monde, por les tyrannies qu’il a exercées sur les bourses durant saure”.* Jacop Spon & George Wheler, *Voyage D’Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant. Fait aux années 1675. & 1676. Tome Premier*, (La Haye: 1724), s. 143-144.
- 3 Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), s. 60; Köprülü Mehmed Paşa’nın faaliyetleri için: s. 27-62.
- 4 Ayvansarâyî iki kitabe ve bir tarih mısraı vermektedir; *“Didi tahsîn ile gördükde Nisâri tarih / Türbe-i bi-bedel ve cây- Mehmed Paşa 1072 (1661)”*; *“Devlet-i Hân-ı Mehmed’de Mehmed*

1871 yılında Divanyolu'nun genişletilmesi sırasında yıktırılan türbe, Darü'l-kurra, medrese odaları, çeşme ve hazireden oluşan külliye'nin Divanyolu'na bakan cephesine taşınmış, Mehmed Paşa, Ayşe Hanım ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın naaşları buraya nakledilmiştir.⁵ Mevcut yapı, kesme taştan inşa edilmiş, sekizgen planlı yapı kubbe formunda biçimlendirilmiş demir kafesle örtülü açık bir türbedir. Mukarnas başlıklı sütunlar tarafından taşınan mermer lentolar ile cephe iki yatay bölüme ayrılmıştır. Lentoların üzerinde at nalı biçiminde kemerler bulunmaktadır. Kemer boşlukları ve sütun araları demir şebekelidir (Fig. 1).

Külliyeye bağlı medrese ve karşısında yer alan Çemberlitaş Hamamı'nın Divanyolu'na bakan, traşlanan cepheleri Levanten mimar Giovanni Battista Barborini tarafından "Mağribi kökenli sahte Osmanlı üslubunda" şekillendirilmiştir.⁶ Türbenin cephe düzenlemesi de on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında tercih edilen oryantalist üslubun mimari repertuarını sergilemektedir.⁷

Paşa / Beş sene on gün üç ay oldu vezir-i a'zâm / Ahdiyâ oldu vefatına bu mısra' tarih / Küprülü mülk-i adem köprüsüne basdı kadem 1072 (1661)"; "Yıkıldı cısr-i emelin sey-i fenâ Köprülü'nün" [Ayvansarayî Hüseyin Efendi-Ali Sâti' Efendi-Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, (İstanbul'un Câmileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'mârî Yapıları), Ahmed Nezih Galitekin (haz.), (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), s. 241].

5 Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Köprülü Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 26 (2002), s. 255-256; Sultan Murat Topçu, *Gücün Mimariye Yansıması Köprülüler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), s. 131-134. Divanyolu gelişim süreci hakkında: Maurice Cerasi, *Divanyolu* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006). 1871 yılındaki genişletme, 1865 yılında meydana gelen Hocapaşa Yangını'nın ardından kurulan *Islahat-ı Turuk Komisyonu* [Yolların Düzenlenmesi Komisyonu] tarafından 1868'de hazırlanan raporda Divanyolu için 19 metrelik bir genişlik öngörülmekteydi. Divanyolu'nun geniş bir cadde olarak düzenlenmesi sırasında çok sayıda yapı tıraşlandı, taşındı ya da yıkıldı, Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Selim Deringil (çev), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s. 72-83.

6 Cerasi, s. 149. 1849-1880 yılları arasında İstanbul'da etkin olan Barborini hakkında: *Paolo Girardelli-Cengiz Can*, "Giovanni Battista Barborini à Istanbul," *Observatoire urbain d'Istanbul*, 8 (1995), s. 2-7, İbrahim Toraman, *İstanbul'un 100 Mimarı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2011), s. 44.

7 Turgut Saner, *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında "Oryantalizm"* (İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1998), s. 110.

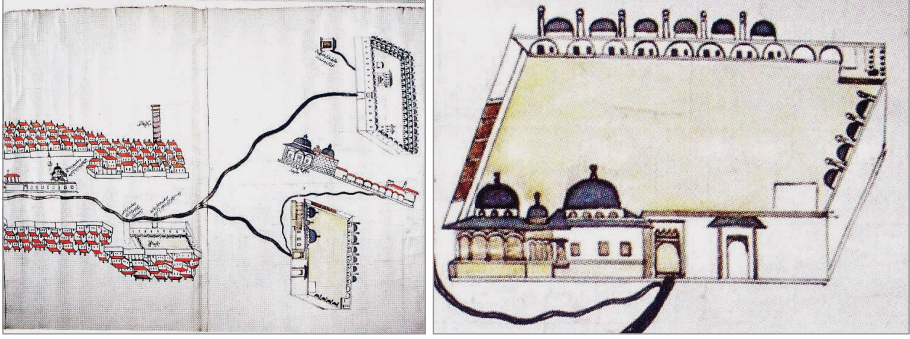

Figür 1 - Köprülü Mehmed Paşa Türbesi, İstanbul.

Taşınma ve tekrar inşa sırasında, cephe düzenlemesi on dokuzuncu yüzyıl mimari beğenisiyle yeniden şekillenmiş olsa da, kubbesinin olmayışı Wheler ve Spon'un gözlemleriyle örtüşür. Wheler ve Spon'un özgün türbenin kubbenin olmadığına ilişkin kayıtları göz tanıklığına dayandığı için güvenilir olsa da kubbenin yıkılmasına dair duymuş oldukları fantastik, hatta paranormal anlatının gerçekliği ayrı bir tartışma konusudur. Anlatının gerçekliğe dayanan özü, türbenin ilk inşa edildiğinde geleneksel bir Osmanlı türbesi gibi kubbeli bir yapı olduğu ve Wheler ile Spon'un İstanbul ziyaretinden önce kubbenin bir şekilde ortadan kalktığıdır. 1672-1673 yıllarında İstanbul'da bulunan Fransız Antonie Galland'ın tanıklığı da özgün türbenin kubbeli olduğu yönündedir. Galland'a göre türbe kubbe ile örtülü küçük bir şapeli andırmakta ve içi çinilerle bezeli idi; paşaya ait sandukanın üzerinde beyaz bir örtü bulunmakta ve baş ucunda bir kandil yer almaktaydı.⁸ 1672 tarihli olduğu sanılan Köprülü su yolları haritası da Galland'ın anlatımı doğrular niteliktedir; haritada dershaneye birleşen türbenin kubbeli bir

8 “...en y allant, il remarqua dans le carrefour de la colonne bruslée le tombeau du visir Kupruly père de celui d'a présent. C'estoit une espèce de petite chapelle quarre couverte d'un dome orné de fayances qui estoient encroustées a la muraille en divers endroits. Son tombeau estoit au milieu, couvert d'un drapeau blanc et un gros cierge sur un chandelier vers la teste” [Charles Schefer, *Journal d'Antonie Galland Pendant Son Séjour A Constantinople (1672-1673)*, Tome Premier, ed. Ernest Leroux, (Paris: 1881), s. 77-78]. Türkçe çevirisi için: Antonie Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar 1672-1673*, yay. Charles Schefer (yay.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949), I, s. 77-78.

yapı olduğu izlenir (Fig. 2).⁹ Harita ve 1672-1673 yıllarında İstanbul'da bulunan Galland'ın gözlemleri eşliğinde kubbe ile örtülü olduğu anlaşılan özgün yapının kubbesi Spon'un bildirdiğine göre 1673 ya da 1674 yılında ortadan kalkmış ve yapı açık bir türbe olarak yeniden düzenlenmiştir.

Figür 2 - 1672 tarihli Köprülü Su Yolları Haritası'nda Köprülü Mehmed Paşa Külliyesi (Köprülü Kütüphanesi, 2441/1)

Wheler ve Spon'un dillendirdiği anlatı folklorik-mitik öğeler barındırmakla birlikte, paşanın bedeninin yağmur suyu ile ferahlatılmasına yönelik gönderme, kabir ile su arasındaki ilişkiye dair Osmanlı ve hatta günümüz Türk toplumunda halen varlığını sürdüren çeşitli inanış ve hurafeler ile bazıları birer litürji hali almış gelenek ve pratikleri anımsatır.¹⁰ Cenaze defnedildikten hemen sonra kabrin baş kısmından ayak kısmına doğru su dökülür, ziyaretler sırasında da aynı ritüel çoğu

9 Köprülü Kütüphanesi, 2441/1, 2 pafta; Kazım Çeçen, *Halkalı Suları* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İSKİ, 1991), Harita No: 8. Su yolu haritalarının mimarlık tarihi açısından kaynak değeri ve önemini inceleyen iki araştırma: Semra Ögel, "Resim Olarak Su Yolları Haritaları", *In Memoriam Prof. Dr. Kazım Çeçen Anma Kitabı Gedenkschrifti*, Arslan Terzioğlu-Mehmetçik Bayazıt (yay.), (İstanbul, Renk Ajans, 1998), s. 93-112; Bilge Ar, "Osmanlı Dönemi Suyolları Haritalarında Roma ve Bizans Yapıları", *Sanat Tarihi Defterleri 13-14 Özel Sayı Filiz Özer'e Armağan* (İstanbul: Ege Yayınları, 2010), s. 15-38.

10 Geleneksel inanışa göre, su henüz ölüm gerçekleşmeden sürecin içinde yer bulur. Şeytan'ın ölümden hemen önce susuzluk çeken kişinin bu durumundan faydalanarak onu tuzağa düşürmeye çalıştığına ilişkin inanış gereği, ölmekte olan kişinin yanında su bulundurulması ve dudaklarının ıslatılması yaygın bir adettir [Edhem Edhem, *İstanbul'da Ölüm Osmanlı – İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005), s. 46]. Şükrî'nin *Selimnâme* adlı eserinde Yavuz Sultan Selim'in ölüm döşeginde görselleştirildiği bir minyatürde, yerde, yatağın hemen önünde bu adet gereği su dolu bir ibrik bulunmaktadır [Eldem, s. 88-89; TSM, H 1597-1598, v. 267a].

kez tekrarlanır. Kabirde yatan mevtanın su ile ferahlamasına ilişkin göndermeler İslamiyet'in ilk zamanlarına kadar uzanır.¹¹ Sahabeden Avf bin Mâlik'ten aktarılan bir rivayete göre, Hz. Muhammed bir cenaze namazı kıldırırken, ölüyü kabirinde su ve kar ile yıkayarak günahlarından arındırması ve ateşten koruması için Allah'a dua etmiştir.¹² Bazı bölgelerde, karısı öldükten sonra tekrar evlenen erkeklerin, evlendiği gece kabrinin ayrılık ateşiyle yanacağı inancıyla merhum karısının mezarına su dökmesi de bir gelenektir.¹³ Anadolu ve Balkanlar'da çeşitli türbe ve yatırlarda geceleri abdest almak için mezarından kalktığına inanılan ermiş ya da evliyalardan su ibrikleri bulundurulur.¹⁴ On sekizinci yüzyıl başında İstanbul'da bulunan Fransız bitki bilimci Joseph de Tournefort, Müslüman halkın mezarlara su dökerek, ölüleri serinlettiklerine ve böylece onları mutlu ettiklerine inandıklarını gözlemlemiştir (Fig. 3).¹⁵ Müellifi bilinmeyen, ölümden sonra kabirde yaşananların anlatıldığı Anadolu Türkçesi ile yazılmış manzum bir eser olan *Destân-ı Kabir*'de ölü'nün su istediğine ilişkin beyitler bulunması inancın köklülüğüne işaret eder.¹⁶ Metin, ayrıca, ateşler içinde yanan günahkarların zebanilerden su dilendiğine ancak zorla cehennem suyundan içirildiklerine vurgu yapar.¹⁷ Öte yandan açık havada yatmak istediğinden üzerine inşa edilen türbeyi reddeden, hatta türbeyi yıkan ermiş ya da evliyalara ilişkin halk arasında popüler olmuş, keramet çeşnili söylenceler bulunmaktadır.¹⁸ Örneğin, Arnavutluk'ta Tiran yakınlarında Bektaşî

11 Hz. Muhammed'in mezara toprağın oturması ya da üzerindeki bitkilerin yaşayabilmesi adına su döktüğü bilinmekte ve mezara su dökmek sünnet olarak kabul edilmektedir.

12 İmâm Birgivi, *Bid'at ve Müstehâb Kabir Ziyaretleri*, haz. Muhammed el-Humeyyis, Muhammed Beşir çev), (İstanbul: Guraba Yayıncılık, 2015), s. 73-74.

13 Süleyman Toprak, *Kabir Ziyareti (Meşruyyeti, Çeşitleri ve Adabı)* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2017), s. 117.

14 Alexandre Popovic, "Balkan Dervişlerinde Evliya Ölümleri ve Keramet Dağitan Türbeler", *Osmanlılar ve Ölüm*, Gilles Veinstein (haz.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s. 131.

15 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Teoman Tunçdoğan (çev.), Stefanos Yerasimos (ed.), (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), II, s. 65.

16 "Çağır üç kerre bir katı avaz, Yalvarub su koyana eyler niyaz / Yalvaruben çağırur Allah için, Suyı ıssı koymanız lillâh için" [Özer Şenödeyici-Büşra Uygunoğlu, *Ölüm Kitabı (Destân-ı Kabir)* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), s. 45]

17 "Su diler zebanilerden o kul, Vireler hamim suyundan sağ u sol / İçüreler ol sudan döge döge, Bed lisan ile ana söge söge" [a.e., s. 74].

18 Kosova ve Makedonya'da "dam taşımaz" türbelere dair çeşitli örnekler; Rogacica (Gnjilane), Trnovac (Bujanovac), Beleg (Djakovica) köylerindeki türbeler, Djakovica'da Şeyh Rama Türbesi, Kumanova'da Şeyh Osman Halveti Tekkesi'ndeki mezarlar, Şeyh Şerif Türbesi ve Bektaşî Şükrü Baba Türbesi. Popovic, s. 137.

ereni Hasan Dede, kendisi için inşa edilen türbeden rahatsızlığını yapıyı iki defa yakarak göstermiştir. Girit'te Mustafa Gazi üzerine inşa edilen türbeyi dört kez yakarak reddetmiş ve ardından inşaatı üstlenen kişiye belirerek, örtüde yağmur suyunun kabrine ulaşabilmesi için bir boşluk bırakmasını istemiştir.¹⁹ Eflâkî'nin bildirdiğine göre, Mevlana'nın dostlarından Seyyid Burhaneddin Tirmizi'nin vefatının ardından inşa edilen türbe birkaç gün içinde harap olmuş, onarılmışsa da tekrar yıkılmıştır. Sonunda, Seyyid Burhaneddin, türbeyi inşa ettiren kişinin rüyasına girerek üzerine bina edilmesini istemediğini bildirmiştir.²⁰ Van'da Sofu Baba adıyla tanınan Mustafa Efendi kabrinin üzerine kubbe yerine ağaç dikilmesini vasiyet etmiş, vasiyeti yerine getirmeyen ahalinin inşa ettiği kubbeler art arda yıkılmıştır. Sofu Baba'nın kubbeyi kabul etmeyeceğini anlayan halk vasiyeti uyarınca kabrinin üzerine bir ağaç dikmiş, bu ağaç kabrin üzerine bir kubbe gibi kapatmıştır.²¹ İçel, Taşoluk Köyü'nde bulunan Şeyh Süleyman'ın kabri üzerine inşa edilen örtüleri defalarca yıktığı rivayet edilir.²² Kayseri'de üzerinde kubbe bulunmayan altıgen bir türbe, Suya Kanmış Hatun adını almıştır;²³ bu adlandırma muhtemelen kubbenin yıkılması ile türbede gömülü bulunan kişinin yağmur suyuna kavuşmasına ilişkin bir mite dayanmaktadır.

Yıkılan kubbe mitosuna ilişkin yerel inanışlarla çeşnilendirilmiş yüzlerce rivayet bulunsa da üzeri açık bir kabir aslında dini temelli bir tercihtir. Sultan II. Murad, dini kurallara uygun şekilde toprağa gömülmeyi, üzerine yağmur suyunun ulaşması için kubbe inşa edilmemesini, ancak türbesinde Kur'an okuyacak hafızların korunması için çevresini örtmelerini vasiyet etmiş ve türbe vasiyeti üzerine şekillenmiştir (Fig. 4)²⁴ Benzer bir vasiyette bulunarak Eyüp Sultan

19 Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık*, s. 184, dn. 3; Hasluck, *Christianity and Islam*, s. 228, dn. 1. Ayrıca; Fahri Maden, "Girit'te Bektaşî Tekkeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 79, (2016), s. 38.

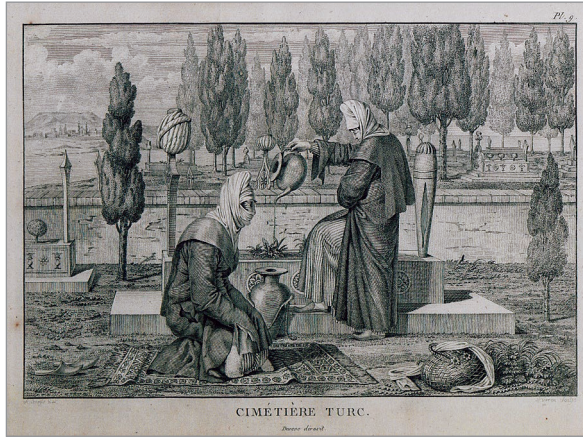
20 Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, (İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2006), s. 111.

21 İbrahim Sarı, *Güneydoğu Evliyaları* (Antalya: Nokta Kitap, 2016), s. 525.

22 Yaşar Kalafat, "Adana ve Çevresinde Türbelerimiz", *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri*, (Adana: T.C. Adana Valiliği-Çukurova Üniversitesi 1999), s. 409-423.

23 Yapı hakkında bilgi ve detaylı kaynakça için: Yıldırım Özbek-Celil Arslan, *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri* (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2008), I, 452-453.

24 "... ve dahi vasiyet edüp şöyle buyurdu ki Burusa'da merhum oğlum Ali yanındaki kabrin katında koyalar amma igen yakın komayalar ve zir-i zemin etmeyüp sünnet mucibince yire gömeler ve dahi vasiyet edüp buyurdu ki ol malumdan beş bin Filori harcedüp üzerime bir çar divar türbe yapalar üstü açık ola ki üzerime yağmur yağa amma çevre yanını örtme edeler

Figür 3 - Mezara su döken Osmanlı kadınları
(Guillaume Antonie Olivier, 1801).

Türbesi çevresinde defnedilmeyi ve üstüne kubbe ya da bina yapılmamasını isteyen II. Bayezid'in arzusu yerine getirilmemiş, hanedan geleneğine uygun şekilde İstanbul'da inşa ettirdiği caminin güneyinde defnedilmiş ve bir türbe inşa edilmiştir.²⁵ Dindar kişiliği ile tanınan II. Bayezid'in hocası Kemal Paşa'nın torunu Şeyhülislam Kemalpaşazâde de benzer bir vasiyette bulunmuştur.²⁶

altında hafızlar Kur'an okumağışün." [İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan İkinci Murad'ın Vasiyetnâmesi", *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s. 3]. II. Murad Türbesi için; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1972), s. 321-326; Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), s. 79-83; Ertan Daş, *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri* (İstanbul: Gökkuşbu, 2007), s. 88-91.

25 "...cesedi şeriat ahkâmına ve dini icablara riayet olunmak üzere Eyüb Sultan Türbesi civarında defnedilecek, üstüne kubbe veya bina yapılmayacaktır..." VGMA, 2113, s. 195'te bulunan 911/1505-1506 tarihli Arapça vakfiyenin çevirisinden naklen: İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mi'mârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (888-926/1481-1520)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1983), V, s. 215; Ayrıca; Önkal, s. 110-114. Türbenin iç duvarlarında bulunan, sütunlarla taşınan bitkilerle örtülü bir açık türbe imajı yaratan on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına ait kalem işi dekorasyon bir nevi sultanın vasiyetini yerine getirmektedir. Mustafa Çağhan Keskin-Sağ, Mustafa Kaan, "II. Bayezid Türbesi'nde Neo-Barok Bezemeler ve Geleneksel Yorumlar", *1. Türkiye Mimarlık Tarihi Kongresi Architectural History Conference/Turkey I Bildiriler/Proceedings*, T. Elvan Altan vd. (der.), (Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2017), s. 111-120.

26 "Kabrüm mekabir-i müsliminde yol üzerinde bir mürtefice [yüksekçe] yirde ideler, üzerin yüksek yapmayalar, alâmet için yonulmadık taş dikeler" [M. A. Yekta Saraç, *Şeyhülislam Kemal*

Figür 4 - Sultan II. Murad Türbesi, Bursa (Mustafa Cambaz).

Kabirler üzerinde bulunması gereken örtünün kubbeler değil, bitkiler olduğu, yeşeren bitkilerin ölünün affına vesile olacağına inanılmaktaydı.²⁷ Nitekim, Hint-Moğol Devleti hükümdarı Şah Cihan'ın kızı Cihanara, açık türbesinde bulunan mezar taşındaki şiirde kabirlerin en güzel örtüsünün bitkiler olduğunu söylüyordu: “*Yeşilden [çimenden] başka hiçbir şey örtmesin mezarımı; çimen ruhu fakir olanların kabirlerinin en iyi örtüsüdür*”.²⁸

On altıncı yüzyıl din bilginlerinden Birgili Mehmed Efendi olarak da tanınan İmam Birgivi'nin vasiyetnamesi, bahsi geçen tüm dini motivasyon ve inanışları içerir niteliktedir. İmam Birgivi, kabrine su dökülmesi, üzerine yağmur yağması ve üstünde bitkiler yer almasını arzulamakla birlikte, üzerine bir kubbe inşa edilmesini reddetmekteydi;

Paşazade, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri (İstanbul : Risâle Yayınları, 1995), s.87]. İbn Kemal, ayrıca, ölüden medet umulan türbe ziyaretlerinin dinen uygun olmadığına yönelik fetva vermişti. Ertuğrul Ökten, “Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas of İbn Kemal”, (Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 1996), s. 19.

²⁷ Toprak, s. 59.

²⁸ 1681 yılında ölen Cihanara'nın türbesi Delhi'de Veli Nizameddin Dergah'ında bulunmaktadır. Mezar taşında; “*Yeşilden [çimenden] başka hiçbir şey örtmesin mezarımı; çimen ruhu fakir olanların kabirlerinin en iyi örtüsüdür*” şeklinde bir şiir bulunmaktadır. D. Fairchild Ruggles, *İslami Bahçeler ve Peyzajlar*, Nurcan Boşdurmaz (çev.), (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), s. 206.

“Defin işi bitince, üzerime bir desti su döksünler. Mendubdur [iyidir]. Su dökmeye baş tarafımdan başlayıp, ayaklarıma kadar devam etsinler. (...) Üzerime bina [türbe] yapmasınlar. Çadır kurmasınlar. (...) Mum yakmasınlar. Zira mekruh olduğu [dinen hoş görülmediği] muteber kitaplarda açıkça yazılıdır. Hadis-i şeriflerle yasaklanmıştır. Kabir üzerine yağmur yağması, rüzgar esmesi ve bazı hayvanların otlaması, ölünün günahlarına kefarettir olur. Üzerinde ot bitmek de kefarettir demişlerdir.”²⁹

Gerçekte, konuya ilişkin birçok hadis, gösterişli kabir ve türbelerin, ölüyü gereğinden fazla yücelttiği ve hatta bazı durumlarda tanrısalılaştırdığı için, İslam dinine uygun olmadığına işaret etmektedir.³⁰ Ancak, etnik ve yerel geleneklerin etkisiyle türbeler İslam mimarlığının en önemli yapı tiplerinden olagelmış ve neredeyse tüm İslam coğrafyasında varlıklarını sürdürmüştür. İmâm Birgivi, dini ritüeller arasına girmiş çeşitli batıl inanış ve gelenekselleşmiş örf uygulamaları *bid'at* diğer bir deyişle peygamber pratiklerine yani sünnete aykırı, uydurma olarak kabul eder.³¹ Birgivi'ye göre, türbe inşa etmek de bî'datlerdendir, hatta bu yüzden kabirlerin üzerine inşa edilen kubbeler yıkılmalıdır.³²

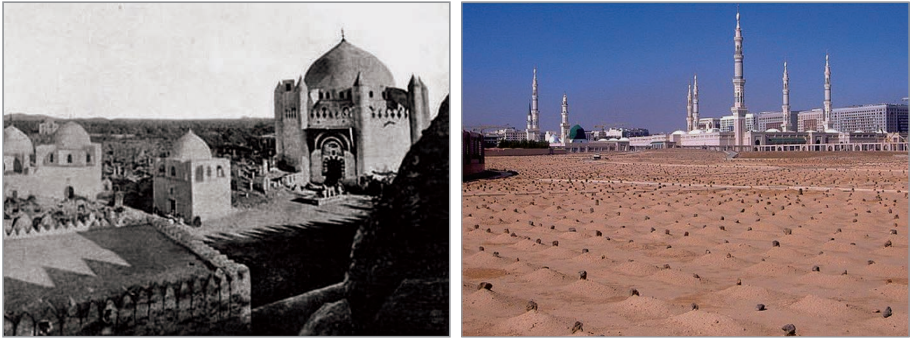
29 İmâm Birgivi (metin)-Ahmed Kadızâde (şerh), *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi (Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fi Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye)*, Faruk Meyan (sad.), (İstanbul: Bedir Yayınları, 2017), s. 297-303.

30 Tahsin Demiray, *Anıt-Kabir ve Türbeler Meselesi* (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1949); Hayreddin Karaman, “Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler”, *Cimetières et Traditions Funéraires dans le Monde Islamique / İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), s. 3-15; Youssef Ragheb, “İslam Hukukuna Göre Mezarın Yapısı”, *Cimetières et Traditions Funéraires dans le Monde Islamique / İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996) s. 17-23.

31 İmâm Birgivi hakkında bkz. M. Hulusi Lekesiz, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997); Huriye Martı, *Birgivi Mehmed Efendi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011); Emrullah Yüksel, “Birgivi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6 (1992), s. 191-194.

32 İmâm Birgivi, *Bid'at ve Müstehâb*, s. 99-107. Her ne kadar türbe inşası ve kabir ziyareti sırasındaki din dışı geleneksel pratiklere karşı olsa da, günümüzde önemli bir ziyaretgaha dönüşmüş olan kabri benzer ritüellere sahne olmaktadır. Martı, s. 152. Hatta bu durum bir gazete haberine konu olmuştur. Hürriyet Gazetesi'nde çıkan 23.11.2003 tarihli “*Türbe ziyareti günahtır` dedi, türbesini 150 bin kişi ziyaret etti*” başlıklı haberde Birgivi'nin türbe ziyareti hakkındaki görüşlerine rağmen kabrinin Türkiye'deki en önemli ziyaretgahlardan biri haline geldiği ve her yıl yaklaşık 150.000 kişi tarafından ziyaret edildiği, ziyaretçilerin ağaçlara çaput bağlayarak Birgivi'nin ruhundan meddet umduklarına değinilmektedir. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turbe-ziyareti-gunah-tir-dedi-turbesini-150-bin-kisi-ziyaret-etti-38516286>; erişim tarihi: 08.05.2018.

Kabirler konusunda İmâm Birgivi'nin görüşleri ile benzeşen bir dini anlayışı savunan, temelde, kabir meselesine ilişkin en radikal yorumu ortaya koyan Selefi İslam görüşünün kuramcılarında olan İbn Teymiyye'nin fikirlerinden beslenen, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arabistan çevresinde şekillenen Vehhâbî inanç sistemi de, türbe ve mezar ziyaretinin çeşitli ritüel ve pratiklerini şirk kapsamında değerlendirmiştir.³³ Nitekim, Vehhâbîliği benimseyen Suud idarecileri Hicaz bölgesini ele geçirdiklerinde Mekke ve Medine'de Hz. Muhammed'in yakınları ve sahabelerin gömülü olduğu *Cennetü'l-Muallâ* ve *Cennetü'l-Bakî* mezarlıklarındaki türbe ve kabirleri yıktırmıştır (Fig. 5).³⁴

Figür 5 - Yıkım öncesi ve sonrası Cennet'ül Bakî',
Medine (wordpress.com).

Abdülbâki Gölpinarlı'nın "*Osmanoğulları ülkesinde âdeti bir Vahhâbî*"³⁵ şeklinde eleştirdiği İmâm Birgivi'nin görüşleri on yedinci yüzyıl Osmanlı ortamında

33 Selefilik hakkında Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik, İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014); M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 36 (2009), s. 399-402. İbn Teymiyye hakkında Mohamed Ben Cheneb, "İbn Teymiyye", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/2, (t.y.), s. 825-829. Bî'dat hakkında Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993), I s. 231-233; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2012), s. 76. Muhammed bin Abdulvehhâb'ın görüşleri ekseninde şekillenen Vehhabilik için Neşet Çağatay, "Vehhâbilik", *İslâm Ansiklopedisi*, 13, (1986), s. 262-69; Esther Peskes-Werner Ende, "Wahhabiyya", *EP*, XI, s. 39-47; Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42 (2012), s. 611-615.

34 Mustafa Fayda, "Cennetü'l-Bakî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7 (1993), s. 387; Mustafa Fayda, "Cennetü'l-Muallâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7 (1993), s. 388-388.

35 Abdülbâki Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1953), s. 159.

tekrar ilgi görmüştür. İmâm Birgivi'nin öğrencilerinden ders alan Kadızâde Mehmed Efendi³⁶ ve takipçileri tarafından kurulan, Birgivi öğretilerini izleyen *Kadı-zadeliler* hareketi IV. Murad, I. İbrahim ve IV. Mehmed dönemlerinde etkili ve popüler olmuştur.³⁷ Bid'at olarak gördükleri herşeye karşı korkunç bir düşmanlık besleyen Kadızadeliler, Arabistan'da yönetimi ele geçiren Vehhâbîler gibi başarılı olamamış, ancak inançları doğrultusunda fanatik davranışlar sergilemişlerdir.³⁸

IV. Murad'ın ilgi gösterdiği Kadızâde Mehmed Efendi'nin 1635 yılındaki ölümünden sonra hareketin önderliğini üstlenen Üstüvanî Mehmed Efendi, I. İbrahim dönemi ve IV. Mehmed döneminin ilk yıllarında hanedan üyeleri ile yönetici elit üzerinde etkili olmuş, sarayda belirgin bir nüfuz elde etmiş ve Ayasofya vaizliğine yükselmiştir. Özellikle, hanedan damadı Melek Ahmed Paşa tarafından korunan Üstüvanî Mehmed Efendi daha sonra gözden düşmüş ve Kıbrıs'a sürülmüştür.³⁹ Köprülü Mehmed Paşa'nın 1661 yılındaki ölümünün ardından

36 Martı, s. 51.

37 Kadızadeliler Hareketi hakkında detaylı incelemeler: Semiramis Çavuşoğlu, "The Kadızadeli Movement: An Attempt of Şeri'at Minded Reform in the Ottoman Empire", (Doktora Tezi, Princeton University, 1990); Necati Öztürk, "Islamic Orthodoxy among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadi-Zade Movement", (Doktora Tezi, Edinburgh University, 1981). Ayrıca; Ahmet Yaşar Ocak, "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: "Kadı-zadeliler Hareketi"', *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), s. 218-237; Marinos Sariyannis, "The Kadızadeli Movement as a Social and Political Phenomenon: The Rise of a 'Mercantile Ethic'", *Political Initiatives from the Bottom-Up in the Ottoman Empire*, (Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009), Antonis Anastasopoulos (ed.), (Rethymno: Crete University Press, 2012), s. 263-289; Nâimâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Târîhi, Ravzat-el Hüseyin fî Hulâsat Abbâr el-Hâfıkayn Cild-i Hamis (Beşinci Cild)*, Zuhuri Danışman (çev.), (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969), s. 2091-2097; Halil İnalçık, *Devlet-i 'Alîyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), s. 234-242.

38 Kadızâdelilerin karşı çıktıkları yaygın kabuller ve dini-gündelik pratikler ile tartışmalı Hızır'ın Hayatı, müzik, raks ve devran, tütün ve kahve kullanımı, afyon ve keyif verici maddeler, Peygamberin ebeveynlerinin imanı, Firavun'un imanı, Şeyh Muhyiddin Arabî'nin imanı, Yezid'e lanet okuma, kabir ziyareti, kandil geceleri, rüşvet gibi hususlardır. Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*, (En doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi. Orhan Şaik Gökyay – *En Doğru Olanı Tercih Konusunda Hak Ölçü*, Süleyman Uludağ), (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2008).

39 Üstüvanî Mehmed Efendi'nin nüfuzunu kaybetmesinin ardından, etkisini yitiren Kadızadeliler, Venedik donanmasının 1656 yılında Çanakkale Boğazı'nı işgal etmesini bid'atlerin çoğalmasına bağlayarak halkı kıskırtmış ve İstanbul'daki bütün tasavvuf eksenli

sadrazam olan oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın Erzurum'daki görevi sırasında tanıştığı ve sadrazam olduktan sonra İstanbul'a davet ettiği Vanî Mehmed Efendi, özellikle kabirler konusunda benzer görüşlere sahip olduğu Kadızâdeli önderlerinden daha etkili olmuştur.⁴⁰ Fazıl Ahmed Paşa'nın IV. Mehmed ile tanıştırdığı Vanî Efendi, kısa zamanda sultanın güvenini kazanmıştır. Sultanın sır katibi Abdurrahman Abdî Paşa'nın günlük şeklindeki vekayinamesine göre, Vanî Efendi, IV. Mehmed tarafından çok sevilir, sultanla sıklıkla biraraya gelir, seyahatlerine katılır, sultan tarafından bizzat ziyaret edilir ve çeşitli armağanlarla onurlandırılırdı.⁴¹ 1662 yılında şeyhülislamlığa atanan ve 1674'e kadar bu görevi sürdüren Minkârîzâde

---

tekkeleri yıkmak, dervişleri iman tazelemeye davet etmek ve kabul etmeyenleri öldürmek, bid'at olarak gördükleri herşeyi ortadan kaldırmak üzere harekete geçmiştir. Selatin camilerinde çok sayıda minare bulunmasını bid'atlerden biri olarak gördüklerinden, her camide tek bir minare kalacak şekilde diğerlerini yıkmaya karar vererek ellerinde taş ve sopalarla Fatih Camisi'nde toplanmıştır. Henüz sekiz gün önce sadrazamlığa atanmış olan Köprülü Mehmed Paşa'nın dağılmaları yönündeki öğütlerine olumsuz yanıt vererek direnmeye devam etmiştir. Bunun üzerine diğer din adamlarının görüşleri doğrultusunda sultandan asilerin katli için ferman alan Köprülü Mehmed Paşa tarafından dağıtılmıştır. Bu olayın ardından Üstüvani Mehmed Efendi ve diğer liderler Kıbrıs'a sürülmüştür [Ali Fuat Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsiler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), s. 90-94; Ocak, s. 228-232; Muammer Göçmen, "Üstüvani Mehmed Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42 (2012), s. 396-397, Martı, s. 173-177; Mehmed Hemdemî Çelebi Solak-Zâde, *Solak-Zâde Tarihi*, Vahid Çabuk (haz.), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), II, s. 628-630].

40 Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam, Conversion and Conquest in Ottoman Europe* (New York: Oxford Universtiy Press, 2007), s. 105.

41 Abdurrahman Abdî Paşa, *Vekâyi'-Nâme [Osmanlı Tarihi (1648-1682)], Tahlil ve Metin*, Fahri Ç. Derin (haz.), (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008). Sağ yanında vezirlerini tutan Sultan, Vanî Efendi'ye, Şeyhülislam ile birlikte sol yanında yer verir [s. 342], çıktığı çeşitli seyahatlerde yanında götürür ya da davet ederdi [s. 259, 295, 299]. Hatta bizzat ziyaretine giderdi; "...şevketlü Hünkârimuz hazretleri tedbil-i tarik üzre Vâ'iz Vâni Efendi dâ'îlerinin hânesini teşrif ve ihsân ü iltifât-ı aliyeleriyle hâtırını taltif buyurdular" [s. 251]. Hastalandığında onun duasını almayı tercih eder [s. 246], dini içerikli sohbetlerini dinlerdi [253, 263, 282]. Çok sevdiği Vanî Efendi'ye farklı zamanlarda çeşitli armağanlar vermekteydi: "...Hünkârimuz hazretleri Vâ'iz Vâni Efendi du'âcılarına re's koyun ihsân buyurdular" [s. 187]; "...Vâni Efendi huzur-ı hümayûna da'vet ve mev'ızaya müte'allik bâ'zı musahabet olunup, bâ'dehü mezîd-i iltifât-ı husrevâniden bir fâhir sūf-i Behçet-mevsūf kaplu semmûr erzâni buyuruldu" [s. 194]; "Vâni Efendi'ye (...) eltâf-ı aliyey-i Pâdişâhî'den atıyyeler virülüp" [s. 216]; "Vâ'iz Vâni Efendi (...) varup birer semmûr kürklerle ikrâm olundular" [s. 244]; "Vâni Efendi dâ'îleri bir derdinde bulunmağın çağrılıp bir fâhir sof kürk giydürüldü. Hattâ inâyetlü Pâdişâhimuz hazretleri ol mahalde latîfe idüp: 'Behey Efendi! Görinmezsin: seni unutmuşuz' deyü iltifât-ı azîm buyurdular" [s. 386].

Yahya Efendi ve Fazıl Ahmed Paşa'nın tavsiyesi ile onun yerine atanan Çatalcalı Ali Efendi ile dini görüşleri uyduğu anlaşılan Vanî Efendi dönemin en etkin dini figürlerinden biri haline geldi.⁴²

IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan tarafından inşa edilen Yeni Cami'nin 1665 yılındaki açılışında vaiz olarak atanan Vanî Efendi, caminin açılışı nedeniyle sultan tarafından onurlandırılan devlet ileri gelenleri arasında yer almıştır.⁴³ 1672'de düzenlenen Lehistan [Polonya] Seferi'ne katılmıştır. Sefer sırasında fethedilen Kamanıçe'de bulunan sekiz Katolik Kilisesi camiye çevrilip bunlara Sultan IV. Mehmed, Valide Hatice Turhan Sultan, Haseki Gülnuş Emetullah Sultan, Fazıl Ahmed Paşa, diğer vezirlerin isimleri ile birlikte Vani Efendi'nin adı verilmiş ve böylece Vani Efendi onurlandırılmıştır.⁴⁴ Sultanın oğlu Şehzade Mustafa'nın [II. Mustafa] hocalığını üstlenmiş, ancak daha sonra bu görevi ileride Şeyhülislam olacak öğrencisi ve damadı Feyzullah Efendi'ye devretmiştir.⁴⁵ Sultan tarafından kendisine hediye edilen Boğaz kıyısındaki Papaz Bahçesi olarak bilinen yerde bir cami, medrese ve kendisi için bir yalı inşa etmiştir.⁴⁶ Sultanın verdiği 2000 akçe ile çevresindeki birçok köyün sultan tarafından kendisine temlik edildiği Bursa'nın Kestel kasabasında cami, medrese ve imaret inşa ettirmiştir.⁴⁷

42 Sariyannis, s. 281, 285. Yahya Efendi hakkında bkz. Mehmet İpşirli, "Minkârîzâde Yahya Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30 (2005), s. 114-115; Çatalcalı Ali Efendi hakkında: Mehmet İpşirli "Çatalcalı Ali Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, (1993), s. 234-235; yayınlanmış fetvaları: H. Necati Demirtaş, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları, Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 2 Cilt, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2014).

43 Abdurrahman Abdi Paşa, *a.g.e.*, s. 213; Raşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Abdülkadir Özcan vd. (haz.), (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), s.70.

44 *Kamien'cu Podolskim* (Pl.) / *Kamjanec' Podil's'kyj* (Ukr.). Ukrayna'nın Podolya Bölgesi'nde yer alan kale 1672-1699 yılları arasında Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır [Dariusz Kolodziejczyk, "Kamanıçe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), s. 274-275]. Kaynaklara göre Vani Mehmed Efendi'nin adının verildiği yapı Carmelites Kilisesi'dir [Dariusz Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681): Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanıçe* (Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University Press, 2004), s. 53].

45 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, s. 575.

46 Burası daha sonra ona nispeten Vaniköy olarak anılmaya başlamıştır. "*İşbu Vaniköyü nâm mahalle fi'l-asl Papasbağçesi utlak olunur imiş. Ba'de devr-i Mehmed Hân-ı Râbi'de şeyh-i sultânî olan es-Seyyid Mehmed Vâni Efendi'ye taraf-ı şehinşâhîden mahall-i mezbûr temlik olunmağla, mumâ-ileyh kendi için bir sâhilsarây ve ba'zı hâneler ile sâhil-i deryâda hâlâ mevcûd olan câmi'-i şerîfi ve anın kurbünde bir medrese dahi binâ eylemişdir*" [Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, s. 575].

47 Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vani", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28 (2003), s. 459; Vani Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'nın Kestel ilçesinde inşa ettirdiği yapılara ilişkin bir

Vanî Efendi'nin kariyeri 1683 yılında gerçekleşen Viyana kuşatması ile sona ermiştir. Seferi 'Ordu Vaizi' sıfatıyla katılan Vanî Efendi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın ısrarı ile sultanı bu sefere azmettirenler arasında yer alıyordu. Kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından gelen tepkiler üzerine sultan tarafından azledilerek daha önce bir külliye inşa ettiği Kestel'e sürülmüş ve 1685 yılında burada vefat etmiştir.⁴⁸

Vanî Efendi'nin en büyük dostu ve destekçisi kuşkusuz onu Sultan ile tanıştıran Fazıl Ahmed Paşa'dır. Erzurum'da bulunduğu sırada Vanî Efendi ile tanışmasını detaylı şekilde anlatan Fazıl Ahmed Paşa, onunla farklı konulara ilişkin yaptığı sohbetlerden ne denli keyif aldığını belirterek ona olan sevgisini kendi ağzından açıkça ifade etmektedir.⁴⁹ İki arasındaki yakınlığı gösteren en önemli kaynak Vanî Efendi'nin *Münşe'at*'inde derlediği mektuplardır. Bunlar arasında, özellikle, Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit Seferi'nde bulunduğu 1666-1670 yılları arasında birbirlerine göndermiş oldukları, içinde samimi ifadeler bulunan çok sayıdaki mektup dikkate çeker.⁵⁰

Sultan ve sadrazam üzerinde son derece etkili olan Vanî Efendi, tıpkı bir takım görüşlerini izlediği Kadızâdeliler gibi tasavvuf eksenli hareketler ve sufi tarikatların karşısında bir tutum sergilemiş onun teşviki ile çeşitli Bektaşî, Halvetî ve Mevlevî tekke ve dergahı kapatılmıştır.⁵¹ Vanî Efendi, İmâm Birgivi gibi türbe

---

araştırma için bkz. Hüseyin Yurttaş, "Med Vanî Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 33 (2014), s. 58-89.

48 Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vanî", s. 458-459.

49 "(...) *Ve'l-hâsıl, mukabelemizde çeşitli ilimlere dair konular konuşuldu. Onun bu konularda bilgili, güzel ve düzgün sözler söylediğine, âdeti cevherler saçtığına şahit olunca ona karşı muhabbet ve dostluğum bir kat daha arttı. Her zaman sohbetimizin bitmemesi ve meclisin uzatılması murat olunurdu. Sonra her mecliste, açıklandığı üzere, kalbi alâkamız sabit ve sağlam, belki gittikçe daha fazla olurdu...*" [Uşşâkizâde'den nakleden Erdoğan Pazarbaşı, "Vanî Mehmet Efendi ve "Arâisü'l Kur'an" Adlı Eserinin Tahlili", (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1988), s. 10; Erdoğan Pazarbaşı, *Vanî Mehmed Efendi ve Arâisü'l-Kur'an* (Ankara: Van Belediyesi, 1997), s. 28. Ayrıca; Yasin Kılıç, "Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vanî Mehmed Efendi", *Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/3, (2015), s. 624].

50 Vanî Efendi ve Fazıl Ahmed Paşa'nın birbirlerine yazdıkları mektuplar için Hamza Konuk, "Vanî Mehmed Efendi'nin Münşe'at'ı", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2001), s. 73-90; ayrıca; Vanî Mehmed Efendi, *Münşe'at*, Mehmet Yalar (haz.), (Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2008).

51 Sultanı etkisi altında alan dini aşırılıklarından dolayı Vanî Efendi'den nefret ettiği anlaşılan dönemin görgü tanığı Eremya Çelebi'ye göre, onun teşvikiyle işlerliği sonlandırılan bazı

ve kabir ziyaretlerinde gerçekleşen din dışı uygulamalara şiddetle karşı çıkmıştır. Öyle ki, verdiği fetvalarda ziyaretgah haline gelen türbe ve kabirlerde, ölüyü kültleştirilen davranışlar sergileyenlerin dinden çıkacağını, hatta bu tip davranışlar sergileyenlerin katlinin vacib [dinen uygun] olduğunu bildirmiştir.⁵²

Vanî Efendi'nin telkin ve kışkırtmasıyla gerçekleşen en ilginç olaylardan biri Kanber Baba Türbesi'nin ortadan kaldırılmasıdır. Kırklareli'nin Babaeski ilçesinde bir Bektaşî ereni kültü çevresinde gelişen ritüelleri şirk olarak değerlendiren Vanî Efendi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın da desteğiyle, sultana şikayette bulunarak bu türbeyi yıktırmıştır.⁵³ Kanber Baba Türbesi'nin akıbeti, Köprülü

tekkeler on beş yıl kadar kapalı kalmıştır. Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, Hrand D. Andreasyan (çev.), Kevork Pamukciyan (yay.), (İstanbul: Eren Yayınları, 1988), s. 40.

52 “Mesele: *Zeyd-i fâsik her-bâr veya bir husûsda yemîn müteveccih olsa yemîn bi’llâh edüb bâşâ filân şeyhin ocağı hakkıyçün deyû ziyâde ta’zîmen yemîn eyleyüb merâkîd-ı meşâyîha küllî itikâdıyla mu’tekid olsa Zeyd-i mezbur kâfir olur mu?* El-Cevap: *Olur.*

Mesele: *Zeyd-i mübtedî’ merâkîd-ı meşâyîha ta’zîm ve [kurbet kasdıyla] muvâcebesinde kurbanlar kesip ve nezirler eylese Zeyd-i zâbih kâfir ve mezbûh ve kurbanlar meyte olur mu?* El-Cevap: *Olur.*”

“Mesele: *Tâyîfe-i Müslimîn’den bazı kimesneler keferenin deyri ve cem’iyetleri ve bed-nâmları günleri keferi ile beraber cem’ olub onların bid’atları ile bid’atlanub ve et’imeleri ile mütene’im ve keferenin itikâd-ı bâtulı gibi itikâd edüb keferi mabed ittihâz eylediği eşyayı ma’bed ittihâz eylese keferi ta’zîm eylediği ağaçlara ve çevgânlarla ve ocaklara ve mezarlara[ve putlara] ta’zîm ile kurbanlar kesub ve cıraklar yakub etrafında kurbanlar tavaflar edüb bid’at ve dalâlet eyleseler tâyîfe-i mezburların küfürlerine hükm olunur mu?* El-Cevap: *Küfürlerine hükm edüb avratları boş olur, eğer ısrâr ederlerse katillerine hükm olunur ve eşyâ-i mezbûru kal’ u hedm eden sevâb-ı cemîle ve ecr-i cezîle nâil olur.*”

Vanî Mehmed Efendi. *Fetâvâ*, Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi, 322, 42a-42b ve 31b-32a’dan naklen: Ömer Faruk Köse, “The Fatwa Collection of an Ottoman Provincial Mufti, Vanî Mehmed Efendi (d. 1685)”, (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2015), s. 82, d.n. 187 ve s. 80, d.n. 181.

53 Türbenin yıkılmasında Vanî Efendi'nin etkisine ilişkin “*Kerâmetlü Pâdişâhımız hazretleri (...)* hitâb-ı hümayûn buyurup: *‘bugün du’ada, Vâ’iz Vâni Efendi esnâ-yı vâ’zda Hafsa kubinde Kanber Baba nâmında bir mezâra bâzı halk, i’tikâd-ı fâsîd ile varup şirke düşmekdedür, didi’ (...)* Diyânetlü Pâdişâhımız hazretleri ehl-i İslâmı a’dâdan hıfz u hırâset itdüğü gibi küfr ü dalâlden ve şirk-i hafiden bile himâyet ü sıyânet itmek bâbında bezl-i himmet ve lutf-ı inâyet buyurup ol hânkâhün etrafında vâki’ kasaba zâbitlerine azîm tenbih ü te’kîd buyurdular ki: *‘Minbâd bir ferd dahi mahall-i mezbûra varmaya; zirâ ekser-i cebele-i nâs sù-i i’tikâd ile ziyaretgâhlara varup, şerâyit-i ziyâreti bilmediğünden şirk ü dalâle düşer. Pes, ol bâbda dahi vücuda gelen sa’y-i cemîlleri mêmûldur ki dergâh-ı İlâhîde makbul olup sebeb-i ömr-i tavil ve bâ’is-i ecr-i cezîl ola, âmîn’*” [Abdurrahman Abdi Paşa, s. 267-268]. “*Hedm-i merkad-ı Kanber Baba be-irâde-i Şeyh Vanî Efendi: Şeyh Vanî Efendi esnâ-yı vâ’zda ‘Edirne kurbunda Baba-yı*

Mehmed Paşa Türbesi'nin kubbesinin yıkılmasına ilişkin Wheler ve Spon'un dillendirdiği söylenceyi anımsatmaktadır. Wheler ve Spon'un duyduklarına göre halk arasında oldukça yayıldığı anlaşılan söylence rüya metaforu ile çeşnilendirilmiş, hurafe ve gerçek üstü mitlere ilgi duyan halk tarafından özümsemiştir. IV. Mehmed ve Fazıl Ahmed Paşa'nın aynı gece görmüş olduklarına inanılan rüya gerçekte muhtemelen kabirler üzerine türbe-kubbe inşa etmenin bi'dat olduğunu kabul eden İmam Birgivi-Kadıızâdeli fikirlere paralel bir görüşe sahip olan Vanî Efendi'ye ait bir vaaz ya da telkini temsil etmektedir. Söylenceye göre, bu rüyadan sonra ne yapılması gerektiğine ilişkin başvurulduğundan bahsedilen din adamı da muhtemelen Vanî Efendi'dir.

Wheler ve Spon, türbenin kubbesinin olmadığına tanıklık ettiklerine göre, kubbe gerçekten yıkılmıştır. Olasılıkla, Vanî Efendi'nin kabir ve türbeye ilişkin görüşlerinden etkilenen Fazıl Ahmed Paşa, ölümünün ardından annesi ve kendisinin de defnedileceği türbenin kubbesini yıktırmıştır. Halk arasında yayılan söylenceyede başvuru rüya motifi de muhtemelen bu yıkımı bir meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır. Ancak, söylencenin bir bakıma başka mesajlar barındırdığı da tartışılabilir. Bir hadise göre, Allah rızasına kavuşmuş iyi insanların kabirleri cennet bahçelerinden bir bahçe, günahkar insanların kabirleri ise cehennem çukurlarından bir çukurdur. Yaygın olarak bilinen bu hadis eşliğinde, rüya motifiyle daha ilgi çekici bir hale gelmiş söylencenin, naası ateşler içinde yanmakta olan Köprülü Mehmed Paşa'nın günahkarlığına göndermede bulunduğu ileri sürülebilir. Nitekim, söylenceyle birlikte, halk arasında onun zorbalıklarının cezasını çektiğine dair dedikodular ortaya çıkmıştır.⁵⁴

Atık menzilinde Kanber Baba nâmında bir mezâr mecma'-i züvvâr olup ba'z-ı cehelenin akidesin ifsâd ve nice sâde levh âdemler ol kabirden istimdâd etmekle halkı şirke düşürmeğe bâdi olmuş deyü men'ine tekayyüd olunmak üzre ba'z-ı kelimât irâd ettirmeğin (...) taraf-ı hümayûndan dahi (...) sâdir olan hatt-ı hümayûn mücebince bilâ-te'hir hedm ü tahrîb olundu" [Raşid Mehmed Efendi, s. 88].

54 Köprülü Mehmed Paşa devlet düzenini sağlamak amacıyla çok sayıda insanı katletmiş, bu davranışı, dönemi içinde eleştirilmiş ve zorbalık olarak kabul edilmiştir. Öldüğünde dönemin Şeyhülislamı Mehmed Efendi'nin "Öldüğü eyi oldu, zira nahak [haksız] yere çok kan dökmüştü" dediği rivayet edilir. Nâimâ'nın yararlandığı bir kaynağa göre, "Paşa-yi mezbûr zâlim, cebbâr, hodbin [kibirli] ve hód-rey [kendi bildiğini yapan], bi-rahm [acımasız] ve nahak [haksız] ve hún-rîz [kan dökücü]; sinni [yaşı] seksen altıya baliğ olmuş bir dişlenk koca idi." *Padişâh-i sagîr (i oyalayıp) Rumeli ve Anadolu'da hak ve nâ-hak katlettiği vüzerâ ve mîrmîran ve ümerâ ve ehal-i vilâyet ve mütemevvil [mal sahibi] kimselerin mal ve mülklerini tamamen eline geçirip akarât ve "zu'munca hayratlar ile" ülkeyi abâdan eyledi. Ülkede hâkim ve askeri sınıfta saray ve ad sahibi kimse bırakmayıp "kol ve kanadın kırdı." Geride kalanlarda*

Köprülü Mehmed Paşa'nın şiddetli yönetiminden Kadızâdeliler de paylarına düşen almıştır. Kadızâdelilerin tasviye edilmesi, kuşkusuz, hareketin destekçileri nezdinde Paşa'nın en büyük zorbalıklarından biridir. Kadızâdeliler'in görüşlerini izleyen Vanî Efendi'nin etkisi altına girmesi, Fazıl Ahmed Paşa'nın zamanla babasının bu icraatını haksız bulmasına neden olmuş olabilir. Nitekim, Evliya Çelebi'nin Fazıl Ahmed Paşa'nın ağzından aktardığı, Vanî Efendi'nin dostlarından Melek Ahmed Paşa hakkında söyledikleri babasının bazı görüşlerine katılmadığını düşündürmektedir. Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre, kendi hamisi de olan ve Erzurum'da bulunduğu günlerde Vanî Efendi'nin ilk temas kurduğu ve dost edindiği devlet ileri gelenlerinden olan Melek Ahmed Paşa,⁵⁵ Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümünden bir yıl sonra, 1662 yılında vefat ettiğinde Fazıl Ahmed Paşa çok üzülmüş ve ağlayarak “*Pederim Mehemed Paşa öldü bu kadar ağlamadım.*

---

da güç kalmayıp “Devlet-i ‘Aliyye’nin yıkılıp berbâd ve zebun olmasına”, düşmanla uğraşacak tedbir sahiplerini ortadan kaldırıp kâfire mağlub olmasına sebep oldu.” Alıntılayan: İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III*, s. 60-61.

55 Melek Ahmed Paşa, önce IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan, onun ölümünden sonra I. Ahmed'in kızı Fatma Sultan ile nikahlandı. Kariyeri boyunca çeşitli mevkilerde bulunan Melek Ahmed Paşa 1650-1652 yılları arasında vezir-i azamlık görevini üstlendi [Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden derlenen bir biyografisi: Robert Dankoff, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman Melek Ahmed Pasha (1588-1662) As Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels* (New York: State University of New York Press, 1991). Ayrıca bkz. Fikret Sarıcaoğlu, “Melek Ahmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29 (2004), s. 42-44.

Melek Ahmed Paşa'nın himayesindeki Evliyâ Çelebi, Vanî Mehmed Efendi'yi farklı vesileler ile sürekli övmekte, hatta onu ikinci Ebu Hanife olarak gördüğünü bildirmektedir; “*Ulemâyı mütebahhirinden deryâ-yı ma‘ânî, gûyâ Nu‘mân-ı sâni, ya‘nî müfessir ve muhaddis Vanî Efendi nâmında nâmu rub‘-i meskûna münteşir olmuş fasihul-lisân ve bedi‘ül-beyân bir Şeyhi var kim va‘z u nasihatın bir kerre istimâ‘ eden elbette her şeyden tâ‘ib ü tâhir olup hâl sâhibi olur.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi II. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. (haz.), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s. 101; “*Sâhib-i sülûk u müfessir ve muhaddis, bahr-i me‘ânî ârif u samedânî eş-şeyh Hazret-i Muhammed Vanî'dir kim ol asırda yegâne-i asr-ı zamâne idi.*” Melek Ahmed Paşa, çok sevdiği Vanî Efendi'ye hediyeler gönderirdi. Hatta bizzat Evliya Çelebi, paşanın Vanî Efendi'ye hediye ettiği iki yüz altını takdim etmişti; “*Ve ol gün yine Paşa efendimiz bu hakir ile iki yüz altın ve iki Keşmirî şal ve bir destmâl Vanî Efendi'ye bedâyâ gönderüp altunları kabûl etmeyüp iki aded şâlları alup elli altunun hakire verüp mâ-bâkisinden fukarâlarına üçer altın bezl edüp ziyâdesin bir fukarâsıyla mühürleyüp Paşa'ya gönderdi.*” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. (haz.), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s. 29.

Bu benim gûyâ babam gibi karibim idi, henüz işte garîb kaldım” demiştir.⁵⁶ Fazıl Ahmed Paşa’nın, Melek Ahmed Paşa’yı babasından daha çok sevdiğini dilendirmesinin nedeni, belki aynı dini görüşlerin etkisinde olmalarıdır. Nitekim, Melek Ahmed Paşa, sadrazamlığı döneminde Kadızâde hareketinin liderlerinden Üstüvanî Mehmed Efendi’nin koruyucularından iken,⁵⁷ Köprülü Mehmed Paşa hareketinin üzerine giderek Üstüvanî Efendi’yi Kıbrıs’a sürmüştür.⁵⁸

Öte yandan, Vanî Efendi’nin kabir ve türbeler hakkındaki görüşlerinden etkilendiği kaynaklar aracılığıyla izlenebilen ilk kişi de Melek Ahmed Paşa’dır. Ölümü sırasında, Melek Ahmed Paşa’nın evinde bulunan Evliya Çelebi, Fazıl Ahmed Paşa’nın onun babasının türbesine defnedilmesini istediğini, ancak orada yer alan Vanî Efendi’nin araya girerek Melek Ahmed Paşa’nın vasiyetini dile getirip sadrazamı ikna ettiğini bildirir.⁵⁹ Melek Ahmed Paşa, muhtemelen, o sırada kubbeli bir türbede yatmakta olan, üstelik Kadızâdeliler hareketine karşı politikalar izlemiş olan Köprülü Mehmed Paşa’nın yanına defnedilmek istemezdi; çünkü türbe karşıtı görüşler ekseninde şekillendiği anlaşılan vasiyetine göre Eyüp civarında, hocası Kîçî Mehmed Efendi’nin kabri yanına defnedilmeli, üzerine kubbe ve türbe inşa edilmemeli, yalnızca baş ve ayak ucuna buranın bir kabir olduğuna işaret eden taşlar dikilmelidir;

*“Ve benim vücûdum bir kubbeli yerine komayup Ebâ Eyyûb-ı Ensârî civârında velîni’âm üstâdım Kîçî Mehemed Efendi hazretlerinin pâ-y-ı sa’âdetleri cenbinde beni defn edün ve üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen. Ancak sebab(?) üzre başım ve ayağım uçlarına hîce taşları alâmet dikin.”*⁶⁰

56 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. (haz.), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s. 72.

57 Naîmâ Mustafa Efendi, s. 2091-2097; Melek Ahmed Paşa, sadrazamlığı döneminde görüşlerinden etkilendiği Üstüvanî Efendi’nin etkisiyle Kadızâdelilerin Demirkapı’da bir Halvetî tekkesini basıp dervişleri dağıtmaları için izin vermişti [Naîmâ Mustafa Efendi, s. 2094].

58 Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), s. 101-102.

59 “*Köprülüzâde eydir: ‘Babam yanında defn edelim’ dedikde imâm-ı hümmâmımız Mehemed Efendi [Vanî Mehmed Efendi] ve hakir, Köprülüzâde’ye paşanın vasiyyetin nakl edüp ‘Üstâdî Mehemed Efendi yanında defn edelim’ dedikde, ‘Bire âdemler, olmaz. Bu bir vezîr-i âlîşân idi. Bunu Kara Mustafâ Paşa veyâhûd Fâtîh-i Yemen Sinân Paşa türbesinde defn edelim’ dedikde, ‘Hayır sultânım, lütf eyle vasiyyetin kabûl eyle’ dedikde, ‘İmdi eyle olsun’ diyerek...*” [Evliyâ Çelebi, VI. Kitap, s. 72].

60 Evliyâ Çelebi, VI. Kitap, s. 72.

Melek Ahmed Paşa vasiyeti üzerine Eyüp civarında defnedilmiş ve üzerine kubbeli bir türbe inşa edilmemiştir.⁶¹ IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan'dan olma kızı Fatma Hanım Sultan da babası ile benzer bir eğilime sahiptir; 1727 yılında vefat ettiğinde Üsküdar'da, üzerinde kubbe bulunmayan, ancak demir şebekeden kubbe formlu strüktür yer alan açık türbeye defnedilmiştir (Fig. 6).⁶²

Figür 6 - Fatma Hanım Sultan Türbesi, Üsküdar.

Fatma Sultan'ın türbesi, Üsküdar'da inşa edilen ilk açık türbe değildir. Türbenin hemen güneyinde adını burada bulunan bir başka açık türbeden alan Açık Türbe Sokak yer alır. Sokağa adını veren 'Açık Türbe', Fatma Hanım Sultan Türbesi'nin yaklaşık güneyinde bulunan, 1678 yılında vefat eden, Melek Ahmed Paşa gibi Kiçi Mehmed Efendi'nin öğrencisi olmasının yanında 1662-1674 yılları arasında Vanî Efendi ile birlikte, IV. Mehmed'in yakınındaki iki din adamından biri olan Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi'nin türbesidir.

61 "vasiyyetleri üzre üstâdı Kiçi Mehmed Efendi hazretlerinin bâk-i pâyinde bilâ-alâmet, ya'nî kubâbsız defn edüp" Evliyâ Çelebi, VI. Kitap, s. 73. Kiçi Mehmed Efendi, Vanî Efendi'nin etkin olduğu, 1662-1674 yılları arasında şeyhülislamlık görevini yürüten Yahya Efendi'nin de hocası idi. İpşirli, "Minkârîzâde Yahya Efendi", s. 114.

62 Türbe günümüzde Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi haziresinde, on dokuzuncu yüzyılda inşa edilen caminin batısında yer almaktadır. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İkinci Cilt, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2001, s. 548-550; Baha Tanman, "Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4 (1991), s. 341; Özer Küpeli, "IV. Murad'ın Torunu Fatma Hanım Sultan'ın Muhallefatı", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2016), s. 163.

Günümüze ulaşamayan türbe, banisi tarafından inşa edilen medresenin avlusunda yer almaktadır.⁶³ 1784-1794 yılları arasındaki seyahatleri sırasında İstanbul'a uğramış olan Thomas Hope'un altına "Üsküdar'da sekizgen türbe" notu düştüğü suluboya resminde yer bulan ve mezar taşında bulunan kavuğun kabrin bir erkeğe ait olduğuna işaret ettiği türbe, olasılıkla Minkârîzâde Yahya Efendi'ye aittir (Fig. 7).⁶⁴

Figür 7 - Thomas Hope, suluboya resim, Benaki Müzesi,
Env. no: 27372 (www.archaeology.wiki)

Fatma Hanım Sultan'ın türbesi, yine Üsküdar'da birkaç yıl önce inşa edilen başka bir türbeyi anımsatır. IV. Mehmed'in hasekisi Gülnuş Emetullah Sultan'ın 1711 yılında inşası tamamlanan külliyesinde bulunan türbesi, 1707/1708 yılında düzenlediği vasiyetnamesinde belirtildiği üzere şekillenmiştir; "*Makberem Üsküdar'da ve ol Diviçizade'ye karib olub, üzerime türbe ve üzeri açık müşebbek ola.*"⁶⁵ 1709 yılında Gülnuş Sultan henüz hayatta iken tamamlanan türbe sekizgen beden duvarları üzerinde yükselen kubbe formunda demir şebekeler ile

63 Bugün ortadan kalmış olan medrese ve türbenin kalıntıları görülmektedir. Türbeye ait sütunlar külliyenin kalıntıları arasında seçilmektedir. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001), II, s. 548-550.

64 <https://www.archaeology.wiki/blog/agenta/thomas-hope-drawings-ottoman-istanbul/> (erişim tarihi: 27.10.2017). Resmin orijinali Atina'da Benaki Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu resimde tasvir edilen türbenin Gülnuş Sultan Türbesi olabileceği de kabul görmektedir.

65 TSMK E. 3941/1-2'den aktaran Emine Berksan, "II. Mustafa ve III. Ahmet' in Valideleri Emetullah Gülnuş Sultan ve Vakıfları", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1998), s. 21.

örtülüdür (Fig. 8).⁶⁶ 1664 yılında Sultan II. Mustafa'yı, 1673 yılında Sultan III. Ahmed'i dünyaya getiren Gülnuş Sultan,⁶⁷ Vanî Efendi'yi yakından tanıyan insanlardan biridir. Vanî Efendi, IV. Mehmed'in en yakınlarından biri olmanın yanı sıra Gülnuş Sultan'ın oğlu II. Mustafa'nın hocalığını üstlenmiş daha sonra bu görevi damadı Feyzullah Efendi'ye devretmiştir.⁶⁸

Figür 8 - Gülnuş Emetullah Sultan Türbesi, Üsküdar
(www.istanbulturbelermuzesi.gov.tr)

Vanî Efendi'nin Erzurum'da öğrencisi ve aynı zamanda eşinin kuzeni olan Feyzullah Efendi, hocasının daveti üzerine Edirne'ye gelmiş ve kızı ile evlenerek damadı olmuştur.⁶⁹ 1669 yılında Şehzade Mustafa'nın, 1678 yılında ise Şehzade

66 Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Tasnifi no: K 154 kayıtlı risaleden naklen Aras Neftçi, "Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin Yapım Hikâyesi", *Sanat Tarihi Defterleri 13-14 Özel Sayı Filiz Özer'e Armağan*, (İstanbul: Ege Yayınları, 2010), s. 144, 159. Türbe hakkında; Önkal, 211-212; Muzaffer Özgüleş, "Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri", (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2013), s. 387-393; Murat Kalafat, "Gülnuş Emetullah Sultan'ın Baniliği", (Yüksek Lisans Tezi, Erciyesi Üniversitesi, 2011), s. 85-88.

67 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), s. 65-68; Gülnuş Sultan hakkında bir monografi: Betül İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014); Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleri hakkında bkz. Muzaffer Özgüleş, *Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri*; Muzaffer Özgüleş, *Female Patronage and the Architectural Legacy of Gülnuş Sultan The Woman Who Built The Ottoman World* (New York: I.B. Tauris, 2017).

68 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, s. 575.

69 Feyzullah Efendi'nin otobiyografisi için F. Çetin Derin ve Tireli, Ahmet, "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi*

Ahmed'in hocalığına getirilmiştir. IV. Mehmed'in, Vanî Efendi'nin referansı ile şehzadelerinin eğitimini emanet ettiği Feyzullah Efendi, II. Süleyman döneminde, 1688 yılında Şeyhülislamlığa kadar yükselmiş ancak on sekiz gün sonra azledilerek memleketi Erzurum'a sürülmüştür.⁷⁰ Yedi yıl kadar Erzurum'da kalan Feyzullah Efendi, şehzadeligi sırasında hocalığını yaptığı II. Mustafa'nın tahta geçmesiyle, 1695 yılında ikinci defa Şeyhülislamlığa atanmıştır.⁷¹ 1703 yılına kadar bu görevi yürüten Feyzullah Efendi, *Edirne Vakası* olarak bilinen ve II. Mustafa'nın tahtan indirilmesiyle sonuçlanan ayaklanma sırasında oğluyla birlikte öldürülmüştür.⁷²

II. Mustafa çok sevdiği Feyzullah Efendi'ye yüklü temlikler bahşetmiş,⁷³ devlet işlerini devretmiş, vezirlere dahi onun sözünden çıkmamalarını

Tarih Dergisi, 23 (1969), s. 212-213; Ahmet Türek ve F. Çetin Derin, "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23 (1969), 24 (1970), s. 69-92. Ayrıca: Sabra Follet Meservey, "Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam," (Doktora Tezi, Princeton University, 1966); Sedat Yıldırım, "Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Şeceresi", (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014); Mehmet Serhan Tayşi, "Feyzullah Efendi, Seyyid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 12 (1995), s. 527-528.

70 Feyzullah Efendi, otobiyografisinde, ilk şeyhülislamlık görevinin, canından çok sevdiği II. Mustafa'nın tahta geçmesi yönünde hareket edildiğinden şüphelenildiği için sona erdiğini bildirir [Türek ve Derin, s. 79]. Feyzullah Efendi sürgündeki günlerinde, amcalarının saltanatı sırasında gözetim altında bulunan II. Mustafa ile irtibatını korumuş ve üzerindeki etkisini sürdürmüştür; "*Yine bu yıllarda Sultan İbrahim oğlu Süleyman öldü ve saltanat tahtına kardeşi Sultan Ahmed geçti. Eskiden hizmet ettiklerim, velinimetlerim, gözümün ve gönlümün bağlandıkları [II. Mustafa] eskisi gibi kenarda bulunuyorlardı Ancak aramızda mektuplaşma eksik değildi. Bu hususta bazı sıkıntılara da maruz kalıyordum. Kendisine Erzurum'dan haberler gönderiyor, tavsiyelerde bulunuyor, bazı bediyeler yolluyordum. Yüce katımdan, zaman icabı anlatılması lazım gelen hususları ihtiva eden ve hoşsa giden hatt-ı şerifiyle yazılmış cevaplar alıyordum. Bu böylece devam ediyordu. Nihayet mesele Sultan Ahmed'in kulağına gitti ve hiddetlenmesine sebep oldu. Ancak yüce Tanrı bir sebepten dolayı bizi korudu*". Türek ve Derin, s. 81.

71 Türek ve Derin, s. 82-83.

72 Abdülkadir Özcan, "Edirne Vak'ası", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 10, (İstanbul, 1994), s. 445-446. Edirne Vakası'ndan günler önce Feyzullah Efendi'nin uygulamalarına ve aile üyelerini kayırmasına muhalif olan isyancılar, Vanî Efendi'nin, Kestel'de oğulları [aynı zamanda Feyzullah Efendi'nin kayınbiraderleri] Vanîzâde Ahmed ve Süleyman Efendi'nin tasarrufunda bulunan çiftliklerini basarak yağmaladılar. Ardından, Bursa'dan Edirne'ye doğru hareket eden isyancılar, Vanîzâde Ahmed ve Süleyman Efendi'yi, zamanında babaları Vanî Efendi'nin Kanber Baba Türbesi'ni yıktığı Babaeski'de öldürdüler [Raşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Efendi, s. 675, 683].

73 Feyzullah Efendi otobiyografisinde, kendisini şeyhülislam olarak atayan sultanın ona büyük

tembihlemiştir.⁷⁴ Sultanın kendisine karşı zaafını istismar eden Feyzullah Efendi yakınlarını önemli görevlere yerleştirmiş, hatta kendinden sonra Vanî Mehmed Efendi'nin kızından olma oğlu Fethullah Efendi'nin Şeyhülislam olması için II. Mustafa'dan ferman almıştır.⁷⁵ II. Mustafa'nın üzerinde böylesine etkisi olan Feyzullah Efendi'nin, Valide Gülnuş Sultan'ı da etkisi altına aldığı anlaşılmaktadır.⁷⁶ Dönemin görgü tanıklarından Balatlı Georg, Feyzullah Efendi'nin önce II. Mustafa'yı, ardından Valide Sultan'ın kendisine bağladığını bildirirken,⁷⁷ İngiltere elçisi Sir Robert Sutton onun Valide Sultan'ı idare etmenin bir yolunu bulduğunu ve ikisinin birlikte hareket ettiği yönündeki gözlemini aktarmaktadır.⁷⁸ Feyzullah

---

lütüflarda bulunarak padişahlara yakışır maaşlar bağladığını bildirir. Türek ve Derin, *a.g.m.*, s. 83. Feyzullah Efendi'ye verilen Temliknâmeler ve tarafından kurulan vakıflar için bkz. Özgen Özcan, *Pious Endowments and Land in the Seventeenth Century Ottoman Empire: The Vakf of Şeyhülislam Feyzullah Efendi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2013).

74 Feyzullah Efendi'nin sultan ve devlet ileri gelenleri (özellikle Köprülü ailesi) üzerindeki etkisi ve devlet işleyişindeki rolü hakkında bkz. Michael Nizri, *Ottoman High Politics and the Ulema Household*, (New York: Palgrave Macmillan, 2014). Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Edirne Vakası'na neden olarak devlet işlerinin Feyzullah Efendi'nin eline geçmesini gösterir: “*bu vaka'-i uzmanın [Edirne Vakasının] sebeb-i zuhûru bu oldu ki; Sultân Mustafa Hân hazretleri ibtidâ evreng-i şâhîye cülûs-ı humâyûn buyurdıkları sâ'at Erzurum'da menfâ müftî-i sâbık hâceleri Seyyid Feyzullah Efendi'ye dâveti mutazzammın hatt-ı şerif gönderip ehl-i rÿâl ve akrabâ ta'allukâtıyla Asitâne-i sa'âdetlerine getürdüp vehle-i ülâda şeyhülislâm eyledi. Ve hall ve akd ve umûr-ı cumhûru ya'ni ki; zimâm-ı hükûmetini yedine virmekle vüzerâ yanında hiçden hiç olup bir ednâ mansıb iken rÿ-yi tedbîri ve rızâ-yı fi'li olmadıkça tevcihe kâdir olmayup...*” [Mehmet Topal, *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa Nusretnâme Tablil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2001), s. 574]. Sultan II. Mustafa, vezir-i azam Rami Mehmed Paşa'ya Feyzullah Efendi'nin sözünden çıkmamasını emretmişti; “*Benüm şevketlü, mehâbetlü efendim, bana teslim-i mühr-i şerif buyurduğunuzda zinhar şeyhülislâm efendinin rÿyinden hâric-i hareket eyleme deyü tenbihinizden...*” Rami Mehmed Paşa'nın ağzından nakleden Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, s. 599.

75 Tosun, s. 557; Tayşi, s. 527.

76 Feyzullah Efendi'nin Gülnuş Sultan üzerindeki etkisi hakkında: İpsirli Argıt, s. 89-112.

77 Hrand Andreasyan, “Balatlı Georg'a göre Edirne Vakası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XV, (1960), s. 48.

78 “[Seid Feyzullah] hath found the secret of so managing the Queen Mother [the Sultana Valide] that she is come entirely into his interests, and they two joyning together, which happens as often a the one hath the least need of the other's assistance, carry all things at pleasure” [Robert Sutton'un Ağustos 1702 tarihli bir mektubundan naklen: Kenneth M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century* (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1991), s. 413-414.

Efendi, II. Mustafa'nın ailesini öylesine etkilemiştir ki, [III. Ahmed'in Patrona Halil İsyanı sonunda tahtan indirilmesiyle] 1730 yılında sultan olan oğlu I. Mahmud, Feyzullah Efendi'nin oğulları Seyyid Mustafa Efendi ve ardından Seyyid Murtaza Efendi'yi Şeyhülislam olarak atamıştır. III. Ahmed tarafından Bursa'da sürgünde tutulan Mustafa Efendi, 1730 yılında I. Mahmud tarafından İstanbul'a davet edilmiş, 1736-1745 yılına kadar şeyhülislamlık görevini sürdürmüştür.⁷⁹ Murtaza Efendi ise 1750 yılında şeyhülislamlığa atanmış, I. Mahmud'un ölümünden yaklaşık bir ay sonra 1755 yılında azledilmiştir.⁸⁰

Feyzullah Efendi, hocası Vanî Efendi'nin dini görüşlerinin bir izleyicisidir. Otobiyografisinde Vanî Efendi'den övgü dolu sözlerle söz ederken, bildiklerini ondan öğrendiğini, onun yolunu takip ettiğini ve Vanî Efendi'nin, onu, kendi çocuklarından daha fazla sevdiğini belirtmekte ve kariyerinin hocası sayesinde yükseldiğine dikkat çekmektedir.⁸¹ Feyzullah Efendi'nin türbe ve kabirler hakkındaki görüşleri de olasılıkla Vanî Efendi ile paralellik göstermektedir.⁸² Bu bakımdan, Gülnuş Sultan'ın kabrinin üzerinde kubbe bulunmamasına ilişkin vasiyetinin, IV.

79 Elif Özarsı, *Sheybulislams During the Reign of Mahmud I (1730-1751)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans, Fatih Üniversitesi, 2012), s. 80-86. Mustafa Efendi'nin ilmiye sınıfına mensup oğlu Abdullah Efendi de Rumeli Kazaskerliğine kadar yükselmiştir. Mehmet İpşirli, "Mustafa Efendi, Feyzullah Efendizâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31 (2006), s. 297-298.

80 Özarsı, s. 124-129. Tahsin Özcan, "Seyyid Murtaza Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 37 (2009), s. 72-73.

81 "ulu fazıl, derya, ataların yadigarı, neslimizin yüz akı, derin ilmiyle şöbreti ufukları saran, kadrinin yüksekliği ve bilgisinin genişliğini her insaf sahibine ve iddiacıya kabul ettiren Şeyh Bistâm Vâni' oğlu Mehmed'den (...) okudum", "ilmi ulu mevlâ ve imâm, 'tenzil' sırlarının aydınlatıcısı ve 'tevil' inceliklerini sözlerin gerçekleriyle ortaya çıkarıcısı Bistâm el-Vâni' oğlu Şeyh Mehmed'den öğrendim", "kızı Ayşe ile beni evlendirdiği gibi kendisine de yaklaştırdı ve yakın çevresine aldı. Beni bütün çocuklarına üstün tuttu ve tavsif edilmeyecek şekilde sevdi. Tanrının rahmeti üzerine olsun. Önceleri de beni sever, meclislerinde överdi. Bundan sonra da bütünüyle himmetinin ışıklarını üzerime yöneltti ve ikbâlinin parlıtlarını üzerime saçtı. Sultanın ve vezirin meclisinde beni övmeye başladı ve büyüklerin meclislerinde âlimlerle mübahaseye girişmemi (...) emretti". Derin-Tireli, *a.g.m.*, s. 206-213. Feyzullah Efendi ayrıca hocasına olan saygı ve bağlılığını *Letaifnâme* adlı eserinde kendini Vanî Efendi'nin duacısı-izleyicisi olarak takdim ederek ortaya koyar; "*âlem-i Rabbânî ve tahîr-i şamedânî Muḥammedül-Vâni 'avaalallahu' ilâ aksâl-emânî dâ'ileri*". Mehmet Arkin, "Feyzullah Efendi'nin 'Letaifnâme'si (Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015), s. 19 ve 103.

82 Feyzullah Efendi'nin fetvalarında, otobiyografisi ya da incelenen eserlerinde kabirlere dair herhangi bir görüş ya da yorumuna rastlanmamıştır. Fetvaları için bkz. Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâva-yı Feyziye* haz. Süleyman Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010).

Mehmed'in saltanatı sırasında etkisi altında olduğu Vanî Efendi ve muhtemelen daha sonra II. Mustafa'nın saltanatı sırasında şeyhülislamlığa kadar yükselen Feyzullah Efendi'nin bu konuda telkinleri ışığında şekillendiği söylenebilir.

Açık türbe tercihinde Vanî Efendi ve takipçileri Feyzullah Efendi ile oğullarının görüşlerinin etkisi, özellikle, Köprülü ailesi üyelerinin inşa ettirdikleri külliye-lerde yer alan türbelerinde izlenebilir. Köprülü ailesine mensup hiç kimsenin kargir kubbeli bir türbesi bulunmamaktadır; İstanbul'da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa Külliyelerinde bulunan türbeler ile Diyarbakır'da yer alan Zübeyde Hanım Türbesi açık türbe tercihinin örnekleridir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, himayesinde büyüdüğü Köprülü Mehmed Paşa'nın kızı Saliha Hanım ile evlenerek aileye damat olmuştur. Fazıl Ahmed Paşa tarafından kaptan-ı derya olarak atanmış, onun 1676 yılındaki ölümünün ardından sadrazamlık görevini üstlenmiştir. Avusturya seferine çıkılması konusunda sultanı, Vanî Efendi ile birlikte ikna eden Kara Mustafa Paşa, başarısızlıkla sonuçlanan Viyana kuşatmasının ardından 1683 yılında idam edilmiş ve Belgrat'ta defnedilmiştir.⁸³ İstanbul'da inşasına başladığı ve ölümünün ardından tamamlanan külliyyede bulunan, aile üyelerinin defnedildiği türbe, dersane-mescit yapısının doğusunda yer almakta ve kuzey yönünden sebil ile birleşmektedir.⁸⁴ Kare planlı türbenin doğu, batı ve güney cephe tasarımı, mukarnas başlıklı sütunlarla taşınan, üçer kemerli açıklıklardan ibarettir. Kemerli yapı üstüne oturan sekizgen kubbe kasağının üzerinde kubbe formunda demir bir şebeke yükselir (Fig. 9). Türbenin ne zaman düzenlendiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, türbede bulunan en erken tarihli mezar taşları on sekizinci yüzyılın ilk yarısına aittir.⁸⁵

83 M. Münir Aktepe, "Mustafa Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, 8 (1979), s. 736-738; Abdülkadir Özcan, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29 (2004), s. 246-249.

84 Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1975), s. 188-191; Topçu, s. 302-310; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi", *Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1994), V, s. 402-403.

85 Bu araştırma kapsamında türbede bulunan kabirlerin kimlere ait olduğuna ilişkin özel bir araştırma yapılmamıştır. Türbe önünde yer alan levha en eski kabrin 1705 tarihinde vefat eden Rukiye Hanım'a ait olduğunu bildirirken, burada bulunan mezar taşlarına ilişkin bir monografide en eski mezar taşının 1731 tarihli olduğu tespit edilmiştir. Behiye Nuray Efe, "Mezar Taşlarında Plastik Düzen (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Haziresi Üzerine Bir Araştırma)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995), s. 79.

Figür 9 - Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Ailesi Türbesi, İstanbul

Vanî Efendi ile Viyana Kuşatması dahil pek çok konuda hemfikir olduğu anlaşılan Kara Mustafa Paşa, türbeler konusunda da onunla benzer fikirlere sahiptir. 1667 yılında Babaeski’de bulunan Kanber Baba Türbesi’nin yıktırılması hususunda Vanî Efendi’yi destekleyen o sırada kaymakamlık makamında bulunan Kara Mustafa Paşa’dır. Abdurrahman Abdi Paşa vekâyinâmesinde sultanın, Vanî Efendi’nin vaazında türbe konusunda şikayette bulunduğunu bildirdiği sırada Kara Mustafa Paşa’nın türbenin yıkılması gerektiğine ilişkin raporunun ulaştığı, sultanın, Vanî Efendi ve Kara Mustafa Paşa’nın hemfikir olmasından dolayı mutluluğunu dile getirerek, türbenin yıkılmasını emrettiğini bildirir.⁸⁶ Türbe

86 “*Kerâmetlü Pâdişâhımız hazretleri (...) hitâb-ı hümâyûn buyurup: ‘bugün du’ada, Vâ’iz Vâni Efendi esnâ-yı va’zda Hafsa kubinde Kanber Baba nâmında bir mezâra ba’zı halk, i’tikâd-ı fâsid ile varup şirke düşmekdedür; didi’ deyü alâ tarîkı’l-hikâye, buyurdıkları kelâm-ı şâhânelerinün tamâmında Kâ’im-makâm [Kara Mustafa] Paşa kullarından telhis gelüp ol ziyaretgâhun tabrih olunmasını arz eyledüğü manzûr-ı hümâyûnları olıcak buyurdular ki: “Sübhâne’llâh! Şimdi ben dahi bu husus için ber-vech-i mahûs bir hatt-ı şerîf yazup kendüye göndersem gerek idi. Yâ Rabbi! Sen benim vükelâ-yı devletümi her umurumda böyle ittihad ü ittifâk üzre eyle!” deyü du’â eyledükden sonra telhîsinün üzerine “mucibince” hatt-ı şerîf yazdular. Diyanetlü Pâdişâhımız hazretleri ehl-i İslâmı a’dâdan hıfz u hırâset itdüğü gibi küfr ü dalâlden ve şirk-i hafiden bile himâyet ü siyânet itmek bâbında bezl-i himmet ve lutf-ı inâyet buyurup ol hânkâhun etrâfında vâkı’ kasaba zâbitlerine azim tenbîh ü te’kîd buyurdular ki: “Minba’d. Bir ferd dahi mahall-i mezbûra varmaya; zirâ ekser-i cehele-i nâs. Sû-i i’tikâd ile ziyaretgâhlara*

konusunda Vanî Efendi'nin görüşlerinden etkilendiği anlaşılan Kara Mustafa Paşa kendi inşa ettirdiği külliyyeye defnedilememiş olsa da, aile üyelerinin açık türbe tercihi aynı dini motivasyonun belirleyici olduğunu düşündürmektedir.

Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın oğlu Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'de 1700 yılında inşası tamamlanan mescit-dersane, medrese, odaları, kütüphane, sıbyan mektebi dükkan ve sebillerden meydana gelen külliyesinde de açık türbe düzenlemesine yer verilmiştir.⁸⁷ Burası ilişkili yayınlarda 'hazire' olarak nitelendirilse de, vakfiyede de belirtildiği üzere bir türbedir; "... *Darü-l hadis olmak üzere on altı adet hucurat ve mescidi şerif ve Mabedi nazif ve mekteb ve Türbe-i Şerif ve sebil-i selsebil-i mesil ve şadırvan ve kitaphane-i feyz aşiyane vesair levahık ve müştemilatından ibarettir.*"⁸⁸ Hüseyin Paşa'nın 1702 yılında ölümünün ardından, külliyenin güney doğusunda, mescit-dersane ile sebil

Figür 10 - Amcazâde Hüseyin Paşa Türbesi, İstanbul

varup, şerâyet-i ziyâreti bilmediğünden şirk ü dalâle düşer. Pes, ol bâbda dahi vücuda gelen sa'y-i cemilleri, memûldür ki dergâh-ı İllâhîde makbul olup sebab-i ömr-i tavil ve bâ'is-i ecr-i cezil ola, âmin" [Abdurrahman Abdi Paşa, s. 267-268].

87 Amcazâde Hüseyin Paşa hakkında bkz. Selim Hilmi Özkan, "Amcazade Hüseyin Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1644-1702)", (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006). Külliye hakkında; Erdem Yücel, "Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 8 (1969), s. 249-266; Topçu, s. 323-337.

88 VGMA, defter 502, 1/1'den naklen Topçu, s. 314, d.n. 785. Vakfiyeye göre, külliyyede bir de türbedar görevlendirilmiştir, s. 315-316, tablo 32.

arasında kalan alana defnedilmesi sonrası aile üyelerinin türbesine dönüşen bu alan, dört tarafından aynı yükseklikteki devam eden duvarların çevrelediği, kare planlı açık bir türbedir. Dışarıya açılan güney ve doğu cepheleri ile dersane-mescidi çevreleyen batı cephesinde mukarnas başlıklı beş sütun tarafından taşınan, açıklıkları demir şebekeli beş kemer yer almaktadır (Fig. 10).

1695-1702 yılları arasında, Feyzullah Efendi'nin tavsiyesi ile II. Mustafa tarafından sadrazam olarak atanan Hüseyin Paşa, aynı zamanda Feyzullah Efendi'nin dünürüdür.⁸⁹ Her ne kadar görevinin son zamanlarında anlaşmazlığa düşmüş olsa da, açık türbe konusunda tıpkı ailenin diğer üyeleri gibi Feyzullah Efendi ve onun görüşlerini izlediği Vanî Efendi'den etkilenmiş ya da moda ayak uydurmuş olmalıdır. Öte yandan, hazirenin kuzeyinde bulunan çeşme 1739 yılında Feyzullah Efendi'nin oğlu Şeyhülislam Mustafa Efendi tarafından inşa edilmiştir.⁹⁰

(Köprülü Mustafa Paşa'nın oğlu) Fazıl Numan Paşa'nın oğlu El-Hac Ahmed Paşa, Fazıl Ahmed Paşa'nın fethettiği Girit'in Kandiyne kentine inşa ettirdiği caminin yanına bir medrese inşa ettirmiş ve 1718/1719 tarihinde vefat ettiğinde buranın haziresine defnedilen babasının kabri üzerine bir türbe inşa ettirmiştir. Günümüze ulaşamayan türbenin mimarisine ilişkin net bir bilgi bulunmamaktadır. Vakfiyeye göre bir türbedar, Köprülü ailesi üyelerinin ruhları için Kur'an okumak üzere hafızlar ve Kur'an cüzlerinin korunması için bir hafız-ı kütüb tayin edilmiş ancak, hafızların, türbede değil, türbenin yanında bulunan caminin içinde, türbeye bakan pencerenin yanında Kur'an okumaları şart koşulmuştur.⁹¹ Bu durum, türbenin Kur'an cüzlerinin muhafazası ve hafızların hava şartlarından korunması için gerekli donanımına sahip olmadığını, diğer bir deyişle bir açık türbe olduğunu düşündürmektedir.⁹²

89 Feyzullah Efendi'nin oğlu İbrahim, Hüseyin Paşa'nın kızı ile evlidir. Orhan F. Köprülü, "Feyzullah Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, (1987), s. 599.

90 Topçu, 332-334.

91 Topçu, 349-353. "... üç günde bir hatm-i şerif eyleyeler ve câmi-i şerifin türbe-i şerifeye nâzır penceresi dabilinde tilâvet ve beher ikişer hatm-i şerif kıraat olunup..." Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, 14/2457, vr. 4'dan naklen Topçu, s. 352, dn. 919.

92 Bu durum, yukarıda bahsi geçen II. Murad'ın türbesi hakkındaki vasiyetini hatırlatır. Kabrinin üzerinin açık olmasını isteyen sultan, hafızların için türbesinin çevresinin kapalı olmasını istemiş, türbe bu isteğe göre şekillenmiştir.

Köprülü ailesine ait türbelerden en geç tarihli Diyarbakır'da bulunan Nebi Camisi bitişiğindeki Zübeyde Hanım Türbesi'dir (Fig. 11).⁹³ 1718/1719 yılında vefat eden Zübeyde Hanım'ın kare planlı baldaken türbesinin üzerinde tıpkı Köprülü Mehmed Paşa, Kara Mustafa Paşa ailesi, Gülnuş Sultan ve Fatma Hanım Sultan türbelerinde olduğu gibi kubbe formunda demir şebeke bulunmaktadır. Burada açık türbe, özellikle Zübeyde Hanım'ın kimliğinde anlam kazanmaktadır. Fazıl Ahmed Paşa'nın kardeşi Mustafa Paşa'nın oğlu Abdullah Paşa'nın eşi olan Zübeyde Hanım, aynı zamanda Fezullah Efendi'nin kızı ve Vanî Efendi'nin torunudur. Abdullah Paşa 1721 tarihli vakfiyesinde Zübeyde Hanım'ı gösterişli unvanlarla övdüğü Fezullah Efendi'nin kızı olarak tanıtırken, türbenin açık olduğunu özellikle vurgular;

*"...Medine-i Amed'de (...) fani eden zevce-i muhtereme ve hâlile-i mukerrememiz (...) Zübeyde Hanım ibne'l merhûm ve mâ'rufe şâni'el-İslâm ve'l-müslimin hay-red-dünya-veddin es-seyyid Fezullah Efendi (...) üzerlerine binâ eylediğim şebeke türbe-i ulyâ ..."*⁹⁴

Figür 11 - Zübeyde Hanım Türbesi, Diyarbakır

93 Türbe hakkında: Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi* (İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, 1971), s. 189; Topçu, s. 344-349. Türbenin kuzey cephesinde yer alan uzun mersiye ve Zübeyde Hanım ile kızı Leyla Hanım'ın mezar taşı kitabeleri için bakınız: Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, İkinci Cilt, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1998), s. 746-750.

94 Köprülüzade Abdullah Paşa Vakfiyesi, Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, 5/2448, v. 6b-7a'dan naklen, Topçu, s. 338, d.n. 837.

Feyzullah Efendi'nin çocukları ve torunlarına ait diğer türbe ve kabirlerin üzeri de açıktır. Torunu, İstanbul kadısı Sa'deddin Efendi'nin 1741 yılında ölen kızı Zübeyde Hanım için Üsküdar-Karacaahmet'te inşa ettirdiği, literatüre Sadettin Efendi Sebili olarak geçen yapı da bir açık türbe olarak değerlendirilebilir. Nitekim, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Julie Pardoe'nun İstanbul hakkındaki *Beauties of the Bosphorus* adlı eserini resimleyen İngiliz ressam William Henry Bartlett, Sadettin Efendi Sebili'ni gösteren resminin altına "Üsküdar Mezarlığı'nda bir Türbe" notunu düşmüştür.⁹⁵ Beş sütunla taşınan dört kemerli bir düzenleme ile caddeye açılan türbenin köşesinde çeşme ve sebil yer almaktadır. Çeşme ve sebilin kitabeleri ile Sadettin Efendi'nin türbede bulunan mezar taşında, baninin Feyzullah Efendi'nin soyundan geldiği özellikle vurgulanmıştır (Fig. 12-13).⁹⁶

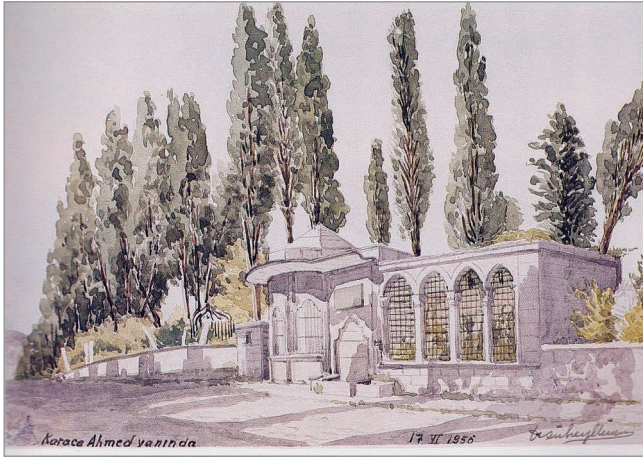
Figür 12 - Sadettin Efendi Sebili / Zübeyde Hanım Türbesi, Üsküdar (Eugene Flandin, William Henry Bartlett)

Vanî Efendi ve Feyzullah Efendi'nin yakınlarından türbeye sahip olan başka birine rastlanmamıştır. 1685 yılında Kestel'de vefat eden Vanî Efendi, burada inşa ettirdiği caminin kuzey cephesi önüne defnedilmiştir.⁹⁷ Aksi yöndeki tüm

95 "Tomb in the cemetery of Scutari". Julie Pardoe, *Beauties of the Bosphorus*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010).

96 Türbe ve kitabeler için: Haskan, s. 614-616, 1139-1140, 1216-1217.

97 "Bin toksan altı Zi'-ka'desiniün on üçüncü rûz-ı âzîne, hitâm- dünyadan 'udül itmegin mukim-i müsâfir-hâne-i 'adem oldı. Kestel'de bina eylediği câmi'ün pişgahında medfündür". Suat Donuk, *Türk Edebiyatında Vefeyâtnâme ve İsmail Belig'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân'ı* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), s. 428.

Figür 12 - Sadettin Efendi Sebili / Zübeyde Hanım Türbesi,
Üsküdar (Süheyl Ünver)

görüşlerine rağmen, kabri onarımlar sırasında genişletildiği anlaşılan caminin kapalı son cemaat yerinin içinde kalmıştır.⁹⁸ 1703 yılındaki Edirne Vakası sırasında isyancılar tarafından öldürülen Feyzullah Efendi'nin cesedi ise Tunca nehrine atılmıştır. Feyzullah Efendi'nin oğullarından Şeyhülislam Mustafa Efendi ise Karacaahmet Mezarlığı'nda düzenlediği bir aile haziresinde, açık bir kabirde,⁹⁹ Şeyhülislam Murtaza Efendi ise Eyüp Sultan Türbesi yakınında bir hazirede medfundur.¹⁰⁰

Özetle, Vanî Efendi'nin, Fazıl Ahmed Paşa'nın himayesinde, hanedan üyeleri ve yönetici elit arasında taraftar toplamaya başladığı 1661 yılından, I. Mahmud'un 1754 yılındaki ölümünden hemen sonra Feyzullah Efendi'nin oğlu Şeyhülislam Murtaza Efendi'yi azl eden III. Osman'ın saltanatına kadar geleneksel kubbeli Osmanlı türbe formunun terkedildiği izlenmektedir. 1662 yılında vefat eden ve Eyüp'te üzerine türbe yapılmayacak şekilde defnedilmeyi vasiyet eden Melek Ahmed Paşa ile başlayan bu tercihin türbe mimari formuna sahip ilk temsilcisi, Jacop Spon'un bildirdiğine göre, kubbesi 1673/1674 yıllarında, söyleneceye göre naaşının yağmur suyuyla ferahlatılması için Fazıl Ahmed Paşa tarafından yıktırılan Köprülü Mehmed Paşa'nın türbesidir. Fazıl Ahmed Paşa'nın babasının yanına defnettirdiği annesi Ayşe Hanım aşağı yukarı Spon'un kubbenin yıkıldığını

98 Yurttaş, s. 73. S. Yıldız Ötügen vd., *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1986), s. 28-30.

99 Aile haziresi Tunusbağı civarında, 9. adada bulunmaktadır. Haskan, s. 870-871.

100 Özşarı, s. 128.

bildirdiği 1674 yılında vefat etmiştir. Fazıl Ahmed Paşa'nın emriyle bir tarih yazan mühürdarı Hasan Ağa'nın, çok dindar olduğu ve bir vezir-i azamın eşi, diğerinin validesi olduğunu asla göstermeyecek kadar mütevazi olduğunu bildirdiği Ayşe Hanım da muhtemelen Vanî Efendi'nin görüşlerinden etkilenmiştir.¹⁰¹ Kubbenin yıkılması, Ayşe Hanım'ın türbeye defnedilmesi sırasında gerçekleşmiş, böylece, Fazıl Ahmed Paşa daha sonra kendi kabrinin de yer alacağı türbeyi dini görüşleri ekseninde şekillendirmeye fırsat bulmuş olabilir. Rüya söylencesi de kubbenin yıkımı için bir meşrulaştırma aracı olmalıdır.

On sekizinci yüzyıl ortalarına kadar uzanan yeni bir mimari moda olan açık türbe, anıt mezar inşa etme dürtüsü ile türbe karşıtı dini eğilimlerin bir uzlaşısıdır.¹⁰² Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'ni izleyen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Amcazâde Hüseyin Paşa, II. Mustafa'nın damadı Çorlulu Ali Paşa, Nevşirli Damad İbrahim Paşa, Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa, Eminzâde Hacı Ahmed Ağa ile Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi'nin bulunduğu sokağa 'Açık Türbe' ismini veren külliyesi gibi dönemin diğer dikkat çeken külliyelerinde de kubbeli geleneksel türbeler yerini açık türbe ya da hazirelere bırakmıştır. Gerçekte, İstanbul'da 1661-1754 yılları arasında devlet ileri gelenleri ya da *ricâl-i devlet* (sadrazam, vezir, bürokratlar ve şeyhülislamlar) arasında geleneksel kubbeli türbe inşa ettiren hiç kimse bulunmamaktadır.¹⁰³ Devlet ileri gelenlerinin kubbeli türbeyi terk ettiği bu dönemde müstakil türbelere sahip olan hanedan üyeleri yalnızca Gülnuş Valide

101 "vâlide-i 'azîzeleri bir müselleme ve muhazzerâ hâtundur ki rû-yı zemînde 'iffet ü 'ismet ve syâm u 'ibâdet ile misli yoktur. On seneden berü yıl orucun ve sabahlara deg namâz (ve) 'ibâdet iderdi. Esbâbı, bir fakire hâtun gibi bir vezîr-i a'zamuñ hâtunı ve bir vezîr-i a'zamuñ vâlidesi ola bunun vasfı mümkin değildir" [Abubekir Siddık Yücel, "Mühürdar Hasan Ağa'nın Cevâhirü't-Tevârih'i", (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996), s. 461].

102 Creswell'e göre, kubbe ile örtülü olmalarına rağmen çevreleri açık olduğundan güneş, rüzgar ve yağmura karşı savunmasız olan baldaken türbeler de, anıt mezar inşa edilmesini yasaklayan hadislere büyük bir başkaldırı olmadığından, dini eğilimler ile anıt mezar geleneğinin bir uzlaşısı haline gelmiştir. Keppel Archibald Cameron Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, (New York: Hacker Art Books, 1978), s. 111-112.

103 Halil İbrahim Düzenli, "İstanbul Türbeleri", *Antik Çağ'dan Günümüze Büyük İstanbul Tarihi, Mimari*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2015), VIII, s. 438 ve 441. Behçet Ünsal, İstanbul'da bulunan türbeleri beş kategoriye ayırmıştır. "Türk Son Klasik Stili" başlıklı üçüncü kategori, 1588 ila 1650 yılları arasında inşa edilmiş türbeleri içermekte iken, "Türk Barok Stili" başlıklı dördüncü kategori, 1755 ila 1817 yılları arasında inşa edilmiş türbeleri içerir. Behçet Ünsal, "İstanbul Türbeleri Üzerinde Stil Araştırması", *Vakıflar Dergisi*, XVI (1982), s. 73-120. 1650 ila 1755 yılları arasında inşa edilmiş herhangi bir türbeye yer verilmemiştir.

Sultan ve Fatma Hanım Sultan'dır. Açık türbenin bir moda haline geldiği bu dönemde tahta geçen IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa, III. Ahmed ve I. Mahmud müstakil türbelere sahip değildir. I. Ahmed döneminden itibaren saltanat sisteminin ekberiyet usülünce uygulanmasıyla birlikte, tahta kendisinden sonra oğlu değil de kardeşi ya da yeğenleri geçen tüm sultanlar mevcut bir türbeye defnedilmiştir.¹⁰⁴ Öyle ki, I. Ahmed'den sonra kendi inşa ettirdiği türbeye defnedilen ilk sultan 1773 yılında vefat eden III. Mustafa olmuştur. Vani Efendi, Feyzullah Efendi ve oğullarına fazlasıyla güvenen IV. Mehmed, oğlu II. Mustafa ve torunu I. Mahmud, IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan'ın Eminönü'de Yeni Cami civarındaki türbesinde toprağa verilmiştir.¹⁰⁵ Mimari bakımdan Sultan I. Ahmed Türbesi ile benzeşen, kubbeli bir yapı olan Turhan Sultan Türbesi'nin 1663 yılında külliye ile birlikte tamamlandığı kabul edilir.¹⁰⁶ Açık türbe modasının sona erişine ilişkin ilk örnekler ise 1756 yılında vefat eden III. Osman'ın annesi Şehsuvar Valide Sultan'ın Nuruosmaniye'deki ve 1758 yılında vefat eden Hekimoğlu Ali Paşa'nın kendi inşa ettirdiği külliyyede bulunan kubbeli türbeleridir. Yine de yaklaşık bir yüzyıldır süregelen bu yeni türbe tercihinin III. Osman'ın saltanatı ile bir anda tamamen ortadan kalktığı söylenemez. Feyzullah Efendi'nin kızı Zübeyde Hanım için Diyarbakır'da açık bir türbe inşa eden Köprülü Abdullah Paşa'nın katip ve defter emiri olan, daha sonra Feyzullah Efendi'nin oğlu Şeyhülislam Mustafa Efendi ile birlikte İran heyeti ile yürütülen mezhep tartışmalarına katip olarak katılan Râgıp Paşa,¹⁰⁷ 1763 yılında öldüğünde, İstanbul'da inşa ettirdiği kütüphanenin yanında bulunan açık türbeye defnedilmiştir (Fig. 13). Üzeri demir şebeke ile kaplı, altı sütunlu açık türbe, Köprülü Mehmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Ailesi, Gülnuş Valide Sultan, Fatma Hanım Sultan ve Zübeyde Hanım Türbeleri'nin bir çeşitlemesidir. Türbenin yanında bulunan ve Râgıp Paşa'nın çok önem verdiği kütüphanenin inşası

104 Bu duruma tek istisna olarak 1648 yılında tahttan indirilen ve yerine altı yaşındaki oğlu geçirilen I. İbrahim'dir. Tahttan indirildikten sonra boğdurulan sultan, Ayasofya Vaftizhanesi'nde gömülü olan amcası I. Mustafa'nın yanına defnedilmiştir.

105 1687 yılında tahttan indirilen IV. Mehmed, 1693 yılında kardeşi II. Ahmed'in, 1703 yılında tahttan indirilen II. Mustafa aynı yıl kardeşi III. Ahmed'in saltanatı sırasında ölmüştür. Hâfız Hüseyin Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâbir-i Ricâl*, Fahri Ç. Derin (haz.), (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978, s. 5-6. Türbe hakkında; Önkal, 203-207.

106 Önkal, s. 206. Diğer bir deyişle, türbe, Vani Efendi'nin İstanbul'a gelişinden daha önce inşa edilmiştir.

107 Mesut Aydınar, "Ragıp Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34 (2007), s. 403-406.

tamamlandığında kubbesi çökmüş, daha sonra tekrar inşa edilmiş, bu durum kimilerince uğursuzluğa yorulmuştur.¹⁰⁸ Râgıb Paşa'nın açık türbe tercihinde, yaklaşık yüzyıldır devam eden moda ve dini görüşler yanında Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nin kubbesine ilişkin söylenceyi anımsatan bu durum da bir tercih nedeni oluşturmuş olabilir.

Figür 13 - Râgıb Paşa Türbesi, İstanbul
(Gravür: Jouannin –van Gaver, 1840).

On altıncı yüzyıl sonlarına doğru, yönetici elit, medrese merkezli külliye inşaa etmeye başlamış, medrese-türbe birlikteliği ortaya çıkmıştır. Sokullu Mehmed Paşa ve İsmihan Sultan'ın Eyüp'te, Gazanfer Ağa'nın Unkapanı'nda ve Koca Sinan Paşa'nın inşa ettirdiği külliyele ile başlayan bu tercihi, on yedinci yüzyılın ilk yarısında, Kuyucu Murat Paşa, Ekmekçioğlu Ahmed Paşa, Bayram Paşa, Kemankeş Mustafa Paşa, Ebu'l Fazl Mahmud Efendi tarafından inşa edilen külliyele izlemiştir.¹⁰⁹ Yüzyılın ikinci yarısında, Köprülü Mehmed Paşa Türbesi kubbesinin

108 Şem'dânîzade ve Vâsıf tarihlerinden nakleden İsmail E. Erünsal, "Râgıb Paşa Kütüphanesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34 (2007), s. 406.

109 Nayır, s. 22-185; Halil İbrahim Düzenli, "XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Mimarisi", *Antik Çağ'dan Günümüze Büyük İstanbul Tarihi, Mimari* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2015), VII, s. 216-224.

yıkımı ile başlayan açık türbe geleneği/modası ile birlikte, medrese merkezli külliyelerde, kütle ve yüksekliği ile külliye kurgusunda hakim bir unsur olan kubbeli türbe yerini mescid olarak da kullanılan derslik yapısına bırakmıştır. Medrese odalarından bağımsız bir yapı olarak ortaya çıkan derslik, kütle ve yüksekliği ile geleneksel türbeleri çağrıştırmaktadır. Açık türbe ya da hazire, derslik yapısının yanına ilâştirilmiş görsel çağrışım, bani ve yakınlarının mütevazı kabirlerine işaret amacıyla kullanılmıştır. Osmanlı mimari geleneğine aşına bir göz, özellikle Köprülü Mehmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Amcazâde Hüseyin Paşa ve Çorlulu Ali Paşa külliyelerindeki bağımsız, kubbeli derslik yapılarının baninin türbesi olduğunu düşünebilir.

İstanbul'da Köprülü Mehmed Paşa Türbesi, Merzifonlu Kara Mustafa Ailesi Türbesi ve Râgıb Paşa Türbesi, Üsküdar'da Gülnuş Valide Sultan, Fatma Hanım Sultan ve Hope'un suluboya resminde yer verdiği bir erkeğe [muhtemelen Minkârîzâde Yahya Efendi'ye] ait olan açık türbe ile Diyarbakır'da Zübeyde Hanım Türbesi geleneksel türbe formuna en yakın örneklerdir. Kubbe ortadan kalkmış olmasına rağmen, sütunlar üzerinde yükselen kemerli yapı üzerinde yer alan kubbe formulu demir şebekeler türbe görsel silüetine sadakatin işaretidir. Gülnuş Valide Sultan'ın vasiyetnamesinde yer alan "*üzeri açık müşebbek*", Zübeyde Hanım'ı eşi Köprülü Abdullah Paşa'nın vakfiyesinde geçen "*şebeke türbe-i ulyâ*" ifadeleri bu türbe biçimi için terim dizgesel veriler olarak kabul edilebilir. Amcazâde Hüseyin Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Nevşirli Damad İbrahim Paşa, Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa ve Eminzâde Hacı Ahmed Ağa külliyelerinde ise üzerlerinde demir şebeke bulunmayan daha geniş açık türbeler, ya da hazireler yer alır. Bu hazireler, külliye sınırlayan duvarlardan farklılaşan, özelleşmiş, genellikle kemerli, geniş ve demir şebekeli açıklıklara sahip duvarlarla çevrelenmiş, külliye içinde planlı olarak dışarıyla ilişki kuracak şekilde konumlandırılmıştır.

Külliye dahilinde bulunan açık türbe ya da hazire, çoğu kez sebil ve/veya çeşmeyle de ilişki içindedir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi Türbesi, Amcazâde Hüseyin Paşa Türbesi, Gülnuş Valide Sultan Türbesi, Diyarbakır Zübeyde Hanım Türbesi, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ve Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa Külliyelerinde bulunan hazireler sebil ve çeşmelerle yakın ya da birleşiktir. Ölüm ve sonrasına ilişkin metaforlar içeren manzum metinler barındıran kitabeler adeta bu birlikteliğe göndermede bulunur. Genellikle sebillere ilişkin araştırmalarda değerlendirilen ve literatürde sebil olarak adlandırılan Üsküdar Karacaahmet'te bulunan Sadettin Efendi Sebili, Kabataş'ta bulunan Mehmed Emin Ağa Sebili ve Vefâda bulunan Rehabula Kadın Sebili, herhangi bir külliye

ya da yapı ile ilişkilendirilememiş müstakil sebiller olarak kabul edilir.¹¹⁰ Temelde, bu üç sebil, arkalarında bulunan türbe ve hazirelerin organik bir parçası, sokak cephesinde yer alan işlevsel ve dekoratif bir elemandır. Yapı topluluğunun tamamının türbe/hazire karakteri daha baskın olan sebilli açık türbelerdir.

Sonuçta, Köprülü Mehmed Paşa Türbesi kubbesinin ortadan kaldırılması ile başlayan açık türbe modası, yaklaşık bir yüzyıl kadar Osmanlı mimarlığında etkili olmuş, bu süre içinde geleneksel kubbeli türbe terkedilmiştir. Kubbeli anıtsal türbenin tercih görmediği bu dönem, türbe karşıtı dini görüşleri benimseyen görüşlerden etkilendiği anlaşılan Vanî Mehmed Efendi, öğrencisi ve damadı Feyzullah Efendi ile şeyhülislam olan iki oğlunun etkinlik devri, diğer bir deyişle aynı dini geleneğin hanedan ve devlet eliti arasında rağbet gördüğü süreç ile örtüşmektedir. Açık türbe sahiplerinin bir çoğunun Vanî Mehmed Efendi ve Feyzullah Efendi ya da onlarla bağlantılı kişiler ile ilişkileri kaynaklar aracılığıyla izlenebilmesi, açık türbe tercihi ve beğenisinin tesadüfen ortaya çıkmadığına işaret eder. Öte yandan, dini eğilimler etkisinde ortaya çıktığı anlaşılan açık türbe tercihinin, yüzyıllık dönem içinde bir moda haline geldiği, benzer eğilimlere sahip olmayan ya da eğilimlerine ilişkin kaynak bulunmayan kimseler tarafından da benimsendiği görülmektedir.

‘Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen’: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)

Öz ■ Osmanlı kubbeli türbe mimarisi geleneği on yedinci yüzyıl ortalarında dramatik şekilde ortadan kalkar. Yaklaşık bir yüzyıl süren bu dönemde inşa edilmiş herhangi bir kubbeli türbe örneğine rastlanmaz. Kubbeli türbelerin yerini açık türbeler ya da hazireler alır. Yeni modanın ilk örneği Köprülü Mehmed Paşa Türbesi’dir. 1675-1676 yıllarında İstanbul’da bulunan Wheler ve Spon’un bildirdiğine göre, oğlu Fazıl Ahmed Paşa ile Sultan IV. Mehmed’in aynı gece rüyalarına giren Mehmed Paşa, kabrinde alevler içinde yandığını söyleyerek, ferahlamak üzere su verilmesi için yalvarır. Rüneyi birbirlerine anlatan vezir ve sultanın danıştığı din adamı paşanın bedeninin ferahlaması için kubbenin yıkılarak yağmur suyunun kabre dolmasını salık verir. Bunun üzerine türbenin kubbesi yıkılarak bir açık türbe düzenlenir.

Bu fantastik anlatıda kubbenin yıkılmasını öneren din adamı olasılıkla Fazıl Ahmed Paşa ve Sultan’ı etkisi altına alan, türbe karşıtı dini görüşlerin temsilcisi Kadızadeli hareketinin izleyicisi olan Vanî Mehmed Efendi’dir. 1683 Viyana Bozgunu sonrası gözden düşse de öğrencisi ve damadı olan Feyzullah Efendi, hanedan ve Köprülü

110 Soner Şahin, İlknur Kolay, “Değişimin İşareti Olarak III. Ahmed ve I. Mahmud Devri Sebilleri”, *İTÜ Dergisi/a*, 9/1(2010), s. 68.

Ailesi nezdinde saygınlığını sürdürerek Şeyhülislamlığa kadar yükselmiş, II. Mustafa döneminde devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur. Feyzullah Efendi'nin iki oğlu, I. Mahmud döneminde şeyhülislam olmuş, ancak III. Osman'ın saltanatıyla birlikte ailenin etkinliği sona ermiştir.

Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nin ilk örneği olduğu açık türbe modasının Vanî Mehmed Efendi'nin İstanbul'a Fazıl Ahmed Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a gelişi ile başladığı, Feyzullah Efendi'nin oğlu Murtaza Efendi'nin III. Osman tarafından şeyhülislamlıktan azledildiği süreçte ortadan kalktığı görülür. 1756 yılında, yaklaşık yüzyılın ardından ilk kubbeli türbe inşa edilir. Açık türbe modası, 1763 yılında inşa edilen Râgıb Paşa Türbesi ile sona erer.

Bu çalışma, yaklaşık bir yüzyıl süren açık türbe modasını meydana getiren, Vanî Mehmed Efendi, Feyzullah Efendi ve ailesinin şekillendirdiği dini motivasyonu tartışmayı amaçlar.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Mimarisi, Köprülüler, IV. Mehmed, Kadızâdeliler, Vanî Mehmed Efendi, Türbe, Kabir

Kaynakça

- Abdurrahman Abdi Paşa: *Vekâyi'-Nâme [Osmanlı Tarihi (1648-1682)], Tablil ve Metin*, Fahri Ç. Derin haz., İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008.
- Ahmed Eflâkî: *Ariflerin Menkıbeleri*, Tahsin Yazıcı çev., İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2006.
- Aktepe, M. Münir: "Mustafa Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, 8 (1979), s. 736-738.
- Andreasyan, Hrand: "Balatlı Georg'a göre Edirne Vakası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XV (1960), s. 47-74.
- Ar, Bilge: "Osmanlı Dönemi Suyolları Haritalarında Roma ve Bizans Yapıları", *Sanat Tarihi Defterleri 13-14 Özel Sayı Filiz Özer'e Armağan*, İstanbul: Ege Yayınları, 2010, s. 15-38.
- Arkin, Mehmet: *Feyzullah Efendi'nin "Letâifnâme"si (Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Aydiner, Mesut: "Ragıp Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34 (2007), s. 403-406.
- Ayvansarâyî, Hâfız Hüseyin: *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, Fahri Ç. Derin haz., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Ayvansarâyî Hüseyin Efendi-Alî Sâtî' Efendi-Süleyman Besîm Efendi: *Hadikatü'l-Cevâmî'*, (İstanbul'un Câmileri ve Diğer Dinî-Sivil Mi'mârî Yapıları), Ahmed Nezih Galitekin haz., İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı: *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)* İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1972.

- Baer, Marc David: *Honored by the Glory of Islam, Conversion and Conquest in Ottoman Europe* New York: Oxford University Press, 2007.
- Ben Cheneb, Mohamed: “İbn Teymiye”, *İslâm Ansiklopedisi*, 5/2, (t.y.), s. 825-829.
- Berksan, Emine: *II. Mustafa ve III. Ahmet'in Valideleri Emetullah Gülnuş Sultan ve Vakıfları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1998.
- Beysanoğlu, Şevket: *Anıtlar ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, İkinci Cilt, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar* Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1998.
- Bilkan, Ali Fuat: *Fakihler ve Sofuların Kavgası 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsiler* İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Büyükkara, Mehmet Ali: “Vehhâbilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42 (2012), s. 611-615.
- Cerasi, Maurice: *Divanyolu*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Creswell, Keppel Archibald Cameron: *The Muslim Architecture of Egypt*, New York: Hacker Art Books, 1978.
- Çağatay, Neşet: “Vehhâbilik”, *İslâm Ansiklopedisi*, 13 (1986), s. 262-69.
- Çavuşoğlu, Semiramis: “The Kadızadeli Movement: An Attempt of Şeri’at Minded Reform in the Ottoman Empire”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1990.
- Çavuşoğlu, Semiramis: “Kadızâdeliler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), s. 100-102.
- Çeçen, Kazım: *Halkalı Suları* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İSKİ, 1991.
- Çelik, Zeynep: *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Selim Deringil çev., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa: “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1994), V, s. 402-403.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa: “Köprülü Külliyesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 26 (2002), s. 255-257.
- Dankoff, Robert: *The Intimate Life of an Ottoman Statesman Melek Ahmed Pasha (1588-1662) As Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels*, New York: State University of New York Press, 1991.
- Daş, Ertan: *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri*, İstanbul: Gökkuşbu, 2007.
- Demiray, Tahsin: *Anıt-Kabir ve Türbeler Meselesi*, İstanbul: Türkiye Basımevi, 1949.
- Demirtaş, H. Necati, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları, Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 2 cilt, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2014.
- Derin, F. Çetin – Tireli, Ahmet: “Fezullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi”, *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23 (1969), s. 205-218.

- Donuk, Suat: *Türk Edebiyatında Vefeyâtnâme ve İsmail Belig'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfânı* Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Düzenli, Halil İbrahim: "XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Mimarisi", *Antik Çağ'dan Günümüze Büyük İstanbul Tarihi, Mimari*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015, VII, s. 176-231.
- Düzenli, Halil İbrahim: "İstanbul Türbeleri", *Antik Çağ'dan Günümüze Büyük İstanbul Tarihi, Mimari*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.-Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2015, VIII, s. 428-449.
- Efe, Behiye Nuray: "Mezar Taşlarında Plastik Düzen (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Haziresi Üzerine Bir Araştırma)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.
- Eldem, Edhem: *İstanbul'da Ölüm Osmanlı – İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri* İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005.
- Erünsal, İsmail E.: "Râgıp Paşa Kütüphanesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34 (2007), s. 406-407.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi II. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. haz., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. haz., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllı, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Seyit Ali Kahraman, vd. haz., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Fayda, Mustafa: "Cennetü'l-Bakî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7 (1993), s. 387.
- Fayda, Mustafa: "Cennetü'l-Muallâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7 (1993), s. 388-388.
- Galland, Antonie: *İstanbul'a Ait Günlük Anılar 1672-1673*, Charles Schefer yay., Ankara: Türk Tarih Kurumu, I, 1949.
- Girardelli, Paolo-Can, Cengiz: "Giovanni Battista Barborini à Istanbul", *Observatoire urbain d'Istanbul*, 8 (1995), s. 2-7.
- Göçmen, Muammer: "Üstüvânî Mehmed Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42 (2012), s. 396-397.
- Gölpınarlı, Abdülbâki: *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik* İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1953.
- Haskan, Mehmet Mermi: *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üç Cilt, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001.
- Hasluck, Frederick W.: *Christianity and Islam under the Sultans*, Margaret M. Hasluck ed., Oxford: Clarendon Press, 1929.

- Hasluck, Frederick W.: *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I*, Timuçin Binder çev., İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İmâm Birgivi: *Bid'at ve Müstehâb*, Kabir Ziyaretleri, haz. Muhammed el-Humeyyis, Muhammed Beşir çev., İstanbul: Guraba Yayıncılık, 2015.
- İmâm Birgivi (metin)-Ahmed Kadızâde (şerh): *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi (Cevhere-i Behiyye-i Ahmedîyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye)*, Faruk Meyan sad., İstanbul: Bedir Yayınları, 2017.
- İnalcık, Halil: *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tağayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- İnalcık, Halil: *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- İpşirli Argıt, Betül: *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- İpşirli, Mehmet: "Minkârîzâde Yahya Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30 (2005), s. 114-115.
- İpşirli, Mehmet: "Mustafa Efendi, Feyzullahefendizâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31 (2006), s. 297-298.
- İpşirli, Mehmet: "Çatalcalı Ali Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8 (1993), s. 234-235.
- İşcan, Mehmet Zeki: *Selefilik, İslami Köktencilik Tarihi Temelleri* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Jouannin, Joseph Marie –van Gaver, Jules: *Turquie*, Paris, 1840.
- Kalafat, Murat: "Gülnuş Emetullah Sultan'ın Baniliği", Yüksek Lisans Tezi, Erciyesi Üniversitesi, 2011.
- Kalafat, Yaşar: "Adana ve Çevresinde Türbelerimiz", *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri*, Adana: T.C. Adana Valiliği- Çukurova Üniversitesi, 1999, s. 409-423.
- Karaman, Hayreddin: "Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler", *Cimetières et Traditions Funéraires dans le Monde Islamique / İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996, s. 3-15.
- Kâtip Çelebi: *Mizânü'l-Hakk fî İhtiyârî'l-Ebakk*, (En doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi, Orhan Şaik Gökyay (Türk.) – En Doğru Olanı Tercih Konusunda Hak Ölçü, (Türk.) Süleyman Uludağ, İstanbul, Kabcacı Yayınları, 2008.
- Keskin, Mustafa Çağhan-Sağ, Mustafa Kaan: "II. Bayezid Türbesi'nde Neo-Barok Bezemeler ve Geleneksel Yorumlar", *1. Türkiye Mimarlık Tarihi Kongresi Architectural History Conference/Turkey I Bildiriler/Proceedings*, der. T. Elvan Altan vd., Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 2017, s. 111-120.

- Kılıç, Yasin: “Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vani Mehmed Efendi”, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/3, 2015, s. 617-632.
- Kolodziejczyk, Dariusz: “Kamaniçe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), s. 274-275.
- Kolodziejczyk, Dariusz: *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681): Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe* Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University Press, 2004.
- Konuk, Hamza: *Vani Mehmed Efendi'nin Münşe'at'ı*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2001.
- Kömürçyan, Eremya Çelebi: *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, Hrand D. Andreas-yan çev., Kevoork Pamukciyan yay., İstanbul: Eren Yayınları, 1988.
- Köprülü, Orhan F.: “Fezullah Efendi”, *İslâm Ansiklopedisi*, IV (1987), s. 599. 593-600.
- Köse, Ömer Faruk: “The Fatwa Collection of an Ottoman Provincial Mufti, Vani Mehmed Efendi (d. 1685)”, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2015.
- Küpeli, Özer: “IV. Murad'ın Torunu Fatma Hanım Sultan'ın Muhallefatı”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2016), s. 163-175.
- Lekesiz, M. Hulusi: “XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997).
- Maden, Fahri: “Girit'te Bektaşî Tekkeleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 79, (2016), s. 17-59.
- Martı, Hüriye: *Birgivi Mehmed Efendi* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Meservey, Sabra Follet: “Fezullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam”, Doktora Tezi, Princeton University, 1966.
- Naîmâ Mustafa Efendi: *Naîma Târîhi, Ravzat-el Hüseyin fî Hulâsat Abbâr el-Hâfıkayn Cild-i Hamis (Beşinci Cild)*, Zuhuri Danışman çev., İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969.
- Nayıp, Zeynep: *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)* İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1975.
- Neftçi, Aras: “Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin Yapım Hikâyesi”, *Sanat Tarihi Defterleri 13-14 Özel Sayı Filiz Özer'e Armağan*, İstanbul Ege Yayınları, 2010, s. 139-163.
- Nizri, Michael: *Ottoman High Politics and the Ulema Household* New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Olivier, Guillaume Antoine: *Atlas pour servir au Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la République*, Paris: Chez H. Agasse, 1801.

- Ocak, Ahmet Yaşar: “17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: “Kadıızadeliler Hareketi””, *Yeniçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 218-237.
- Ögel, Semra: “Resim Olarak Su Yolları Haritaları”, *Memoriam Prof. Dr. Kazım Çeçen Anma Kitabı Gedenkschrift*, Arslan Terzioğlu-Mehmetçik Bayazıt, yay., İstanbul: Renk Ajans, 1998, s. 93-112.
- Ökten, Ertuğrul: *Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas of İbn Kemal*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Bilkent Üniversitesi, 1996.
- Önkal, Hakkı: *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Ötügen, S. Yıldız-Durukan, Aynur-Acun, Hakkı-Pekak, Sacit: *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1986.
- Özbek, Yıldırım-Arslan, Celil: *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, c. 1, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2008.
- Özcan, Abdülkadir: “Edirne Vak’ası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 10, (İstanbul, 1994), s. 445-446.
- Özcan, Abdülkadir: “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29 (2004), s. 246-249.
- Özcan, Özgen: “Pious Endowments and Land in the Seventeenth Century Ottoman Empire: The Vakf of Şeyhülislam Feyzullah Efendi”, *Doktora Tezi*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2013.
- Özcan, Tahsin: “Seyyid Murtaza Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 37 (2009), s. 72-73.
- Özervarlı, M. Sait: “Selefiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 36 (2009), s. 399-402.
- Özgüleş, Muzaffer: “Gülnuş Emetullah Sultan’ın İmar Faaliyetleri”, (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 2013.
- Özgüleş, Muzaffer: *Female Patronage and the Architectural Legacy of Gülnuş Sultan The Woman Who Built The Ottoman World* New York: I.B. Tauris, 2017.
- Özkan, Selim Hilmi: “Amcazade Hüseyin Paşa’nın Hayatı ve Faaliyetleri (1644-1702)”, *Doktora Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006.
- Özsarı, Elif: “Sheyhulislams During the Reign of Mahmud I (1730-1751)”, *Yüksek Lisans Tezi* Fatih Üniversitesi, 2012.
- Öztürk, Necati: “Islamic Orthodoxy among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadi-Zade Movement”, *Doktora Tezi*, Edinburgh University, 1981.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993, I.
- Pardoe, Julie: *Beauties of the Bosphorus* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

- Pazarbaşı, Erdoğan: “Vanî Mehmet Efendi ve “Arâisü'l Kur'an” Adlı Eserinin Tahlili”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1988.
- Pazarbaşı, Erdoğan: *Vânî Mehmed Efendi ve Arâisü'l-Kur'an* Ankara: Van Belediyesi, 1997.
- Pazarbaşı, Erdoğan: “Mehmed Efendi, Vanî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28 (2003), s. 458-459.
- Peskes, Esther-Ende, Werner: “Wahhabiyya”, *EF*, XI, s. 39-47.
- Popovic, Alexandre: “Balkan Dervişlerinde Evliya Ölümleri ve Keramet Dağitan Türbeler”, *Osmanlılar ve Ölüm*, Gilles Veinstein haz., İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 121-142.
- Radtke, Bernd: “Birgivi's Tariqa Muhammadiyya. Einige Bemerkungen und Überlegungen”, *Turkish Studies* (Barbara Flemmig Armağanı), Jan Schmidt ed., 26 (2002), s. 159-174.
- Ragheb, Youssef: “İslam Hukukuna Göre Mezarın Yapısı”, *Cimetières et Traditions Funéraires dans le Monde Islamique / İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996, s. 17-23.
- Raşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Efendi: *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Abdülkadir Özcan vd. haz., İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Ruggles, D. Fairchild: *İslami Bahçeler ve Peyzajlar*, Nurcan Boşdurmaz çev., İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Saner, Turgut: *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında “Oryantalizm”* İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1998.
- Saraç, M. A. Yekta: *Şeyhülislam Kemal Paşazade, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri* İstanbul: Risâle Yayınları, 1995.
- Sarı, İbrahim: *Güneydoğu Evliyaları* Antalya: Nokta Kitap, 2016.
- Sarıcaoğlu, Fikret: “Melek Ahmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29 (2004), s. 42-44.
- Sariyannis, Marinos: “The Kadızadeli Movement as a Social and Political Phenomenon: The Rise of a ‘Mercantile Ethic’”, *Political Initiatives from the Bottom-Up in the Ottoman Empire*, (Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009), Antonis Anastasopoulos ed., Rethymno: Crete University Press, 2012, s. 263-289.
- Schefer, Charles: *Journal d'Antonie Galland Pendant Son Séjour A Constantinople (1672-1673)*, Tome Premier, ed. Ernest Leroux, Paris: 1881.
- Setton, Kenneth M.: *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century* Philadelphia: The American Philosophical Society, 1991.
- Solak-Zâde, Mehmed Hemdemî Çelebî: *Solak-Zâde Tarihi*, Vahid Çabuk haz., Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, II.

- Sözen, Metin: *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, 1971.
- Spon, Jacop & Wheler, George: *Voyage D'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant. Fait aux années 1675. & 1676. Tome Premier*, La Haye: 1724.
- Şenödeyici, Özer-Uygunoğlu Büşra: *Ölüm Kitabı (Destân-ı Kabir)* Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Şahin, Soner - Kolay, İlknur: "Değişimin İşareti Olarak III. Ahmed ve I. Mahmud Devri Sebilleri", *İTÜ Dergisi/a*, 9/1 (2010), s. 65-78.
- Şeyhülislam Feyzullah Efendi: *Fetâva-yı Feyziye*, Süleyman Kaya haz., İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.
- Tanman, Baha: "Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4 (1991), s. 340-343.
- Tayşi, Mehmet Serhan: "Feyzullah Efendi, Seyyid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 12 (1995), s. 527-528.
- Topal, Mehmet: "Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)", Doktora Tezi Marmara Üniversitesi, 2001.
- Topçu, Sultan Murat: *Gücün Mimariye Yansıması Köprülüler* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Toprak, Süleyman: *Kabir Ziyareti (Meşruyyeti, Çeşitleri ve Adabı)* İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2017.
- Toraman, İbrahim: *İstanbul'un 100 Mimarı*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2011.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, II. Cilt, Teoman Tunçdoğan çev., Stefanos Yerasimos ed., İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Türek, Ahmet - Derin, F. Çetin: "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 24 (1970), s. 69-92.
- Uluçay, M. Çağatay: *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
- Uludağ, Süleyman: *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2012.
- Uşşâkizâde es-Seyyid İbrahim Hasib Efendi: *Uşşâkizâde Târîhi*, 2 cilt, Raşit Gündoğdu haz. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2005.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: "Sultan İkinci Murad'ın Vasıyetnâmesi", *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s. 1-23.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi, III. Cilt, 2. Kısım, (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Ünsal, Behçet: "İstanbul Türbeleri Üzerinde Stil Araştırması", *Vakıflar Dergisi*, XVI (1982), s. 73-120.

- Vani Mehmed Efendi: *Fetâvâ*, Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi, 322.
- Vani Mehmed Efendi: *Münşeât*, Mehmet Yalar haz., Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2008.
- Wheler, George, (in company of Dr. Spon of Lyons): *A Journey into Greece*, Book II, London: 1682.
- Yıldırım, Sedat: “Şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Şeceresi”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014.
- Yurttaş, Hüseyin: “Med Vâni Efendi’nin Erzurum, İstanbul ve Bursa’daki Mimari Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 33 (2014), s. 58-89.
- Yücel, Abubekir Sıddık: “Mühürdar Hasan Ağa’nın Cevâhirü’t-Tevârih’i”, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996.
- Yücel, Erdem: “Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, 8, (1969), s. 249-266.
- Yüksel, Emrullah: “Birgivi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6 (1992), s. 191-194.
- Yüksel, İ. Aydın: *Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (888-926/1481-1520)*, V, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1983.

Kudüs Vakıflarında İstihdam: 18. Yüzyılda Vakıf Görevlilerinin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Özellikleri*

Şerife Eroğlu Memiş**

Employment in the Waqfs of Jerusalem: Socio-Economic and Demographic Characteristics of Waqf Staff During the 18th Century

Abstract ■ This study aims at analyzing the employment status of the waqf staff in Jerusalem during the 18th century from a socio-economic and demographic point of view. It focuses on effects of central authority and its existence symptoms and functioning in a provincial town in the context of applications implemented by Ottoman central government for waqf matters. This study has four parts. In the first part, the status of the waqf employees within the Ottoman social structure will be examined. Then, the titles and nicknames of the waqf staff will be mentioned in relation to the changes in the historical process. The appointment, dismissal and the working period of the waqf employees will also be examined under a separate heading. In this part, procedures and control relating to the impact of these appointments held by the Ottoman government will be ascertained. The third part we try to reveal the ratio of waqf staff within the city's population. The fourth part the salaries of examines the waqf employes. Through this analysis, it tries to shed light on the employment policies of the Ottoman state in a provincial town in which it maintained control through waqf posts and salaries.

Keywords: Employment, Jerusalem, Social History, Waqf, 18th century.

Giriş

Yüzyıllar boyunca İslam toplumlarında ve devletlerinde önde gelen kurumlar arasında yer alan vakıflar, Osmanlı Devleti'nde de hayri, sosyal, beledi, dini ve

---

* Bu makale "Osmanlı Taşra Toplumunu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831" başlıklı Doktora Tezi'nden üretilmiştir.

** Vakıflar Genel Müdürlüğü.

eğitim başta olmak üzere pek çok alanda sayısız hizmetlerin sunulmasına vesile olmuştur.¹ Müslümanlar için Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal şehir olan Kudüs'te de vakıflar kent mekânına, toplumsal ilişkilere ve merkezi yönetimle olan münasebetlere etki etmiştir.² Mescid-i Aksâ ya da *Harem-i Şerif* olarak da adlandırılan alan kuruluşuyla birlikte Kudüs şehir merkezine hâkim olmuş ve İslâm devletlerinin de sembolik merkezi haline gelmiştir. Emeviler Dönemi'nde inşa edilen, Eyyübî ve Osmanlı dönemlerinde çok sayıda tamir ve bakımlarla ihya edilen bu camiler, zaman içerisinde, şehir merkezini kuşatan ve idari sistem ve kentsel hizmetler örgütlenmesinin bir parçası olan geniş bir *vakıf ağı*³ nın da mer-

- 1 Vakıfların sosyal ve ekonomik hayattaki etkilerine ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 279-304; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesinin XIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, 14 (1982), s. 2-8; agy, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, (Ankara, TTK, 2003); Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Halil İnalçık with Donald Quataert (ed.), (New York: Cambridge University Press, 1994), s. 47, 79-83; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)* (Sivas: Dilek Matbaası, 1998), s. 153-176; Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü* (Ankara: TTK., 2000); Saim Savaş, *Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi, Sivas Ali Baba Zaviyesi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1992); Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri* (Bursa: Gaye Kitapevi, 2004).
- 2 Örn. bkz. Mucireddin el-'Uleymî el-Hanbelî, *el-Ünsül-Celîl bi-Târihi'l-Kudsî ve'l-Halîl*, (Amman: Mektebetü'l-Muhtesib, 1973); Arif El-Arif, *el-Mufassal fî Tarih-i Kuds* (Kudüs: Fevzi Yusuf, 1961), II; Mehmet İpşirli ve M. Tamimi, *Evkafl ve Emlâkû'l: Müslimîn fî Filistîn (The Pious Foundations and Real Estates in Palestine)*, (İstanbul, yayıncı yok, 1982); David S. Powers, "Revenues of Public Waqfs in Sixteenth Century Jereusalem", *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), s. 163- 202; Mehmet Tütüncü, *Turkish Jerusalem (1516-1917): Ottoman Inscriptions From Jerusalem and Other Palestinian Cities* (Netherlands: SOTA, 2006).
- 3 "*Vakıf ağı*" kavramı Ömer Lütfi Barkan tarafından "*hayrât siteleri*" ve Bahaeddin Yediyıldız tarafından "*vakıf hayrât sistemi*" kavramlarına alternatif bir kavram olarak sunulmuştur. 20. yüzyıla ait bu kavram ile kökleri İslâmiyetin ilk yıllarına uzanan vakıf kurumunun kavramsallaştırıldığı bu çalışmada sur içerisinde kalan "Kadim kent"teki vakıfların kent mekânına, toplumsal ilişkilere ve merkezi hükümetle olan ilişkilere etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bkz. Şerife Eroğlu Memiş, "Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831", (Ankara, Doktora Tezi 2016), s. 58-178. Benzer şekilde, Van Leeuwen Osmanlı idari sistemine vakıf alanının nasıl dâhil edildiği sorusunu cevapladığı üç yoldan birisi olarak öncelikle bir "*imparatorluk vakıfları ağı*" oluşturulması şeklinde ifade etmiştir. Bkz. Richard Van Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri: Şam-Vakıflar ve Şehir*, (İstanbul: Küre Yay., 2012),

kezi olmuştur. Osmanlı Dönemi'nde de Müslümanlar için Kudüs'ün en önemli dini merkezi Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahrâ camilerinin bulunduğu Harem-i Şerif alanı idi. Bu alan, Kudüs'te "Kadîm (Eski) Şehir" olarak adlandırılan tarihi bölgenin güneydoğusunda yer almakta ve eski şehrin altında biri kadar bir alanı kapsamakta idi.⁴

Osmanlı klasik dönemi boyunca Kudüs'te inşa edilen ya da tamiri yapılan cami, mescit, çeşme, han medrese vb. yapıların yüzde altmış gibi büyük bir oranı Harem-i Şerif'te ya da yakın çevresinde bulunmakta idi.⁵ Eyyûbî ya da Memlûklerden devralınan bu medrese ve camilerin Osmanlı Dönemi'nde de gerek tamir ve bakımları yapılarak, gerekse yapılan görevli atamaları ile işlevselliği muhafaza edilmiş ve yapıların temel fonksiyonları devam ettirilmiştir.⁶ Zira Müslümanların

---

s. 110. Demirel de vakıfların "Osmanlı şehirlerini ve şehir hayatını bir örümcek ağı misali sardığı" yorumunu yapmıştır. Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir*, s. 2.

4 Mescid-i Aksâ sınırları içerisinde bulunan binaların ve açık alanların tamamının İslâm inancı ve fıkhi açısından aynı kutsallıkta olduğu değerlendirilmektedir. Buna göre Kubbetü's-Sahra örneğinde olduğu gibi ister yerin üstünde olsun, Mervan Mescidi örneğinde olduğu gibi ister yerin altında olsun hüküm aynıdır. Mescid-i Aksâ külliyesindeki yapılar çeşitli yükseklik seviyelerine sahiptir. Birinci seviye yerin altında olup, su kuyuları, su kanalları ve üzeri toprakla örtülü olan bazı binaları içerir. İkinci seviye yine yerin altında olup, Mervan Mescidi, Burak Mescidi, Kadim Aksâ Mescidi, Rahmet ve Tövbe Kapıları ve kapalı kapılar olan Müfred (Tekli) Kapısı, Müzdevec (İkili) Kapısı, Müselles (Üçlü) Kapısı, Burâk (Mağribliler) Kapısı ve Silsile Kapısı'nı içerir. Üçüncü seviye zemin seviyesinde olup, Mescid-i Aksânın güney tarafında yer alan Kible Mescidi'ni, ana sahaları, açık olan kapıları ve revakları içerir. Dördüncü seviye ise zeminin az üstünde yükselmiş olup, Kubbetü's-Sahra'yı, Kubbetü's-Sahra'nın avlusunu, kubbeleri, binaları ve bütün bunları çevreleyen kemerleri kapsamaktadır. Filistin Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Akademik Topuluğu (PASSIA), *Mescid-i Aksa Rehberi (Harem-i Şerif)*, (Kudüs: TİKA, 2013), s. 4-5.

5 Frantz Buhl, "Kudüs", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), VI, s. 962.

6 Bu yapıların 18. yüzyılda tamir ve bakımları ile görevli atamalarına ilişkin kayıtlar daha önce de belirtildiği üzere VGMA'da muhafaza edilen ve 1102-1250/1690-1834 yılları arası kayıtları içeren Hurûfât ya da Askerî Rûznâmçe defterleri kayıtlarından takip edilebilmiştir. Söz konusu kayıtlarda Kudüs'te en fazla vakıf kaydının dinî hizmet ve eğitim amaçlı vakıflara yapıldığı görülmüştür. Yine, özellikle, peygamber, sahabe, evliyaullah gibi dinî bakımdan saygın kişiler adına yaptırılan cami, mescit, zaviye, hangâh, türbe, makam, merkad gibi vakıf hayratlara ilişkin kayıtlar sayıca oldukça fazladır. Kayıtlara ilişkin detaylı bilgi için bkz.; Şerife Eroğlu Memiş, *Hurûfât defterleri'nde Kudüs-i Şerif Kazası: Vakıflar, Görevler ve Görevliler* (İstanbul: Yeditepe, 2017), s. 89-241. Defterlere ilişkin genel bir değerlendirme için ayrıca bkz. Mustafa Alkan, "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: TTK Basımevi, 2010), IV/ I, s. 825-842.

kutsal mekânlarını korumak ve bakımını sağlamak Osmanlı padişahı için öncelikle dini bir vazife olarak düşünölmekte idi. Öte yandan, Memlökler dönemi ile karşılaştırıldığında, Harem-i Şerif'teki Osmanlı mimarisinin çok daha küçük yapılarla temsil edildiğini de belirtmek gerekir.⁷ Bunda Memlöklerden farklı olarak Osmanlıların, kentte yeterli sayıda olan medrese ve camilere yenilerini eklemek yerine, kentin altyapısına yatırımlar yapmaya öncelik vermeleri belirleyici olmuştur.⁸ Yeni yönetim kent bütçesine akan tahsisatları ve bağışları, güvenlik koşullarının düzeltilmesi, kente su sağlanması, yeni bir kapalı çarşı kurulması ve Kudüs halkının refahının artırılması gibi alanlarda harcamayı seçmiştir.⁹

Harem-i Şerif ve etrafında şekillendiğı belirtilen Kudüs kenti vakıf ağı içerisinde faaliyet gösteren görevlileri büyüteç altına almayı amaçlayan bu çalışmada, 18. yüzyılda vakıf görevlilerinin sosyo-ekonomik ve demografik özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Osmanlı merkezi yönetiminin bir taşra kentindeki istihdam politikaları da vakıf görevlileri üzerinden belirlenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda devlet iktidarı ve denetiminin taşradaki işleyişi ve varlık belirtileri üzerinde de durulacaktır. Bunun için öncelikle bahse konu vakıf görevlilerinin kimler olduğu ve Osmanlı toplumsal yapısı içerisindeki konumları belirlenmeye çalışılacaktır.

Osmanlı toplum yapısını konu alan çalışmalarda Osmanlı toplumu iki büyük sınıfa ayrılmıştır.¹⁰ Genellikle yönetici seçkinler ya da yönetici sınıf ve bazen de vergi veren sıradan halktan (*re'âyâ*) ayrı olarak vergi toplayanlar şeklinde tanımlanan *'askeri* sınıf, padişah beratı vasıtasıyla dinî veya idari güce sahip olan kişilerden, yani saraya ve orduya bağlı görevliler, memurlar ve *'ulemâdan*

7 Kudüs kenti geneli için de söylenebilecek bu durumun, Hillenbrand'a göre gerekçesi Harem ve çevresinin Memlök yapılarıyla sıkı sıkıya kuşatılmış olması ve Osmanlı mimarisinin özelliklerini yansıtabak büyük ölçekli yapılar için uygun boş bir alanın bulunmamasıdır. Robert Hillenbrand, "Introduction: Structure, Style and Context in the Monuments of Ottoman Jerusalem," *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917*, Sylvia Auld and Robert Hillenbrand (eds.), (Londra: Altajir World of Islam Trust, 2000), s. 7. Avcı'ya göre ise, Mekke ve Medine örneklerinde görüldüğü üzere, Osmanlı yapılarının küçüklüğü, kentin silüetine hâkim olan Kubbetü's-Sahra'nın yüksekliğini geçmemek gibi, dini saygıdan kaynaklanan bir tutuma da bağlı olabilir. Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti, Kudüs (1890:1914)*, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2004), s. 36.

8 Avcı, *Değişim Sürecinde*, s. 39.

9 Andre Raymond, "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns", *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1979-80), s. 84-101.

10 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, (Ankara, Yayınevi, 1971), II, s. 89-94; Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki 'A'yan' ve 'Eşraf' Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), s. 107.

oluşan hizmete dayalı bir soylu zümre idi.¹¹ Gösterdikleri bağlılık ve yaptıkları hizmete karşılık sultan onlara maaş, toprak ve kaynaklar üzerinde belirli tekel-ler türünden ihsanda bulunurdu.¹² İkincisi ise, yukarıda da bahsedilen, vergi vermekle yükümlü olan, fakat devlet yönetimine katılmayan bütün Müslim ve gayrimüslim uyrukları içine alan re'âyâ idi. Osmanlı İmparatorluğunda devletin ekonomik ve idari politikası çerçevesinde oluşturulan toplum yapısı korunmaya çalışılmıştır.¹³

Vakıf görevlileri ise padişah beratı ile görevlerini yapmaları sebebiyle, *'askerî zümre* mensubu olurlar ve "*ehl-i mürtezika*" olarak adlandırılırlardı. Ergenç, Ankara Şer'îye Sicilleri'nden tespit ettiği 1013/1605 tarihli fermana referansla bu zümrenin kapsamını şöyle ifade etmiştir: "Osmanlı Devleti'nde *'berât-ı hümayûn ile hitâbet ve imâmet ve emânet ve kitâbet ve tevliyet ve cibâyet ve nezâret ve meşîhiyyet ve cüz'ü tesbih-hân ve bunun emsâli mansıb tasarruf edenler 'askerîdir ve berât-ı şerîfle doğancı ve yayacı ve derbendci ve köprücü ve ulakçı ve yağcı ve otakçı ve haymana ve çeltükçü ... kadı ve nâ'ibleri ve şehir kethüdâları ve tekâlîf-i örfiyyeden mü'âf olanlar 'askerîdir.*" Bunlardan başka, "*evlâd-ı askerî ve sâdât, mü'tak ve mü'takaları ... 'askerînin zevcâtı 'askerîdir.*"¹⁴ Bu belge bütün vakıf görevlilerinin kendilerine tevdi edilen beratlar ile yönetici zümre arasına dahil olduklarına işaret etmektedir. Ayrıca icra ettikleri meslek veya çalıştıkları müesseseye bağlı olarak *mütevelli, nâzır, câbi, müderris, mu'îd, muallim-i sıbyan, şeyh, derviş, zavîyedâr* gibi isimlerle de anılırlardı. Bir meslek bu olmamasına rağmen askerî zümre mensuplarının evlatları ve nesebi olarak geçen *seyyid* unvanlı *sâdât*dan kişiler de askerî zümre içerisinde yer almışlardır.¹⁵

16. yüzyılda genişlemenin ve merkezîyetçiliğin doruğuna erişilmesinin ardından, 17. ve 18. yüzyıllarda askerî zümre genişlemiştir. Osmanlı idari mekanizması

11 Abdul-Karim Rafeq, "Political Power and Social Networks: Popular Coexistence and State Oppression in Ottoman Syria", *Islamic Urbanism in Human History, Political Power and Social Networks*, Tsugitaka Sato (der.), (Londra and New York: Kegan Paul, 1997), s. 22.

12 Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 69.

13 Yüksel, *Osmanlı Sosyal*, s. 22.

14 Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995), s. 214.

15 Vakıf kurucularının toplumsal statülerini tespit etmeye yönelik çalışmalarda da sâdât askerî zümre içerisinde değerlendirilmiştir. Örn. bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800", *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), s. 143-164.

ve merkez-çevre ilişkileri açısından bir “*yeniden yapılanma*” olarak değerlendirilen bu genişleme, “*Osmanlılaşma*”¹⁶ kavramı ile ifade bulmuştur.¹⁷ “*Belli bir hizmet karşılığı olsun olmasın gelir hakkı elde etmek, soyunun Hz. Muhammed’e dayan-
dığını iddia etmek ve bir askerî birliğe girmek 17. yüzyılın ikinci yarısında askerî
zümreye dâhil olmanın üç yolu olarak karşımıza çıkmakta idi.*”¹⁸ Bu süreçte, kişile-
rin askerî zümreye geçişleri payitaht ya da eyalet merkezlerinde verilen berâtlarla
tasdik edilmekte idi. Kazanılan bu yeni statü ise beraberinde vergi muafiyeti, ma-
aşlar ya da toplumsal saygınlık gibi bazı ayrıcalıklar da getirmekte idi.¹⁹ 17. ve 18.
yüzyıllarda ise bu statü ve imtiyazların dağıtımında bir önceki yüzyıla göre daha
serbest davranılmıştır. Örneğin, vakıflara yapılan yeni görevli tahsisleri, hisseli
görev paylaşımları gibi pek çok uygulama kişilere vergi muafiyetinin yanı sıra
devlet nezdinde de tanınmış bir statünün itibarını getirmekte idi. Ancak, Canba-
kal artan makam taleplerini sürecin bir boyutu olarak “*unvan yağması, unvanlara
hücum*” şeklinde nitelendirmiştir.²⁰ Artan bu talepler neticede muhtelif geçmiş-

16 18. yüzyılda Osmanlı Devleti ile çeşitli vilâyetlerdeki elitler arasındaki ilişkide temel değişiklikler meydana gelmişti. Üstelik bu değişiklikler vilâyetten vilâyete farklılıklar gösteriyordu. Bazı tarihçiler, yerel elitlerden oluşan geniş bir kesimin 18. yüzyılda *Osmanlılaşmasını* ileri sürmüştür. Onlara göre bu *Osmanlılaşma*, 1700’lerin sonunda iyice yaygınlaşan merkezî denetimin çözülmesine karşı panzehir işlevi görmüştür. Jane Hathaway belirgin bir Osmanlı elit siyasi kültürünün Mısır’a aktarıldığını öne sürdüğü çalışmasında (The Politics of Households: “Egypt in the Seventeenth Century”) *Osmanlılaşma* terimini kullanmaz iken, Osmanlı taşrasının ikincil yönetim çevrelerine yayıldığını belirtir. Bruce Masters (The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East : Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750, New York 1988) bu grubu gelişmekte olan bir Osmanlı üst sınıfı olarak görürken, Khoury (State and Provincial Society) süreci *Osmanlılaşma* olarak tanımlar.

17 Bkz. Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, (Princeton: Princeton University Press, 1988); Rifa’at Abou-el-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Century*, (Albany: SUNY, 1991); Ariel Salzman, “An Ancien Regime Revisited: ‘Privatization’ and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, 21 (1993), s. 393-423.; Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society*; Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to Centralization*, (New York: Cornell University Press, 1994); Jane Hathaway, “Rewriting Eighteenth Century Ottoman History”, *Mediterranean Historical Review* 19/1 (2004), s. 37.

18 Canbakal, *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 81-82.

19 Canbakal, *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 83-84.

20 Askerî zümreye geçişin anahtarlarından biri olarak belirli bir hizmet karşılığı *berât-ı ‘alışan* ile atanılan vakıf görevlileri ve özellikle de bir şehirdeki vakfın yönetimi ile gelecek olan nüfuz ve itibar nedeniyle vakıfların yönetimi Kudüs *re’âyâsı* için cazip makamlar konumunda idi. Şam Ahkâm Defterleri’nde vakıfların yönetim ve diğer görevlerine

lerden gelen bazen layık olmayan kişilere soyluluk unvanlarının verilmesine de neden olmuştu.²¹ Devlet açısından bakıldığında ise, unvan taleplerinin karşılanması kişilerin devlete olan sadakatlerinin satın alınması ile devletin güçlenmesine katkıda bulunmakta idi.²²

1. Kudüs'te Vakıf Görevlilerinin Unvan ve Lakapları

Kudüs'te vakıf görevlerinin çoğu Kudüs'ün yerel seçkin ailelerince nesilden nesile geçen makamlar konumundadır.²³ Kudüs'ün yerel seçkin ailelerince diğer sosyal gruplardan kendilerini ayırmak için aile nesilden nesile geçen, değişmeyen aile isimleri veya isimlerinin önüne gelen unvan, lakaplar kullanılmıştır. Bunlardan ilkinde kullanılan aile isimleri kentin önde gelen aileleri etrafında şekillenen ilişkiler ağında bir aileye mensubiyeti ifade ederken, aynı zamanda da kendilerini yerel halktan ayırmak ve önde gelen konumlarını pekiştirmek için bir araç konumundadırlar.²⁴ Öte yandan, Kudüs'te bulunan geleneksel ailelerin isim yapıları ve

---

yapılan çok sayıda müdahaleye ilişkin hüküm kaydedilmiştir. Hükümlerde yer alan bu müdahalelerin, “*vâkıfın şartına, vakfiye şartına, berât-ı şerîfe aykırı*” ve çoğunlukla da “*kanun ve uygulamalara aykırı*” olduğu bildirilmiş, görevini hakkıyla yapan görevliler İstanbul'da bulunan kayıtlardan kontrol edilerek görevlerine iade edilmişlerdir. Örneğin, Melik Salahaddîn Tımârhanesi Vakfı'nın tevliyetine ilişkin yapılan görevli atamaları sırası ile zikredildikten sonra, nesiller boyu 'Alemî ailesi uhdesinde bulunan görevin H. 1197/M. 1783 senesinde günlük 4 akçe ücret ile Yusuf Halîfe'ye berat ile verildiği halde, tevliyet ücreti aslında 6 akçe olup, 2 akçesinin sahibinin kendisi olduğunu iddia eden aynı aileden Seyyid Cûdullah el-'Alemî hissedarlık berâtı ibrâz etmiştir. Bunun üzerine; “*Anadolu ve Haremeyn ve Cizye Muhâsebesi ve Mevkufât ve Baş Mukata'a ve Mukabele-i Süvâri ve İstanbul ve Küçük Rûznâmçe ve Haslar ve Büyük Kala ve Maden Kalemleri ve Haremeyn mukata'ası ve Rûznâmçe-i 'Askerî*” defterlerinden yapılan inceleme neticesinde sunulan beratın sahte olduğu anlaşılmış ve bu kişinin vakfın işlerine müdahalesinin men' edilmesi hükme bağlanmıştır. BOA, ADVNS.AHK.ŞM (3) 139/1. Aynı konuya ilişkin Şaban 1201/M. 1787 tarihli benzer bir hüküm için bkz. BOA, ADVNS.AHK.ŞM (4) 128/1. Vakıfların yönetim ve diğer görtevelerine yapılan müdahaleler için ayrıca bkz. BOA, ADVNS.AHK.ŞM (3) 102/5; 146/3; 232/1; (2) 173/4; 183/4; (3): 58/4; 68/2; 76/2; 120/4; 121/4; (4): 59/3; 125/2; (5): 27/1; 41/2; 53/1; 95/1; (6): 14/45; (7): 6/3; (2): 50/1; (3): 46/1; (4): 128/2; (5): 9/1; (6): 43/4.

21 Canbakal, 17. *yüzyılda Ayntâb*, s. 83.

22 Canbakal, 17. *yüzyılda Ayntâb*, s. 83.

23 Memiş, “Osmanlı Taşra”, s. 219-235.

24 Johann Büssow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem, 1872-1908*, (Leiden: Brill, 2011), s. 375.

oluşumları tanımlanabilir bir karakter arz etmektedir. Örneğin, Eyyûbî ve Memlûklü dönemlerinde, *evlâd* formu baskın şekilde kullanılmıştır.²⁵ Osmanlı yönetiminin başlangıcında ise geleneksel ailelerin isimleri ile ilgili pek çok gelişme yaşanmıştır. Öncelikle, mezheb ile ilgili aile isimleri yavaş yavaş terk edilmiştir. Buna Hanefî mezhebi ile ilgili olanlar da dâhildir.²⁶ Aile isimlerinin şekillenmesine ilişkin bir diğer gelişme ise, aitlik bildiren *ya'* harfinin aile isimlerinin sonuna eklenerek “ı” şeklinde okunmasıyla olmuştur. Böylece her ailenin ismi bir kelime ile ifade edilmişti.²⁷ 18. yüzyılın başlangıcında eşrâf ile var olan bağlantılarını kuvvetlendirmek ya da bir bağlantı kurmak için bazı aileler ise isimlerini tamamen değiştirmişlerdir.²⁸ Böylece birbiri ile bağlantısı olmayan en az üç aile, aile ismi

25 Örneğin: *evlâd el-Âlemi*, *evlâd el-Dairi*, *evlâd Ebu'l-Lutf* gibi. Bazı aile isimlerinin oluşturulmasında ise *Benî* formu kullanılmıştır. *Benî Camâ'a*, *Benî Kudama* örneklerinde olduğu gibi. Her bir ailenin Sünnî mezhebi değişmeyecek şekilde aile isimlerine eklenmiştir. Bu durumun Sultan Baybars'ın her bir mezhebin görevlilerini kendi mezhebinden ataması kararının öncesine dayandığı belirtilmektedir. Eyyûbî ve Memlûklü dönemlerinde iki unvan daima ilk isme eklenmiştir. İlki “*babası*” anlamında kullanılan “*Ebü*” kelimesi ve her biri de özel bir ilk isimle tanımlanmıştır. Örneğin her Muhammed *Ebü 'Abdullah*, *İbrahim Ebü İshak*, *Süleyman Ebü Rabi* ve Ali de daima *Ebu'l-Hasan* şeklinde adlandırılmıştır. İkinci unvan da “din, inanç” anlamında “*ed-din*” kelimesi ve yine her bir ilk isme özel bir isimle kullanılmıştır. Böylece her Muhammed Kemaleddin (veya Şemseddin, Nasreddin) ile her İbrahim Burhaneddin, her Süleyman Alameddin, her Ali Alâeddin ve her Yusuf Cemaleddin veya Salahaddin ile adlandırılmıştır. Şurası da kesindir ki, 'Alemî, Şihâbî ve Kemal ailelerinde olduğu gibi, aile isimleri orijinalerini atalarının isimlendirildiği unvan formlarında bulmuşlardır. Örneğin, sırasıyla Alâmeddin Süleyman, Şihâbeddin Ahmed ve Kemaleddin Muhammed'de olduğu gibi. El-Alami, “The Waqfs of the Traditional”, s. 148.

26 16. yüzyılın sonuna geldiğinde durumun istisnası birkaç aile dışında aileler bu kullanımı bırakmışlardır. Bu durumun istisnası olan bazı Hanefî mezhebine mensup olmayan ailelerden Şâfi' İmam ve Cârullah aileleri örnek olabilir. El-Alami, “The Waqfs of the Traditional”, s. 148.

27 Örneğin, *evlâd el-Dairi*, *el-Halidi el-Hanefi* ismi sadece Tahirî ve sonrasında *el-Halidî*; *evlâd el-'Alem el-Malikî* ismi de aileye referansla yalnızca *el-'Alemî* olmuştur. Alami, daha önce yaklaşık beş asır kullanımda olan aile isimlerine getirilen bu önemli sadeleşmenin sebebini Arap olmayan Osmanlı yöneticilerine bağlanabileceğini belirtmiştir. Araştırma kapsamında incelenen dönemde vakıf çalışanlarının isimlerinin de çoğunlukla aile isimlerinin sonuna eklenen “ı” harfi ile ifade edildiği görülmüştür. Örneğin pek çok kayıta görevliler, Hüseyinî, 'Alemî, 'Aselî, Terhî, Halidî gibi aile isimleri ile adlandırılırken, az sayıda da olsa aile ismine eklenen “*ebü*”, “*bi-ibni*”, “*evlâd-ı*” şeklinde ifade edilen vakıf çalışanlarına da ratlanılmıştır. Örn. bkz. Memiş, “Hurûfât defterleri'nde”, s. 244-299.

28 Nablus örneğinde Arafat ailesine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine, Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (California: University of California Press, 1995), s. 61-63.

olarak el-Hüseyinî ismini kabul etmiştir.²⁹

İkinci olarak, Kudüs'ün önde gelen aileleri tarafından kendilerini toplumun diğer kesimlerinden ayırmak için çeşitli unvanlar kullanılmıştır.³⁰ Mahmud Yazbak, Hayfa üzerine yapmış olduğu çalışmasında geç dönem Osmanlı şer'îye sicillerinde toplumsal statünün önemli bir göstergesi olarak unvanların önemine ve çeşitli toplumsal gruplarına işaret eden 24 farklı unvan tespit etmiştir.³¹ *Paşa*, *bey* ve *efendi* Osmanlı resmî hiyerarşisinde üç temel mevkiye işaret eden fonksiyonel unvanlar idi. Fakat *bey* ve *efendi* lakapları zaman zaman sosyal statüye işaret eden lakaplar olarak da kullanılmıştır. *Paşa* unvanı ise askeri ve idari en üst mevki olarak kullanılmış ve hiçbir zaman da dini görevliler için kullanılmamıştır. Arapça *el-efendiyye* kelimesi Kudüs'ün önde gelen ulemâya mensup aileleri için kullanılmıştır. Bilindiği gibi, bu bir yüceltme unvanıdır. Beyaz bir türban veya Peygamber soyundan gelenlerin (eşrâfın) takmış oldukları yeşil bir türban örneklerinde olduğu gibi ulemâ sınıfı mensuplarının giyimleri de toplumda ayırt edici bir özelliğe sahipti.³² Ayrıca resmî belgelerde bu ailelerin mensupları askerî zümre içerisinde almış oldukları görevleri gereği çeşitli övücü elkâb ve dualar ile bir takım unvanlarla da re'âyâdan ayırtılmışlardır. Örneğin, imamlara, hatiblere "halîfe", "fakih", "molla" diye hitab edilmektedir. Halîfe kelimesi Peygamber'den sonra Müslümanlara imamlık, liderlik yapanlara verilen unvandır. Ancak Osmanlılarda genel olarak imamlar için, şer'îatı bilen ve dinin amelî bilgilerini öğretten ve uygulatanlar için kullanılmıştır. Fakih de fıkıh bilginlerine verilen ad iken, halîfe anlamında kullanılan bir unvandır. Molla unvanı ise, mevlânâ sözcüğünün bir şeklidir.³³ Tüm bu unvanların ortak özelliği ise, ulemâ ve din adamlarının

29 Örneğin, evlâd-ı Ebu'l-Vefâ, Abdullatif el-Hüseyinî; Gudayye ailesinin bir kolu Yunus el-Hüseyinî ve sonra da evlâd-ı Kâdî-yı Salt el-İmam el-Hüseyinî olmuştur. Evlâd-ı Dairi ise geleneksel aile ismini tamamen terk ederek el-Halidî ismini almışlardır. Buradaki gaye ise, ailenin sahabe Halid bin Velid ile var olduğu iddiasını kuvvetlendirmektir. Aynı dönemde aile isimlerini değiştirmeyen 'Alemîler, kendilerini Fas'ın 'Alemîleri ile özdeşleştirmişlerdir. El-Alami "The Waqfs of the Traditional," s. 148.

30 Konuya ilişkin farklı bir değerlendirmede, konu "kültürel nüfuz" ve "sembolik nüfuz" kavramları çerçevesinde ele alınmıştır. Bkz. Büssow, *Hamidian Palestine*, s. 375-376.

31 Mahmoud Yazbak, "The Islamic Waqf in Yaffa and the Urban Space: From the Ottoman State to the State of Israel," *Adalah's Journal for Land, Planning and Justice*, 2 (2010), s. 47-69.

32 Büssow, *Hamidian Palestine*, s. 376.

33 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa -Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma* (Ankara, 2006), s. 241; Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi*, s. 71.

toplumdaki özel yerlerini, kendilerine verilen önemi ve gösterilen saygıyı belirleyen sözcükler olmalarıdır.

Vakıf görevlileri içerisinde bazı imtiyazlar sağlaması sebebiyle “*seyyid*” unvanı taşıyan vakıf görevlileri de sayıca fazladır. Zaman zaman Osmanlı toplumunda bu unvanı taşıyanların vakıf kurumlarında görev yapmaları teşvik edilmiş, hatta sahip oldukları özellikler açısından adeta zaruret olmuştur.³⁴ Hurûfât defterleri kayıtlarına göre Kudüs kentinde bulunan tüm vakıflarda görevli sayısının 291’i, yani %43’ü *seyyid* ünvanı taşımaktadır. Bunlardan 251 kayıтта *seyyid* olarak anılan vakıf görevlileri 40 kayıтта *es-seyyid* olarak kaydedilmiştir. Söz konusu kayıtlardan 100 kayıтта yer alan mütevelliden 152’si *seyyid*, 19 kayıтта yer alan mütevelliden 21’i *es-seyyid* unvanlıdır. Aynı özelliği zaviye, medrese ve cami görevlilerinde de görmek mümkündür. Örneğin şehirdeki medreselerden Cebîbiyye Medresesi’ne mütevellî, nâzır, şeyh ve câbî³⁵ ve Tâziyye Medresesi’ne mütevellî, nâzır ve şeyh³⁶ olarak *Seyyid Muhammed el-Hüseynî* atanmıştır. Hangâh-ı Musliyye Medresesi Vakfı’na ise bevâb, şe’âl ve ferraş;³⁷ câbî³⁸ ve nâib-i nâzır³⁹ olarak *Seyyid Abdalbâki bin Seyyid Ali el-Lutfî* atanmıştır. Musliyye Medresesi Vakfı’nın tüm görevlilerinin *seyyid* ünvanlı olması dikkat çekmektedir.⁴⁰ Es’adiyye⁴¹ ve Yakûbiyye⁴² Zâviyelerine yapılan ‘Alemlî ailesinden görevlilerin hepsi de *seyyid* unvanı taşımaktadır. Câmi-i Ömerî Vakfı’na yapılan görevli atamalarından Deccânî ailesi mensuplarının tamamı *seyyid* unvanı taşımaktadır.⁴³ Esasında Hüseynî, ‘Alemlî,

34 Kaynaklarda “...şol kimesnelendir ki sahîb-i âl-i Resûl olalar, ellerinde sahîb şecereleri ola, revâ değıldir ki, bunlar katı zillet çeküb dellâl ve kimi ma’cuncu ola. Sâ’ir san’atda olsalar revâdur. Eğıerçi bunların fabri fakrledür lakin hakimül-vakt olanlar ta’zîmen evkâflardan ve imâretlerden ki mahlûl nesne düşe hallerine münasib ola ki, kendüler tâlib olalar. Bunlar varken gayriye virmek hiç revâ değıldür...” denilmektedir. (Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler-II) *Kitâbu Mesâlib’l-Menâfi’i’l-Mü’minin*, Yaşar Yücel (haz.), II, (Ankara, AÜDTCE, 1980), 6-7.

35 VGMA, 1107: 2/95.

36 VGMA, 1107: 2/97.

37 VGMA, 1107: 2/ 254.

38 VGMA, 1107: 2/255.

39 VGMA, 1107: 2/256.

40 Bkz. VGMA, 1107: 2/51; 1107: 2/59; 1107: 2/279; 1107: 2/288; 1091: 77/14; 1109:6/7; 1108: 1/23.

41 Bkz. VGMA, 1110: 131/114; 1125: 64/10.

42 Bkz. VGMA, 1108: 1/68; 551: 99/36.

43 Bkz. VGMA, 1111: 54/32, 552: 37/20.

Cârullah, Deccânî, Câ'ûnî, Davudî, Sururî, Afifî, Mağribî, Halidî ve Bistamî gibi Kudüs'ün seçkin ailelerine mensup vakıf görevlileri *seyyid* unvanı ile kaydedilmişlerdir. Ayrıca, Osmanlı genelinde ve özelde Kudüs vakıf görevlileri içerisinde 18. yüzyıl başlarında *seyyid* sayısının arttığı gözlenmiştir.⁴⁴

Önceleri *seyyid* ünvanları bulunmayan bazı zaviye ve medrese mensuplarının, 18. yüzyıl başlarından itibaren *seyyid* ünvanlarıyla kayd olunduıkları da görülmüştür. Bunun en tipik örneğini Küçük Ahmed Paşa Vakfı'ndan Sahratullah-ı Müşerref'de okunacak cüzler için atanan görevlilerde görmek mümkündür.⁴⁵ Sonradan evlâd-ı vâkıfta meydana gelen bu değişimin iki sebebi olabilir. İlki evlilik, diğeri ise Osmanlı genelinde görülen sahte *seyyidlik* ihtimalidir.⁴⁶ Kudüs'te görevli atamalarına ilişkin uygulamalara bakıldığında ise, çok farklı örneklerle rastlanılmakta ve kesin bir hüküm verilmesinin hatalı olacağı anlaşılmaktadır. Öncelikle, Kudüs vakıf görevlileri içerisinde, dede, baba ve torunun *seyyid* ünvanlarıyla aynı belgede yer aldıklarını yaygın olarak görüyoruz. Örneğin, Hz. Nebiullah Eşmavil Mescid ve Zaviyelerinin kurâ ve mezra'a Evkafı'na yapılan kâtip; Türbe-i Geylaniyye Evkafı'na yapılan nâzır; Es'adiyye Zaviyesi'ne yapılan nâzır ve şeyh; Medrese-i Hamrâ'ya yapılan nâzır ve Geylaniyye Vakfı'na yapılan müteveli atamalarında görevli adı "*Seyyid Feyzullah el- 'Alemî bin Seyyid Muhammed Şehbâra*

44 Nitekim Anadolu'da oldukça fazla sahte *seyyid* bulunduğu ve devlet tarafından bunların kontrolü ve iptali hususunda çalışmalar yapıldığı zikredilmektedir. Bkz. Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), s. 228-229; Rüya Kılıç, *Osmanlı'da Seyyidler ve Dervişler*, (İstanbul: Kitap Yayınevi 2005). Nakibül'eşraflık defterlerinin tüm Osmanlı genelinde tutulması, sahte *seyyidler* için ciddi bir engel oluşturmuştur. Bkz. Cahit Baltacı, "Osmanlılar Dönemi'nde nakibül'eşraflık Müessesesi ve Nakibül'eşraflık Defterleri," *IV. Milli Türkoloji Kongresi*, 19-23 Ekim 1981. Abu Diş'te bulunan Filistin Arşivi'nde Kudüs'e ait H. 1180/ M. 1766 tarihli bir Nakibül'eşraf Defteri bulunduğu belirtilmiştir. Sheikh Jamal Bawatneh, *The Center for Heritage and Islamic Research*, (Jerusalem: Palestinian National Authority Ministry of Waqf and Religious Affairs), s. 8.

45 Bkz. VGMA, 1107: 2/36; 2/28, 29, 219; 1119: 110/34, 43; 1139: 87/19; 1108: 1/16. yüzyılın başında "şeyh" olarak kaydedilen görevliler yüzyılın ortasından itibaren "seyyid" olarak kaydedilmişlerdir.

46 Osmanlı'da sahte *seyyidlik* iddialarına ilk dikkat çekenler Arap memleketleri üzerine çalışan araştırmacılar oldu. 18. ve 19. yüzyıllarda Bilâd-ı Şam ve Mısır konusunda yazılan birçok çalışma ortak bir olguya işaret ediyordu: *Seyyid* ailelerine evlilik yoluyla katılım ve sahte soy ağaçları uydurulması yoluyla sâdât sayısının artması. Canbakal'da aktarıldığı şekliyle, Establet, Pascal ve Rafeq tarafından yapılan çalışmalar Şam'da 18. yüzyılın ilk yarısında sâdât nüfusunun neredeyse ikiye katlandığını ortaya koyuyor. 19. yüzyıla gelindiğinde ise, çağdaş bir gözlemciye göre, "*Suriye'de ve Mısır'da herkese seyid deniyordu.*" Canbakal, *17. yüzyılda Ayn'tâb*, s. 100.

bin Seyyid/Şeyh Feyzullah el-'Alemî" şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁷ Daha önce de belirtildiği üzere, aile kendilerini Hz. Peygamber'in amcası Ebu Talib'e dayandırmaktadır. Bir diğer örnekte ise, Medrese-i Hamrâ Vakfı'na ait kayıttaki görevli adı "*Ammizadeleri Seyyid Mustafa Halife karındaşı Seyyid Abdussamed ve Ebussuud ve Seyyid Mustafa Ali*" şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁸ Aynı tarihlerde Bayram Çavuş Vakfı Muallimhanesine muallim-i sıbyan olarak atanan *Seyyid Muhammed ve İbrahim bin Şeyh Abdülkadir Dâvûdî*'de görüldüğü gibi, kendi ismi öncesinde var olan *seyyid* ibaresi, babasının ismi öncesinde belirtilmemiştir. Bu ve benzeri farklılıkların kâtip hatalarından, yazım usulünden mi yoksa seyyidlik lakabının anlamındaki bir değişmeden mi kaynaklandığı çözülmesi gereken önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Seyyidliğin hangi unvan ya da mesleklerle kullanıldığı hususunda ise şunlar dikkat çekicidir. Öncelikle Hurûfât defterleri kayıtlarında Kudüs vakıf görevlilerinden 232 mütevellî içinde 173 seyyid ünvanı taşıyan tespit edilmiştir. Seyyid olarak kaydedilen görevlilerin Hacı, Şeyh, Molla, Efendi, Ağa gibi unvan ve lakaplarla zikredildiği görülür. Ayrıca, şeyh ve nâzır, gibi vakıf görevlileri seyyid ünvanı ile yazılmıştır. Vakıf görevlileri içerisinde zâviyedar ve türbedâr, muîd ve müderris gibi görevlilerin çoğunluğu seyyid olarak belirtilmiştir.⁴⁹

Netice itibariyle seyyidlik anne ve babadan kan bağı ile geçen ve Osmanlı toplumunda müstesna bir yeri olan zümrenin kullandığı bir unvandır. Arşiv belgelerinde sıkça rastlanılan seyyidlerin, vakıf görevlileri içerisinde daha yaygın olarak bulunduğu da muhakkaktır. Aynı zamanda devletin sağlayacağı bazı muafiyetlerden yararlanmak amacıyla bazı suiistimallerin de görüldüğü tespit edilmiştir. Ayrıca küçük bir ihtimal de olsa, ileri gelen görevliler için bir saygı ibaresi olarak yazılma alışkanlığının bulunması ihtimali de söz konusudur.⁵⁰

2. Görevlilerin Tevcih, Azil ve Görev Süreleri

Vakıf görevlilerinin tevcihi, görev süreleri, *ferağ* (görevi bir başkası lehine bırakma) ve *kasr-ı yed* (el çekme, vazgeçme) ye ilişkin gerekçeler öncelikle

47 Sırasıyla bkz. VGMA, 1125: 64/8, 64/9, 64/10, 1114: 10/1, 10/2.

48 VGMA, 1124: 64/14.

49 Detaylı bilgi için bkz. Memiş, "Hurûfât defterleri'nde", s. 262-277.

50 Hülya Canbakal, "On the 'Nobility' of Urban Notables," in *Proceedings of the Conference on The Provincial Elites in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V*, (Rethymno: Foundation for Research and Technology-Hellas, Institute for Mediterranean Studies, 2006).

vakfiyelerde vâkıflar tarafından belirlenen şartlara bağlı olarak yapılmaktadır. Bu sebeple vakıf görevlilerin kişisel özellikleri ile sayıları gibi niceliksel özelliklerine ilişkin oldukça detaylı tanımlamalara vakfiyelerde rastlamak mümkündür. *Hilâf-ı şart-ı vâkıf* (vakıf kurucunun şartlarına aykırı olarak) yapılan atamalar Kudüs'e ait hükümlerde iptal edilmiştir. Örneğin, *Şeyhülislam-ı sâbık Merhûm es-Seyyid Mustafa Efendi ibni'l-merhûm Şeyhülislâm-ı sâbık merhum es-Seyyid Feyzullah Efendi Evkâfi*'nin vakfiyesinde ders-i 'âmmlik ciheti Hanefî imama şart kılınmış iken, Şâfi bir kişinin üzerine berat ettirmesi nedeniyle Mahkeme'ye şikâyet edilmiştir.⁵¹ Başka bir hükümde ise, Kudüs'te Mağribîler Vakfı'nın tevliyet ve şe'âllik görevine atanan Hacı Salih ve âherden kimesnelerin görevden alınarak, zabt ve tasarrufunun engellenmesi ile “*şart-ı vâkıf üzere müstehik ve cümlelerin muhtârı olan Şeyh Abdulaziz*”e verilmesine karar verilmiştir.⁵²

Vakıf görevlilerinden başta mütevelliler olmak üzere diğer görevliler için her vakfiyede olmasa da birçoğunda belli şartlar konulduğu görülür. Mesela, *Abdurrahman bin el-Hoca Muhammed en-Nu'âci* vakfiyesinde vakfın tevliyetini öncelikle hayatta oldukça kendisine, vefatından sonra *el-erşed fel'erşed*⁵³ usulü üzere kendi evlatlarına, sonrasında ise kadı tarafından atanacak ehil kimselere şart kılınmıştır.⁵⁴ Bir diğer örnekte *Fatıma binti Muhammed* vakfın tevliyetini hayatta oldukça kendisine vefatından sonra ise *mevkûfun ileyhâ*⁵⁵ya şart kılınmıştır.⁵⁶ Genellikle çalışma alanına giren dönemde Kudüs vakfiyelerinde, mütevellî ve diğer görevliler için *el-erşed fel'erşed* usulü üzere, *mevkûfun ileyhâya*, evlatlarına, sadece erkek evlatlarına, az da olsa kız evlâdına, erkek kardeşine ve benzeri kişilere ilişkin şartlar sıralanmaktadır. Bir kişiye ya da belirli bir makama şart kılınan görevler de mevcuttur. Örneğin, vâkıfe *el-Hâce Salıha binti el-Hac Muhammed er-Rekât* vakfının tevliyetini Abdulhay ed-Decanî'ye şart kılınmıştır.⁵⁷ Vâkıf *Ahmed el-Kûtâhî* de vakfının tevliyetini Kudüs'ün Mâlikî imamına şart kılınmıştır.⁵⁸ Demek ki, vakıf görevlilerinin nesebi, bilgi, beceri, bedeni özellikleri kesin şartlara bağlı kılınmış-

51 VGMA, 815: 29.

52 VGMA, 317: 221.

53 “*Tevliyeti vâkıfın mutlaka evlâdının erşedine meşrûta olan vakfın tevliyetine, vâkıfın gerek zükür ve gerek inâs evlâdından hangisi en ziyâde reşid ise ol kimse müstehik ve meşrûtunle olur.*” Ömer Hilmi Efendi, *İtbâfü'l-Ahlâf fî Ahkâmü'l Evkâf*, (Ankara: VGM Yay. 1977).

54 KŞS, 202: 12-13.

55 Ömer Hilmi Efendi, *İtbâfü'l-Ahlâf*, s. 25-26.

56 KŞS, 207: 340.

57 KŞS, 209: 253.

58 KŞS, 220: 33-34.

tır. Ancak, aile içinde de, *batn-ı evvel* (birinci nesil, kuşak), *batn-ı sanî* (ikinci nesil, kuşak)⁵⁹ *inâs* (kızlar), *zükûr*(erkekler), *aslah* ve *erşed* (en salih, en olgun) gibi görevliyi tayin eden ayırıcı vasıflar da aranmaktadır. Örneğin sicilde yer alan bir kayıta Ömer İbrahim el-‘Acemî, Muhammed el-Katmanî zürriyetinden geldiğini ve batın şartını sağladığını iddia etmiştir ve vakfın gelirinden pay istemiştir. Mütevellî ise, vakfın gelirinin yalnızca vâkıfın öz evlâdına münhasır olduğunu ve davacının da bu şartı sağlamadığını bildirmesi üzerine Ömer İbrahim’in vakfa müdahalesi men‘ edilmiştir.⁶⁰ Bir başka örnekte ise, eş-Şeyh Abdullah el-Dâvudî (el-Ensârî) H. 1195/ M. 1780 tarihli vakfiyesinde; vakfının tevliyetini hayatta oldukça kendisine, sonra kızı Mü’mineye, ondan sonra zükûr (erkek) evlatlarının tümünden müstehik olanına şart kılmıştır.⁶¹ Musa bin el-Hac Salih Kutayna ise H. 1152/ M. 1739 tarihli vakfiyesinde vakfının tevliyetini erşed evlâdına şart kılmıştır.⁶²

Kudüs kentinde kurulan vakıflardan önemli bir kısmının evlâda meşrut vakıf olması, görevlilerin doğrudan doğruya aile üyeleri arasından seçilmesinin önünü açmıştır. Görevli atamalarına ilişkin Divân-ı Hümâyûn’dan gönderilen hükümlerde de bu durum desteklenmiş, çeşitli gerekçelerle boş kalan görevin öncelikle evlâda,⁶³ evlâdı yoksa kardeşine, kardeşi olmadığıda da yakınlık derecesine göre akrabasına tevcih edilmesi bildirilmiştir. Örneğin, 11 Rebiulevvel 1148 / 1 Ağustos 1735 tarihli hükümde bu sıralama şöyle sıralanmıştır:

“Kudüs-i Şerîfde vâki’ Mescid-i Aksâ ve Sahratullah-ı Müşerrefe Evkâflarından ve gerek taraf-ı saltanat-ı seniyyeden belde-i mübâreke ahâlîlerinden irsâl olunan surreden ve zikr olunan Evkâfın gerek sikke ve gerek Osmanî surre ve cihât-ı sâireden cüz’iyye ve külliyye her birine ... sükkânı üzerlerinde olub berevât-ı Padîşahî ile mutasarrıf olanlardan biri fevt oldukça evlâdına evlâdı olmadığı sûrette karındaşına yahud karındaşı olmadıkda akrabasına virilüb bu sûrette fevt olan gerek ricâl ve gerek nisâ her bilâ-veled fevt olduklarında Evkâftan düşen cihât mütevellî bulunanların arzlarıyla ve cânib-i ‘aliyyeden giden surreye mutasarrıf olanlardan bilâ-veled fevt oldukça Kâdı-i Kudüs-i Şerîf arzıyla erbâb-ı istihkâkdan olanlara virilüb ferağ ve

59 Örneğin, batın şartı bulunan vakfiyelerde batın tertibi üzere yapılan yeni görevli ataması için bkz. VGMA, 1112: 1/206.

60 KŞS, 218: 8.

61 KŞS, 262: 108-109.

62 KŞS, 230: 4.

63 H. 1177/ M. 1763 tarihinde gönderilen ferman ile vefat eden kişinin görevinin öncelikle evlâdına tevdi edilmesi buyrulmuştur. VGMA, 523: 8.

intikâlâtı dahî vech-i meşrûh üzere mütevellî-i vakf bulunanların ve surre ashâbı Kâdı-i Kudüs-i Şerif arzlariyla ferâğat olunub ref iktizâ eyledikde yine ber-minvâl-i meşrûh virilüb İstanbul'da sâkin ve Kudüs-i Şerife varmayub ba'zıları cihât-ı vakf ashâbının menzili yoğ iken açıktan arz-ı hâl ve sehven berât ile ahâlinin cihât ve sur-releri kimesneye kayd olunub şurût-ı merkûma ... olunmak bâbında sâkin-i belde-i tayyibe fukaraları arz-ı hâl ve vech-i meşrûh üzere emr-i 'âlişân ... ve Haremeyn-i Şerifeyn Muhasebesine ve .. Kalemine kayd olunması niyâziyle istid'â itmeleriyle ... mezkûr için zikr olunan evkâf-ı şerifelerden hayât-ı mahlûliyye vâki' oldukda evlâdlarına ve bilâ veled vâki' oldukda müstehikkine virilmek üzere mütevellî arz ve Âsitane-i Sa'âdete gelüb arzlariyla tevcih olmak bâbında ... emr-i 'âlî sâdır oldu-ğunda mahallinden vaz u der kenâr olunmakla minvâl-i meşrûh amel ve hareket ve surre ve cihât mahlûlü vâki' oldukda evlâd-ı ve evlâdı olmadığü sûrette akrabasına ve bilâ akraba vâki' oldukda müstehikkine virilmek .. mütevellî-i vakf arzı ve surre vâki' oldukda Kudüs-i Şerif kadısı arzıyla virilüb ve ferâğ ve intikâl dahi minvâl-i meşrûh üzere virilüb arz-ı hâl ile virilmek ve iş bu şurûta murâca'a olunub arzlariyla sâdır olan emr-i 'âlişân mücibince idare ve Haremeyn-i Şerifeyn Muhasebesine ve Mukâta'a Kalemine dahî kayd olunub muğâyir-i emr-i 'âlişâna bir ferd hareket itdi-rilmemek bâbında hük-m-i hümâyûn virilmek ricâsına i'lâm eylemeğin mevâhim-i hük-m ve bu fermân-ı ali sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerif-i 'âlişân yazılmak için iş bu tezkire virildü. 11 Rebiu'l-evvel 1148. ⁷⁶⁴

Yeni göreve atanan kişinin yetenekli ve yeterli olması gerekliliği belirtilmesi-ne rağmen, zaman zaman cahillerin görevlere atandıkları görülmektedir. Öyle ki, taşraya gönderilen hükümlerde bu husus dile getirilmiş, vakıf görevlerinin ehline verilmesi ısrarla istenmiştir.

"Hattı Hümâyûn yazıla ki; İftihâru'l-havass ve'l-mukarrabîn mu'temedi'l-mülûk ve's-selâtin muhtâru'l-izzu ve't-temkîn bi'l-fil Dâru's-Sa'âdeti's-Şerife Ağası olub Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı nâzırı olan Hacı Beşir Ağa -dâme 'uluvvehu- Divan-ı Hümâyûn'a arz gönderüb taht-ı nezâretlerinde olmağla Kudüs-i Şerifde vâki' Evkâfdan ve Kudüs-i Şerif mimarlığının nısfı Hacı Ahmed bin Receb ve nısfı âheri İbrahim bin Hebbetullah üzerinde olub mezbûr İbrahim bundan akdem nısf hissesin evlâdlar üzerlerlerine berat itdirmekle minvâl-i muharrer üzere mestûr ve mukay-yed olub lakin zikr olunan nısf mimarlığa mutasarrıf olan merkûm Hacı Ahmed müddet-i vefireden beru fevt olmakla cümle a'yân ve eşrâfın ittifakıyla bâ-hüccet-i şer'iyye Nureddin Halife mutasarrıf olub sadâkat ve istikâmet üzere umûrun ru'yet idegelüb mezbûr İbrahim nâ-ehl olduğundan başka ihaneti dahi zahir iken bazı mütegalibeye iştirâken hissesine bir mikdar bir müddet mutasarrıf ve birkaç seneden

*beru gayb olduğundan müstakil ve mezbûr Nureddin hizmet-i lâzimesin ru'yet idüb kusuru yoğiken merkûm İbrahim iki nefer evlâdları Abdulvehhab ve Sadık namân kimesneler ... berat itdirmesi mücib-i özr olub başkaca fi'l-asl pâresi ... mecnûn ve sağır ve nâ-ehl ve hevâ ve heveslerin olub umûr-ı mimarlığa ... istiğdâd ve istihkâklar dahi olmamağın üzerlerinde olan nısf hisse ref'lerinden ve nısf hisse mukaddemâ fevt olan merkûm Ahmed mahlûlünden bâ-hüccet-i şer'iyye mutasarrıfı olan hidmetinde mevr ve sa'î ve cümle abalı ... Nureddin Halîfeye tevcih buyurulmak bâbında a'yân ve eşrâf ve abalının iltimaslarıyla hâlâ Kudüs-i Şerîf kadısı Bekrizâde Mehmed Efendi ve mütevellî-i vakf arz itmeleriyle mücibince zikir olunan mimarlığın nısfı olan İbrahim reflerinden ve nısfı dahi Hacı Ahmed bin Receb mahlûlünden Nureddin Halîfeye tevcih ve inâyet buyurulmak ricâsına i'lâm itmeğın mücibince tevcih olunmak bâbında fermân-ı 'âli sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere berât-ı 'âlîşân virilmek için işbu tezkire virildi.*⁶⁵

Öte yandan, bazılarının ehil olmadıkları halde memleket tekâlifinden muaf tutulmak için bu göreve atanmak istedikleri belirtilmiştir. Özellikle, 19. yüzyılın ilk yarısında bu tür değerlendirmelere sıkça rastlanılmaktadır.⁶⁶

Vakıf görevlilerinin tevcihinde takip edilen resmi işlemlere değinilecek olursa, öncelikle bazı vakıflarda mütevellî arz ve tezkeresi ile kadıya başvurulmakta, kadı tarafından verilen arz ya da i'lâm ile İstanbul'da divan kalemlerinden Ruus tezkeresi çıkarıldıktan sonra berat alınmaktadır. Bazı kayıtlarda ise, *Kadı'nın arz-ı mucibince, Şeyhülislam'ın işareti* veya *Anadolu Kazaskeri'nin i'lâmı* ile de berat alındığı görülmüştür. Örneğın vefat eden Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin nezâretinde olan çeşitli şehirlerde bulunan hayratlarındaki mevcut görevlilerin mütevellî arzı olmadıkça ve nâzır (şeyhülislam) işareti olmadıkça görevlilerin değıştırilmemesi hükme bağlanmıştır:

“Şeyhülislam -melikül'-azizül'-allâm- Hazretlerinin nezâretlerinde olub, sâbık şeyhülislam -merhûm ve mağfurun leh- Feyzullah Efendi'nin Haremeyn-i Muhteremeyn ve Kudüs-i Şerîf ve Şâm-ı Şerîf ve İstanbul'da ve Erzurum'da olan hayrâtlarının cihât-ı mahlûl olub, ... ferâğı iktizâ itmedikde Evkâf-ı mezbûrede mütevellî olanların arzı olmadıkça tevcih ve der-kenar olunmamak bâbında fermân-ı 'âli ... ve mahalline kayd olunmağın inâyetleri ricâsıyla vakf-ı mezbûr mütevellisi fazîletlü es-Seyyid Murtaza Efendi Hazretleri arzı ve hâlen ve bi'l-fi'il nâzır-ı vakf hazretleri işaret-i 'âlîyye buyurmaları işaretleri mücibince kaydına şerh virilmek için Haremeyn Muhasebesine kayd ve Anadolu Muhasebesine ilm u haber virilmek bâbında fi

65 VGMA, 814: 89.

66 Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir*, s. 128.

2 Zi'l-hicce sene 1162 fermân-ı 'âli sadır olmağın vech-i meşrûh üzere şerh virilmiştir fermân devletlü sultanımındır. Fi 11 Cemaziye'l-evvel sene 1163."⁶⁷

Bunların dışında alınan bir hüccet veya mürasele ile görevlilerin tayin olundukları görülmektedir. Hatta Kudüs gibi taşra vilayetlerinde bu hususun yaygın olduğu ve ancak berat yenileme veya ihtilafın çözümü için İstanbul'a müracaat yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁸ Zira birçok vakıf görevlisinin *kadı inayeti* veya *baba dede beratıyla* (beratı yenilenmeden) görevini sürdürdüğü görülmektedir. Örneğin, Haseki Sultan Vakfı'nın kitâbet vazifesinin yeni atanan görevliye babalarından intikal edildiği şöyle kaydedilmiştir: "...*Bâbü's-Sa'âdet's-Şerîfem Ağası nezâretinde olan Evkâfdan Kudüs-i Şerîfde vâki' müteveffîye Haseki Sultan -tâbet serâhâ- Evkâfının kitâbet ciheti yevmi beş para vazîfe ile nısf hissesine es-Seyyid Mustafa ve es-Seyyid Ahmed babalarından intikal ile bâ-berat-ı şerîf-i 'âlişân mutasarrıflar olup nısf kitâbet hıdmeti kemâl-i sadâkat ve istikâmet üzre idâre...*"⁶⁹ Başka bir örnekte ise vâkıfın şartı gereği babadan dededen berat ile sahip olunan su taşıyıcılık görevinin aynı aile üzerinde olduğu şu şekilde kaydedilmiştir: "...*ashâb-ı hayrâtdan müteveffâ ile el-Hâc Ahmed Mezîd medîne-i mezbûrede mutasarrıf olduğu mülk menziline tasarruf ve süknâsını tescil-i şer'î ve teslîm ile almak birle vakf ve şart ve ta'yîn eylediği vakfiye-i ma'mûlun-bihâsında mukayyed ve berât-ı şerîfemle saka olan evlâd-ı Hicâzî hıdmetleri mukabelesinde yedlerinde olan hucec-i şer'iyye ve senedât mücebince müddet-i vâfireden berü eben-an-ced zabt idegelmişler iken...*"⁷⁰ Genellikle görevli beratları Anadolu Muhasebesi'ne ve Hurûfât defterleri olarak anılan ve berat özetlerinin yer aldığı Askerî Rûznâmçe'ye kayıtlı olanlar, askerî beratı ile tevcih edilmektedir. Kudüs özelinde uygulamada yaşanan sıkıntılar nedeni ile görevli atamalarında dikkat edilmesi gereken hususların sık sık vurgulandığı pek çok hüküm yer almıştır. Örneğin:

"Haremeyn-i Muhteremeyn Evkâfi Nâzırı Beşir Ağa Divân-ı Hümâyûna arz gönderip taht-ı nezâretlerinde olmakla Kudüs-i Şerîfte vâki' Mescid-i Aksâ ve Sabratullah-ı Müşerrefe ve Hz. Halilurrahman Evkâfi Celîlelerinden olmak üzere mütegalibe ve hayâbireden bazı kimesneler birer ber-takrip ile askerî ve divan berâtlarıyla hilâf-ı

67 VGMA, 814/ 103; 1110: 131/81.

68 "*Hüccet-i şer'iyye mücibince*" yapılan atamalar için bkz. VGMA, 1107: 2/7; 2/243; 1119: 110/43; 1109: 6/26; "*berî olmakla görevlinin istenemesi üzerine bâ takrir*" yapılan atama için bkz. VGMA, 1108: 1/16. Dikkat çeken bir örnekte ise görevli "*bâ hüccet mutasarrıf iken [görevi] kapulanmağla refinden*" başka bir kişi atanmıştır. VGMA, 1142: 84/20.

69 BOA, ADVNS.AHK.ŞM (3): 66/3.

70 BOA, ADVNS.AHK.ŞM. (2): 50/1.

şart-ı vâkıfa muğayir-i kânûn-ı muhdes vazîfe ihdâs idüp bu vecible vakf-ı şerîfe gadr-i külli ve vakfın ibtâlîne bâis ve bâdi olmalarıyla taht-ı nezâretlerinde olan Evkâfian vezâif ve galleye mutasarrif olanların askerî ve divan beratlarıyla mademki arzlarıyla Haremeyn-i Şerîfeyn muhasebesinden muhrec tezkire mücibince maliye tarafından berât-ı şerîf-i ‘âlîşân olmadıkça askerî ve divan beratıyla ve âber tarîk ile kimesneye vazîfe virülmeyüp talep idenler men’ ve def itdirülüp mütevellî-i vakf muhdes vazîfe talebiyle rencide ve ta‘ciz itdirilmemek bâbında bundan akdem mu‘te‘addid evâmîr-i ‘aliyye sâdir olduğu Haremeyn-i şerîfeyn muhasebesine mestûr ve mukayyed olub şurûtundan olduğu der-kenar olunduktan derkenarı ve şurût-ı vâkıfî mücibince amel ve hareket itdirilüp şerefyafî-i sudûr olan emr-i ‘âli ta‘yîn ve icrâ ve hilâf-ı bir fertten def ve hareket itdirilmemek bâbında hükm-i hümayûn i‘tâ buyurulmak ricâsına i‘lâm itmeğin mücibince hükm deyû fermân-ı ‘âli sâdir olmakla vech-i meşrûh üzere emr-i ‘âlîşân yazılmak için iş bu tezkire virildi. Fi 7 Rebi’ül-evvel sene 1175.⁷¹

Arz yapma yetkisine sahip idareciler ise, kadı, nâib ve mütevellidir. Nezâretleri bir makama meşrûta olan vakıflarda ise nâzır (sadrâzam, şeyhülislam, babû’s-saâde ağası, dâru’s-saâde ağası gibi) tarafından arz yapılmıştır. Kudüs’te Mescid-i Aksâ, Sahratullah-ı Müşerrefe, Ribât-ı Mansûrî, Hz. Halilürrahman gibi büyük kamusal vakıfların nezâreti darüssa‘ade ağaları tarafından yürütülmüştür. Söz konusu vakıflara ilişkin yaşanan sıkıntılar vakıfların nâzır darüssa‘ade ağası arzıyla Südde-i Sa‘âdete bildirilmiştir. Ahkâmlarda ise nâzır arzlari ile bildirilen sorunların çözümü hükmüne bağlanmıştır. Bu durum hükümlerde; “...İftihârü’l-havâs ve’l-mukarrebîn mu‘temedü’l-mülûk ve’s-salâtîn muhtârü’l-izzî ve’t-temkîn bi’l-fi’il Dârü’s-sâ‘âdeti’ş-şerîfe Ağası olub hâlâ haremeyn-i şerîfeyn Evkâfî Nâzırî olan Beşir Ağa -dâme uluvvehû- Divân-ı Hümayûna arz gönderüb taht-ı nezâretlerinde olan Kudüs-i Şerîfde vâki‘ Mescid-i Aksâ ve Sahratullahül-Müşerrefe Evkâf-ı Şerîfleri...” şeklinde belirtilmiştir.

Kudüs Hurûfât defterleri’nde görevli atamaları genellikle kadı arzıyla ve bazen de nâîbin arzı ile yapılırken,⁷² zaman zaman da mütevellî ve nâzır dışındaki görevlilerin, mütevellinin arzı üzerine beratla yapıldığı tespit edilmiştir.⁷³ Cemâziyelevvel 1163/ Nisan 1750 tarihli bir hükümde ise, nezâreti Şeyhülislama

71 VGMA, 814. Çok daha erken tarihli (H. 1120/ M. 1708-1709) benzer hükümleri içerir başka bir tezkere örneği için bkz. VGMA, 321: 273/2. H. 1163/ M. 1751 tarihli bir diğer hükümde yine benzer hususlar dile getirilmiştir. Bkz. VGMA, 229; 814/106-1.

72 Örn. bkz. VGMA, 551: 99/47-48; 552: 37/9; 552: 37/15.

73 Örn. bkz. VGMA, 1111: 54/56.

şart kılınan vakıflarda müteveli arzu olmadan atama yapılmaması şu şekilde hükme bağlanmıştır. "... Şeyhülislam melikü'l-azizu'l-allâm hazretlerinin nezâretlerinde olub, sâbık şeyhülislam merhûm ve mağfûrun leh Feyzullah Efendi'nin Haremeyn-i Muhteremeyn ve Kudüs-i Şerif ve Şâm-ı Şerif ve İstanbul'da ve Erzurum'da olan hayrâtlarının cihât-ı mahlûl olub, ferâğı iktizâ itmedikde Evkâf-ı mezbûrede müteveli olanların arzı olmadıkça tevcih ve der-kenar olunmamak bâbında fermân-ı âli ve mahalline kayd olunmağın..."⁷⁴ Öte yandan, Kudüs-i Şerif'te "Medrese-i Elhamr Vakfi"na yapılan atamalar şeyhülislam işareti ile yapılmıştır.⁷⁵

Osmanlı toplumsal tarihi bakımından kayıtlarda dikkat çeken bir diğer nokta ise, kadı/nâib/müteveli/nâzır tarafından yapılan tayin tekliflerinin gerekçesidir. Bu teklifler temelde iki esasa dayanmaktadır:⁷⁶

1. **İlk ve Yeni Tayin:** Bir zaruret dolayısıyla böyle bir görev ve kişiye ihtiyaç duyulması nedeniyle yapılan atamalar olarak "müceddeden" (yeniden), *tecdîd* (yenilenme) deyimleriyle belirtilmiştir. Bazen görevli kişi görevini sebepsiz olarak terk ederse, yeni yapılan tayin de *müceddeden* olmaktadır. Bazı durumlarda da *berât-ı zâyi'* olmakla *mücedded'*⁷⁷ veya *bî berât* olmakla *müceddeden berât inayet*⁷⁸ ifadeleri ile belirtilen gerekçelerle görev beratı yenilenmiştir.
2. Yahud da o yer, herhangi bir sebeple boşalmış, yani "mahlûl" olmuştur. Mahlûller, eğer bu genel ifade kullanılmamışsa, şu sebeplerden dolayıdır:
  - a. **Ölüm sebebiyle boşalma:** Müslümanlar için "fevt", gayri Müslimler için ise "mürd" deyimini ile ifade edilmiştir.
  - b. **Görevden alınma, azil:** "ref'".
  - c. **Görevi bırakma, terk etme:** "terk", "keff-i yed" veya "kasr-ı yed".
  - d. **Görevi bir başkası lehine olarak bırakma:** "ferâğ"

kelimeleri ile ifade edilmiştir.

1703-1831 tarihleri arasında Kudüs kenti vakıf görevlileriyle ilgili 673 görev değişiminden 340'ı (%50,52) ölüm neticesinde ve 88'i (%13,08) ise görevlinin hala hayatta iken görevinin başkasına intikali ile neticelenmiştir. Görevlilerin

74 VGMA, 814: 103.

75 VGMA, 1110: 131/73.

76 Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler* (Anadolu), (Ankara: VGM. Yay., 1990), s. 10-11.

77 Örn. bkz. VGMA, 1107: 2/57.

78 Örn. bkz. VGMA, 1107: 2/293, 320.

%51'lik bir bölümünde yaklaşık hayat boyu görev yaptığı anlaşılır ki Osmanlı'daki ömür boyu (*kayd-ı hayat*) görev anlayışını doğrulamaktadır. Bu durumda, Kudüs'teki vakıfların çoğunluğunun zürri oluşunun da payı büyüktür. Ölüm hariçindeki görev değişimleri ise, genellikle hüsn-i rıza ile başkasına ferağ ve kasr-ı yed (bilhassa ihtiyar olması durumunda) terk ve ref' şeklinde olmuştur. Bunu beratın yenilenmesi ve yanma, kaybolma vs. nedenlerle beratların zayı' olması gerekçesiyle yenilenmesi takip etmiştir. Ayrıca, sebep belirtilmeden görevin “*mablûl*” (boş) kalması nedeniyle de 32 atama yapıldığı görülmüştür.⁷⁹

Tablo 1: Kudüs Kenti Hurûfât defterleri Kayıtlarında Yer Alan Görev Değişikliği Sebepleri

Sıra No	Görevden Alınma Sebebi	Kayıt Adedi
1	<i>Fevt mablûlünden</i>	340
2	<i>Mücedded/ Tecdîd</i>	55
3	<i>Mablûlünden</i>	32
4	Ferağından	54
5	Arz u hâl itmekle	1
6	<i>Bâ-berât</i>	3
7	<i>Bâ-berât-ı 'atîk/ Berât-ı atîk mücebince</i>	2
8	<i>Bâ-hüccet/ Hücceti mücibince</i>	4
9	<i>Bâ-takrîr/ Ber-müceb-i takrîr</i>	2
10	Batın tertibi	1
11	<i>Berâti zâyi'</i>	28
12	<i>Bilâ-veled diğèrinin rızasıyla</i>	1
13	<i>Bilâ-veled fevt mablûlünden</i>	15
14	<i>Bî-berat/ bilâ-berat/ beratı olmamakla</i>	37
15	<i>Firar itmekle ref'inden</i>	4
16	<i>Ref'inden</i>	10
17	Kasr-ı yed	20

79 Bkz. Tablo 1; “Memiş, Osmanlı Taşra”, s. 228.

18	Rızasıyla kasr-ı yed	7
19	Gadr itmekle ref'inden	5
20	İbkâ	5
21	İhtiyaç	1
22	Lazım olmakla	6
23	Şart-ı vâkıf	1
24	Kadı arzıyla	1
25	Müteveli tezkiresi	1
26	Yedindeki ferman gereği	1
27	Yokluğundan	1
28	Sebep belirtilmeyen	33
Toplam		673

Görevli tevcih, azil ve görev sürelerine dair “*Kudüs-i Şerif'teki mülk-i Salâhaddin Timarhânesi Vakfı*” tevliyet görevine ilişkin hüküm görevin yıllar içerisinde verildiği kişilere, ellerindeki hisse ve akçelere dair bilgileri sunması bakımından önemlidir.⁸⁰

Vakıf görevlileri atandıkları görevlerde ömürlerinin sonuna kadar hizmet ederlerdi. Ancak, halkın şikâyeti üzerine ehil olmayan,⁸¹ usulsüz olarak göreve gelen,⁸² görevde iken usulsüzlük yapan,⁸³ görevlerini ihmal edip, hakkıyla yapmayan⁸⁴ ve

80 Bkz. BOA, ADVNS.AHK.ŞM (3): 139/1.

81 Bkz. Kudüs Mahkemesi Şâfi' kitâbeti ehil olmamakla ref'inden yeni bir kişiye tevcih edilmiştir. VGMA, 1128: 68/32; VGMA, 814: 89.

82 “...taraf-ı âberden vechen min'e'l-vücûh (hiçbir şekilde) dahl ve ta'arruz olunmak icâb itmez iken Kudüs-i Şerif sâkinlerinden Seyyid Ali Cârullah nâm kimesne hileye sâlik (hile yaparak) ve günâ gun tezvîrat (karartma) ile bundan esbak tevliyet-i merkûmu mezbûrünün üzerlerinden ref' idirmek sevdiastıyla da vâya tasaddî (karşı çıkmak) ve mahalline havâle olundukta Harem-i Şerif şeyhleri ve sâirlerinden istîfsâr ve ... olunub sâdâd-ı merkûmdan tevliyet-i mezbûre kadîmu'l-eyyâmından eben-an-ceddin mutasarrıflar olub umûr-ı tevliyet-i ru'yete (muktedir) ve ... Ali Cârullahın bu misillü hile ve tezvîrat âdet-i müstemirresi (süreklî adeti) olub kat'a tevliyet-i mezkûrede alâka ve medhâli olmamağın .. ve merkûmünün ... tâ'ciz olduğun cümleinin ibbârıyla hâla Kudüs-i Şerif kadısı Ahmed Efendi i'lâm itmekle...” (VGMA, 814: 49/2). Aynı konuya ilişkin diğer hükümler için bkz. VGMA, 814: 70; 814: 49/1.

83 Örn. bkz. BOA, ADVNS.AHK.ŞM (1): 150/3; (5): 54/3.

84 Örn. bkz. BOA, ADVNS.AHK.ŞM (2): 154/2.

suç işleyen vakıf görevlilerinin yapılan tahkikat sonunda, şayet iddialar doğruysa işlerine son verilir. Buna ilaveten görevlerinden kendi rızalarıyla çekilebilirlerdi.

Ferağ ve intikallerle olan görev değişiminde, öncelikle kişinin kendi rızasıyla yapılan *kasr-ı yed*lerin önemli bir kısmında görevlilerin yaşlı (*pîr*) olması ve görevini ifa edecek gücü kendisinde bulamaması sebebiyle çocuklarına veya başkalarına ferağ eder.⁸⁵ Yine görevini diyâr-ı âhara gitme, askere (sefere) gitme, ehil olmama veya bedenî rahatsızlık ve sakatlıklardan ötürü görevinden alınma (ref⁶) söz konusudur. Aşağıda yer verilen örnekte ise, vakıf görevlisinin görevini yapmaya devam ettiği bir durumda gıyabında karar alınarak görevi kendi oğulları üzerine tevdi ettiren Abdulvehhab Efendi zorbalık ve hata etmiş olduğu anlaşılmış ve görevden el çektirilmiştir. Durumun anlaşılması üzerine ise görev esas sahibine tevdi edilmiştir:

“İftihârül-havâss ve’l-mukarrabîn mu’temedi’l-mülûk ve’s-selâtin muhtârul-‘izzu ve’t-temkîn bi’l-fi’il Dâru’s-Sa’âdeti Ş-Şerîfe Ağası olub Haremeyn-i Şerîfeyn Evkâfî nâzırı olan Hacı Beşir Ağa -dâme ‘uluvvuhû- Dîvan-ı Hümâyûn’a arz gönderüb taht-ı nezâretlerinde olmağla Kudüs-i Şerîfde vâki’ Mescid-i Aksâ ve Sahratullah-ı Müşerrefe Evkâfından yemî 10 Osmanî eş-Şeyh Mehmed Dahne Evkâfına beş Osmanî ile Sahratullah-ı Müşerrefe imâmeti Abdülkadir Efendi üzerinde iken gıyabında hilâf-ı vâki’ ferâğından olmak üzere ahâli-i Kudüs’den Abdulvehhab nâm kimesne imâmet-i mezkûr evlatları üstüne berât itdürüb gadr ve kusur eylediğinden ref’inden kemakân merhûm Abdülkadir Efendiye ibkâ ve tevdi olunub...”⁸⁶

Vakıf görevlilerinden mütevellilerin vakıf gelirlerini kendi nefisleri için harcamaları sonucunda da görevden alındıkları görülmektedir. Örn. “*Kubbetü’s-Sahrâ ve Halilurrahman Evkâfları mütevellisi vakıf kurâlarının 1184 senesine mahsûben zimmetine 2750 kuruş; 1185 senesine mahsûben ... tevliyet-i mezbûru zabt ve taşîr eyleyen Mirmiran İbrahim Paşa zimmetine kezâ 2.750 kuruş geçirmesiyle...*” söz konusu meblağların tahsili için hüküm verilmiştir.⁸⁷ Bir başka uygulamada: “... *hatt-ı hümâyûn ile vakf-ı şerîfin sadâkat üzere hizmet etmek şartı ile mütevellisi olan Ali Ağa 14 seneden beri mütevellisi olub küll-i imareti işletmeyüb ve mu’tad olub fukarâyâ nafakaları virilmedikden gayri suyollarını dahî ta’mir itdirmeyüb umûr-ı vakfın mücidd-u sâ’yi olduğundan vakf-ı şerîfi zarar olmağla ref’ olunub sülehâdan el-Hac Mehmed Ağa vakfı şerîfe sadâkat üzere hidmet ve vakfın müsâid olduğu*

85 Örn. bkz. VGMA, 814: 90; 815: 16.

86 VGMA, 814: 93.

87 VGMA, 815: 82.

mertebe vakfı tâmir idüb imareti işletmek ve fukarâya nafakalarını virmek şartıyla tevcih olub...” şeklinde hükme bağlanmıştır.⁸⁸ Görevlilerin birbirleriyle mücadeleleri ve birbirlerine zorbalık yapmaları sebebiyle, görevden alınma hadiselerine de rastlanılmaktadır.⁸⁹ Ayrıca evlâd-ı vâkıf olanların evlattan olup olmadıklarının tespitinin de “*ehl-i vukûfa*” yani o şehrin (Kudüs) sakinlerinden “*bî-garez kimesnelere*” danışılmak suretiyle veya “*a’yân ve eşrâf ve ahalinin iltimaslarıyla*” yapıldığı bilinmektedir.⁹⁰

Defterlerde görülen “*bâ-berât*” ibaresi ise adı geçen görevlinin padişahın berat aldığı ve bu beratı Rûznâmçe’ye kaydettirdiğini göstermektedir. Öte yandan, bazı kayıtlarda görevli atamaları kadıdan alınan bir hüccetle fakat “*bilâ-berât mutasarraf*” (beratsız) kaydıyla yapılmakta idi. Bu fiili durumlarda mahallî kadıdaki kayıtlar geçerlidir.⁹¹ Özellikle İstanbul’a uzak yerlerde sistemin bu şekilde işlediği ve hatta adları kadıya dahi ulaşmayan bir yönetici zümreden bahsedilmektedir. Kudüs’e ilişkin incelenen kayıtlarda da vakıflarda görevlilerin pek çoğunun beratsız olarak görev yaptığı tespit edilmiştir.⁹² Ayrıca padişahlar değiştiğinde tüm memurların beratları yenilenirdi.⁹³ Ancak bu durumun Kudüs Hurûfât defterleri’nde pek de göz önüne alınmadığı ve nadiren de olsa “*ibkâ*”⁹⁴ kaydı ile kişilerin görevlerine devam ettiklerine işaret edildiği tespit edilmiştir.

88 VGMA, 318: 119.

89 Örn. bkz: BOA, ADVNS.AHK.ŞM (1): 44/2, 155/1, 174/3, 191/3, 232/1, (2) 50/1, 173/4, 180/2, 183/4, 184/4, (3): 68/2, 76/2, 102/3, 115/4, 121/4, (4): 29/4, 128/2, 135/2, (5): 19/1.

90 VGMA, 814: 89. Ayrıca, vakfiyede belirtilmemiş olması durumunda vakıf çalışanları ve mütevellisi, belli bir mahalleye ya da örneğin menzilci gibi kentin geneline hizmet verecek başka görevliler, kethüdâ veya vergi memurları gibi görevliler kentin önde gelenlerinin müdahalesi ve oybirliği ile seçilerek (ihtiyar) atanıyordu. İki kişi aynı makam için rekabete girdiğinde, seçilmiş (muhtar) ve a’yânın onayını almış olmak makamın kime verileceğinde önemli bir rol oynuyordu. İhtilafli durumlarda müdahale talebiyle karşılaşıldığında payitaht yerel kararı kabul ediyordu: “[A] *yân-ı şehri kangısından rıza’ ve şükran üzere ise*” görev onda kalıyordu. Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki ‘A’yân”, s. 109-110.

91 Baykara, *Osmanlı Taşra*, s. 6.

92 Bkz. Tablo 1.

93 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı (1300: 1600)* (İstanbul: YKY 2005,) s. 64; Abdülkadir Özcan (ed.), *Anonim Osmanlı Tarihi (1688–1704)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), s. 108-114.

94 Arapça’da *bâki*, *devamlı*, *sürekli kılma* manasına gelen *ibkâ* kelimesi sözlükte, *bir memuru azl itmeyüb memuriyetini tasdik veya azli akabinde memuriyetine iade etme* şeklinde kaydedilmiştir. Şemseddin Sâmî, *Kâmüsul-âllâm*, (İstanbul: Mihrân, 1889-98), s. 66. Kayıtlarda ise kişilerin var olan görevlerine devam ettikleri, yani atamaların aynı kişiler üzerinde kaldığına işaret

Netice itibariyle Kudüs vakıflarında da vakıf görevlilerinin vakfiye şartlarıyla başlayan, hayat boyu süren ve genellikle babadan oğla geçen bir görev anlayışı vardı.

3. Görevli Sayısı ve Kent Nüfusu

Vakıf kurumunun fonksiyonlarının icrasında, vakıf görevlilerinin sahip olduğu niteliklerin yanı sıra, görevli sayısının da aynı derecede önem taşıdığı belirtilmelidir. Osmanlı toplumunda, askerî zümre içerisinde yer alan bu görevlilerin, sayı itibariyle oldukça fazla olduğu bilinmektedir. Buna rağmen, Kudüs şehri veya Osmanlı genelinde vakıf görevlilerinin doğrudan sayımı veya tespiti mümkün olmamıştır.⁹⁵ Belirtilen olumsuzluklara rağmen, vakıflarda görevli sayısı ve bu sayının oluşum ve zamanla değişiminde nelerin etkili olduğu konusu üzerinde durulması gereken hususlardır. Ayrıca müessese ve meslek farklılıklarına göre görevli sayısının dağılımının nasıl olduğu da yine bilinmesi gereken konulardandır.

Vakıf görevli sayısı ile ilgili olarak vakfiyeler, evkaf defterleri, vakıf muhasebe defterleri ve zaman zaman az rastlanan sicil kayıtları önemli kaynaklardır. Vakıf görevli sayısının tespit ve tayininde ise, ilk ve en önemli etken vâkıflardır. Çünkü görevli sayılarının tamamı vakfiye şartlarında, vâkıflar tarafından ayrı ayrı zikredilir. Ancak belirtilen bu sayı vakfiyenin kuruluş tarihi için geçerli olup, Kudüs'ün pek çok zürri (ehli/aile) vakıf örneğinde zamanla vakıf görevlerinin vakıf evlatları arasında paylaşıldığı görülür.⁹⁶ Kayıtlarda evlatlar arasında paylaşılmadığı bazı durumlarda da karındaş ya da karındaş oğulları, amcaoğulları gibi yine aile içinde paylaşıldığını gösterir çokça örnek de mevcuttur. Örneğin, bir atama kaydında: “*Kudüs-i Şerîfde vâki‘ Geylâniyye Medresesinde yevmî bir pâre ile kâtib ve yevmî bir*

---

etmektedir.

95 Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir*, s. 131.

96 Örneğin 1107 numaralı Hurûfât defterinde yer alan pek çok kayıta vakıf görevlerinin evlatlar arasında paylaşıldığı görülmüştür. Bu görevler arasında belirgin bir ayırım olmaksızın her tür meslek grubunda hisseli görevlendirmelere rastlamak mümkündür. Meşihat (1107: 2/19; 65); nısf tevliyet, nısf nezâret (1107: 2/20); kitâbet (1107: 2/23); kâri-i hadîs, kâri-i mâ teyessera (1107: 2/104); mütevellî, nâzır (1107: 2/161); şeyh, nâzır (1107: 2/172); aşırhân, cüzhân (1107: 2/179) gibi görevler bu örnekler arasındadır. Sayıları çoğaltılabilecek bu örnekler de göstermektedir ki hisseli görevler kişilere askerî zümreye dâhil olmanın araçları olmaları bakımından önemsenmiştir. Çoğu cüz’î gelir getiren hisseli mülkiyetler, sağladığı toplumsal saygınlığın yanı sıra Osmanlı yönetimi nezdinde de vergiden muaf askerî zümreye geçişin aracı olmaları bakımından tercih edilmiş olmalıdır.

pâre ile müsebbih ve yine Fârisiyye Medresesinde yevmî 3 akçe ile meşârik ve yine ... Dâvudda bir pâre ile kâri' ve bir bâb hâne ile Câmi-i ... (Meğâribe) Receb ve Şaban ve Ramazan-ı Şerifde kâri-i hadîs ve Kur'an ve ... meşrûta diğer haneye ve Fârisiyye Medresesinde ... ile şeyh ve kâ'immakâm-ı mütevellî ve kâtib Şeyh Feyzullah fevt karındaşı Şeyh Halile inâyet."⁹⁷ denilmek suretiyle vefat eden görevlinin yerine kardeşi atanmıştır. Yeni atanan görevlilerde başvuru bu uygulamada belirleyici olan merkezi yönetimin gönderdiği hükümler olmuştur. Zira yukarıda da ilgili hükümlere referansla açıkça belirtildiği üzere, vefat eden kişinin yerine oğlu, oğlu olmadığı durumlarda karındaşı, emmizâdesi ve diğer aile yakınlarının öncelikle atanmaları hükme bağlanmıştı. Bazı durumlarda ise hisseli vakıf görevi sahibinin ölümü üzerine mevcut hisseleri yine yakınlık derecesine göre yeni görevliye intikal etmekte idi. Örneğin, Hz. Musa, Yunus ve Lut Evkâflarında sümün (1/8) meşihat, nısf (1/2) nezâret ve rub' (1/4) tevliyet hisseleri sahibi görevlinin vefatı üzerine bu görevler hisseli bir şekilde karındaşı oğlu Şeyh İsmail bin Yunus'a intikal ettirilmiştir.⁹⁸ Başka bir örnekte ise, Sadakât-i Hükmiyye Vakfı'nda "3 akçe ile meşârik, 3 akçe ile kâtib, 3 akçe ile meşdebe, 2 akçe ile nezâret, 1 akçe ile mürettib-i Cum'a" görevlerini yerine getiren görevlinin kendi rızası ile görevini bırakması üzerine yerine Şeyh Ahmed bin Mustafa Cebeş isimli kişi aynı ücretler üzere göreve atanmıştır.⁹⁹

Kudüs'te kurulan hayrî vakıflarda da durum pek farklı değildir. Zira vakfiyelerde şart kılınan görevli sayılarının zamanla ciddi rakamlara ulaştığı görülmektedir. Örneğin, Haseki Sultan'ın H. 964/ M. 1557 tarihli vakfiyesinde görevli sayısı 46 olarak belirtilmiştir.¹⁰⁰ Yine Haseki Sultan Vakfı'na ait H. 1154/ M. 1741 tarihli muhasebe defterinde görevli sayısı 369'dur.¹⁰¹ Kudüs kenti bağlamın-

97 VGMA, 1091: 77/3. Diğer bazı örnekler için ayrıca bkz. 1107: 2/163; 176; 193; 195; 197; 201; 218.

98 VGMA, 1138: 87/2.

99 VGMA, 1109: 6/100.

100 VGMA, 608-2: 235/ 178.

101 VGMA, 524: 2-29. Örneğin orijinal vakfiyede Kur'an-ı Kerim okuyucular yer almamasına rağmen 16. yüzyılın sonunda imareten yararlananların listesine eklenmişlerdir. Bkz. TSAD 7301: 1. Çalışma kapsamına giren dönemde ise bu sayı daha da genişlemiştir. "An Cemâ'at-i Eczâhânân-ı merhûm ve mağfurûn leh Sultan Süleyman Han der karye-i Hamam", "An Cemâ'at-i Eczâhânân-ı Câmi-i Ahmar Ömerî der Şâm-ı Şerif", "An Cemâ'at-i Eczâhân der Vakfi Ömer", "An Cemâ'at-i Eczâhân der Makâm-ı Hazreti Dâvud en-Nebî Aleyhisselam" başlıkları altında çok sayıda görevli kaydedilmiştir. VGMA, 523: 23-38. Vakfiyede belirtilmeyen bu görevler de sonradan ihdâs edilmiş olma ihtimalini akla getirmektedir.

da Haseki Sultan Vakfı örneğinde olduğu gibi önemli ölçüde satın alma gücüne sahip büyük ve etkili bölgesel ekonomik kurumlar olan merkezi olarak kontrol edilen imparatorluk vakıfları, altyapının yatırılması ve sürdürülmesi, istihdam yaratılması, yoksullukla mücadele ve devlet finansmanının desteklenmesi gibi çeşitli devlet politikalarının izlenmesinde güçlü araçlar olmuştur.¹⁰²

Görevli sayısını etkileyen ikinci unsur, devletin vâkıflar kadar olmamakla beraber, hatiplik gibi görevlilerin sayılarını sınırlandırması veya yeni görevli ihdası şekliyledir. Örneğin Demirel, Sivas Şer'îye Sicillerinden bir belgeye referansla padişah izniyle görev yapan hatiplerin aynı camide 1 kişiden fazla görev almasının yasaklandığını kaydetmiştir.¹⁰³

Görevli sayısını etkileyen üçüncü husus, ilk görevlinin ölümü sonrasında onun yerine geçen evlatların, görevi birden fazla hisseli olarak paylaşmalarıdır. Hâlihazırda hisseli olan görevler yeniden hisselenirilmek suretiyle daha fazla evlat *eli beratlı* bir konuma gelmekte idi. Bu durum da vakfın görevli sayısının artmasına sebep olmaktadır. Örneğin aşağıda atama kaydına yer verilen Hz. Davud Zâviyesi şeyhlik, tevliyet ve nezâret görevi on üç hisseye bölünmüştür:

“Kudüs-i Şerîfde Hz. Davud Aleyhi’s-selâm Zâviyesinde bâ-mu’ayyene ile meşihat-i şerîfe ve tevliyet-i evkâf –ı münîfe ve nezâretinin mutasarrıfı olan Seyyid Şeyh Muhammed ed-Dâvûdi bundan akdem fevt olup yerine müteveffâ-yı mezbûrun emmîzâdeleri olup ve hidmet-i şerîfeler 13 sehîm itibar olunarak sihâm-ı mezkûrdan iki sehîmi Dervîş ve Ahmed ve Osman ve Halil ve Muhammed Taha ve Şakir ebnâ-yı Süleyman Tahâya ve bir sehîmi Muhammed ve Araka ve Ahmed ebnâ-yı Ali Araka ve bir sehîmi Abdulvehhab bin Salihe ve bir sehîmi İbrahim bin Mustafâya ve bir sehîmi Abdülcelil ve Hüseyin ve Abdülkadir ebnâ-yı Abdülhayâ ve iki sehîmi Muhammed bin Ahmed Fethullaha ve bir sehîmi Muhammed ve Ahmed ibney Yahyaya ve bir sehîmi Yusuf ve Ahmed ibney Vefâya ve nısf sehîmi Ebu Bekir ve Osman ve Davud ve Abdurrahman ebnâ-yı Abdullah bin Halil’e ve nısf sehîmi Ebu Bekir ve Osman ve

Öte yandan burada zikredilen Şam’da bulunan Câmi-i Şerif 965/ 1557-8 tarihli bir kayıta “*hudemâ-i ‘imâret-i ‘âmire ‘an gurre-i Receb ila gâye-i Zi’l-Hicce 965 ma’a mevâcibât-ı eczâbânân ve hudemâ-i câmi-i şerîf der Şam*” şeklinde kaydedilmiştir. Yine 16. yüzyıl sonuna ait H. 990/ M. 1582-3 tarihli bir defter kaydında cami “*Abmar*” ismi ile kaydedilmiştir. Ancak bu kayıta yalnızca maaş aldıkları kaydedilmiştir. Amy Singer, “The Privileged Poor of Ottoman Jerusalem,” *Pauvreté et Richesse dans le monde Musulman Méditerranéen World/ Poverty and Wealth in the Muslim Mediterranean World*, Jean-Paul Pascual, (ed.), (Paris: Maisonneuve et Larose, 2003), p. 265.

102 Orbay, “Imperial Waqfs,” s. 145.

103 Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir*, s. 132.

Davud ebnâ-yı Hasan'a ve bir sehmi Hasan ve Hüseyin ve Halil ebnâ-yı Mahmud'a ve nisf sehmi Hasan Enis bin Halile ve nisf sehmi dahî Davud ve Ahmed ibney Şeyh Muhammed'e, müteveffâ-yı mezbûrun mahlûlünden meşihat ve tevliyet ve nezâret-i mezkûre ber-vech-i meşrûta merkûmûna tevcîh ve yedlerine bir kit'a berât-î'âlîşan virilmek bâbında Kâdisı Mevlâna Muhammed Şeyh Efendi arz itmegin rûznâmçe-i askerîye nazar olundukda... . . .tevliyet-i mezkûre 13 sehim itibarıyla bâlâda bast ve beyân olunan sihâmlar merkûmûna tevcih buyuruldu fi Zi'l-ka'de 1244 Yevm 17."¹⁰⁴

"Kudüs-i Şerîf'de Hangâh-ı Bâsitiyyede nisf meşihat mutasarrıf Şeyh Ömer ve Şeyh Mustafa ve Şeyh Abdurrahman mutasarrıflar iken Şeyh Mustafa fevt olmağ-la sülüs hissisi karındaşı oğlu Şeyh Ömer'e 'inâyet fi gurre-i Muharrem sene 1126." şeklinde kaydedilen başka bir örnekte ise, yarım hisse ile Basitiyye Hangahı'nın şeyhlik görevine mutasarrıf olan üç kişiden biri vefat ettiğinde sahip olduğu 1/3 oranındaki hissesine karındaşı oğlu atanmıştır.¹⁰⁵ Farklı bir örnekte ise, "Kudüs-i Şerîf'de Şeyh Haydar Türbesi'nde bir akçe ile bevâb ve hâdim ve şe'âl Süleyman fevtinden oğulları Şahin ve Mehmed'e bâ 'arz-ı kâdî inâyet fi gurre-i Zilhicce sene 1131." şeklinde kaydedilen atama kaydında da vakıflarda idarî görevlerin yanı sıra kapıcı, hizmetli gibi diğer görevlerin de paylaşıldığı örnekler de mevcuttur.¹⁰⁶ Ancak atama kayıtları genel olarak değerlendirildiğinde, "an zâbitân-ı vakıf" olarak da adlandırılan ve tevliyet, nezâret, cibâyet, kitâbet gibi vakıflardaki idari görevlerin paylaşıldığı görülmüştür.

Bazı atamalarda ise, görevden çeşitli nedenlerle ayrılan bir kişi yerine, sahip olduğu görevlerin hepsi için yeni görevli atanmıştır. Örneğin:

*"...harâbe müşrif olub tâmir ve külliye inşâya muhtac olduğundan ahâli-i nahiye sâkinlerinden Seyyid İsmail bin Seyyid Ahmed türbe-i şerîfi tâmir ve termîm idüp ber-vech-i hasbî tevliyet ve nezâretine dahî bâ-berât-ı 'âlî yani mezbûr İsmail fevt mahlûlünden sulbî oğulları Seyyid Hüseyin, Seyyid Osman, Seyyid Muhammed Said ve Seyyid Halil, Seyyid Abbas, Seyyid Mustafa nâm karındaşlara babaları berâti mûcibince merkûmûna ber-vech-i iştirâken tevcîh buyuruldu. Cemâziye'l-evvel 1241, yevm 25."*¹⁰⁷

104 VGMA, 556: 37/11.

105 VGMA, 1107: 2/193.

106 VGMA, 1107: 2/262. Ayrıca bkz. 1107: 2/234, 240, 297, 1128: 68/3, 1112: 1/129, 1110: 131/92.

107 VGMA, 556: 37/6.

Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik, demografik ve siyasi şartlar da görevli sayısını etkilemiştir. Öyle ki, 15. ve 16. yüzyıllarda yeni fetihler ile imparatorluk topraklarının genişlemesi, insan unsurunun istihdamını kolaylaştırmakta ve artan nüfusa iş imkânı sağlanmaktaydı. Ancak İmparatorluğun en geniş sınırlarına ulaşması sonucunda ise, artan nüfusa iş imkânlarının azalması sebebiyle vakıf kurumu bünyesinde çalışanların arttığı gözlenmektedir.¹⁰⁸ Ayrıca, yaygınlaşan iltizam usulünün vakıflarca da tercih edilmesi, mültezimlerin yanı sıra onların altında kâtip ve tahsildarlar ile profesyonel kadroların oluşması ile neticelenmiştir. Orbay'a göre, vakıfların kırsal gelirlerini tahsil usulünde meydana gelen bu değişim silsiletten iktisadi neticeler doğurmuş, yeni istihdam imkânları yaratmış ve kesimler arasında gelir dağılımında bir oynamaya neden olmuştur.¹⁰⁹

Öte yandan, vakıfların düzenli olarak işletilmesi ve mali refahı siyasi karışıklıklardan ve sosyal kargaşalardan sert bir şekilde etkilenmiştir. Özellikle, 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında Anadolu'nun çoğunluğunun egemen olduğu Celali isyanları gibi bölgesel ya da coğrafi olarak daha yaygın uzun süren savaşlar ve taht mücadeleleri ve şiddetli doğal afetler, vakıfların üretim ve finansal kapasitelerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu finansal zorluklara ve bunun sonucunda devam eden bütçe açıklarına cevap olarak, vakıflar harcamalarını azaltmaya zorlandı. Bazen, geçici olarak bırakma veya bazı hayırsever hizmetleri kalıcı olarak sonlandırma, maaş ödemelerini askıya alma veya basitçe küçülme veya bazı faaliyetleri kısıtlama gibi olağanüstü bütçe önlemlerine başvurmışlardır.¹¹⁰

Vakıf görevlilerinin sayısı vakfın bünyesinde bulunan birime bağlı olarak da değişmektedir. Mesela, camisi olan bir vakfın en azından imam, müezzin veya büyüklüğüne göre hatip, vaiz, cüzhan, ferraş, kayyım bulunmaktadır. Kudüs vakıf ağının merkezinde bulunan Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra Camilerinin imam, müezzin, hatip ve diğer görevli sayıları oldukça fazladır. Camisi, imareti, medresesi ve tabhanesi bulunan Haseki Sultan Vakfı'nın da çok çeşitli unvanlara

108 Kudüs vakıflarında tespit edilen bu artışın imparatorluk genelinde de geçerli olduğu bilinmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, 1/2 (1965), s. 235-377; Demirel, *Sivas Şehir*, s. 131-133.

109 Detaylı bir inceleme için bkz. Kayhan Orbay, "Vakıf Ekonomisi ve Yeniden-Dağıtım," in *CIEPO-22 Symposium*, Kenan İnan *et al.* (eds.), (Trabzon: Trabzon BŞB Kültür Yay., 2018), I, s. 114.

110 Detaylı bilgi için bkz. Kayhan Orbay, "Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System", *Endowment Studies*, 1/2 (2017), s. 143.

sahip görevlilerinin sayısı 1840 tarihinde yaklaşık 495 civarındadır. En fazla görevli artışı ise Kur'an-ı Kerim'den çeşitli surelerden okuyan kârilerdir.¹¹¹

Bu hususların yanı sıra, vakıf görevli sayısında vakfın büyüklük ve zenginliğinin de etkili olduğu söylenebilir.¹¹² Çalışma kapsamına giren dönemde yeni kurulan yerel ve mütevazı vakıfların hemen hepsinde vakıf görevlisi olarak “*el-erşed fel-erşed*” usulü üzere yalnızca mütevellî tayin edilmiş ve vakfın görevlisi bir mütevelliden ibaretti.¹¹³ Öte yandan, Mescid-i Aksâ, Kubbetü's-Sahra, Haseki Sultan Evkafı, Salâhiyye Medresesi, Meymûniyye Medresesi, Hüsniyye ve Hâtuniyye Medreseleri gibi büyük kamusal vakıfların görevli sayıları oldukça fazladır. Kudüs vakıfları içerisinde en fazla görevli sayısına sahip olan Mescid-i

111 Detaylı bilgi için bkz. VGMA, 523: 10-18.

112 Osmanlı Dönemi Kudüs vakıflarından en büyüğü olan Hasekiye İmaret-i Vakfı'nın, görevli sayısı bakımından da büyük olduğu anlaşılmaktadır.

113 Bu durumun istisnası olarak, H. 1125/ M. 1713 tarihli vakfiyesinde (Muhammed Sun'ullah Efendi bin Halil Efendi el-Hâlidî) kurmuş olduğu sebilin sakasına her gün 2 kıt'a ma'sara, suyollarının hizmetini görmesini ve adedi 6 kuruştan kandil koymasını şart kılmıştır. KŞS, 208: 105. Aynı vâkıf H. 1131/ M. 1719 tarihli vakfiyesinde mütevellinin vakfın gelirinden her yıl 18 kuruşun Kur'an-ı Kerim ve Fatıha okuyan 4 kâriye verilmesini şart etmiştir. KŞS, 213: 91-94. H. 1136/ M. 11723 tarihli bir diğer vakfiyesinde ise vakfın nâzırının vakfın gelirinden 18 kuruşun her gece Mescid-i Aksâ'da akşam ve yatsı namazları arasında seb'a-yı şerif okuyan ve sonrasında Peygamber ve sahabeleri için Fatıha okuyan 3 kâriye verilmesini şart kılmıştır. KŞS, 218: 470. H. 1137/ M. 1723 tarihli vakfiyesinde Ahmed el-Kutahî vakfın gelirinden 3 kuruşun Mescid-i Aksâ'da bulunan sebile su koyan sakaya verilmesini şart kılmıştır. KŞS, 220: 33-34. H. 1153/ M. 1740 tarihli vakfiyesinde el-Hac Mustafa Ağa Kâimmakâm-ı Kudüs, Mescid-i Aksâ'da Bâbu'n-Nâzır'da vâkıfın inşa ettiği sebile su koyan sakaya İmaret-i Âmireden alınacak 14 somun ekmeğin verilmesini şart kılmıştır. KŞS, 230: 210. H. 1184/ M. 1770 tarihli vakfiyesinde eş-Şeyh Muhammed Kuttîne bin eş-Şeyh Abdurrahman Kutayna, Kudüs Haremi'nde Kur'an-ı Kerim okunması karşılığında yılda 16 zolata ücretin kârilere verilmesini (KŞS, 254: 505-506); H. 1187/ M. 1773 tarihli vakfiyesinde Fatıma binti Muhammed ise her yıl vakfın gelirinden 360 Mısırınin Kudüs Haremi'nde Kuran'dan 1 cüz okuyan kâri'ye verilmesini, 7000 kelime-i tevhid okunması karşılığında ise 10 zolata verilmesini vakfiyesinde şart etmiştir. KŞS, 255: 53- 54. H. 1185/ M. 1771 tarihli vakfiyesinde Abdurrahman ağa bin Muhammed Kerm (Kerem) vakfın gelirinden 2 kuruşun vâkıfın ruhu için Tebareke Suresi okuyan kâriye verilmesini (KŞS, 257: 65); 1206/ 1791 tarihli vakfiyesinde Abdullatif bin Selame Zuheyman, Ramazan ayında her yıl hatim etmesi için bir kâri'ye vakfın gelirinden ücret verilmesini, Hz. Peygamber ve diğer peygamberlerin ruhlarına hediye etmesini şart kılmıştır. KŞS, 273: 36-37. Çalışma dönemi çerçevesinde Kudüs'te kurulan vakıfların büyük çoğunluğunda görevli sayısı yalnızca mütevellî ile sınırlı kalmıştır. Bazı durumlarda mütevellî ile nâzır ataması da yapılmıştır. KŞS, 218: 253.

Aksâ, Kubbetü's-Sahra Vakıfları'nın 1121-1149 tarihleri arasındaki görevli sayısı yaklaşık 461 iken,¹¹⁴ aynı dönemde bu sayı Haseki Sultan Vakfı'nda 1099-1154 tarihleri arasında 369;¹¹⁵ 1155-1255 tarihleri arasında ise 495¹¹⁶ civarındadır. Kudüs Atık (Esâs/Şahsiyet) Defteri¹¹⁷'nde Hangâh-ı Salâhiyye'ye 28; Hüsniyye Medresesi'ne 32; Muhammediyye Medresesi'ne 30; Salâhiyye Medresesi'ne 27 ve Meymûniyye Medresesi'ne 19 görevli atanmıştır. Kudüs Atık Defteri'nde kayıtlı 160 vakfa ise 890 görevli atanmıştır.¹¹⁸ Bu sayılar 18. yüzyılda hayrî vakıflarda görevli sayısının ulaştığı boyutu göstermesi bakımından anlamlıdır. Zira elde edilen muafiyetler ve toplumsal statü başta olmak üzere çeşitli gerekçelerle vakıf görevlilerindeki niceliksel artış Osmanlı'nın Kudüs taşrasındaki askerî zümreyi genişletmiştir.

Bu artışı vakfın tüm müesseselerinde görmek mümkündür. Örneğin, yukarıda örneğine yer verilen Hz. Davud Zâviyesi'nin tevliyet ve meşihat görevlerini yürüten kişinin vefatı üzerine söz konusu görevler 13 hisseye ayrılarak, çok sayıda görevli atanmıştır.¹¹⁹ Bir diğer örnekte Haseki Sultan'ın vakfiyesinde imaret mutfağının ferraş ve kapıcılığı günlük 4 dirhem ücret ile bir kişiye şart kılınmış olmakla beraber, 1155-1255 yılları arasında kapsayan vakfa ait atık defterde kapıcılık görevine 5 kişi atanmıştır.¹²⁰ Defterlerde yer alan kayıtlarda her bir görev adı ve atanan görevliler ayrı ayrı kaydedilmiştir.

Kudüs şehri vakıf görevlileriyle ilgili olarak yukarıda belirtilen Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra Vakıfları'nın 1121/1709-1710 tarihindeki görevli sayısının yaklaşık 461, 1177/1763-1764 tarihli surre kaydında Meğâribe Vakıfları görevlilerinin de dâhil edilmesiyle ise 777 olarak kaydedildiğini görmekteyiz.¹²¹ Yakın tarihli Kudüs Atık Esâs Defteri'nde ise Meğâribe Zâviyesi'ne 4; Mağribilere

114 BOA, EV.HMH.d: 1632/15-32, "Haremeyn-Kudüs Cihât Defteri, 1121-1149".

115 VGMA, 524: 2-29.

116 VGMA, 523: 10-38.

117 Deftere ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. Şerife Eroğlu Memiş, "Between Ottomanisation and Local Networks: Appointment Registers as Archival Sources for Waqf Studies. The Case of Jerusalem's Maghariba Neighborhood", *Ordinary Jerusalem 1840-1940, Opening New Archives, Revisiting a Global City*, Angelos Dalachanis and Vincent Lemire (ed.), (Leiden: Brill Academic Pub., 2018), s. 75-99.

118 VGMA, 515: 33-101.

119 VGMA, 556: 37/11.

120 VGMA, 523: 20.

121 BOA, EV.HMK.SR: 1971.

ait Ebû Medyen el-Ğavs Zâviyesi Vakfı'na ise 2 görevli atandığı kayıtlıdır. Bu verilerden Meğâribe vakıfları görevli sayısının oldukça az olduğu anlaşılmaktadır.¹²² Dolayısıyla yukarıda belirtilen verilerden, yüzyılın ortasına geldiğinde, Kudüs'ün en büyük hayrî vakıflarındaki görevli sayısının yaklaşık olarak 1600 olduğunu söyleyebiliriz. Bu sayılara çalışma kapsamına giren dönemde (1703-1831) Kudüs'te yeni kurulan vakıfların en az bir görevlisi olduğu varsayımı da dikkate alındığında görevli sayısının yaklaşık olarak 1800 ila 1900 arasında değişebileceği sonucuna varılabilir. Bu sayı aynı tarihlerde Kudüs şehir nüfusuyla kıyaslandığında Kudüs'teki vakıf görevlilerinin kentin nüfusuna oranına ulaşılması mümkün gözükmemektedir. Volney'e göre 1784'te şehrin nüfusu 12.000 ile 14.000 arasında değişmekte iken, Bonne ise 19. yüzyılın ilk yıllarındaki Kudüs nüfusunun 12.000 civarında olduğunu belirtmiştir.¹²³ Burada yaklaşık olarak yer verilen 18. yüzyılda Kudüs nüfusunun 12.000, Kudüs kentindeki vakıf görevli sayısını da yaklaşık olarak 1800 kabul ettiğimizde, kent genelindeki görevli sayısının nüfusa oranını %15 olarak tespit etmek mümkündür.

Farklı bir dönem olmasına rağmen, Fatih İmareti'nin toplam görevli sayısının 496 olarak belirtilmesi, Kudüs'teki Haseki Sultan İmareti'nin 1155-1255 tarihleri arası kayıtlarında 495'e ulaşan görevli sayısı ile uyumlu olduğunu göstermektedir. Ancak bu iki külliyenin detaylı bir şekilde karşılaştırılması başka bir çalışmanın konusudur. Öte yandan, Osmanlı geneli için yapılan bazı çalışmalarda ise, örneğin 17. yüzyılda, vakıfların her birine düşen ortalama görevli sayısı 14.6, 18. yüzyılda 14.7 olarak belirlenmiştir.¹²⁴ Çalışma çerçevesinde yaklaşık olarak tespit edilen Kudüs vakıflarındaki görevli sayılarının zikredilen bu iki araştırma ile uyumlu olduğu söylenebilir. Bu durum, sondaj usulü ile makro düzeyde yapılan çalışmaların en azından Kudüs özelinde mikro düzeyi yansıtabildiğini göstermesi bakımından da anlamlıdır.¹²⁵

122 Zaviyelerin 16. yüzyıldaki yönetim ve personel durumlarına ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. Hasan Hüseyin Güneş, *Kudüs Meğâribe Mahallesi*, (Ankara: VGM Yay., 2017), s. 218-223.

123 El-Aseli, "Jerusalem under", s. 220.

124 Yüksel, *Osmanlı Sosyal*, s. 124; Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda*, s. 127.

125 Benzer bir dönemde Sivas kenti Vakıf Muhasebe Defteri verilerine dayandırdığı çalışmasında Demirel, kentteki toplam vakıfların her birine düşen ortalama görevli sayısını 6.6 olarak tespit etmiştir. Bu sayı da hem Yüksel ve Yediyıldız tarafından hem de tarafımızca ulaşılan sayıdan oldukça azdır. Demirel bu farklılığın en önemli gerekçesi olarak, şehirde 1800 sonrasında kurulan ve kadı sicillerine kayıtlı tek görevlisi bulunan vakıfların sayı olarak çokluğuna işaret etmiştir. Bkz. Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir*, s. 133.

Kudüs vakıflarındaki görevlilerin mesleklere göre dağılımları ise, net olarak yapılamamıştır. Zira vakıf görevlilerinin birden fazla görevi üstlenmesi veya bazılarının toplu olarak belirtilmesi, düşünülen bu ayrımı zorlaştırmıştır.¹²⁶ Buna rağmen yapmış olduğumuz tespitlere göre en fazla mütevellî atamaları kaydedilmiştir. Ondan sonra da sırasıyla şeyh, imam, türbedâr, zaviyedâr, duagû, cüzhân, devirhân, müezzin hatip ve müderrislik en fazla atama yapılan diğer görevlerdir.¹²⁷

Müesseselere göre dağılımında ise cami-mescit, imaret, medrese-mektepler ve zaviye görevli sayısı itibariyle ard arda sıralanmaktadır. Ayrıca kuruluş tarihi itibariyle Osmanlı öncesi dönemlere ait vakıfların görevli sayıları gelirlerinin fazlalığına bağlı olarak oldukça fazladır. Yine 16. yüzyıl Osmanlı hâkimiyetinde tesis edilen vakıflarda aynı derecede olmasa da, oldukça fazla vakıf görevlisi vardır. Kudüs vakıfları içerisinde en fazla görevlisi olan Mescid-i Aksâ ve Kubbetu's-Sahrâ Cami Vakıfları, Hasekiyye Vakfı ile Salâhiyye, Meymûniyye, Hüsniyye Medreseleri ile Hangâh-ı Salâhiyye vakıflarıdır.

4. Görevli Ücretleri ve Enflasyon

Osmanlı toplumunda tayin edilen ücretlerle geçimlerini temine çalışan en büyük guruplardan biri de vakıf görevlileridir. Bu görevli gurubunun ücretleri merkezî veya tek bir elden ziyade, oldukça fazla ve farklı bir gurup tarafından tayin edilmektedir. Bu grup içerisinde başta vakıf kurucuları belirleyici olmuştur. Bunun yanı sıra, toplumdaki geçim seviyesi, vakfın gelirleri, gelirlerin sürekliliği ve Osmanlı yönetiminde söz sahibi olanlar etkili olmuştur.¹²⁸

Görevli ücretleri vakıf dilinde “*vazife*” ve görevliler arasında bazen “*nân paresi*” veya “*dedem babam ekmeği*” şeklinde ifade edilirdi. Görevli ücretlerinin günlük (yevmî), aylık (mâhî) ve yıllık (senevî) olarak tespiti ile ödeme keyfiyetinin aynî veya nakdî olabileceği belirlenmiştir. Ayrıca karşılıksız olarak yapılan hizmetlerin “*ber vech-i hasbî*” olarak zikredilmiştir. Örneğin, Lu'lu' Gazi Vakfı'nın *ber vech-i hasbî câbi, şe'âl, imâmet* görevlerine mutasarrıf ve beratı zayığ olan

126 Örn. H. 1139/ M. 1726 tarihinde Yakubiye Camii'ne yapılan atamada bevvâb, şe'âl, ferrâş, müezzin, mükebbir ve kennâslık görevlerine es-Seyyid Abdülgani el-'Alemlî atanmıştır. VGMA, 1128: 68/1.

127 Hurûfât defterleri kayıtlarına göre 1690-1834 yılları arasında Kudüs Kazası vakıf görevlilerine ilişkin detaylı bir inceleme için bkz.: Memiş, “Hurûfât defterleri'nde”, s. 244-299.

128 Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir*, s. 134.

Şeyh Abdülvehhab'ın beratı H. 1234/M. 1818 tarihinde yenilenmiştir.¹²⁹ Farklı bir örnekte ise Şeyh Abdülvehhab'ın ferağından yine aynı görevlere ücretsiz olarak öz oğlu Seyyid Halil atanmıştır.¹³⁰ Hisseli olarak ödenen ücretler de sülüs, rub', sümün şeklinde yer almıştır. Örneğin, Davud Paşa Çeşmesi Vakfı'nın 4 akçe olan kitâbetinin sülüs hissesine babalarının kendi rızasıyla el çekmesinden iştiraken babaları beratıyla iki oğlu atanmıştır.¹³¹ Bir diğer örnekte ise Salâhiyye Medresesi'nin *kârî-i hadîs* görevinin 1 pare Mısri olan ücretine mutasarrıf görevlinin rızası ile çekilmesi üzerine sülüs para hissesine Seyyid İshak el-Câ'ûnî atanmıştır.¹³² Hz. Musa, Hz. Yunus ve Hz. Lut Evkâfları'nın "*sümün-i meşihat ve rub' nezâret ve hisse-i tevliyet*" görev hisseleri vefat edenin karındaşı oğlu Şeyh İsmail bin Yunus'a verilmiştir.¹³³ Hz. Nebiyullah Eşmevil Evkâfı'nın "*sümün hisse tevliyet ve sümün hisse meşihat*" görevine vefat eden görevlinin evlâdı Seyyid Abdulgani evlâdı Seyyid Musa el-'Alemî atanmıştır.¹³⁴

Zamanına göre dirhem, akçe, kuruş, altın gibi farklı para birimleri ile görevli ücretleri ödenmiştir. Haseki Sultan Vakfı vakfiyesinde görevli ücretlerinin tamamı dirhem olarak belirtilmiştir. Örneğin, vakfın tevliyet ücreti 30 dirhem olarak şart kılınmıştır.¹³⁵ Küçük Ahmed Paşa Evkâfı'ndan Sahratullahü'l-Müşerrefede cüzhân ve Mısıryûn Evkâfı'nda duâgû görevlerine atanan Mevlana Seyyid Şeyh Feyzullah el-'Alemî günlük "*1 akça senevî 5 guruş*" vazife verilmiştir.¹³⁶ El-Hac Mustafa Ağa Kâ'immakâm-ı Kudüs tarafından H. 1153/M. 1740 tarihinde kurulan vakıfta vakfın tevliyet ücreti olarak 4 *zeheb* şart kılınmıştır.¹³⁷ Bu örneklerin dışında Hurûfât defterlerinde yer alan Kudüs kenti vakıf atama kayıtlarında ücretlerin çoğu "*akçe, akçe-i Osmânî, Osmânî*" olarak belirtilmiştir. Ödemelerin Mısri olarak yapıldığı kayıtlar ise "*Taraf-ı saltanat-ı aliyyeden beher sene irsâl olunan sürre-i şerif Mescid-i Aksâ hitâbet tâ'ifesine beher sene 2 sikke-i haseneye mutasarrıf olan es-Seyyid Cârullah hüccet-i şer'iyüzyile ile mutasarrıf iken fevt karındaşı müderris Seyyid Ali'ye bâ hüccet-i takrir inayet*" şeklinde kaydedilen surre

129 VGMA, 555: 25/19.

130 VGMA, 556: 37/9.

131 VGMA, 1109: 6/39. VGMA, 1125: 64/11.

132 VGMA, 1110: 131/97.

133 VGMA, 1139: 87/2.

134 VGMA, 1125: 64/11.

135 VGMA, 608-2: 235/178.

136 VGMA, 1119: 110/43.

137 KŞS, 230: 110.

kaydudur.¹³⁸ Sultan Süleyman Evkâfi'ndan yapılan ödemeler de yine Mısır para cinsinden kaydedilmiştir.¹³⁹ Yahudi Mahallesi'nde bulunan Mescid-i Ömerî Vakfı'nın imamının ücreti de 2 *pare Şâmî* olarak kaydedilmiştir.¹⁴⁰ Bu örnekler Kudüs'ün kudsîyetine binaen özel konumu neticesinde kente gelen hacı, sufi ve seyyahların bir şekilde dolaşımına vesile oldukları çeşitli para birimleri ile yapılan görevli ücretleri tayinlerini göstermektedir.

Görevli ücretlerinin buğday, tuz veya ekmek gibi aynî ödeme şartları ile yapıldığı da görülmüştür. Tür-ı Zeytâ'da bulunan Es'ad Efendi Zâviyesi Vakfı'nın *şeyh-i seccadenişîn* ve nâzırlık görevlerini yürüten kişinin vefatı üzerine “4 *akça ma'a ta'âmiyye*” ile Seyyid Şeyh Mustafa el-'Alemlî atanmıştır.¹⁴¹ Bir diğer örnekte Haseki Sultan Evkâfi'ndan duâgûy olarak atanan görevlinin ücreti “*yarımşar batman buğday*” olarak kaydedilmiştir.¹⁴² Kudüs-i Şerif'te Mescid-i Aksâ havlisinde Sahratullah binası ittisalinde Halvetü'l-Bekrî Mescid-i Şerifi Vakfı'nın tevliyet ve nezâret ücreti olarak görevlinin “*ta'âmiyesi*” yazılmıştır.¹⁴³ İstanbul'dan gönderilen H. 1169/ M. 1755 tarihli bir ferman tafsilinde ise, Mescid-i Aksâ hatîbi Mustafa Efendi'ye “*yevmiyesinden ma'adasının nısf ğarara* [yarım çuval] *hınta tevcih olunmak için*” emir verilmiştir. Bu emir ise 2 Rebiulahir 1172/3 Aralık 1758 tarihinde gönderilen bir başka emirle terkin edilmiştir.¹⁴⁴

Bazı atamalarda ise bir evin süknâsı ve/veya icâresi,¹⁴⁵ ya da bir dükkânın icâresi görevli ücreti olarak tahsis edilmiştir.¹⁴⁶ Örneğin, Şeyh Kemaleddin bin Şerif Vakfı'nın Mescid-i Aksâ'da okuyacak kârînin vazifesi “*bir bâb mülk süknâsı*” olarak kaydedilmiştir.¹⁴⁷ Aynı vakfın “*kırâ'at-ı eczâ-i şerîf*” okuyanın

138 VGMA, 1109:6/ 28.

139 Sultan Süleyman Han Evkâfi'ndan (Kubbe-i Sahratullahü'l Müşerrefe) Vakfı'na sırası ile “1,5, 2 ve nîm *pare Mısırî*” ile cüzhân (VGMA, 1109: 6/96, 97, 99), Salâhiyye Medresesi Vakfı'na 1 *pare Mısırî* ile şeyh (VGMA, 1107: 2/215; 2/ 277); 1 *pare Mısırî* ile kârî-i hadîs (VGMA, 1128: 68/ 45; 1112: 1/129); 1110: 131/97); Zaviye-i Hangâh-ı Salâhî'ye 1 *pare Mısırî* ile bevvâb (VGMA, 552: 37/ 30; 554: 25/1) ataması yapılmıştır.

140 VGMA, 1112: 1/ 176.

141 VGMA, 1110: 131/92.

142 VGMA, 1107: 2/307; 1119: 110/21.

143 VGMA, 1111: 54/98.

144 VGMA, 723: 488.

145 VGMA, 1113: 35/3.

146 VGMA, 1107: 2/ 139, 278.

147 VGMA, 1113: 35/3.

vazifesi “*bir ev hâne süknâsı*” olarak kaydedilmiştir.¹⁴⁸ Ayrıca her iki görev de vâkıfın akrabasından Şeyh Abdülhak veled-i Abdurrahman Hatîb’e verilmiştir. Kudüs-i Şerif’te Şeref Mahallesi “*kâri-i mâ teyessera*” okuyan görevlinin ücreti “*bir bâb hane*” olarak kaydedilmiştir.¹⁴⁹ Yine aynı mahallede Şeyh Muhammed Palasî ve Şeyh İsmail Ezrak kurbunda “*kâri-i mâ teyessera*” okuyan görevlinin ücreti “*bir bâb hane*” olarak kaydedilmiştir.¹⁵⁰ Şeyh Ebu Fakih Camii Vakfı’nın tevliyet ve nezâret ücreti de “*2 kit’a ev*” olarak kaydedilmiştir.¹⁵¹ Burada verilen kayıtlarda süknâsı belirtilmeyen evlerin de yine görevli tarafından oturulması ya da kiraya verilerek kira bedelinin ücret olarak alınması şeklinde değerlendirilebilecektir. Başka bir örnekte ise, Hatt-ı Davud Mahallesi’nde “*kırâ’at-ı mâ teyessera*” okuyanlara verilen ücretler “*bir bâb dükkân icâresi*” şeklinde kaydedilmiştir.¹⁵² Ayrıca, bilhassa vakfiyesi bulunmayan vakıf görevlileriyle ilgili belgelerde “*bâ-mu’ayyene*” şeklinde tayin ya da tahsis olunan fakat miktarı belirtilmeyen bir ifadeye de rastlanılmaktadır.¹⁵³ Kudüs Hurûfât defterleri kayıtlarında 78 atama kaydının ücreti “*bâ-mu’ayyene*” şeklinde kaydedilmiştir. Örneğin Karbun Mahallesi yakınında bulunan İmâdiyye Medresesi Vakfı’nın nısıf hisse ile tevliyet, nezâret, dersiyye, meşihat, kitâbet, *şeyh-i berîrân hikâkında* nısıf imâmet, nısıf türbedarlık görevleri muayyen ücret ile Seyyid Ahmed, Seyyid Mustafa, Seyyid Muhammed Salih’e verilmiştir.¹⁵⁴ İki kayıta ise “*nısıf mu’ayyene*” şeklinde yazılmıştır. Bunlardan ilkinde, Rîşe Mahallesi’nde bulunan Câmî-i Ömerî Vakfı’nın imamet görevinin nısıf muayyen ücret ile Seyyid Abdurrahman, Seyyid Mustafa, Seyyid Ahmed, Seyyid Muhammed nâm karındaşlara iştiraken verilmiştir.¹⁵⁵ Diğer kayıta ise, Geylânîyye Türbesi’nin meşihat görevinin nısıf mu’ayyen ücret ile Şeyh Abdullah Davudî evlâdından Şeyh Mustafa, Şeyh Muhammed Nurullah, Şeyh Abdurrahman ve Şeyh Muhammed Sarraf’a verilmiştir.¹⁵⁶

148 VGMA, 1113: 35/3.

149 VGMA, 1119: 110/6.

150 VGMA, 1107: 2/ 377.

151 VGMA, 1107: 2/ 170.

152 VGMA, 1107: 2/ 139, 278.

153 VGMA, 1112: 1/ 102.

154 VGMA, 1112: 1/ 102.

155 VGMA, 552: 37/ 20.

156 VGMA, 1113: 35/ 13.

Genellikle vakfiyelerde günlük, aylık ve yıllık olarak belirtilen, görevli ücretlerinin kesin olarak tespitleri mümkündür.¹⁵⁷ Örneğin Haseki Sultan Vakfı'nın görevli ücretleri vakfiyesinde günlük olarak tayin edilmiştir. Meğâribe Vakfı Muhasebe Kaydı'nda ücretler aylık olarak kaydedilmiştir.¹⁵⁸ eş-Şeyh Halil el-Câ'ûnî Vakfı'na ait muhasebe kaydında ise ücretler yıllık olarak kaydedilmiştir.¹⁵⁹ Haseki Sultan, Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra gibi büyük hayrî vakıflara ait defterlerde belirtilen görevli ücretleri de yine günlük ve aylık olarak çeşitli şekillerde kaydedilmiştir.¹⁶⁰ Bunların haricinde hisseli ve hurûfâtlarda geçtiği üzere "*bâ-mu'ayyene*" şeklindeki bazı kayıtlarda ise ne kadar ücret aldığı tespit edilememiştir. Meselâ Fârisiyye Medresesi'nin *mütevelli kâim-i makamı, şeyhi, nâib-i nâzırı, medrese kâtibi* görev unvanlarına atanan Ammizâdeleri Şeyh Halil, Şeyh Feyzullah ve Şeyh Musa'ya verilecek ücret "*bâ-mu'ayyene*" ibaresi ile ifade edilmiş olup, net bir ücret belirtilmemiştir.¹⁶¹ İkinci önemli bir husus, kuruluş tarihi itibarıyla farklı asırlarda kurulan vakıfların birbirleriyle kıyası mümkün değildir. Kuruluş dönemleri itibarıyla birbirlerine yakın olan vakıfların, görevli ücretleri hususunda bir karşılaştırma yapılabilir. Örneğin Muhammed Sun'ullah Efendi bin Halil Efendi el-Hâlidî tarafından H. 1131/M. 1719 tarihinde kurulan vakfın hayır şartları arasında vakfın nâzırının vakfın gelirinden her yıl 18 kuruşun Kur'an-ı Kerim ve Fatıha okuyan 4 *kârîye* verilmesini şart kılmıştır.¹⁶² Bu da söz konusu görevlilerden her birinin yıllık 4,5 kuruş vazifeye mutasarrıf olmaları anlamına gelmekte idi. Yine aynı vâkıfın H. 1136/M. 1723 tarihli bir diğer vakfiyesinde Silsile minaresinde bulunan müezzin için her yıl 16 kuruş verilmesini şart kıldığı tespit edilmiştir.¹⁶³ Eş-Şeyh Muhammed Kuttîne bin eş-Şeyh Abdurrahman Kuttîne tarafından H. 1184/ M. 1770 tarihinde kurulan vakfın hayır şartları arasında Kudüs Haremi'nde Kur'an-ı Kerim okunması karşılığında yılda 16 zolota ücretin mütevelli aracılığı ile dağıtılmasını şart kılmıştır.¹⁶⁴ 18. yüzyılda kurulan ve yukarıda bazı örneklerine yer verdiğimiz görevli ücretlerinin kıyaslanmasına ise farklı para birimleri ile yapılan ücret tahsisleri dikkat çekicidir. Bu durumda,

157 VGMA, 608-2: 235/178.

158 KŞS, 224: 185-187.

159 KŞS, 264: 149.

160 18. yüzyılda Haseki Sultan Vakfı görevli ücretleri için bkz. VGMA, 523-524; Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra vakıfları görevli ücretleri için ise bkz. BOA, EV.HMH.d:1632.

161 VGMA, 1107: 2/163.

162 KŞS, 213: 91-94.

163 KŞS, 218: 470.

164 KŞS, 254: 505-506.

Kudüs'e gelip giden hacılar nedeniyle kozmopolit yapısının neticesi olarak çeşitli para birimlerinin dolaşımında olduğu sonucuna varılabilir. Ancak yeni kurulan vakıflarda ücretlerin yıllık olarak belirlendiği neticesine de varılabilir. Hangâh-ı Bâsıtıyye Vakfı'nın nısf hisse meşihatının sülüs hissesine vefat eden görevlinin karındaşı oğlu Şeyh Ömer atanmıştır. Ancak ücretin ne kadar olduğu belirtilmemiştir.¹⁶⁵ Görevli ücretlerinin ücret miktarı ya da birimi dönemin rayicine göre ayarlanmaktadır. Meselâ, Osmanlı öncesi ve ilk dönemlerinde dirhem esas alınırken, sonraları akçe yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶⁶ Akçenin ve dirhem dışında, nadiren altın¹⁶⁷ ve aynî olarak ise yaygın olarak buğday ve tuz belirtilmiştir.¹⁶⁸

Öncelikle uzun bir dönemde ve çok farklı büyüklükte vakıfların bulunduğu Kudüs kentinde, vakıf görevlilerinin aldıkları ücretlerin arasında önemli farklılıklar vardır. İki ayrı vakıfta görev yapan câbiden biri 10, diğeri 2; müezzinden biri 9 diğeri 1 akçe alabilmektedir.¹⁶⁹ Çok genel hatlarıyla ücretler değerlendirilecek olursa da kayıtlarda ücretleri belirtilen görevlilerden çoğunun günlük 0-5 akçe arasında ücret aldıkları görülmüştür. Kaynaklarda, en fazla ücret alanların, sırasıyla mütevellî, câbî, imam, müezzin, hatip, nâzır ve cüzhânlar olduğu tespit edilmiştir.¹⁷⁰ Bütün bunlara ilâve olmak üzere, görevli ücretlerinin ne kadar olduğu, vakıfların kuruluş dönemlerinden sonra ne gibi farklılıklar meydana geldiği sorusuna daha kapsamlı bir çalışma ile cevap aranmalıdır. Ayrıca, vakfın kuruluşunda tayin edilen ücretlerin uzun süre sonra aynı kalıp kalmadığı, kalmış ise ne gibi problemler doğurduğu araştırılmalıdır.

165 VGMA, 1107: 2/1193.

166 16. yüzyılda kurulan Haseki Sultan'ın vakfiyesinde görevli ücretleri dirhem olarak şart kılınmışken 18. yüzyılda vakfa yapılan görevlilere ücretleri pare, akçe olarak ödenmiştir. Örn. bkz. VGMA, 1107: 2/ 240. Fetihhân ücreti ise 5 akçe (bazı kayıtlarda da 5 akçe Osmânî) olarak ödenmiştir. Örn. bkz. VGMA, 1107: 2/321; 1109: 110/5. Hurûfât defterleri'nde yer alan atama kayıtlarında aynî veya intifa ile ilgili olmayan görevli ödemelerinin tamamına yakını akçe olarak ödenmiştir. Bkz. Memiş, "Hurûfât defterleri'nde Kudüs-i Şerif", s. 244-299.

167 Örneğin Kubbetü's-Sahrâ'da Merhum Turgut Ağa ruhu için Kur'an-ı Kerim okuyacak eczâhân yıllık 6 "*sikke-i hasene*" ücret ile atanmıştır. VGMA, 1160: 116/3.

168 Örneğin Haseki Sultan Vakfı'nda görevli du'âgûy ücreti yarımşar batman buğday olarak ödenmiştir. VGMA, 1119: 110/21.

169 Sırasıyla bkz. VGMA, 1110: 131/ 13; 1108: 1/15; 1111: 54/32; 1107: 2/329.

170 Ücretlere ilişkin hazırlanmış tablolar için bkz. Memiş, "Hurûfât defterleri'nde", s. 248, 250, 257, 262, 281.

Mütevelli ücretlerinin genelde 1 akçe veya 1 dirhemden başlayan ve günlük olarak 30 akçe ve 60 dirheme çıkan bir farklılığı görülür. Örneğin Seyfeddin Ahmed al-Hakkârî Vakfı'nın tevliyet ücreti 1 akçe iken Şeyh Cerrah Vakfı tevliyeti 4 akçe; Meymûniyye Medresesi Vakfı tevliyet ücreti 5 akçe; Veliyullah Cemaleddin Musa es-Samet Vakfı tevliyeti 10 akçe; Haseki Sultan Vakfı tevliyeti 30 dirhemdir.¹⁷¹ Sicilde yer alan Receb 1229/ M. 1814 tarihli muhasebe kaydında zürri Hüseyin Kımî Vakfı'nın mütevellisine 36 zolota, câbîsine 3 zolota ücret verildiği kayıtlıdır. Muharrem 1229 / M. 1814 tarihli Kasım Bey et-Tercemân Vakfı'nın mütevellisi ücreti 36 zolota, câbîsine de 3 zolota verildiği kayıtlıdır. Aynı döneme ait zürri iki vakfın muhasebe kayıtlarındaki görevli ücretleri aynıdır.¹⁷²

Yıllık olarak tayin edilen mütevelli ücretlerinde ise, 0-5 kuruş arasında değişiklik söz konusudur. 18. ve 19. asırlarda tesis edilen bazı cami imamlarına ise, 2-4 akçe arasında değişen günlük ücret ve 10 - 20 kuruş yıllık ücret tahsis edilmiştir. Aynı asırlarda kurulan vakıflarda doğal olarak görülebilecek olan ücret farklılığının aksine, hisseli tayin edilen ücretlerle, yıllık ya da günlük tahsis edilen ücretler arasında zamanla oluşan uçurumlar söz konusu olmuştur. Meselâ H. 1156/ 1743 tarihinde 2 akçe (yıllık 10 kuruş) ücret alan bir imam ile senelik 1440 kuruş ücret alan imam arasında büyük bir ücret farklılığı vardır. H. 1146/ M. 1733 tarihli bir atama kaydında yevmiye 1 akçe (senelik 5 kuruş) ücret alan bir mütevelli bulunduğu gibi,¹⁷³ yedi yıl sonrasına ait 1740 tarihli muhasebe kaydında Meğâribe Vakfı mütevelli hissesine senelik 153 zolota gibi diğerine göre fazla bir miktar isabet etmiştir. Dolayısıyla sabit ücretler değerini koruyamazken, hisseli ücretler gelir kaynakları korunabildiği sürece kendini muhafaza etmiştir. Bütün bu farklılıklara rağmen, önemli bir kısım ücretlerin birbirlerine yakın olduğu da gözden kaçmamalıdır.

Görevli ücretleri hakkında bir başka husus aynı vakıftan ücret alanların birbirlerine göre ücretlerinin durumudur. Genellikle vakıf görevlileri içerisinde çok farklı uygulamalara rastlanmakla birlikte, evlâdlık vakıflarda evlatlar ve diğerlerinde ise mütevelliler, diğer görevlilere nazaran daha fazla ücret almaktadır. Örneğin *Eş-Şeyh Halil el-Câ'ûni Vakfı*'na ait H. 1168/ M. 1755 tarihli muhasebe kaydında Seyyid Abdurrahîm oğlu hissesi olarak 75 zolota; 372 zolota; Seyyid

171 Sırasıyla bkz. VGMA, 1107: 2/ 124; VGMA, 1107: 2/162; VGMA, 1107: 2/216; VGMA, 1107: 2/ 285; GMA, 608/2: 235/138.

172 Sırasıyla bkz. KŞS, 297: 33; KŞS, 297: 34.

173 VGMA, 1109: 6/52.

Abdüllatif hissesi olarak da 45 zolota vazîfe ayrılmıştır.¹⁷⁴ Haseki Sultan Vakfı mütevellisi ise günlük 30 akçe alırken, câbi 6 akçe, kâtip 10 akçe, imam 4 akçe, aşçıbaşı 7, çanakçı 3, bevvâb 4 akçe vazîfeye mutasarrıflardır.¹⁷⁵ Diğer taraftan ücretsiz görev yapan mütevelliler bulunabildiği gibi, vakıf harcamaları sonrasında kalan miktar, çoğunlukla evlâd-ı vâkif olan mütevellinindir.¹⁷⁶ Örneğin “*Mescid Vakfı Necmeddin Ebû Muhammed Abdurrahim Et-Tebârî* demekle *ma'rûf Vakıf ile Seyyid Şahbaz, Şeyh Mezîd, Şeyh Muharrem Senâu'd-dîn ve Seyyid Celâl Tekyesi*”nin tevliyet ve nezâret görevlerine hasbî olarak atamalar yapılmıştır.¹⁷⁷

Müteveli dışında, genellikle cami, medrese, zaviye görevlilerinden imam, müderris, muallim ve şeyhlerin diğer benzer hususiyetleri dikkati çekmektedir.

Ücretlerle ilgili önemli bir başka husus, görevli ücretlerinin toplam vakıf gelirleri içerisindeki oranıdır. İlk olarak, hayrî ve zürri iki vakfa ait muhasebe kayıtlarından ilkinde, Meğâribe Vakfı'nın H. 1153/M. 1740 tarihli muhasebe kaydında toplam vakfın gelirleri 1150 zolota olarak kaydedilmiştir. Masrafları ise toplamda 710 zolota olarak tespit edilmiştir. Belirtilen toplam miktar içerisinde ehl-i vezâifler arasında müteveliye yıllık 153 zolota, kâtime günlük 8 (yıllık 94 zolota), nâkib-i zâviyeye günlük 34 zolota (yıllık 400 zolota) verilmiştir. Bu da toplamda 647 zolota ile vakıf gelirlerinin % 56'sının ücretlere tahsis edildiği anlamına gelmekte idi.¹⁷⁸ İkinci örnekte ise, zürri bir vakıf olan eş-Şeyh Halil el-Câ'ûni Vakfı'na ait H. 1168/M. 1755 tarihli muhasebe kaydında ise evlâd-ı vâkifin gelirleri vakfın giderleri içerisinde %74'lük bir orana sahiptir.¹⁷⁹ Buna göre vakıfların yıllık toplam geliri içerisinde en fazla nisbete görevli ücretleri ile evlâdlar sahip bulunmaktadır. Daha geç bir döneme ait olmasına rağmen, Haseki Sultan Vakfı'na ait dört yıla ait bütçesini kapsayan 1276-1280/ 1860-61 ve 1864-65 tarihli defterlerde görevli ücretleri 4.110 kuruş (toplam giderler 21.884 kuruş) ile %19'lük bir orana sahip olduğu kaydedilmiştir. Okuyucular başlığı altında kaydedilen görevli ücretleri ise 2.379 kuruş ile %11'lik bir orana sahipken, *sâdât-ı*

174 KŞS, 264: 149.

175 VGMA, 523: 10-38.

176 Çalışma kapsamına giren dönemde Kudüs'te yeni kurulan zürri vakıfların çoğunluğunda vakfiyede belirtilen şartlar yerine getirildikten sonra (tamir, hayır şartı vb.) kalan vakıf gelirleri aynı zamanda da vakfın mütevellisinin de aralarında bulunduğu evlatlara şart kılınmıştır.

177 Srasıyla bkz. VGMA, 551: 99/29; VGMA, 1160: 116/92.

178 KŞS, 224: 185-187.

179 KŞS, 264: 149.

müderri'sin başlığı altında 1.070 kuruş ile %5'lik bir orana sahiptir.¹⁸⁰ Buradan da tüm masraflar içerisinde görevli ücretlerinin oranı %35 olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Osmanlı geneli için yapılan bir değerlendirmede Barkan camilere ait muhasebe giderleri içerisinde %90'lık bir oranın, imaretler için ise %52.5'luk bir oranın görevli ücretlerini kapsamış olduğunu tespit etmiştir.¹⁸¹ Bu veriler ile Kudüs'te bazı vakıflara ilişkin yukarıda zikredilen veriler göstermiştir ki vakıfların yıllık bütçeleri içerisinde vakıf görevlilerinin ücretleri önemli bir kalemdir.

Sonuç

Mevcut çalışmada, 18. yüzyılda askerî zümrenin genişlemesi olarak tanımlanabilecek Osmanlılaşma kavramı ile ifade bulan Osmanlı idari mekanizmasının taşrada yerleşmesi meselesi Kudüs vakıflarındaki istihdam ve atamalar üzerinden incelenmiştir. Kentin vakıflarının, görevlileri açısından pek çok imtiyaz sağladığı görülmüştür. Maaşlar, vergi muafiyeti ve toplumsal saygınlık gibi çeşitli getirileri olan vakıf görevleri Kudüs toplumu için de tercih sebebi olmuştur. Ancak bu vazifelerin elde edilmesinde aile mensubiyetinin öne çıktığı görülmüştür.

Öte yandan, çalışma neticesinde elde edilen bilgiler ışığında denilebilir ki, Osmanlı merkezi yönetimi 18. yüzyıl Kudüs taşrasında etkili ve sistemli bir şekilde takip ettiği tayin politikası ile merkezi denetimin devamlılığını sağlamıştır. Yukarıda yer verilen örnekler göstermiştir ki, tayin sistemi sıkı bir biçimde incelenmekle kalmamış aynı zamanda İstanbul'da Kudüs vakıflarının idari verilerine ilişkin kapsamlı dosyalar tutulmuştur. Bu da, atama kayıtları ile merkezi yönetim arasındaki tarihsel bir bağa işaret etmektedir. Osmanlı kazalarına ilişkin her türlü görevli tevcihatının tutulduğu Hurûfât defterleri ile yine vakıf bazlı tutulan ve özellikle vakıfların yönetici kadrolarına ilişkin detaylı bilgilere yer verilen Atık (Hazîne) defterleri kayıtları bu durumu destekler nitelikteki defterlerdir. Bu nedenle kentte vakıf görevlileri içerisinde ilk sırada mütevellilerin bulunduğu, ardından şeyh, zaviyedar, cüzhan, türbedar ve imam gibi görevlilerin kaydedildiği tespit edilmiştir. Kentin vakıf görevli sayıları ile kent nüfusu karşılaştırıldığında vakıf görevli sayısının önemli bir yekûn tuttuğu da görülmüştür. Bunda özellikle 18. yüzyılda hisseli görevlendirmeler, yeni görev ihdası gibi gerekçelerle artan görevli sayılarının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Görevli ücretlerinden nakdî olarak tayin edilenler, zaman geçtikçe enflasyona uğramış, bu durumda bazı görevlilerin

180 Singer, "The Privileged", s. 257-69.

181 Barkan, "Şehirlerin Teşekkül", s. 239-243.

birden fazla görev alması veya görevlerin çok sayıda hisseye bölünmesi yaygın bir hale gelmiştir.

Kudüs vakıflarının örgütlenmesi merkezi otoritelere bu vakıfların idaresi üzerinde sıkı bir denetim imkânı tanımıştır. Bu Kudüs vakıfları örneğinde öncelikle, vakıfların idaresinin ve ulemâ ilişkî ağlarının devletin bürokratik, iktisadi ve idari yapısına sistematik bir biçimde dâhil edilmesinin bir neticesi olarak karşımıza çıkmıştır. Çalışma kapsamında incelenen kayıtlar neticesinde ulaşılan bu sonuç, Osmanlı otoriteleri ile eyâletler arasındaki ilişkiler konusunda, merkezi denetimin azaldığını ve yerel güçlerin bağımsızlıklarını artırdığını kabul eden görüşe ters düşmektedir. Merkezi denetimin sadece sıkı bürokratik merkezileşme tedbirleri ile değil, sürekli olarak, güçlü yerel bağları olan memurlar ve vazifelilerin tayini sayesinde güçlendirildiği söylenebilir. Bu durumda sistemin kontrolü, dikkatli bir tayin politikası güdüler ve ailelere, yerel iktidar yapıları içerisinde denge oluşturacak bir güç tabanı inşa etme izni verilerek sağlanmıştır. Bunun gerçekleştirilmesinde vakıflar önemli bir mekanizma olmuştur. Zira vakıflar, ilişkî ağlarını ve kurumları şekillendirme ve bütünleştirme vasıtası olmuş, aynı şekilde yerel ilişkî ağlarını destekleme ve denetleme işlevini yerine getirmiştir. Aynı zamanda devlet, vazifelilerinin ekonomik ağlarını idaresine dâhil ederek, kendi politikalarını hayata geçirmeye yardımcı bir mekanizma olan vakıf kurumunun denetimini sağlamıştır.

Öz ■ Bu çalışma, Kudüs kenti vakıflarının 18. yüzyıldaki istihdam durumunu vakıf görevlilerinin sosyo-ekonomik ve demografik özellikleri bakımından incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, Osmanlı merkezi yönetiminin vakıflara ilişkin uygulamaları bağlamında, devlet iktidarı ve denetiminin taşradaki işleyişi ve varlık belirtileri üzerinde durmaktadır. Dört kısımda oluşan incelemenin birinci kısmında Osmanlı toplum yapısı içerisinde vakıf görevlilerinin konumu tespit edilerek, bu görevlilerin tespit edilen unvan ve lakapları ve tarihsel süreç içerisindeki değişimlerine yer verilecektir. Sonrasında, görevlilerin tevcih, azl ve görev süreleri yine ayrı bir başlık altında incelenecektir. Bu bağlamda, Osmanlı merkezi yönetiminin yapılan bu atamalar konusundaki etkisi ve denetimine ilişkin süreçler belirlenmeye çalışılacaktır. Kudüs'teki vakıf görevlilerinin, kent nüfusu içerisindeki durumunu tespit etmeye çalıştığımız üçüncü kısmı, vakıf görevlilerinin ücretlerinin incelendiği bölüm takip edecektir. Bunların analizi ile Osmanlı merkezi yönetiminin bir taşra kentindeki otoritesini sürdürmesini mümkün kılan istihdam politikalarına vakıf görevleri ve maaşlar üzerinden ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: İstihdam, Kudüs, Vakıf, Sosyal Tarih, 18. Yüzyıl.

Bibliyografya

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Şam Ahkâm Defterleri (ADVNS.AHK.ŞM)

(1): 44/2, 150/3, 155/1, 174/3, 191/3, 232/1, (2): 50/1, 154/2, 173/4, 180/2, 183/4, 184/4, (3): 46/1, 66/3, 58/4, 68/2, 76/2, 102/3, 5, 115/4, 120/4, 121/4, 139/1, 146/3, 232/1, (4): 29/4, 59/3, 125/2, 128/1-2, 135/2, (5): 9/1, 19/1, 27/1, 41/2, 53/1, 54/3, 95/1, (6): 14/45, 43/4, (7): 6/3.

Evkâf-ı Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV.HMH.d)1632: 15-32.

Evkaf Haremeyn Mukataası Surre Defterleri (EV.HMK.SR.d) 1971.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Ahkâm Defterleri: 814: 11, 29, 49-1, 49-2, 70, 89, 90, 93, 103, 106, 815: 16, 29, 82, 317: 221, 318: 119, 321: 273/2.

Atık (Hazine) Defterleri: 515: 33-101; 523: 8, 10-38; 524: 2-29.

Hurûfât/ 'Askerî Rûznâmçe Defterleri: 551/99, 552/37, 553/38, 554/25, 555/25, 556/39, 557/43, 1091/77, 1107/2, 1108/1, 1109/6, 1110/131, 1111/54, 1112/1, 1114/10, 1115/1, 1119/110, 1125/64, 1128/68, 1139/87, 1140/245, 1142/85, 1159/97, 1160/117, 1216/15.

Vakfiye Defterleri 608-2: 235/ 178.

İhyâu't-Turâs Ve's-Şuûnu'd-Dîniyye Müessesetu İhyâu't-Turâs Ve'l-Buhûsu'l-İslâmiyye
Arşivi

Kudüs Şer'îye Sicilleri (KŞS) 202: 12-13, 207: 340, 208: 105, 209: 253, 213: 91-94, 218: 8, 470, 220: 33-34, 262: 108-109, 230:4, 110, 254: 505-506, 255: 53-54, 257: 65, 273: 36-37, 218: 253, 224: 185-187, 264: 149, 213: 91-94, 218: 470, 297:33-34, 264: 149, 224: 185-187, 264: 149.

2. Yayınlanmış Eserler

(Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler-II) *Kitâbu Mesâlih'l-Menâfi' i'l-Mü'minin*, Yaşar Yücel haz. , II, Ankara 1980.

Akdağ, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi II*, Ankara, 1971.

El-Alemi, Muhammed Ali: "The Waqfs of the Traditional Families of Jerusalem During The Ottoman Period", in *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917*, Sylvia Auld and Robert Hillenbrand ed., Londra: Altajir World of Islam Trust, 2000, s. 145-158.

Alkan, Mustafa: "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 11-15 Eylül 2006), *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: TTK Basımevi, 2010, IV/I, s. 825-842.

El-Aseli, Kamil C.: "Jerusalem under the Ottomans 1516-1831 AD", *Jerusalem in History*, Kamil C. el-Aseli (ed.), Essex: Scorpion Publishing Ltd., 1989, s. 200-224.

Avcı, Yasemin: *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti, Kudüs (1890:1914)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2004.

Baltacı, Cahit: "Osmanlılar Dönemi'nde Nakibü'l-Eşraflık Müessesesi ve Nakibü'l-Eşraflık Defterleri," *IV. Milli Türkoloji Kongresi*, 19-23 Ekim 1981.

Barbir, Karl K.: *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton: Princeton University Press, 1988.

Barkan, Ömer Lütfi: "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2, (1942), s. 279-386.

Barkan, Ömer Lütfi: "Vakıfların Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 354-365.

Barkey, Karen: *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to Centralization*, New York: Cornell University Press, 1994.

Bawatneh, Sheikh Jamal: *The Center for Heritage and Islamic Research*, Jerusalem: Palestinian National Authority Ministry of Waqf and Religious Affairs.

Baykara, Tuncer: *Osmanlı Taşra Teşkilâtında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Ankara: VGM Yay. 1990.

- Buhl, Frantz: “Kudüs”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, VI, s. 952-964.
- Büssow, Johann: *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem, 1872-1908*, Leiden: Brill, 2011.
- Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005.
- Canbakal, Hülya: “On the ‘Nobility’ of Urban Notables,” in *Proceedings of the Conference on the Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete V, Rethymno: Foundation for Research and Technology-Hellas, Institute for Mediterranean Studies, 2006.
- Canbakal, Hülya: *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yay., 2009.
- Çiftçi, Cafer: *Bursa’da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Bursa: Gaye Kitapevi 2004.
- Demirel, Ömer: *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkinine bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara: TTK Yay., 2000.
- Doumani, Beshara: *Rediscovering Palestine, Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, California: University of California Press, 1995.
- Ergenç, Özer: “Osmanlı Klasik Dönemindeki ‘A’yan’ ve ‘Eşraf’ Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), s. 105-118.
- Ergenç, Özer: “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten*, LII (1988), s. 667-683.
- Ergenç, Özer: *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995.
- Ergenç, Özer: *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa -Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Ankara, 2006.
- Filistin Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Akademik Topluluğu (PASSIA): *Mescid-i Aksa Rehberi (Harem-i Şerif)*, Kudüs: TİKA Yay., 2013.
- Güneş, H. Hüseyin: *Kudüs Meğaribe Mahallesi*, Ankara: VGM Yay., 2017.
- el-Hanbelî, Mucireddin el-‘Uleymî, *el-Ünsül-Celil bi-Târihi’l-Kudsi ve’l-Halil*. C. II, Amman: Mektebetül-Muhtesib, 1973.
- Hathaway, Jane: *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, Cambridge 1998.
- Hathaway, Jane: “Rewriting Eighteenth Century Ottoman History”, *Mediterranean Historical Review*, 19/1 (2004), s. 29-53.
- Hillenbrand, Robert: “Introduction: Structure, Style and Context in the Monuments of Ottoman Jerusalem,” in *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917*, Sylvia Auld and Robert Hillenbrand (eds.), Londra: Altajir World of Islam Trust, 2000, pp. 1-23.

- İnalçık, Halil: "The nature of traditional society: Turkey", in *Political Modernization in Japan and Turkey*, R. E. Warde ve D. Rustow, (eds.), Princeton: Princeton University Press, 1964, pp. 42-63.
- İnalçık, Halil: "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Halil İnalçık with Donald Quataert (eds.), New York: Cambridge University Press 1994.
- Imber, Colin: *Ebu's-su'ud The Islamic Legal Tradition*, Stanford: Stanford University Press, 1997.
- Khoury, Dina Rizk: *State and Provincial Society in the Ottoman Empire, Mosul, 1540-1834*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Kılıç, Rüya: *Osmanlı'da Seyyidler ve Dervişler*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Köprülü, Fuad: "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 5-6.
- Masters, Bruce: *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York, 1988.
- Memiş, Şerife Eroğlu: "Between Ottomanisation and Local Networks: Appointment Registers as Archival Sources for Waqf Studies. The Case of Jerusalem's Maghariba Neighborhood," in Angelos Dalachanis – Vincent Lemire (eds.), *Ordinary Jerusalem 1840–1940, Opening New Archives, Revisiting a Global City*. Leiden: Brill, 2018, pp. 75–99.
- Memiş, Şerife Eroğlu: "Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2016).
- Memiş, Şerife Eroğlu: *Hurûfât defterleri'nde Kudüs-i Şerif Kazası: Vakıflar, Görevler ve Görevliler*, İstanbul: Yeditepe, 2017.
- Neuwirth, Angelika: "Jerusalem in Islam: The Three Honorific Names of the City," in *Ottoman Jerusalem. The Living City: 1517-1917*, S. Auld ve R. Hillenbrand, eds., Londra: Altajir World of Islam Trust, 2000, pp. 77-93.
- Orbay, Kayhan: "Vakıf Ekonomisi ve Yeniden-Dağıtım," in Kenan İnan et al. (eds.), *CIE-PO-22 Symposium*, Trabzon: Trabzon BŞB Kültür Yay., 2018, I, s. 111-119.
- Orbay, Kayhan: "Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System", *Endowment Studies*, vol. 1/2 (2017), pp. 135-153.
- Ömer Hilmi Efendi: *İthâfû'l-Ahlâf fi Abkâmü'l Evkâf*, Ankara: VGM Yay., 1977.
- Özkaya, Yücel: *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985.
- Raymond, Andre: "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns", *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1979-80), pp. 84-101.

- Salzman, Ariel: “An Ancien Regime Revisited”: ‘Privatization’ and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, 21 (1993), s. 393-423.
- Schilcher, Linda S.: *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart: Steiner Verlag Wiesbaden 1985.
- Şemseddin Sâmî, *Kamusu'l-A'lâm*, İstanbul 1317 (1899).
- Savaş, Saim: *Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul: Dergah Yayınları 1992.
- Singer, Amy: “The Privileged Poor of Ottoman Jerusalem”, *Pauvreté et Richesse dans le monde Musulman Méditerranéen World/ Poverty and Wealth in the Muslim Mediterranean World*, Jean-Paul Pascual (ed.), Paris: Maisonneuve et Larose, 2003.
- Van Leeuwen, Richard: *Bir Osmanlı Şehri: Şam-Vakıflar ve Şehir*, İstanbul: Küre Yay., 2012.
- Yazbak, Mahmoud: “The Islamic Waqf in Yaffa and the Urban Space: From the Ottoman State to the State of Israel”, *Adalah's Journal for Land, Planning and Justice*, 2 (2010), pp. 47-69.
- Yediyıldız, Bahaeddin: *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi, Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara: TTK Yay., 2003.
- Yediyıldız, Bahaeddin: “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul: MEB Yay., 1986, s. 153-172.
- Yediyıldız, Bahaeddin: “Müessese-Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk toplumu ve vakıf müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, XV (1982), s. 23-53.
- Yediyıldız, Bahaeddin: “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, XIV (1982), s. 1-27.
- Yediyıldız, Bahaeddin: “Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi”, *Türk Kültürü* 219 (1981), s. 262-271.
- Yüksel, Hasan: *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas: Dilek Yay., 1998.
- Ze’evi, Dror: *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, S. Çağlayan çev. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

18. Yüzyıl Sonunda Ayanlık Siyaseti ve Germiyanzâdeler

Murat Dağlı*

The Politics of the Local Notables at the end of the 18th Century and the Germiyanzâdes

Abstract ■ Studies on the local notables in the 18th century have become one of the best studied subjects in Ottoman history. Both empirical studies and theoretical approaches have considerably expanded the scope of research. However, as most of the studies focus on the powerful local notables, our knowledge on the local notables who were relatively less powerful is still limited. This essay is on one of the lesser ayans: the Germiyanzâdes in Kütahya. Germiyanzâdes in Kütahya. Even though the main purpose of the essay is to provide concrete evidence on the social and economic power of the Germiyanzâdes at the end of the 18th and the beginning on the 19th century, it also provides a comparative perspective taking into account the other local notables in and around the same region, and makes certain suggestions on the dynamics of the politics of the local notables as well as on the effects of financial and administrative centralization initiated by the central authority.

Keywords: Germiyanzâde, Kütahya, politics of the local notables, the 18th Century, centralization.

1. Giriş

18. yüzyıl uzun zamandan beri Osmanlı tarihinin ayanlar dönemi olarak nitelendiriliyor. Bu dönem ve ayanlarla ilgili çalışmalar da artık gerek kuramsal

---

* Bilgi Üniversitesi, e-posta: muratpdagli@gmail.com Makalenin son halini almasındaki uyarı ve tavsiyeleri için derginin hakemlerine teşekkür ederim.

gerekse ampirik olarak kendi başına bir araştırma alanı olarak nitelendirilebilir.¹ Bilgi birikiminin belli bir noktaya ulaştığı çalışma alanlarında eksiklikler ya da sıradışı konular bulmak kolay değil; yine de tüm bilgi birikimi ve farklı kuramsal

- 1 Tümöyle kapsayıcı olmamakla beraber bu araştırmaların bazıları; Yuzo Nagata, *Muhsin-Zâde Mehmed Paşa ve Ayanlık Müessesesi* (Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1976); Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997); Yuzo Nagata, “Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa’ya Ait Bir Tereke Defteri,” *IX. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), s. 1055-1063; Yuzo Nagata ve Feridun Emecen, “Bir Ayanın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa’ya Ait Belgeler,” *Belgeler - Türk Tarih Belgeleri Dergisi* XXV/29 (2004), s. 1-73; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994); Ali Yayıoğlu, “The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)”, (Ph.D., Harvard University, 2008); Ali Yayıoğlu, *Partners of the Empire, The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions* (Stanford, California: Stanford University Press, 2016); Canay Şahin, “The Economic Power of Anatolian Ayans of the Late Eighteenth Century: The Case of Caniklizâdes,” *International Journal of Turkish Studies*, 11 (2005), s. 29-49; Hüseyin Çınar, “18. Yüzyılda Ayıntab’da Bir Yerel Gücün Yükselişi ve Düşüşü: Battalzâdeler,” *XIV. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), s. 432-452; Yavuz Cezar, “Bir Âyanın Muhallefatı, Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin, Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi,” *Belleterin*, 41 (1977), s. 41-78; Suraiya Faroqhi, “Wealth and Power in the Land of Olives: Economic and Political Activities of Müridzade Hacı Mehmed Ağa, Notable of Edremit,” *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Çağlar Keyder, Faruk Tabak, (eds.), (New York: State University of New York Press, 1991), s. 77-96; Melek Öksüz, *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon*, (Trabzon: Serander, 2009); Muhammed Aydın, Sivas’ta Âyan Aileleri, 1740-1850, (Sivas: Sivas Belediyesi, 2015); Deena Sadat, “Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century,” *Journal of Modern History* 44 (1972), s. 346-363; Antonis Anastasopoulos (ed.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V a Symposium Held in Rethymno 10 - 12 January 2003* (Rethymno: Crete University Press, 2005); Robert W. Zens, “Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables,” *History Journal* 3 (2011), s. 433-447; Robert W. Zens, “In the Name of the Sultan: Hacı Mustafa Pasha of Belgrade and Ottoman Provincial Rule in the Late 18th Century,” *International Journal of Middle East Studies* 44 (2012), s. 129 - 146; Antonis Anastasopoulos ve Elias Kolovos, (Eds.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850 Conflict, Transformation, Adaptation - Proceedings of an International Conference Held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003* (Rethymno: University of Crete Department of History and Archaeology, 2007); Bruce McGowan, “The Age of the Ayans 1699-1812,” *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1600-1914*, Donald Quataert, Halil İnalçık (eds.), (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 637-758; Bekir Sıtkı Baykal, “Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler,” *Belgeler - Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1 (1964), s. 221-227; Margaret L. Meriwether, *The Kin Who Count, Family and Society in Ottoman Aleppo, 1770-1840* (Austin: University of Texas Press, 1999); Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu, Musul 1540-1834* Ülkün Tansel (çev.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).

yaklaşımlara rağmen ayanların genel olarak kabul görmüş bir sınıflandırma çerçevesinde değerlendirildiği söylenemez. Bir örnek vermek gerekirse, Donald Quataert, 2000 tarihli *Osmanlı Tarihi, 1700-1922*, kitabında genel bir sınıflandırma önermişti.² Quataert'e göre ayanlar, her birinin farklı birer sosyal bağlamı temsil ettiği üç farklı grupta sınıflandırılabilir. Birinci grupta eyaletlere atanıp orada—merkezî yönetimin bunu engelleme çabalarına rağmen—kök salan ve yerleşen ayanlar var. Şam'daki al-Azm ailesi, Musul'da Celili aşireti³ ya da Batı Anadolu'daki Karaosmanoğulları bu gruba dahiller. İkinci gruptakiler sadece Arap eyaletlerinde ortaya çıkan ve kökenleri Memlûk askerlerine kadar giden ayan aileleri.⁴ Bu gruba dahil olanlar Osmanlı yönetimi boyunca Arap eyaletlerine dışarıdan gelen, azâd edildikten sonra kendi kapı halkını kuracak kadar etkili Memlûk aileleri; Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa hizmetinde bulunduktan sonra Sayda'yı yöneten Ahmed Cezar Paşa ve ailesi gibi.

Üçüncü grupta ise, beylikler döneminde belli bir bölgeye yerleşmiş ve orayı kontrol etmiş ayan aileleri var. Bu aileler Osmanlı devletine ilhak edilmiş olsalar da varlıklarını yüzyıllarca sürdürebilmiş ve özellikle 18. yüzyılda yerel olarak yeniden ortaya çıkmış ayan aileleri. Quataert kendi sınıflandırması içinde bu gruba örnek olarak sadece olarak Bosna'daki büyük toprak sahiplerini göstermekte ve tarihçilerin bu gruba dahil olabilecek ayanların iktidarlarını yüzyıllar boyunca nasıl koruduklarını gözardı ettiklerini iddia etmektedir.⁵ Quataert'in sınıflandırmasının işlevsel olup olmadığı yönünü bir kenara bırakacak olursak,⁶ bu yazıda

2 Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922, New Approaches to European History*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 46-51.

3 Merkezî idarenin Şam ve Musul'daki rolü ve ayan ailelerini ne dereceye kadar kontrol etmeye çalıştığı tartışmalıdır. Bruce Masters, "Semi-Autonomous Forces in the Arab Provinces," *The Cambridge History of Turkey, the Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Suraiya N. Faroqhi, (ed.), (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), s. 193.

4 Bu konuda Jane Hathaway'ın çalışmaları özellikle anılmalıdır. Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); Jane Hathaway, "The Household: An Alternative Framework for the Military Society of Eighteenth-Century Ottoman Egypt," *Oriente Moderno*, 18 (1999), s. 57-66; Jane Hathaway, *The Arab Lands under Ottoman Rule 1516-1800* (London: Pearson Longman, 2008).

5 Quataert, *The Ottoman Empire*, s. 46-47.

6 Bir başka sınıflandırma denemesi için, Zens, "Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables." Donald Quataert'in yaptığına benzer bir sınıflandırmayı, Bruce Masters Arap toprakları için yapar. Masters, Quataert'in üçlü sınıflandırmasına aşiret gruplarını da ekler, bk, Masters, "Semi-Autonomous Forces in the Arab Provinces" s. 186-187. Bunlara 18. yüzyıl boyunca yerel vergileri toplamaktan eşkıyalığa kadar farklı siyasi-iktisadi ve şiddet gibi yolları kullanarak yükselen bir gruptan da bahsedilebilir. Dina Rizk Khoury, ayanları

söz konusu olan tam da Quataert'in tarihçilerin biraz gözardı ettiğini söylediği bu üçüncü gruptan bir ayan ailesi: Germiyanzâdeler.

Germiyanzâdeler Beylikler döneminin başat aktörlerinden biri olarak uzun zamandır farklı yönleriyle incelenmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, erken sayılabilecek bir zamanda, henüz 1932'de, Germiyanzâdeler üzerine ilk derli toplu çalışmayı yapmıştı.⁷ Daha sonra özellikle Mustafa Çetin Varlık, bu konu üzerine daha kapsamlı olarak çalışmaya devam etti ve siyasi, ekonomik, ve sosyal tarih çalışmaları ile Germiyanzâdeleri ele aldı.⁸ Ayrıca, Osman Uysal beyliğin mimarî tarihi üzerine geniş hacimli bir çalışma yayınladı.⁹ Mustafa Koç'un çalışması da beyliğin kültürel ve ilmi yönlerini araştırdı.¹⁰ Bu çalışmalar Germiyanzâdeler hakkında bir bilgi birikimi sağlamışlardır.

Bu çalışmanın da amacı özellikle 18. yüzyılın son çeyreğine odaklanarak Germiyanzâdeler hakkında bu bilgi birikimine katkıda bulunmaktır. Bunu yaparken Germiyanzâdeleri diğer bölge ayanları ile karşılaştırmak genel bir bağlam oluşturmak açısından da önemlidir. Dolayısıyla yazının amacı ayanlık literatürüne kavramsal ya da kuramsal bir katkıdan ziyade bu tartışmaların üzerine oturabileceği ampirik veri zeminini genişletmektir. Germiyanzâdelerin devamlılığı çok önemli ve ilginç bir araştırma konusu olmakla birlikte, 18. yüzyılın son çeyreğine odaklanmanın bazı somut nedenleri de vardır. Her şeyden önce, birincil kaynaklardaki—15. yüzyıldan 17. yüzyılın sonuna uzanan—boşluk süreklilikleri tatmin edici bir şekilde takip etmeyi imkânsızlaştırmaktadır. Burada özellikle üzerinde durulan Kütahya kadı sicilleri de sadece 18. yüzyılın son çeyreği için verimli bir kaynaktır. Germiyanzâdeler 18. yüzyılda çok fazla göz önünde olmadıkları ve devleti doğrudan tehdit etmedikleri için büyük ayanlara kıyasla tarihçilerin

---

tanımlamanın ve sınıflandırmanın güçlüklerinden bahseder, bk. Dina Rizk Khoury, "The Ottoman Centre Versus Provincial Power-Holders: An Analysis of the Historiography," *The Cambridge History of Turkey, the Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Suraiya N. Faroqi (ed.), (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), s. 135-157.

- 7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1932).
- 8 Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan-Oğulları Tarihi (1300-1429)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1974); Mustafa Çetin Varlık, "Germiyanogulları Beyliği," *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi, Sosyal ve Siyasal Hayat*, Ahmet Yaşar Ocak (ed.), (Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006) s. 153-159; Mustafa Çetin Varlık, "Kütahya'nın Şehzade Sancağı Olarak İdaresi," *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1989), s. 314-324.
- 9 A. Osman Uysal, *Germiyanogulları Beyliğinin Mimarî Eserleri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2006).
- 10 Mustafa Koç, "Germiyanogulları Beyliği'nde İlmî ve Kültürel Hayat" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007).

dikkatini pek çekmiyor olabilir.¹¹ Oysa ki daha az görünür bu ayan ailelerini incelemek, merkezî idarenin 19. yüzyılda iktidarını nasıl yeniden ve daha güçlü olarak kurduğu hakkında da daha iyi fikir sahibi olmamıza yarayabilir. Bu araştırma da kendi dinamikleri içinde değerlendirilmesi gereken Tanzimat dönemine uzanmadan, 1820'leri sınır olarak almaktadır. Bu dönemin öncesi ve sonrası için yapılan tespitlerin ve ileri sürülen fikirlerin yeni ve daha derinlemesine yapılacak araştırmalarla geliştirilmesi umulur.

Artık 18. yüzyılda Osmanlı devletinin mutlak olarak zayıfladığı iddia edilemeye de bu dönem merkezî idarenin alternatiflerinin ortaya çıktığı bir dönem olarak görülüyor.¹² 17. yüzyılda başlayan ve 18. yüzyılda devam eden sosyo-ekonomik dönüşümün Osmanlı siyasetini yeniden tanımladığının en açık belgesi ise Sened-i İttifak (1808).¹³ Eğer Sened-i İttifakı—belgedeki tüm muğlaklığa rağmen—merkezin çevreyle, ya da bürokrasinin ayanlarla yaptığı bir anlaşma olarak görmek mümkünse, nasıl oluyor da, çok kısa bir sürede, merkezî idare iktidarını yeniden kurabiliyor? Eğer 19. yüzyılın hemen başında siyasi yapı yeni bir biçim almaya başlıyor ve ayanlar bunda önemli bir rol oynuyorsa, nasıl oluyor da neredeyse yirmi yıl gibi kısa bir sürede bu yeni siyasi yapının en önemli aktörleri yerlerini daha da merkezî bir idareye bırakıyor? Bu gibi sorulara yanıt bulabilmek için ayanların gücü ve kendi aralarındaki rekabet hakkında kavramsal tartışmalar kadar somut verilerle desteklenen geniş ve karşılaştırmalı bir yaklaşım verimli olacaktır.

Araştırmacıların üzerinde uzlaştıkları konulardan biri 18. yüzyıl boyunca—özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren—merkezî yönetimin idarî ve hukukî yapısında önemli değişiklikler olduğu ve bu değişikliklerin farklı karar alma süreçlerini—özellikle yerel idareler söz konusu olduğunda—daha temsilî yaptığı.¹⁴ Yine de ayanların başat güçlerden olduğu bu süreç tüm toplumu kapsayan radikal

11 Yücel Özkaya'nın son derece kapsamlı çalışması içinde de Germiyanzâdeler kendilerine neredeyse hiç yer bulamamışlar. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, s. 161. Ayanlar üzerinde yakın tarihli ve karşılaştırmalı bir değerlendirme yapan Robert Zens de görece daha küçük yerel ayanların yeteri kadar çalışılmadığı fikrindedir ("Provincial Powers", s. 435).

12 Karen Barkey, *Empire of Difference, the Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2008) ve özellikle, Yaycıoğlu, *Partners of the Empire*.

13 19. yüzyılın dönem noktası olan Sened-i İttifak, Tanzimat ve İslahât fermanları için, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlioğlu (ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s. 3-25, Senedi-i İttifak metninin bir tahlili için, Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu," *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, (İstanbul: Eren, 1993), s. 343-359.

14 Bu görüşün ilk örneklerinden biri olarak, Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," *Studies in 18th Century Islamic History*, Thomas Naff,

taleplerin olduğu bir kırılma noktası değil; daha ziyade iktidar ilişkilerinin seçkinler arasında yeniden şekillendiği bir dönemdir. Bu yüzden merkezî iktidarın gücünü nasıl yeniden kurduğunu anlatırken Dina Rizk-Khoury'nin belirttiği gibi kapsayıcı bir açıklama için daha fazla veri ve karşılaştırmalı araştırmalara dayalı bir yaklaşım gerekli gözükmektedir. Bunu yaparken ise merkezle çevredeki ayanların değişen ilişkisine bakmak şart ama bunu sadece en tepedeki ayanlarla sınırlamak yanıltıcı olabilir; Rizk-Khoury'nin önerisi, en tepedekiler kadar siyâsî iktidar hiyerarşisinde Germiyanzâdeler gibi çok da görünür olmayan ayanlara bakmak; çünkü bu kesim 19. yüzyılda Osmanlı devletinin taşradaki belkemiğini oluşturacak kesimdir.¹⁵

Germiyanzâdeler aynı zamanda Osmanlı hanedanından uzun süren ömürleri ile de ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Germiyanzâdeler beylikler döneminde Osmanlılardan önce Anadolu'ya yerleşmişlerdi. Aile mensupları Tanzimat döneminde Adliye Nazırlığına kadar yükselip, II. Abdülhamit döneminde saraya damat bile oldular.¹⁶ İmparatorluk dağılıp, Osmanlı hanedanlığı sona erdikten sonra da yeni kurulan Millet Meclisi'nde yer aldılar. Dolayısıyla siyasi yapının birkaç kez kökten değiştiği çok uzun süreçte bile bu farklı yapıların bir parçası olmayı sürdürdüler. Avrupa örneğindeki gibi asilzâdeler sınıfına sahip olmadığı söylenen Osmanlı İmparatorluğu'nda Germiyanzâdelerin sürekliliği—bu makalenin doğrudan konusu olmamakla birlikte—kendi başına bir araştırma konusu olmaya değer.¹⁷

Kütahya ve çevresi, 12. yüzyıl ve 15. yüzyıl arasında Bitinya sınır bölgesinin beyliklerin ekonomik, siyasi, sosyolojik ve kültürel dinamiklerini doğrudan belirlediği yüzyıllar sonrasında aynı dinamizme sahip olmamıştır. 14. yüzyılla beraber Osmanlı beyliğinin bir devlete doğru evrilmesi ve İstanbul'un fethi sonrasında imparatorluk kurumlarının yerleşmesiyle Kütahya, imparatorluğun bir iç-bölgesine dönüşmüş, çoğu zaman etrafındaki—bugünkü idari sınırlar ile

---

Roger Owen (eds.), (Carbondale and Edwards-Ville: Southern Illinois University Press, 1977), s. 27–52.

15 Khoury, "The Ottoman Centre," s. 136.

16 Germiyanoğlu Arif Hikmet Paşa için, bk. Nilüfer Bakan, "Salnamelere Göre Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kütahya Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Profili," (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2007).

17 Yeni arşiv çalışmaları 15 ve 17. yüzyıllar arasındaki belge eksikliğini giderdiği takdirde bu tür uzun dönemli bir çalışma mümkün olabilecek ve benzer ailelerin tarihleri de karşılaştırılabilecektir. Bu türden bir örnek Heath Lowry'nin Evrenosoğulları üzerine yazdıklarında bulunabilir. Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany: State University of New York Press, 2003), özellikle s. 55-94.

belirtecek olursak—Ege ve Marmara bölgeleri ve Bursa, İzmir ve hatta Manisa ve Ankara gibi kentlerin sosyo-ekonomik etki alanının dışında kalmıştır. Bu dönüşümde, meselâ, 16. ve 17. yüzyıllarda Bursa'nın, sonrasında İzmir'in ticaret ağlarını ya hemen kendi arka-bölgeleri ya da İç Anadolu yerine Marmara ve Ege havzası üzerinden genişletmiş olması etkili olmuştur. Ayrıca idari açıdan bakıldığında Anadolu eyaletinin paşa sancağı olarak kalsa da, 17. yüzyıldan sonra şehzadelerin artık sancağa çıkmaması bir şehzâde sancağı olan Kütahya'nın bu özelliğini de yitirmesine de yol açmıştır.

Bu uzun dönemli yaklaşımlar bir kenara bırakılırsa Germiyanzâdelerin 18. yüzyılın son çeyreğindeki tarihi diğer pek çok ayanla benzerlik gösteriyor. Benzeri pek çok ayan gibi bu aile de değişen bir idarî yapı içinde tekrar yükseldiler ve servetlerini siyasi güce tahvil etmek için kullandılar. Kendi etki alanları olan Kütahya ve çevresinde bunu yaparken yine diğer ayanlar gibi farklı yollar izlediler. İdarî yapı içinde mütesellimlik gibi görevler aldılar. Devletin 17. yüzyıldan beri artan nakit ihtiyacı ile gittikçe monetize olan Osmanlı ekonomisi içinde borç para vermek ayanlar (ve elinde nakit parası olan diğer kesimler) için önemli bir fırsat sunuyordu. Böylelikle ilişki ağlarını genişletip, iktidarlarını sağlamlaştırabiliyorlardı. Buna benzer fırsatları kullandırsa da Germiyanzâdeler hiçbir zaman çok büyük servet sahibi olamadılar. Etraflarında ördükleri alacak ilişkileri, örneğin Bursa'nın orta çaplı ayanları ya da tüccarları ile kıyaslanmayacak kadar sınırlı kaldı.¹⁸ Dolayısıyla, ne servetlerini ticaretten elde eden Bursa ayanları gibi borç vererek zenginleşmeye devam edemediler ne de Balkanlar ya da bazı Arap eyaletlerindeki gibi etraflarında kendilerine bağlı, silahlı bir kapıhalkı oluşturabildiler. Ayrıca, ayanların iktidarları için çok önemli bir rol oynayan mukata'alar söz olduğunda da Germiyanzâdelerin gücü sınırlı kaldı. Öyle anlaşılıyor ki, bölgele-
rindeki malikâne-mukata'alara¹⁹ sahip olamadılar, bu da siyasi güçlerini etkiledi. Karaosmanzâdeler gibi büyük ayan aileleri servetlerini—sınırlı da olsa—yatırım yaparak, vakıflar kurarak etkili oldukları bölgelerin altyapısını değiştirmek için kullanmaya çalışırken, Germiyanzâdelerin bölgelerinin sosyo-ekonomik yapısını doğrudan değiştirecek güçleri olmadı.

18 18. yüzyılda ve Bursa çevresinde zenginliğin ne anlama gelebileceği ve çok zengin olmayan ama varlıklı bir esnaf örneği üzerinden karşılaştırma için, Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti," *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, Toplumsal Tarih Araştırmaları*, (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), s. 199–218.

19 Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi," in *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000). Ariel Salzmann, "An Ancien Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the 18th Century Ottoman Empire," *Politics and Society* 21/4 (1993).

Bununla beraber Germiyanzâdeler 18. yüzyılın sonunda birden ortaya çıkmadılar. Batı Anadolu'daki Karaosmanzâdeler, Orta Anadolu'daki Çapanoğulları ya da Kuzey-Doğu Anadolu'daki Canıklizâdeler'in tersine Germiyanzâdelerin kökleri çok daha eskilere uzanıyordu. Büyük ayan aileleri hızla yükselip, kayda değer servet ve siyasi güç sahibi olduktan sonra İstanbul'a karşı koyacak gücü bile kendilerinde bulmuşlardı. Germiyanzâdeler ise çok daha yavaş yükseldiler, ama belki de bu yüzden güçlerini aniden ve tamamen yitirmediler.

Kendi bölgelerinin sosyo-ekonomik yapısı içinde büyük miktarlarda servet biriktiremeyen Germiyanzâdeler merkezî idarenin değişen idarî yapısı içinde ve 18. yüzyıl sonundaki Osmanlı-Rus savaşı döneminde, özellikle de 1787-1792 döneminde yükseldiler. Osmanlı devletinin savaş dönemindeki malî krizi, asker toplamadaki sıkıntısı, lojistik destek ihtiyacı ve başkent—hiç bitmeyen ama savaş dönemlerinde daha da artan—iaşe endişesi Germiyanzâdelerin yerel güçlerini kullanmaları için bir dizi fırsat sundu. Ama savaş döneminin sunduğu fırsatlar esas itibarıyla devletin ihtiyaçlarına bağlıydı ve bu durum aynı zamanda Germiyanzâdelerin gücünün sınırını oluşturuyordu. Yükselişleri de bu yüzden sınırlı oldu ve 19. yüzyılın başından itibaren yok olmasalar da tekrar gözden kayboldular.

Tabii kısa dönemli değişimlerin yanında daha uzun süreye yayılmış idarî uygulamalar da Germiyanzâdelerin güçlerini arttırmasının kanallarını açmıştı. 17. ve 18. yüzyıl boyunca farklı gelirler kaynaklarının arpalık²⁰ gibi uygulamalarla yönetici sınıf üyelerine dağıtılması aslında yeni bir himaye ağı oluşturmuştu. Kendilerine verilen kaynakları yerinden idare etmek ya da gelirleri kendileri toplamak yerine bu yönetici grup kaynakların idaresini genellikle yerel ayanlara bıraktı. Bu uygulama ise kaynakların tasarrufu üzerinde hak sahibi olanların sayısını arttırdı ve Hülya Canbakal'ın işaret ettiği gibi, meselâ eyalet valilerinin gelirleri gibi kaynaklar, yerel ayanların üzerinde hak sahibi olmak için rekabet ettikleri bir gelir havuzu oluşturdu.²¹ İşte Kütahya'da da 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında mütesellimlik kurumu Germiyanzâdeler, Nasuhzâdeler ve Abbas Ağa'nın mücadele alanı oldu.

20 Arpalık için özellikle İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," s. 29.

21 Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, Zeynep Yelçe (çev.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009).

2. Germiyanzâdeler

Bu genel tarihî bağlam içerisinde bakıldığında 17. yüzyılın sonunda Germiyanzâdelerin siyasî ve idarî yapı içindeki konumları açık değil. 1699 şer'iyye sicillerinde, Germiyanzâde Mehmet Ağa'nın herhangi bir idarî ünvanı bulunmamaktadır. Yıldırım Bayezid vakfı ile ilgili bir davada adı sadece şahit olarak, herhangi bir ünvan olmaksızın geçiyor.²² Pek tabii ki –zâde eki kendi başına bir asâlet ünvanı, yine de Anadolu Valisinin huzuruna çağırıldığında kendisinden sadece “Kütahya sakini” olarak bahsediliyor.²³

Ancak 1700'den 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Germiyanzâdeleri belgelerde izlemek zorlaşıyor çünkü her şeyden önce 18. yüzyıl Kütahya sicillerinde yaklaşık 60 yıllık bir boşluk bulunmaktadır.²⁴ Hiç şüphesiz bu boşluğu Mühimme Defterleri gibi diğer arşiv kaynakları ile bir dereceye kadar doldurmak mümkün olabilir. Yine de, özellikle tek bir ailenin tarihini takip etmek gerektiği zaman, iktisat tarihi açısından bu defterler siciller kadar bilgilendirici değil. Daha somut bir örnek vermek gerekirse, 17. yüzyıldaki Mühimme Defterlerinde Kütahya ve çevresindeki siyasî ve bazı sosyal gelişmeleri takip etmek mümkünse de Germiyanzâdeler hakkında doğrudan bilgiler çok sınırlıdır. Süleyman Polat'ın 17. yüzyılda 37 Mühimme defteri üzerinde yaptığı araştırmada Kütahya ve bölgesine gönderilen 179 hüküm tespit edilmiştir. Bunların yarıya yakını—72

22 Ekrem Güngör, “1 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili (2. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kritiği,” (Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2006.) [Bundan böyle: K2/sayfa numarası/sicil kayıt numarası olarak gösterilecek, K2/82/424] Ancak sicillerde ya da diğer belgelerdeki ünvanları mutlak surette bir dönemin güç dengesinin işareti olarak görmemek gerekir. Aynı dönemde ve aynı konuyla ilgili olarak belgelerde bile daha önce ayan olarak tanınan ve tanımlanan bir kişi pekâlâ bir başka belgede “kasaba sükkanından” olarak tanımlanabilir. Bu ifadeler hiç şüphesiz rastgele kullanılmıyordu. Merkezi idarenin gözünden düşen bir ayanın tüm ünvanları bir kenara bırakılabilirdi. Bir mütesellimle bir mütegalibeyi ayıran çizgi çok da belirgin değildi. Tam da bu yüzden ünvanlardaki bu değişiklikleri doğru olarak değerlendirebilmek için belli bir bölgedeki tarihi koşulları ve dönüşümleri ayrıntılı olarak ortaya çıkarmak gerekir. Başka pek çok örnek yanında, bk. Anastasopoulos, “Lighting the Flame of Disorder: Ayan Infighting and State Intervention in Ottoman Karaferye, 1758-59,” *International Journal of Turkish Studies* 8 (2002), özellikle, s. 75-80.

23 Güngör, “1 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili (2. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kritiği,” K2/113/570.

24 Yücel Özkaya 1994 tarihli çalışması için şu notu veriyor; “Kütahya şer'iyeye sicilleri: 1 nolu şer'iyeye sicil defteri 1700-1750 arası olayları alır, 2 nolu defter ise 1750 epey sonrası [sic] olayları alır ve sırayla devam eder.” Özkaya'nın notuna göre kendisinin faydalandığı siciller araştırmasını yaptığı zaman Kütahya müzesindeymiş. Bu çalışma esnasında ise siciller Ankarada Milli Kütüphanede idi. Sicillerin mikrofilmilerine göre 1 numaralı Kütahya sicilleri 1697 – 1702 yıllarını kapsarken, 2 numaralı defter 1757–1760 yıllarını kapsıyor.

tanesi—özellikle eşkiyalar ve Celâlî ayaklanmaları ile ilgilidir.²⁵ Germiyanzâde Yakub Çelebi vakfının tamiri gibi ailenin ekonomik kaynakları ile bilgi verebilecek bir veri isyanlar sonucu bakıma muhtaç olduğunu gösterse de diğer belgelerde doğrudan aile tarihi üzerine veri yoktur.²⁶ Hal böyle olunca, 18. yüzyılın ilk yarısı için özellikle iktisadî serilere dayalı bir değerlendirme yapmak zordur.

Bu sorular ve sınırlamalarla beraber 1760'lar ve 70'lere gelindiğinde, ayanlık iddiası taşıyan ya da Kütahya ve çevresinde eşkiya olarak tanımlanan pek çok irili ufaklı kişi yanında,²⁷ Germiyanzâde Hacı Yusuf Ağa Kütahya sicillerinde şehrin ileri gelenlerinden bir ayan olarak karşımıza çıkıyor. Hacı Yusuf Ağa'nın adı hem vakıflara ait önemli davalarda şahit²⁸ olarak geçiyor hem de Kütahya ve çevresine gönderilen idarî emirler ve "tevzi" defterleri"nde.²⁹ 18. yüzyılda farklı bölgelerden alınacak yerel masraflardan menzillerin bakımına kadar pek çok harcama kalemi için uygulamaya konan "tevzi" defterleri" bir bakıma merkezî idare ile vilayetler arasındaki bir uzlaşmanın sonucuydu.³⁰

25 Süleyman Polat, "17. Yüzyılda Mühimme Defterlerine Göre Kütahya," (Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2005).

26 Polat, "17. Yüzyılda Mühimme Defterlerine Göre Kütahya," s. 68.

27 1760'da Gönen'de Sepetoğlu için Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Anadolu Ahkâm 35/952; 1765'de Seferihisar, Günyüzü'de voyvodanın tevzi' defterlerinde belirtilenden daha fazla vergi alarak yaptığı zulm için, Anadolu Ahkâm 48/592; 1766 ve 1768'de Şeyhlü'de Hacı Ali, Gökçe oğlu İbrahim'in 12.000 kuruşluk gasbı ve Kütahya züemâsında Arslanlıoğlu Osman ve adamları, ayanlık iddiasında olan Bosnabeyoğlu Hacı Ali için, BOA, Anadolu Ahkâm 55/43 – 388 – 513.

28 Şahitlerin rolü ve sosyal statüleri üzerine, bk. Canbakal, *17. Yüzyılda Aynâb*, özellikle 4. ve 5. bölümler. Ayrıca, bk. Boğaç Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)* (Leiden: E.J. Brill, 2003). Daha erken bir örnek için, Claude Cahen, "A Propos Des Shuhud," *Studia Islamica*, 31 (1970), s. 71 - 79

29 Kütahya Şer'îye Sicilleri, no.3 [Bundan böyle KŞS-3/sicil kayıt numarası olarak gösterilecek]: KŞS-3/22, (sicildeki 133 numaralı kayıttan sonra gelen kayıt, ancak numaralandırılmamış), 155, (165 numaradan sonraki kayıt; bu da numaralandırılmamış), 205, 258, 283. Ayrıca Yusuf Ağa miras (KŞS-3/278), tecavüz (KŞS-2/1) ya da mülk davalarında da (KŞS-3/257) şahit olarak gözükmekte.

30 18. yüzyıl ve bu defterlerle ilgili olarak, Yavuz Cezar, "Comments on the Financial History of the Ottoman Provinces in the 18th Century: A Macro Analysis," *Essays on Ottoman Civilization, Praha: Academy of Sciences of the Czech Republic Oriental Institute - Proceedings of the XIIth Congress of the CIEPO 1996*, (Prague: Academy of Sciences of the Czech Republic, Oriental Institute, 1998), s. 85-92; Yavuz Cezar, "From Financial Crisis to the Structural Change: The Case of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century," *Oriente Moderno* 18 (1999), s. 49-54. Rumeli vilayeti için, Gergana Georgieva, "Administrative

Germiyanzâdelerin belgelerde görünür olması sadece bu defterlerle sınırlı değildi. Meselâ, aynı yıllarda Haremeyn Evkâfından Yakub Çelebi vakfının mütevellisi Germiyanzâde Yusuf Ağa, evkâf nazırları tarafından vakfın gelirlerini eksik göstererek zimmetine para geçirmekle ve evkâf görevlilerinin işlerini yapmasına engel olmakla itham edilir ve yerine Haremeyn Evkafından bir başka mütevellî atanması önerilir.³¹ Bu uyarılar çok da dikkate alınmaz ve 1780'lerin ilk yılları Germiyanzâde Yusuf Ağa için bir dönüm noktası olur; 1781'de mütesellim olarak tayin edilir. Bu belgelerin içeriklerine uygun olarak da Yusuf Ağa önce ayan ve mütegalibe tanımlanırken, mütesellimlik beratında “hanedân-ı kadîm” olarak tanımlanır.³²

Bu tür ifadeler hem beratların “resmî” diline hem de dönemin koşullarına uygun olarak ayanların meşruluğunu tanımlamak için sıkça kullanılsa da hanedanlık ifadesi aslına bakılırsa Germiyanzâdeler için sonradan icat edilmiş bir formül değildi. Meselâ III. Ahmed cülûsunda Kütahya'dan da hediyeler gönderilmiş, Germiyanzâdeler Kütahya'nın tek yerel ayanı olarak listede yer almış ve yine hanedan olarak tanımlanmışlardır.³³ Ancak Germiyanzâdelerin yükselişleri, yeniden hanedân-ı kadîm olarak tanımlanmaya başlamaları ciddi bir siyasî mücadele alanı içinde ve diğer ayanlarla olan rekabetleri bağlamında değerlendirilmelidir.

Structure and Government of Rumelia in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries: The Functions and Activities of the Vali of Rumelia,” *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850 Conflict, Transformation, Adaptation - Proceedings of an International Conference Held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, Antonis Anastasopoulos ve Elias Kolovos, (eds.), (Rethymno: University of Crete Department of History and Archaeology, 2007), s. 3–20.

31 Kütahya Şer'îye Sicilleri, no. 4 (Bundan böyle KŞS-4/sicil kayıt numarası olarak gösterilecek), KŞS-4, 94, 184-185, KŞS-4/184'deki dava metninden “... vakf-ı mezbûr fazlası evlâd-ı mütevellîye meşrûta olmayub haremeyne haremeyn-i muhteremeyne aid olucak evkaf-ı kadîmeden kesirü'l-irad ve vafîrû'l-kira ber cesim [?]-i vakf olub bu makule evkafın kaffe-i irâd ve masarîfî katib-i vakf kalemiyle zabt ve tahrir ve senesi hitamında irad ve masarîfât-ı sahihasını mübeyyin defter müfredatı kalemine teslim birle tekrar tedkik ve hulasa olunduktan sonra bâ-arz-ı nazır ve bâ-ferman- âlî i'tâ olunan suret-i muhasebesini haremeyn-i şerîfeyn müfettişi ve muhasebecisi mühr ile temhir olunmak şurût-ı nizam-ı mer'îyyeden iken merkûm El-Hac Yusuf medine-i Kütahya'nın â'yân ve mütegalibesinden olmağla ketm-i irâd vakfa dair hilesine suret vermek için...”

32 KŞS-4/199-200.

33 Cevdet Dadaş ve Atilla Batur, *Osmanlı Arşivi Belgelerinde Kütahya 1* (Kütahya: Kütahya Belediyesi, Kütahya Kültür ve Tarihini Araştırma Merkezi Yayınları, 1999), I, Müteferrik, (no. 21).

Mütesellimlik İçin Rekabet:

Abbas Ağa, Nasuhzâdeler ve diğer bölge ayanları

1781 ile 1820 arasında—diğer ayanlık durumlarında sıkça rastlandığı gibi—Germiyanzâdeler özellikle mütesellimliği elde tutmaya çalışırlar ve 1788’de Yusuf Ağa’nın oğlu Ali Ağa da mütesellim olur.³⁴ Ancak ailenin mütesellimliği aralıksız olarak tutamadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, 1783 ile 1786 arasında Kütahya’ya giden belgelerde mütesellimliği en azından 1765’e³⁵ kadar geri giden Abbas Ağa’nın adı vardır.³⁶

Zaten 1790’ların başında katledilene kadar³⁷ Abbas Ağa, Germiyanzâdelerin mütesellimlik için en büyük rakiplerinden biri olacaktır. Diğer pek çok ayan ve eşraf gibi Abbas Ağa da zaman zaman yolsuzluk ve zulmlle suçlanmış, azl edilmiş, daha sonra yine mütesellim olarak tayin edilmiştir. Meselâ 1775 tarihli, Anadolu valisi Abdi Paşa’ya ve Kütahya kadısına gönderilen bir belgede, Abbas Ağa’nın Emir Hacı Mustafa adlı şahsı haksız yere katlettiği ve 15.000 kuruşuna el koyduğu bildirilir, ama buna rağmen zimmetindeki parayı geri verdiği takdirde affedeceği de eklenir.³⁸ 18. yüzyılın sonunda devletin karşı karşıya kaldığı nakit para sıkıntısı, asker toplamada ve lojistikteki sorunları çoğu zaman mütegalibe olarak adlandırdığı kişileri idarî mekanizmanın içinde tutmasına yol açmıştı. Hemen her düzeydeki kaynakların kullanılabilmesi için ara-kadroolar olarak görülebilecek ayan ve eşraf yerel kaynakların harekete geçirilmesinde en önemli yeri tutuyorlardı. Gerek Arap topraklarında, gerekse Balkanlarda ayanların bu arabulucu rolü ve yerel unsurları temsil etme gücü zaten pek çok tarihçinin işaret ettiği bir husus olmuştur.³⁹

Ayrıca 18. yüzyılın sonunda geçerli genel koşullar kadar, kişisel ilişkiler de iktidarın yerel düzeyde nasıl kazanıldığı ve sürdürüldüğü hakkında dikkate alınmalıdır. Bu konuda Abbas Ağa’nın şahsi bağlantıları bazı fikirler verebilir. Koca

34 BOA, Cevdet Dahiliye 7340.

35 Firar eden şaki Gönenli Sepetoğlu Osman Ağa’nın zabt edilen mallarının muhalefatında, “Osman Ağa’nın deve bahasından ve Bursa mukataası malından Kütahya mütesellimi Abbas Ağa’ya bâ-temessük 500 kuruşzimmeti olduğu sabit olduğu” üzere, BOA, Cevdet Zaptiye 2477.

36 BOA Cevdet Zaptiye 3519; Cevdet Maliye 27165; BOA, Anadolu Ahkam 85/484.

37 Abbas Ağa’nın katli sonrası hazırlanan muhalefat defteri 1792 tarihlidir, bk. BOA, Baş Muhasebe Muhalefat, (D. BŞM. MHF) 12993.

38 BOA, Cevdet Dahiliye 9995.

39 Artık klasik olmuş bir örnek, Albert Hourani, “Ottoman Reform and the Politics of Notables,” *Beginnings of Modernization in the Middle East*, William R Polk, Richard Chambers (eds.), (Chicago: The University of Chicago Press, 1968), s. 41–68.

(ya da Büyük) Abdi Paşa'nın⁴⁰ 1775 ve 1781 yıllarına denk gelen Kütahya valiliği hem Germiyanzâdeler hem de Abbas Ağa için belirleyici olmuştur. Örneğin, 1781'deki görevine gelmeden önce Germiyanzâde Yusuf mütesellimlik yaparken,⁴¹ Abdi Paşa'nın avdetinden sonra Abbas Ağa mütesellim olarak tayin edilir.⁴² Abdi Paşa ve Abbas Ağa ilişkisinin belki de en önemli kanıtı, Abdi Paşa'nın ölümünden sonra kılı kırk yaran müsadere sürecinde Abbas Ağa'nın hemen her tür belgede ortaya çıkmasıdır.⁴³ Hatta Paşa'nın Kütahya'daki mülkleri ve çiftliğinin ilk muhalefat defteri hazırlandıktan sonra ortaya çıkan sonuç şüphe uyandırır. Yapılan araştırma sonucunda mübaşirin, Abbas Ağa'nın da yardımıyla, bazı malları sakladığı düşünülür. Dolayısıyla merkezden gönderilen ilgili hatt-ı hümayûnlarda Abdi Paşa'nın elmas ve yakut yüzüklerine varıncaya kadar ortaya çıkarılması gerektiğini özellikle belirtilir.⁴⁴ Abbas Ağa azl edilir ama bu kez de Abdi Paşa'nın yeni bir muhalefatının hazırlanması için iş birliği yapınca herhalde daha büyük bir cezadan kurtulur.⁴⁵

Abbas Ağa'dan sonra bu kez Germiyanzâde Yusuf Ağa'nın oğlu, Hacı Ali Ağa, mütesellim olarak tayin edilse de bu uzun süreli olmaz.⁴⁶ Ali Ağa Eflâk seferine katılmak için kendisine tahsis edilen 17.000 kuruşa yakın para ile firar eder ve bunun üzerine Kütahya'daki mallarına da akrabaları el koyar. Merkez de 1790 yılında Hacı Ali Ağa'nın mallarının müsadere edilmesi ve gerekirse kendisinin katledilmesi için ilgili emri derhal gönderir.⁴⁷ Ali Ağa'nın Eflâk seferine gitmekten kaçınması ve belgenin diliyle "firar" etmesi herhalde sadece Ali Ağa'nın fırsatçılığına bağlanamaz. Bu aynı zamanda Germiyanzâdelerin kendi etraflarında yeteri kadar asker toplamamadıklarını gösterir ve bölgedeki güçlerinin de sınırlı olduğunu düşündürür. Ayanların etraflarında topladıkları askerî güçlerle

40 Bkz, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Nuri Akbayan, (ed.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), I, s.53.

41 Teftiş-i saray buyuruldunda, Germiyanzâde Yusuf'un Vali Abdi Paşa'nın sarayında gerekli onarımları yapması istenir, KŞS/4-203.

42 1783 ve 1786 yılları ahkâm defteri kayıtlarında Abbas Ağa'nın mütesellim olduğu açıktır. BOA, Anadolu Ahkâm 87/99, 89/650, 91/825.

43 Abdi Paşa'nın Kütahya'daki yatırımları kendi başına bir çalışma konusu olabilir. Bu konudaki bazı belgeler, BOA, Hatt-ı Hümayûn (HH) 6471; 9453; 9724; 9752; 10114; 11233; 11555; 16102; 11625 ve BOA, Cevdet Maliye 4964; 23728.

44 BOA, Hatt-ı Hümayûn (HH) 9453.

45 BOA, Hatt-ı Hümayûn (HH) 11233.

46 BOA, Cevdet Dahiliye 7340.

47 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayûn (HH) 55212.

(kapılı leventler, sekban ve sarıcalarla) savaşa katılmalarının gittikçe önemli olmaya başladığı⁴⁸ bir dönemde böyle bir fırsatı kaçırmak çok da akıllıca değildir. Bunu yapabilmek için sadece güçlü ekonomik ve siyasi ilişkiler ağı kurmuş olmak yetmez, bunu askeri güce çevirebilmek de gerekir. Ya da zaman zaman şiddet kullanarak, ayanlar—gittikçe genişletmek eğiliminde oldukları—bölgelerinde ekonomik zenginliklerinin temellerini atarlar. Dolayısıyla, doğrudan katkılarının arandığı her askeri hareketlilik ayanların güçlerini sürekli kılabilme için bir fırsat doğurur.⁴⁹

Rakibi Ali Ağa'nın gözden düşmesiyle, beklenebileceği gibi, Abbas Ağa tekrar mütesellimliği alır. Ancak, bu kez de Abbas Ağa'nın mütesellimliği kısa sürer ve 1791'de Germiyanzâde Süleyman Ağa mütesellim tayin edilir. Bu tayin dolayısıyla Kütahya ileri gelenlerinin yazdığı bir arzuda Süleyman Ağa'nın (ya da daha doğru olarak Germiyanzâdelerin) Kütahya'nın eski "hanedanlarından" olduğu ve en az otuz yıldır mütesellimlik görevini ifâ ettiği bildirilir. Arıza aynı zamanda—büyük bir olasılıkla Abbas Ağa yerine tayin edilmiş—Hacı Molla'nın kısa zamanda yapmaya başladığı yolsuzluk ve fesattan şikâyet etmektedir.⁵⁰ Bu dönemde çok sık değişen yerel idari görevler mütesellimlik makamının nasıl ve hangi sırayla el değiştirdiğini kronolojik bir kesinlikle takip etmeyi zorlaştırırsa da, Kütahya ve çevresindeki eşraf ve ayanlar arasında ilişkiler ağının nasıl örüldüğü hakkında bir fikir sahibi olmak mümkündür.

48 Genel bir değerlendirme için bk. Virginia Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870 an Empire Besieged* (London: Pearson, 2007). Virginia Aksan, *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, (İstanbul: The ISIS Press, 2004), özellikle 2. bölüm içinde 2. 3. ve 5. makaleler; sırasıyla, "The One-Eyed Fighting the Blind: Mobilization, Supply and Command in the Russo-Turkish War of 1768-1808," s. 170-190; "Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century," s. 191-208; "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War." s. 209-222.

49 Bu açıdan bakıldığında Yanyalı Ali Paşa ile bir karşılaştırma ayanlar arasındaki farkı ortaya koyması açısından çok açıktır, bk. Dimitris Dimitropoulos, "Aspects of the Working of the Fiscal Machinery in the Areas Ruled by Ali Paşa," *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850 Conflict, Transformation, Adaptation - Proceedings of an International Conference Held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, s. 61-72. Antonis Anastasopoulos, Elias Kolovos, (eds.), (Rethymno: University of Crete Department of History and Archaeology, 2007), s. 61-72 ve K. E. Fleming, *The Muslim Bonaparte Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece* (Princeton, New Jersey: Princeton Modern Greek Studies, Princeton University Press, 1999). Bir başka karşılaştırma için, Meryem Kaçan Erdoğan, Meral Bayrak Ferlibaş ve Kamil Çolak, *Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, (İstanbul : Yeditepe Yayınevi, 2009).

50 BOA, Hatt-ı Hümayûn (HH) 1793.

Germiyanzâdeler ve Abbas Ağa rekabetinin yanında Kütahya'yı da içine alan biraz daha büyük bir bölgede, büyüklü küçüklü başka rakipler de vardır. Bilecikli Hacı Himmetoğlu,⁵¹ Eskişehirli Tiryakioğlu Ömer,⁵² Mihaliç voyvodası Çıracıoğlu Mustafa⁵³ gibi kimseler de merkezi idare ile benzer ilişkiler kurarlar. 1790 ile 1810 arasında yoğunlaşan bu ilişkiler ağındaki grubun servetleri çoğunlukla 1790'lardan sonra müsadere edilir. Ama müsadere süreci de hiçbir zaman mutlak bir yol izlemez ve ayan aileleri ile pazarlık hep devreye girer.⁵⁴ Meselâ Eskişehir ayanlarından Tiryakioğlu Ömer de Germiyanzâde Ali Ağa gibi, kendisine üçyüz nefer toplamak için tahsis edilen yaklaşık 17.000 kuruşla seferden firar edince, bunun bedeli sonunda ortadan kaldırılması ve benzer durumlarda olduğu gibi servetinin müsaderesi olur. Hazırlanan defterde Tiryakioğlu'nun serveti 9.000 kuruşu bulur ve bunun üzerine Tiryakioğlu'nun iki eşi İstanbul'a müsaderenin affı için başvurur ve bunda başarılı olurlar.⁵⁵ Müsaderenin uygulanmamasında büyük bir olasılıkla yerel ayanı—daha doğrusu Tiryakioğlu'nun durumunda olduğu gibi, ailesini—güçsüz bırakmamak ve dolayısıyla yeniden başvurulacak bir aracıyı tamamen ortadan kaldırmamak gibi bir dikkat ve çekince de rol oynamış olsa gerek.

Ancak, henüz 1760'da hakkında zulm ve teaddi şikayetleri yapılan,⁵⁶ 1765 ve 1779 yılları arasında Gönen, Manyas ve Kütahya ayanı olarak anılan Sepetoğlu Osman için İstanbul bu kadar hoşgörülü davranmamıştır.⁵⁷ Sepetoğlu da hem iltizam sahibi olmuş hem de sefer firarisi durumuna düşmüştü. Bunun üzerine hazırlanan defterlerden anlaşıldığı kadarıyla birkaç çiftliği vardı ve hayvancılık da yapıyordu (bunların arasında 300 civarında devesinin olması dönem ve bölge için

51 BOA, Cevdet Maliye 4371.

52 BOA, Cevdet Maliye 5052.

53 BOA, Cevdet Maliye 2051; 26880.

54 Müsaderenin bir Osmanlılık kimliğinin, daha somut olarak söylemek gerekirse, yönetici seçkinler grubunun bir parçası olmanın göstergesi olduğu fikri için, Karl Barbir, "One Marker of Ottomanism: Confiscation of Ottoman Officials' Estates," *Identity and Identity Formation in the Ottoman World, a Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz*, Baki Tezcan, Karl K. Barbir Madison, (eds.), (Wisconsin: The Center for Turkish Studies at the University of Wisconsin and The University of Wisconsin Press, 2007), s. 135–146. Aynı dönemde Bursa örneği ile karşılaştırmak için, Nilüfer Alkan Günay, "Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Yapılan Müsadereler," *Belleten*, 76 (2012), s. 793–817.

55 BOA, Cevdet Maliye 5052.

56 BOA, Anadolu Ahkâm 35/952.

57 BOA, Baş Muhasebe Muhallefat, (D. BŞM.MHF) 12701; 12856, BOA, Cevdet Zaptiye 2477, Cevdet Maliye 6910; 7359, Cevdet Adliye 3650.

önemli olan taşımacılığa da yatırım yaptığını gösterir). Aynı zamanda dokuz da kölesi vardı. Benzer ayanlar gibi borç ilişkileri geniş değildi ama Abbas Ağa'ya 500 kuruş borcu olması, her ikisi arasındaki ilişkinin sadece sosyal ya da siyasî olmadığını gösterir. Sonuç olarak müsadere uygulanmış ve İstanbul'a 70.000 kuruşluk bir meblağ gönderilmişti ki bölge söz konusu olduğunda bu yüksek bir meblağ sayılabilir.

Sepetoğlu ile kıyaslandığında, başka bir ayanın, Himmetoğlu'nun iktidarını nasıl sağladığı ve idame ettirdiği görece küçük bir bölgede bile ayanlar ve ayanlık stratejileri arasında ne tür farklılıklar olabileceğine iyi bir örnektir. Kütahya mütesellimine Bilecikli Himmetoğlu Ahmed için henüz 1776'da gönderilen bir emirde Himmetoğlu'nun nakibü'l-eşraf Ahmed Şahzâde Halil Efendi'yi katlettiği, evini basıp, mallarına ve zimmet defterlerine el koyduğu bildirilir ve yakalanıp Anadolu Divânına çıkarılması istenir. Himmetoğlu adamlarıyla birlikte uzun bir süredir Bursa ve Kütahya arasında "geşt ü güzar" ve "katl-i nüfus" etmekte, doğal olarak da mütegalibeden sayılmaktadır.⁵⁸ Ama yakalanması ve cezalandırılması mümkün olmamış olmalı ki 1786'daki bir başka emirde kendisi Bilecik ayanı olarak anılmaktadır.⁵⁹ En nihayetinde, 1789'da Himmetoğlu ve adamları katledilir ve kesik başları İstanbul'a gönderilir. Bunların mallarının müsaderesi için gerekli muhalefat defterini ise Abbas Ağa hazırlar. Himmetoğlu'nun durumundaki farklılık, diğer ayanlara kıyasla, çok daha geniş bir kredi ilişkileri ağı kurmuş olmasıdır. Hazırlanan deftere göre farklı borç ilişkilerinden oluşmuş bu meblağ 131.803 kuruşdur.⁶⁰ Bilecik ve yakın çevresine dağılmış bu kadar büyük bir meblağın hemen toplanması hem zor olacağı hem de özellikle köylüleri zor duruma düşüreceği için, bazı köy ahalisi borçlarının 31.803 kuruşunun affedilmesi için arzuhal gönderirler. Farklı seçenekler üzerinde durulduktan sonra 50.000 kuruş toplanır, kalan 70.000 kuruşun iki taksitte ödenmesine karar verilir ve sadece 11.803 kuruşluk bir meblağ affedilir.⁶¹ Bu karar ne borç ödemelerinin ne de Himmetoğlu'nun adamlarının sonu olur; malî ve siyasî takip 1805'e kadar devam eder. 1790'dan bir yıl kadar sonra Anadolu Valisi ve Bilecik kadısına borçların 31.500 kuruşunun ödenmesi gerektiği ve fakat köylülerin sadece 20.000 kuruş ödeyebildiği bildirilir. Geri kalan 11.500 kuruşu ödemek için bir sarraf—herhalde daha sonra faiziyle

58 BOA, Cevdet Adliye 1523.

59 Kütahya Şer'îye Sicilleri, no. 5 (Bundan böyle KŞS-5/sicil kayıt numarası olarak gösterilecek), KŞS-5/128 Burada bile söz konusu olan Himmetoğlu'nun Mehmet Paşa evkafı mukaatasına "fuzulî müdahalesinin" engellemesidir.

60 BOA, Cevdet Maliye 11880.

61 Bu seçenekleri karşılaştırmak için: BOA, Cevdet Maliye 11880 ve BOA, Hatt-ı Hümayûn (HH) 10292.

daha yüksek bir meblağ geri almak için—devreye girse de, fikrini değiştirmesi ile, köylülerin geri kalan 11.500 kuruşu da acilen ödemesi istenir.⁶² Himmetoğlu'nun adamlarına gelince, onların da takibatı devam eder. 1805'de yılında bile bir kısmı cezalandırılarak kesik başları İstanbul'a gönderilir.⁶³

Himmetoğlu'nun tedibi Abbas Ağa'nın son görevi olur. Zaten bir süredir hakkında “zulm” ve “teaddi” yaptığına dair bilgi ve şikâyetler İstanbul'a ulaşmaktadır. İstanbul'a ihzârı söz konusu olduğunda çevresindekileri mütesellim olarak kalması için arzuhal yazmaları yönünde ikna etmeye çalışır. Bu da yetmezmiş gibi, yerine atanan İsmail Ağa'nın⁶⁴ rızası olmadan Kütahya ve çevresinden 12.500 kuruşluk yeni bir masraf toplamaya çalışır ve Himmetoğlu'nun bazı adamlarını da onlardan daha fazla para almak için hapseder.⁶⁵ Bütün bunlar bardağı taşıran son damlalar olmalı ki Abbas Ağa 1792'den sonra Germiyanzâdelerin rakibi olmaktan tamamen çıkar; mütegalibe olarak tanımlanan diğer pek çok ayan ya da bürokrat gibi katledilir, ve yine benzeri durumlarda olduğu gibi emlakı, malları ve hayvanları—hatta adamlarına bile ait olan at ve katırları—müsadere edilir.⁶⁶ Ayrıca borçlarının da tahsil edilmesi için harekete geçilir.⁶⁷

Fırsatını bulunca, Germiyanzâdeler güçlerini—ne kadar sınırlı da olsa—yeniden elde etmeye girişirler. Anadolu Valisi Ali Paşa'nın 1793'de Divân-ı Hümâyûn'a gönderdiği bir tahrirâtta, vefat eden Ömer Paşa'nın Kütahya'da bulunan ve eşi ile kızlarına ait olması gereken emlakını Germiyanzâde Ali Ağa, Mustafa Ağa ve kethüdaları Hacı Mehmed'in “fuzûli zabt” ettikleri bildirilir.⁶⁸ Yine de, 1794'de yeni vali Abdullah Paşa, Germiyanzâde Ali Ağa'yı mütesellim tayin eder.⁶⁹ İmparatorluğun malî ve askerî açıdan en sıkışık durumda olduğu bu yıllarda ayanların yerel düzeyde oynadıkları roller öyle çeşitli ve işlevseldi ki merkezî idare açısından ayanlara karşı atılan adımlar ince elenip sık dokunmak zorundaydı. Ayanlar idarî bir rol oynuyorlar, malî işlevleri yerine getiriyorlar, ordu için hem asker hem de erzak sağlıyorlar, ayaklanan unsurları bastırıp, gerekirse diğer ayanlara karşı da savaşıyorlardı. Bunların dışında başka işlevleri de vardı. Meselâ, 1795'de çok kötü durumda olan Yıldırım Bayezid vakfının tamirâtı için gerekli olan 10.000 kuruşa

62 BOA, Cevdet Maliye 4371.

63 BOA, Hatt-ı Hümâyûn (HH) 14802.

64 Abbas Ağa'nın azli ve yerine İsmail Ağa'nın tayin edilmesi için, BOA, Hatt-ı Hümâyûn (HH) 9705.

65 BOA, Hatt-ı Hümâyûn (HH) 9836; 9752.

66 BOA, Cevdet Maliye 3418; 2034; 18095; Cevdet Adliye 3637.

67 BOA, Cevdet Maliye 6941.

68 BOA, Cevdet Maliye 21900.

69 BOA, Cevdet Dahiliye 9899.

yakın meblağı vakıf karşılayamayacağı için Ali Ağa devreye girer ve bu belki de kendisine yeni bir mütesellimlik dönemi açar.⁷⁰ Ancak bu da uzun sürmeyecek ve en sonunda 1802'de son bir kez mütesellim olduktan sonra Germiyanzâde Ali Ağa ortadan kaldırılacaktır.

Abbas Ağa'nın rekabeti ortadan kalktıktan sonra Germiyanzâdeler'in gücünü sınırlayan bir başka unsur yeni bir rakibin varlığıdır: Emet ayanlarından Nasuhzâdeler.⁷¹ 1780'de Gedüs sakini olarak adı geçen Nasuhzâdeler, 1782 ahkâm defterlerinde derebeyi olarak anılır. Kütahya kadısı ve mütesellimine gönderilen bir hükümde Nasuhoğlu Ali, oğulları ve adamlarının uzun bir süredir mütegalibeden olup Uşak, Gedüs ve civarında "katl-i nüfus" ve "gasp-ı emvâl" ettikleri, son olarak da bedeli 50.000 kuruştan fazla mal ve tarımsal ürünü gasp ettikleri için Kütahya'ya getirilmeleri ve kendilerinden şikayetçi olanlar huzurunda yargılanmaları emrediliyordu. Bu hükümde daha önemli olan bir tespit Nasuhoğlu'nun esas niyetinin ayanlık ya da voyvodalık olduğu, bu niyetle etrafına adam topladığıdır.⁷² Benzer durumlarda olduğu gibi bu hükümlerin uygulanıp uygulanmadığını, ya da nasıl, ne koşullarda ve kimler tarafından uygulandığını takip etmek tarihçi için kolay değildir. Ancak Nasuhoğlu (Koca) Ali 1795'te öldüğüne göre şikayetlerden sonra uzun bir süre daha bölgede varlığını sürdürmüş olmalıdır. Ölümünden sonra sebebini bilmediğimiz bir gerekçeyle malları müsadere edilmiştir. Hazırlanan müfredat defterinde bazı çarpıcı bilgiler vardır: Nasuhoğlu Ali, Emet ve civarında zenginleşmiştir. Emet'te 1.000 kuruşluk küçük bir han, bir bağhane, bir değirmen yanında eşleri için ayrı bir ev sahibi olduğu anlaşılıyor. Ayrıca çok sayıda büyük ve küçükbaş hayvan yanında da farklı köylerdeki ambarlarda tahıl depolamıştır. Bu defter Nasuhoğlu Ali'nin küçük bir ayan olarak kendi sınırlı çevresinde tarımsal üretim üzerinden zenginleştiğini gösteriyor. Yine, defterde borç-alacak ilişkileri hakkında bilgi olmaması özellikle çevre şehirlerle de ticaret ve kredi ilişkilerinin sınırlı olduğunu düşündürüyor.⁷³

Ama bu müfredat defteri yeterli olmaz ve defterin yeterliliğinden şüphelenen merkezî idare yeni bir inceleme yapılmasını gerekli görür.⁷⁴ İlk yapılan tahrirata göre 15.971 kuruş emlak, hayvanat ve diğer eşyalarından, 7.527 kuruş ise tahıl ambarlarından olmak üzere Nasuhoğlu'nun serveti 23.498 kuruş

70 BOA, Cevdet Evkâf 2380.

71 Uşak ayanları olarak da anılıyorlardı, Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*. s. 138, 167.

72 BOA, Anadolu Ahkâm 85/188.

73 BOA, Cevdet Adliye 3660; Cevdet Maliye 1198.

74 BOA, Cevdet Maliye 2271.

tutmuştur. Ancak Gedüs, Simav ve Dağardı gibi Kütahya kazalarında iltizam sahibi olan Nasuhoğlu'nun daha fazla serveti olduğu ve ailesinin servetinin bir kısmını sakladığı düşünülmektedir. İkinci bir tahrirat zannedildiği gibi büyük bir servet ortaya çıkarmaz ve ilk müfredat defterine sadece 2.500 kuruş eklenir. Bundan sonra ise müteveffa Nasuhoğlu'nun 17 “nefer evlâdı” olduğundan ve beldelerin de tarıma elverişli olmadığından bahisle varisleri muhalefatın kendilerine bırakılmasını arzuhallerinde bildirirler. En nihayetinde varılan sonuç 30.000 kuruş karşılığında servetin Nasuhoğullarına bırakılması olur. Ödeme de 10.000 kuruşu peşin, kalanı ise taksitler halinde İrâd-ı Cedîd hazinesine ödenmek üzere yapılacaktır.

İlk bakışta merkezi idarenin kârlı çıktığı gibi gözükse de bu anlaşma Nasuhoğulları için de tamamen zarar hanesine yazılmaz çünkü 1797'de Ali Ağanın oğullarından Nasuh Ağa Kütahya mütesellimi tayin edilir. İlk işlerinden biri de Uşak ve civarında—daha önce kendilerinin de tanımlandığı gibi—“kat-i nüfûs” ve “gasb-ı emvâl” eyleyen mütegalibeden Acemoğlu Ahmed, Teslimoğlu Ömer ve adamlarını yakalayıp, kesik başlarını İstanbul'a göndermek olur ve bu iş için kendisine—geri verilmek üzere—bir top ve humbara bile zimmetlenir.⁷⁵ Bu açıdan bakıldığında muhalefat değerinden yüksek bir meblağı taahhüt etmek, Nasuhoğulları için bölgedeki siyasi sermayelerini korumalarının ve iktidarlarını biraz daha farklı bir biçimde devam ettirmelerinin yolunu açmıştır.

Ayanlar arasındaki ilişkilerin ve rekabetin—aynen merkezî idare ile olduğu gibi—sadece karşıtlık ve mücadele üzerine kurulu olmadığını belirtmek gerekir. Çok boyutlu bu ilişkiler ağı aynı zamanda ortak çıkarlar ve işbirliği üzerine kuruluydu. Bunun bir örneği eski Anadolu valisi Ali Paşa'nın Kütahya'daki iki çiftliğinin satışında görülür. Ali Paşa'nın vefatından sonra senelik 7.500 kuruş hasılatı olan iki çiftliği, elde edilecek miktar hazine-i amireye gönderilmek üzere, “müzayedeye” çıkarılır. Ancak iki hafta geçmesine ve (tarla ve hayvanların ayrı ayrı satılması gibi) farklı yollar denenmesine rağmen alıcı çıkmaz. Çiftliklerin değerinin 30.000 kuruşdan fazla olması müzayedeyi hiç şüphesiz zorlaştırmıştır. Sonuçta Nasuhzâdeler ve Germiyanzâdeler “ber vech-i iştirak” bu çiftlikleri almak için başvururlar ve peşin ödemek koşuluyla “mülknâme-yi hümayûnun” kendilerine verilmesine karar verilir.⁷⁶ Bu yatırımla ne yaptıklarını ya da bunun tek ortaklıkları olup olmadığını bilmek mümkün değil, ama mütesellimliğın aralarında el değiştirdiğini söylemek mümkün.

75 BOA, Cevdet Zaptiye 3094.

76 BOA, Cevdet Maliye 13741.

1799'da Vali Ebubekir Paşa, Nasuh Ağa'yı bir kez daha mütesellim tayin eder,⁷⁷ ama bu sefer Nasuh Ağa görevi alır almaz, Dersaadet'e kendisinden, adamlarından ve zulümlerinden şikâyet eden arzuhaller de gitmeye başlar.⁷⁸ Bu şikâyetler karşılık bulmuşa benzemiyor çünkü Nasuh Ağa göreve devam eder. Örneğin, 1800'de kendisine gönderilen bir emirde bölgede ayanlık iddiası ile ortaya çıkan Mustafa oğlu Hüseyin adlı şakinin üzerine gitmesi istenir.⁷⁹ Bu dönemde, Nasuh Ağa'ya gönderilen bir emirden Germiyanzâdelerin İstanbul'a uzanan mali ağların da içinde olduğu anlaşılır; Germiyanzâde Ali Ağa 1786'da Galata voyvodası El-Hac Mehmed Ağa'dan 35.000 kuruş borç almıştır. Sorun o ki borcunu ödemekte ve hep geciktirmektedir. Nasuh Ağa'nın görevi ise bu borcun tamamen tahsili ve eğer bu mümkün olmazsa Ali Ağa'yı mahkeme üzere İstanbul'a göndermektir.⁸⁰

Ali Ağa'nın borcunu ödeyip ödemediği ya da Dersaadet'e gönderilip gönderilmediği açık değil, ama Germiyanzâdeler başka amaçlarla da İstanbul'a gitmişler. Sinop kadısına gönderilen ve aslında içeriği pek de açık olmayan bir emirde Germiyanzâde Mehmet'le beraber hisar kethüdasının ve başka birinin İstanbul'a gelip giderek bugünkü anlamıyla neredeyse kulis yaptıkları anlaşılıyor. Bu siyasi faaliyet geri tepmiş olmalı ki yaptıkları hem uygunsuz (bazılar haklarında nâ-hemvâr kelimât tefevvühüne ibtidâr) hem de düzeni bozacak kadar tehlikeli bulunur, dolayısıyla Sinop'a sürgün edilmeleri için ferman çıkar.⁸¹ Hükümün içeriğinden kimlerin hakkında konuşulduğu ya da neler söylendiği anlaşılmıyor. Sinop sürgününün hangi koşullarda ve ne kadar süreceği de belirsiz ama bu belirsizliklere rağmen ortada mütesellimlik için bir mücadele olduğunu, Germiyanzâde Mehmet ve yanındakilerin de bu yüzden İstanbul'da olduklarını düşünmek çok yanılıcı olmaz. Birkaç sene sonra, 1802'de, Anadolu Eyaleti uhdesine arpalık olarak verilmiş olan Seyyid Mustafa Paşa döneminde, Germiyanzâde Ali, Nasuh Ağa'nın yerine bir kez daha tayin edilir.⁸²

Nasuh Ağa'nın mütesellimliği kaybetmesi tabii ki siyasi-ekonomik gücünü kaybetmesi anlamına gelmiyordu. Nasuh Ağa siyasi gücünü arttırmak için borç vererek ilişki ağını genişletmemiş olsa da ailesinin diğer fertleri ve çocukları

77 BOA, Cevdet Dahiliye 57.

78 BOA, Cevdet Dahiliye 5160.

79 BOA, Anadolu Ahkâm 127/459.

80 BOA, Cevdet Adliye 2407.

81 BOA, Cevdet Zaptiye 586.

82 Ö. Kürşad Karacagil, "6 Numaralı Kütahya Şer'iyeh Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği" (Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2002). (K6/6) Nasuh Ağa'nın azlinin nedeni Kütahya halkıyla bir türlü anlaşamamasıdır ('adem-i imtizac).

bu yola başvurmuşa benzer. Belki de bu yeni kuşakların daha önce biriktirilmiş olan sermayelerini arttırmak için başvurdukları bilinçli bir stratejydi. Örneğin, 1815’de Tavşanlı sakinlerinin Nasuhoğlu Hacı İbrahim’in zulmünden yakındıkları bir arzuhalden⁸³ anlaşıldığı kadarıyla Hacı İbrahim 1800’lerin ilk yıllarından beri yüksek faizle borç veriyor ve bölge sakinlerinin çoğunu bu yolla kendisine bağlı hale getiriyordu. Merkezî idarenin buna cevabı ise Nasuhoğlu’nu doğrudan cezalandırmak yerine faiz oranının yüzde on olduğunu ve eğer daha fazla alınır ise, bunun geri verilmesi gerektiğini belirtmek olur.⁸⁴ Borç faizlerini düzenlemek merkezî idarenin uygulamalarından sadece biridir, ayanlar siyaseti ise çoğu zaman daha kesin önlemlere başvurmayı gerektirir. Bunun da en açık kanıtı Nasuh Ağa’nın 1818’de ortadan kaldırılmasıdır.

Nasuh Ağa sonunun yakın olduğunu gördüğü için affedilmek ve yeniden itibar kazanmak için elinden geleni yapar gönderdiği bir arzıda devlete ne kadar sadık olduğunu, görevini her zaman adaletle yaptığını ve ahalinin sadece kendisinden hoşnut olmakla kalmayıp, onu mütesellim olarak görmek istediğini anlatır. Savaş zamanında da Anadolu Valisi’ne erzak ve para toplaması için tüm yardımı yapmıştır. Hakkında kötü söylenen her ne var ise, yalandır, iftirâdır!⁸⁵ Ancak bu çabalar fayda etmez ve tam tersine, Nasuh Ağa’nın kesik başını Anadolu Valisi’ne götüren çukadara ve maiyetindeki iki Tatarı yaklaşık 2.500 kuruşluk hediyeler verilir. Daha da önemlisi aynı sona uğramamak için Nasuhzâdelerin bir kısmı kaçarlar. Nasuhzâdelerin ve kapı halkından adamlarının muhallefatlarının ayrıntılı bir defteri olmamakla beraber, konuyla görevli mübaşirin değerlendirmesi sonucunda “avane ve müteallikatının” serveti 190.000 guruşa yaklaşıp.⁸⁶

Nasuh Ağa’nın izalesinden önce bile yakın aile efradı merkezî idarenin takibi altındaydı—Nasuh Ağa’yı yakalamak ve cezalandırmakla görevli olanlar bu takibi de sürdürmekteydi.⁸⁷ Yine de Nasuh Ağa’nın cezası infâz edildikten ve muhallefat defteri çıkarıldıktan sonra bir pazarlık dönemi başlar. Bunun ne tür bir pazarlık olduğu, nasıl sürdürüldüğü açık değil ama merkezî idare bu durumda da müsadere konusunda fikrini değiştirmişe benzer; 1819 tarihli Kütahya

83 BOA, Cevdet Adliye 1814.

84 BOA, Cevdet Adliye 2169.

85 BOA, Hatt-ı Hümayûn (HH) 47913-C1.

86 BOA, Cevdet Maliye 6519, “Maktul Nasuhoğlu’nun ‘avane ve müteallikattan kendüyle firar eden ma’lumu’l-esâmî mezbûrların işbu deftere kayd ve tahrîr olunduğu üzere kaffe-yi muhallefatları inzimâm-ı rey’ ve mübaşir kulları ma’rifeti ve ma’rifet-i şer’le bâ-taharrî ve’l-ikdâm tahrîr ve esâmileri müfredatı tahtına bahaları vaz’ ve tahrîr olunub yekün-ı mezbûre üzere 187.949,5 guruşa reside olduğu işbu mahalle kayd olundu”.

87 BOA, Hatt-ı Hümayûn (HH) 47913 C ve D2.

sicilinde en az beş farklı belgede aile efradının müsadere edilecek servetlerinin bağışlandığı ve geri verildiği belirtilir.⁸⁸ Sonuç olarak yaklaşık 190.000 gurusun 100.000 kuruşa yakını Nasuhzâdelere bağışlanır. Dolayısıyla, Nasuhzâdeler servetlerinin bir kısmını korumuş olsalar da bölgedeki siyâsî güçlerini yeniden kuramazlar.

Abbas Ağa gibi Nasuhzâdelerin de ortadan kalkması Germiyanzâdelerin önünün tamamen açıldığı anlamına gelmiyordu. 1802’de yeni vali Seyyid Ömer Paşa, Germiyanzâde El-Hac Ali’nin mütesellimliğini onaylamış olsa da bu uzun sürmedi.⁸⁹ Kısa bir süre sonra Germiyanzâde Ali önce görevden alındı,⁹⁰ ardından da katledildi.⁹¹ Bu gelişmelerden önce Germiyanzâde ailesinde bir kayıp daha yaşanmıştı; Germiyanzâde El-Hac Mustafa 1801’de vefat etmişti. Germiyanzâde Mustafa merkezî idare tarafından ortadan kaldırılmamıştı ama ölümünden hemen sonra Zağnos Paşazâde Ahmed servetinin müsaderesi için görevlendirilmişti.⁹² Bunun üzerine ayrıntılı bir muhalefat defteri hazırlandı ve Divân-ı Hümâyûna gönderildi.⁹³ Deftere göre Germiyanzâde Mustafa’nın serveti 63,342 kuruştı ki bu dönemin Kütahyası için önemli bir miktardır. Ancak daha yakından bakıldığında bu miktar ilk bakıştaki kadar yüksek değildir çünkü Mustafa’nın farklı kişilere 42.000 kuruş borcu vardır. Her şeyden önce babası Hacı Memiş Ağa’nın vefatından sonra kızkardeşlerinin hisselerine bedel ödemedi el koyduğu için muhalefatındaki en önemli borç kalemlerinden biri 12.000 kuruşluk borcuydu. Diğer borçlarının da toplamı 30.000 kuruşa varıyordu. Defin işlemleri için gerekli olan harcamalar da eklenince Hacı Mustafa’nın serveti aslında 19.145 kuruş ediyordu—ki bu da bir ayan ailesi için oldukça mütevazı bir miktardı.

İlgili muhalefat defterinden, Hacı Mustafa’nın esas olarak kırsal bölgede yatırım yapan küçük ayanlardan olduğu anlaşılıyor. Hatırı sayılır miktarda ev eşyası ve bazı mücevheratı olmasına rağmen—dönemin koşulları el verdiği ölçüde—lüks içinde yaşayan biri değildi. Yatırımları da şehirdeki zanaat erbabı ile olmaktan

88 Rabia Canpolat (Dağ), “11 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili (1819-1820m / 1234-1236)” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003. (K11/60-61-62-63-64-65).

89 Karacağil, “6 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği”, (K6/16).

90 Karacağil, “6 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği”, (K6/31).

91 Karacağil, “6 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği,” (K6/34,50), BOA, Hatt-ı Hümâyûn (HH) 4214; Cevdet Adliye 510.

92 BOA, Cevdet Maliye 2244.

93 BOA, Cevdet Maliye 1563.5.

çok kırsal alana yaydığı kredi ilişkileri vasıtasıyla genişlemişti.⁹⁴ Kütahya'da (Lala Paşa mahallesindeki) 350 kuruş eden bir “çanakçı kârhanesi” ile kıyaslandığında üç çiftliği (7.500 kuruşluk), hayvanları ve 14-15 köye verdiği 15.000 kuruşluk borçlar yatırımlarını nereye yaptığı açıkça gösterir.

Bu hesaplardan sonra—aynen Nasuhzâdeler örneğinde olduğu gibi—bir pazarlık süreci de başlamıştı. Hazırlanan bir raporda muhalefat defterinin yanı sıra Hacı Mustafa'nın ailesinin zaten zannedildiği kadar iyi durumda olmadığı, bölgedeki çekirge istilâsı yüzünden çiftliklerinin daha da zor durumda kalacağı için 19.145 kuruşun kendilerine bırakılması önerilir. Yine benzer durumlarda olduğu gibi belli bir miktar (bu durumda 10.000 kuruş) iki taksit olarak bir yılda, geri kalanı da zaman içinde ödenecektir.

Germiyanzâde Hacı Mustafa'dan sonra sıranın Germiyanzâde Hacı Ali'nin servetine geleceği aşikâr gibiydi.⁹⁵ Diğer pek çok ayan gibi Ali de ahaliye zulm etmekle suçlanıyordu. Anadolu Valisi Ömer Paşa'nın 1802'de gönderdiği bir mektupta “Medine-i Kütahya'da ta'ayyün ve teferrüd eden Germiyanoğlu Hacı Ali'nin fukaraya eylediği mezâlîm ü ta'addi ve rencide vü tecâvüzü sebebiyle medine-yi merkûmenin etraf ve civarında olan nevâhilerin sükkânı terk-i evtân [ettikleri] ve ekseri perâkende ve perişân” oldukları belirtiyordu.⁹⁶ Bu tür ifadeler aslında ayanlarla-ahali arasındaki ilişkiyi betimlemek ve merkezî idarenin doğrudan müdahalesini meşrû kılmak için neredeyse kelimesi kelimesine benzer belgelerde bulunabileceği için durumun tam olarak ne olduğunu kestirmek imkânsız.⁹⁷ Ancak ilgili yazıda çok daha somut bir suçlama da vardır: Hacı Ali eyâlet masrafını toplarken masrafları fazla gösterip toplanan yaklaşık 65.000 kuruşun yarısını cebe indirmişti. Bu yüzden cezası da (kesik başının İstanbul'a gönderilmesi) diğerlerine bir ibret olmalıdır.⁹⁸

94 Meselâ ahkâm defterlerinde Germiyanzâdeler üzerine rastlanan ender hükümlerden birinde, Hacı Mustafa'nın 1790'ların sonuna doğru Örencik nahiyesindeki bazı karyelerdeki çeşitli kişilere 4.477 kuruş borç verdiğini ancak alacaklarını tahsil edemediğini ve bu adaletsizliğin düzeltilmesini istediğini okuruz. BOA, Anadolu Ahkâm, 125/231.

95 Karacagil, “6 Numaralı Kütahya Şer'îye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği” (K6/34)

96 BOA, Hatt-ı Hümâyûn (HH) 4214.

97 Meselâ, “teferrüdden” kastedilenin ne olduğu daha çok somut olarak tanımlayabilmek için kavramı gerek sosyal gerekse de hukuk tarihi açısından daha fazla çalışmak gerekmektedir. Ayrıca, belgelerin dilinden çoğu zaman ahalden kaç kişinin toprağını, hangi koşullarda bıraktığı belirlemek çoğu zaman çok zor.

98 Hatt-ı Hümâyûn (HH) 4214, Karacagil, “6 Numaralı Kütahya Şer'îye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği” (K6/31).

Germiyanzâde Hacı Ali'nin kayıtlara yansıyan toplam serveti 50.000 kuruş kadardı. Borçları ve defin masrafları da düşüldüncü merkezî idarenin müsadere edeceği miktar 40.000 kuruşa iniyordu.⁹⁹ Hacı Ali'nin muhalefat defterinden çıkan ayan profili ise Germiyanzâde Hacı Mustafa'ya oldukça benzerlik gösterir. Yine servetini esas olarak kırsal alanda biriktirmiş ve değerlendirmiş, rahat yaşayan ama lüks tüketim içinde olmayan bir Anadolu ayanı. Pek çok eşya ve giysinin yanında, Hacı Mustafa'dan bir derece daha fazla lüks sayılabilecek eşyaya sahipti; İngiltere'de yapılmış bir dürbün, bir saat ve bazı mücevherat gibi. Ama gerçek serveti kırsal alandan geliyordu; ambarlarda depolanmış tahılları, hayvanları ve değirmenleri vardı. Hacı Ali herhangi bir dükkâna sahip değildi ve anlaşılan o ki herhangi bir ortaklığı da yoktu. Belirli bir borç-alacak ağı kurmuştu ama bu gayet sınırlıydı; en yüksek miktar Şuhud ahalisinden alacağı olan 1,100 kuruştü. Kendisinin toplam borcu ise 9,500 kuruştü. Kısacası, Hacı Ali elinde büyük bir servet biriktirmiş, çevresinde alacak ilişkilerine dayalı geniş bir ağ kurmuş, ya da servetini kırsal alan ve şehir arasında bölüştürmüş, bölge dışı pazarlara ticaret yapan biri değildi. Dolayısıyla aslında merkezî idare açısından idarî özerklik isteyecek ya da bir ayaklanma çıkaracak kadar güçlü bir ayan değildi. Sonunda Hacı Ali'nin serveti mirasçılara 7.500 kuruş bedel karşılığında bırakılmıştı.¹⁰⁰

Merkezî idare Germiyanzâdelere Hacı Ali'nin servetini bırakırken “verese-yi merkûme pâye-yi merhamet oldukları zahir olmağla 7.500 kuruş bedel verilme üzere muhalefat-ı merkûmenin verese-yi müteveffâya terki” demiş olsa da, herhalde bu karar sadece merhamet hissine indirgenmeyecek siyasi ve ekonomik denge hesaplarının bir sonucuydu. Daha açık söylemek gerekirse, merkezî idarenin nakit para sıkıntısı çektiği bir dönemde muhalefatın bedel karşılığı nakte çevrilmesi vakit alabilecek hukukî ve idarî işlemleri hızlandırmak ve daha kısa sürede nakit bulmak gibi pratik bir işleve sahipti. Ayrıca, sosyoekonomik dayanaklarını tamamen ortadan kaldırmadan, Germiyanzâdeleri diğer ayanlara karşı kullanmak da bu hesapların bir parçasıydı. Meselâ, iki sene sonra (Germiyanzâde Hacı Mustafa'nın oğlu¹⁰¹) Germiyanzâde Mehmet mütesellim olarak tayin edildiğinde görevlerinden biri bölgede Eskişehirli Kumarıcı Abdullah ve Memiş

99 Bu değerlerin yaklaşık olmasının nedeni iki farklı belgede iki birbirine yakın ama yine de farklı miktarın kayıt edilmiş olması. Bk. BOA, Cevdet Maliye 22279'de 49,621 kuruş, altı numaralı Kütahya Sicilinde ise 53,156 kuruş, Karacagil, “6 Numaralı Kütahya Şer'iyeye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği,” (K6/50).

100 BOA, Cevdet Maliye 22279.

101 Öznur Kutluğ Bozkurt, “Kütahya Şer'iyeye Sicilleri 8 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi,” (Yüksek Lisans Tezi Dumlupınar Üniversitesi, 2006), (K8/42).

kardeşlerin bir süredir devam eden şekavetinin önünün alınmasıydı¹⁰²--ki benzer emirler 1799'da Nasuh Ağa'ya da gönderilmişti.¹⁰³ Bu görev başarıya ulaşmamış olmalı ki 1813 ve 1815 arasında merkezî idare hâlâ Kumarcı kardeşleri hem siyâsî-askerî hem de ekonomik olarak kontrol etmeye çalışıyordu: Kumarcıların bölgedeki mukataaları malikâne olarak ellerine geçirmelerini engelleyerek,¹⁰⁴ ya da kendilerini ve adamlarını ortadan kaldırmaya çalışarak. Bu tedbirleri almak ve uygulamak gerek ayanların kendi aralarında sürekli değişen güç ilişkileri gerekse merkezî idarenin coğrafi olarak payitahta yakın bölgeleri bile yeteri kadar denetlememesi yüzünden kadar kolay değildi. Gönderilen bir rapor 1813'de Kütahya mütesellimi olan Kalyoncu Ali'nin Kumarcı'ya arka çıkacağıının neredeyse kesin olduğunu, Kumarcı'nın peşine daha önce düşüldüğünü ama başarısız olduğunu, Eskişehir-Kütahya civarındaki diğer eşraf görevlendirilse bile, başarı şansının belirsiz olduğunu anlatır.¹⁰⁵ İki sene sonra bir başka maliye belgesinden Kumarcı Abdullah'ın ortadan kaldırıldığı anlaşılır çünkü bölgedeki mukataalardan kalan borcunun tahsil edilmesi gerekmektedir.¹⁰⁶

Bu kadar hızlı değişen sosyo-ekonomik koşullarda Germiyanzâde Mehmet'in mütesellimliğinin uzun sürmemesine şaşmalı. Bununla birlikte 1809'da bir başka Germiyanzâde, bu kez Süleyman Ağa mütesellim olur,¹⁰⁷ 1810'un ilk yarısına kadar görevde kalır.¹⁰⁸ Azledildikten¹⁰⁹ sonra 1811'de yeniden tayin edilir.¹¹⁰ Bu yıllarda hem Germiyanzâde Mehmet hem de Süleyman merkez tarafından zahire ve asker toplamakla görevlendirilir. Germiyanzâdelerin mütesellim olarak anıldıkları en son emirlerden birinde kendilerinden 300 süvari ve 1000 piyade nefer toplamaları isteniyordu.¹¹¹ Ancak bunun hemen ardından Germiyanzâdelerin

102 BOA, Cevdet Dahiliye 2847.

103 BOA, Cevdet Zaptiye 945.

104 BOA, Cevdet Maliye 4286. Kumarcı için şunlar yazılıdır, "huzûr-ı hümayûn-ı şahaneyeye 'arz olunan takririmizde ifâde ve beyân olundukda ba'zı olmayacak adama mukataa verilmesi na-münasib olmağla defterdara tenbih idesin ol makulelere mâlikâne verilmesün deyü hatt-ı hümayûn-ı şahane [sudur olmağla]."

105 BOA, Hatt-ı Hümayûn (HH) 52778.

106 BOA, Cevdet Maliye 5603.

107 BOA, Cevdet Dahiliye 2370.

108 Bozkurt, "Kütahya Şer'îye Sicilleri 8 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi". (K8/14, 15, 18, 19).

109 Bozkurt, "Kütahya Şer'îye Sicilleri 8 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi," (K8/63).

110BOA, Hatt-ı Hümayûn (HH) 30996; 31145.

111 Bozkurt, "Kütahya Şer'îye Sicilleri 8 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" (K8/42).

bölge ayanı olarak tanınmaları ve mütesellimlikleri neredeyse ani bir şekilde sona erer—en azından şer’iyye sicillerine yansıdığı haliyle. 1820’lerde Germiyanzâde Mehmet Ağa hâlâ “vücûh-ı hanedan”dan sayılmaktadır¹¹² ve Germiyanzâdeler tevzi defterlerinin şahitleri arasında yer almaya devam ederler.¹¹³ Yine de 1790-1810 arasındaki görelî olarak artan güçlerine erişemezler. Tıpkı kuruluş yıllarında Osmanlı beyliğinin başatlığını kabul ettirdiği yıllarda olduğu gibi 19. yüzyıl başında da merkezî idare yeniden ama farklı bir siyasi düzen içinde kurulurken Germiyanzâdeler bu dönemi yok olmadan atlatmayı başarırlar. Hiç şüphesiz siyasî, iktisadî ve kültürel sermayeleri yine Tanzimat sistemi içerisinde yükselmelerine izin verecektir ama artık—seyrekleşen bir şekilde—şer’iyye sicillerinde yer aldıklarında sadece sıradan bir Kütahya sakini olarak zikredileceklerdir.¹¹⁴

3. Sonuç Yerine

Ayanlar siyasetinin çok boyutlu, çok hızlı değişen dinamikleri ayanları tek ve kendi içinde tutarlı ekonomik, siyasal, askerî veya idarî hedefleri olan bir grup ya da sınıf olarak tanımlamaya da izin vermez. Dolayısıyla Albert Hourani’nin 1968’de öncü çalışmasında belirttiği yerel ile merkezî idare arasındaki arabuluculuk vasfı ayanlık vasıflarından sadece biridir¹¹⁵ ve zaman içinde değişir. Ayanlar büyük oranda bölgesel koşulların belirlediği bir zemin üzerinde kendi hareket alanlarını belirlerler. Merkezî idarenin de hangi ödünleri, nerede ve nereye kadar vereceği, ayanları hangi noktaya kadar yerel bir arabulucu ya da temsilci olarak göreceği ve kullanacağı yine aynı koşullar içinde şekillenir. Hepsinden önemlisi özellikle Arap eyaletleri üzerine yapılan çalışmaların bazıları—Mısır, Yemen ve Kuzey Afrika dışında, Suriye, Irak, ve kısmen Filistin’de—adem-i merkezileşmenin ve ayanların giderek daha önemli bir rol oynamasının bağımsızlık için verilen bir mücadele olmadığını, yerel güç odaklarının kendi aralarında mücadele ederken bile Osmanlı devletinin meşruiyetini doğrudan sorgulamadıklarını gösteriyor. Belki de tam tersine, merkezî idare bu eyaletlerde 18. yüzyıldan 19.

112 Hüseyin Erol, “13 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkribe ve Değerlendirmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 1997), (K13/3).

113 Hüseyin Erol, “13 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkribe ve Değerlendirmesi,” (K13/70, 109).

114 Mustafa Yavuz, “Kütahya Şer’iyye Sicilleri 15 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, (K15/7, 16).

115 Meselâ Beshara Doumani, yerel ayanlar kadar, hatta daha fazla Nablus ve çevresinde arabuluculuk için bile tüccarların rolünü vurgular. Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley: University of California Press, 1995).

yüzyıla geçerken daha derinlemesine nüfuz etmektedir.¹¹⁶ Hatta Mısır gibi görelî özerkliğini korumuş bölgelerde bile güçlü haneler ve kapıhalkları oluşurken, bunlar büyük ölçüde Osmanlı hanedanlığının ve merkezî idarenin yarattığı modele benzer bir şekilde oluşurlar.¹¹⁷

18. yüzyılın sonlarından itibaren ayan siyasetinin aldığı farklı biçimler gibi merkezî idare de pek çok farklı biçimde iktidarını yeniden tahsis etmeye çalışıyordu. Malî kontrol, yeni bir ordunun kurulması, gerektiğinde ayanların şiddet kullanılarak ortadan kaldırılmasının yanında devletin görünürlüğüünün artması da bu yeni merkezileşme çabasının bir parçasıydı. Daha somut olarak söylemek gerekirse, meselâ Kütahya sarayının—yani dönemin hükümet konağının—onarımı bu çabanın önemli bir parçasıydı.¹¹⁸ Daha önce yanmış ve kullanımı kısıtlanmış Kütahya sarayının yeniden inşasına 1790’ların ilk yıllarında karar verilmiş olmalı. 1795’de sarayın onarımı ve ek bazı binaların inşası için gerekli meblağ 110.000 kuruştan fazlaydı. Malî bir darboğaz varken, bu miktarı kısa sürede toplamak neredeyse imkânsızdı. Ayrıca, bu girişim tek bir kişinin taahhüt edebileceğinden daha büyüktü. Böyle olduğu için de Kütahya sancağından daha geniş bir alana dağıtılması gerekiyordu. Bunun sonucunda 21.090 kuruşun Kütahya sancağından, 18,989 kuruşun Hüdavendigârdan ve geri kalan 72.000 kuruşun da Anadolu eyaletinin geri kalanından toplanmasına karar verilmiş,¹¹⁹ tahsilat için de ilk önce Karaosmanzâdelerden El-Hac Ömer düşünülmüştü.¹²⁰ Karaosmanzâde’nin tahsilata başlayıp başlamadığı açık değil ancak bir yıl önce bile Ankara ahalişi kendi üzerlerine düşen payı (6.666 kuruş) ödeyemediklerini ve kıtlıkla beraber gelen bu ek yükün kendilerini daha güç duruma soktuğunu belirtmişlerdi. Bunun üzerine Kütahya sarayının tamir ve inşası için gerekli olan masrafları yeniden değerlendirmek için yeni bir mimar tayin edilmiş, bunun sonucunda da masraflar yekûnu 80.000 kuruşa kadar düşmüştü.¹²¹ Ancak bu hâlâ yüklü bir miktardı.

116Bu çalışmaların toplu bir değerlendirmesi için bkz. Khoury, “The Ottoman Centre”.

117Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*, ve “The Household: An Alternative Framework”.

118BOA, Cevdet Dahiliye 1365.

119Masraflar tam olarak 113.031 kuruş olarak hesaplanmıştı; BOA, Cevdet Dahiliye 8875. Burada bu belge ilgili bir sorundan bahsetmek gerekli; hazırlanan taksimat defterine ait iki belgedeki tarihler 1211 ve 1201 olarak yazılmış. Anadolu Eyaletinin sancakları için hazırlanan taksimat defterinde öncelikle Saruhan’dan Sultanönü’ne genel bir taksimat yapılmış ve Kütahya ile Hüdavendigâr sancaklarının kazaları için daha ayrıntılı bir taksimat hazırlanmış. Bu belgenin tarihi ise 1201 olarak yazılmış. Görüleceği gibi konuyla ilgili diğer tüm belgelerin 1209 – 1211 arasında olduğu göz önüne alınırsa, bir kâtip hatası olduğunu düşünmek ve kâtipin tarihi atarken birden sonra on yazmayı unutmış olduğunu düşünmek çok yanılıcı olmaz.

120 BOA, Cevdet Adliye 8074.

121Yazılan arzuhal üzerine yine BOA, Cevdet Adliye 8074.

Öyle anlaşılıyor ki tahsilatta çıkan güçlüklerle rağmen tamir ve inşaatın bir kısmı 1796'da tamamlanmış olsa da bina tamam değildi. Bunun üzerine ikinci bir "keşif defteri" gerekli olmuştu. Tayin olunan mimardan bu ikinci defterde hem bitirilen yerlerin bir listesi hem de yeni tamirat ve inşaat kalemlerinin neler olduğunu bildirmesi isteniyordu. Defterlere göre 55.000 kuruş civarında bir meblağ harcanmıştı¹²² ve eksikliklerin giderilmesi için 22.000 kuruş daha harcanmalıydı.¹²³ Bu miktar aslında hesap edilen 80.000 kuruş civarında ama tamirat ve yeni binalar için ne kadar toplandığı açık değil. Yine de yüklü miktar gerektiren bu inşaat faaliyetinde işler yolunda gitmemiş gibi gözüküyor. Belgelerde açık olarak ifade edilmese de daha önceki belgelerde adı geçen Kütahya sarayı bina emini Salih Ağa'nın tam da bu sıralarda ortadan kaybolması İstanbul'da sorgulanmak üzere Malkara ve Keşan taraflarında aranıyor olması ortada bir yolsuzluk ya da kötü ifâ edilmiş bir görev olduğunu da düşündürüyor.¹²⁴

Tamir ve inşaatla ilgili belgeler kullanılacak malzemenin nitelik ve niceliklerinden, yeni inşa edilmesi gereken bina ve odaların boyutuna kadar ayrıntılı bilgiler içeriyor. Mimarlık tarihi için de aydınlatıcı olabilecek bu bilgileri bir kenara bırakırsak, anlaşıldığı kadarıyla yeni bina—ya da binalar bütünü—eskisinden daha fazla kişiyi barındırmak üzere tasarlanmıştı. Görevliler için farklı bölümler, misafir odaları, yeni ve daha büyük bir kiler ve top yerleştirmek için yeni sundurma alanları düşünülüyordu. Bunlar büyük konakların daha önce de işlevleri arasındaydı şüphesiz, yine de Kütahya sarayının adının tedricen hükümet konağı olarak anılmaya başlaması da bir tesadüf olmamalı. 1793 ile 1797 arasındaki görelî sakinlik ve barış döneminde merkezî idare iktidarını sadece ayanlar aracılığı ile değil, aynı zamanda daha bürokratik olarak da kurmaya çalışıyordu. Hemen her yönüyle idarî merkezileşme Tanzimat'ta gerçekleşecek olsa da yeni Kütahya sarayının hükümet konağına evrilmesi sembolik bir geçişten fazlasını ifade ediyordu.

Kütahya sarayı gibi, 19. yüzyılın hemen başında Kütahya kalesinin işlevi de bölgedeki güç dengesi hakkında fikir verir. Kale ne valinin konağı olarak kullanılıyordu ne de şehrin ve bölgenin idarî merkezi idi, ama hem hapishane hem de cephanelik olarak işlev görüyordu.¹²⁵ Kalenin merkezi konumu ve işlevi kale kethüdasının—dolayısıyla merkezî idarenin—gücünü korumasına izin vermişti.

122 BOA, Cevdet Adliye 8891.

123 BOA, Cevdet Adliye 8357.

124 BOA, Cevdet Adliye 9335.

125 Karacagil, "6 Numaralı Kütahya Şer'îye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği" bu konug da pek çok belge içerir, (K6/38-50).

Çevre ayanlara karşı girişilen askerî hareketlerde da kaledeki mühimmatın ayanlara ancak zimmetlenerek verilmesi, en azından Kütahya ve çevresi söz konusu olduğunda, ayanların siyasi ve askeri gücünün sınırlarını gösterir.

Böyle bakıldığında büyük ayanlarla diğerlerini ayıran en önemli özelliklerden biri tam da idarî basamakları ne kadar çıktıkları ve siyasi yapı içinde ne kadar ilerledikleridir. Balkanlarda, Anadolu'da ve Arap topraklarında Ahmet Cezar Paşa, Mehmet Ali Paşa, Tepedelenli Ali Paşa, Pasvandoğlu Osman Paşa, ya da Karaosmanzâdeler gibi ayanlar ve hanedanlıklar için en önemli adımlardan birinin—her zaman ele geçirememiş olsalar da—eyâlet valiliği olması boşuna değildir. Bunlar da çoğunlukla mütesellimlik aşamasından geçmişler, ama yükselecek merkezî idarenin daha önemli bir parçası olmuşlardır. İşte bu ayan grubu merkezî idarenin bir yandan gerçek rakipleri ve diğer yandan ise ortaklarıydılar. Bu anlamda da Germiyanzâdeleri ayanlardan saymak mümkün ise de yönetici seçkinlere dahil etmek zordur. Zaten gittikçe bürokratikleşen merkezî idarenin ve sultanın bu iki grubu algılayışı ve onlara yaklaşımı da farkı ortaya koyar.¹²⁶ Eğer 1808'deki Sened-i İttifak ayanların siyasi gücünün merkezi idare tarafından tanındığı yeni bir güç dengesinin kabulü olarak olarak görülecekse, hatırlamak gerekir ki, bu yeni dengenin ilk kurbanları Germiyanzâde gibi görece güçsüz olan ayanlardı.

Bu güç dengesi içinde belirleyici olan sadece merkezî idare değildi; ayanların da farklı tepkileri vardı. Kimisi 1790'larda, kimisi daha önce başlayan merkezileşme uygulamaları nasıl farklı ritimler izlemişse, verilen tepkiler de öyle oldu. Her ne kadar Avrupa ve Rusya'yla olan askerî rekabet ve büyük ölçüde bunun sonucu olan malî merkezileşmeyi birbirinden ayırmak güç olsa da ayanlar açısından bu iki merkezileşme sürecinin farklı etkileri olacaktır. Bitmek bilmeyen ama gittikçe daha da zorlaşan ve pahalıya mal olan savaşlara zahireden askere kadar gerekli lojistik desteği bulmak için merkezî idarenin büyük-küçük ayanların arabuluculuğuna ihtiyacı vardı. Ayanların ise bu tür desteği vermekte çoğu zaman bir çekincesi yoktu. Ancak idarî ve özellikle malî merkezileşme siyasi ve ekonomik ayrıcalıkları hedef aldığı oranda ayanların da özerkliğini tehdit ediyordu. Dolayısıyla hem ayanlar hem de merkezî idare açısından gerilimli olan bu süreçte farklı stratejilerin geliştirilmesi, ayanların kendi aralarında ve İstanbul ile farklı ittifaklar kurmaları ve bunların her zaman kolaylıkla öngörülmeven sonuçlarının

126 Bu farklılıklar için, Ali Yaycıoğlu, "Provincial Power-Holders and the Empire in the Late Ottoman World: Conflict or Partnership?," *The Ottoman World*, C. Woodhead (ed.), (London: Routledge Press, 2011), s. 436–465. Meselâ Sultan II. Mahmud'a kimlerden borç alması gerektiği konusunda verilen raporlarda büyük ayan grubuyla diğerleri arasındaki fark açıkça belirtilmiştir.

ortaya çıkması kaçınılmazdı. Özellikle 1806 – 1809 dönemi farklı ittifak gruplarının iktidar mücadelesinin doruğa çıktığı dönemdir.¹²⁷ 1826'da ortadan kaldırılabildiği kadar, yenicilerin ağırlıklarını sürdürdüğü yıllar boyunca ayanlar da değişik ittifakların parçası olarak farklı yollar izleyeceklerdir.

Nizam-ı Cedid ile birlikte ordunun merkezileşmesi sadece İstanbul değil, taşra için de belirleyici idi. 1826'da Kütahya'nın diğer dört vilayet ile (Erzurum, Çankırı, Bolu ve İzmir) taşra alaylarının kurulacağı yerler arasında olması bu açıdan önemlidir.¹²⁸ Böyle bakıldığında ise III. Selim dönemi, Kütahya ve çevresindeki güç dengesini gözetenek merkezî idarenin iktidarını tedrici ve tutarlı bir politika izleyerek kurduğu bir dönem olarak görülebilir.

18. yüzyılın son dönemi içinde değerlendirildiğinde Germiyanzâdelerin bölgenin uzun dönemli dinamiklerine paralel bir biçimde fazla zenginleşemedikleri, meselâ İzmir'in gittikçe artan önemi sayesinde Batı Anadolu'da oluşan yeni ticari ağların parçası olmadıkları, bu yüzden de Karaosmanzâdelere kıyasla çok daha güçsüz kaldıkları anlaşılır. Daha yakındaki Bursa ile bile çok sıkı ticarî ilişkiler ya da kredi bağları içinde olduğu söylenemez. Gerek bölgeler ötesi ticaret ağları gerekse askerî sefer güzergâhının doğrudan üzerinde olmayan Kütahya sanki Evliyâ Çelebi'nin 1671'deki ziyaretinden ve izlenimlerinden beri 19. yüzyıl başına kadar çok fazla değişmemiştir. Germiyanzâdelerin daha güçlü siyasi rakipleri ve daha zengin bölgeler arasındaki sıkışmışlığının yanında tahıl ve hayvancılık ağırlıklı üretimi de 18. ve 19. yüzyılın tütün, pamuk ya da şeker gibi gittikçe daha çok talep gören ürün ağlarının dışında kalmasına yol açmış, tahıl üretimi de daha ziyade ordunun iâşesi ile sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla Germiyanzâdeler gibi ayanlar kırsal alana ve üretime yatırım yapsalar da bunun önemli miktarda sermaye biriktirmelerine yardımcı olduğunu söylenemez. Zanaat üretimi ile olan ilişkileri de—an azından muhalefat defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla—çok sınırlı olduğu için bu sektöre yatırım yaparak sermaye biriktirme yoluna gittikleri de söylenemez.¹²⁹

Kütahya'nın bu ağların bir parçası olması için 19. yüzyıl sonunu, hatta 20. yüzyıl başlarını beklemek gerekir. 19. yüzyılın ikinci yarısında önce İzmir'i

127 Görece yeni tarihli bazı çalışmalar için, Aysel Yıldız, "Vaka-yı Selimiyye or the Selimiyye Incident, a Study of the May 1807 Rebellion", (Ph.D., Sabancı University, 2008). Yayıncıoğlu, "The Provincial Challenge". Kadir Üstün, "The New Order and Its Enemies: Opposition to Military Reform in the Ottoman Empire, 1789-1807" (Ph.D., Columbia University, 2013).

128 Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870 an Empire Besieged*. s. 329.

129 Bugün Kütahya için çok önemli olan çinicilik, 17. yüzyıldan itibaren İznik'le rekabet etmesine rağmen, İznik'in daha ziyade yüksek kaliteli lüks üretimi zayıflayıp, neredeyse tamamen durunca da pazarı tek başına ele geçirmez.

hemen arka-bölgesine ve dolayısıyla bu bölgeyi de küresel ticaret ilişkilerine bağlayan demiryolları yapılacak, zaman içinde bu ağ geliştikçe Kütahya da buna dahil olacaktır.

The Politics of the Local Notables at the end of the 18th Century and the Germiyanzâdes

Öz ■ Ayanlar Osmanlı tarihinin en çok ve belki de en iyi çalışılmış alanlarından biri olmaya adaydır. Hem somut tarihi hem de daha kuramsal yaklaşımlar bu çalışma alanını genişletse de, araştırmalar genellikle söz konusu olanlar 18. yüzyılın güçlü ayanları, dolayısıyla görece güçsüz ayanlar hakkında bilgimiz sınırlıdır. Bu yazı ayanlarla ilgili bilgi birikime bir katkı yapmayı amaçlar. Yazının esas amacı Kütahya ayanlarından Germiyanzâdeler'in 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başındaki durumları hakkındaki bilgimizi iletmek ve bölgedeki diğer ayanlar arasındaki rekabet, merkez-çevre ilişkilerinin dinamiği ve 18. yüzyıl sonundaki mali ve idari politikaların ekonomik ve sosyal dönüşüme etkileri gibi daha genel tartışmalar için bazı tespitlerde de bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Germiyanzâdeler, Kütahya, ayanlık siyaseti, 18. yüzyıl, merkezileşme.

Kaynakça

Arşiv kaynakları

Şer'iyye Sicilleri

Kütahya Şer'iyye Sicilleri, 3, 4, 5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA

Anadolu Ahkâm, 35/952, 48/592, 55/43-388-513, 85/188-484, 87/99, 89/650, 91/825, 125/231, 127/459.

Baş Muhasebe-Muhallefat (D. BŞM. MHF), 12701, 12856, 12993.

Cevdet Adliye, 1523, 1814, 2169, 2407, 3637, 3650, 8074, 8357, 8891, 9335.

Cevdet Dahiliye, 57, 1365, 2370, 2847, 5160, 7340, 8875, 9899, 9995.

Cevdet Evkâf, 2380.

Cevdet Maliye, 1198, 2034, 2051, 2244, 2271, 3418, 4286, 4371, 4964, 5052, 5603, 6519, 6910, 6941, 7359, 11880, 13741, 15635, 18095, 21900, 22279, 23728, 26880, 27165.

Cevdet Zaptiye, 945, 586, 2477, 3094, 3519.

Hatt-ı Hümayun (HH), 1973, 4214, 6471, 9453, 9705, 9724, 9752, 9836, 10114, 10292, 11233, 11555, 11625, 14802, 16102, 30996, 31145, 52778, 55212.

İkincil kaynaklar

- Aksan, Virginia: “The One-Eyed Fighting the Blind: Mobilization, Supply and Command in the Russo-Turkish War of 1768-1808”, *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, İstanbul: The ISIS Press 2004, s. 170-190.
- Aksan, Virginia: “Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century”, *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, İstanbul: The ISIS Press 2004, s. 191-208.
- Aksan, Virginia: “Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War”, *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, İstanbul: The ISIS Press 2004, s. 209-222.
- Aksan, Virginia: *Ottoman Wars 1700-1870 an Empire Besieged*, London, New York, Boston, San Francisco: Pearson 2007.
- Aksan, Virginia: *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, İstanbul, The ISIS Press 2004.
- Anastasopoulos, Antonis: “Lighting the Flame of Disorder: Ayan Infighting and State Intervention in Ottoman Karaferye, 1758-59”, *International Journal of Turkish Studies* 8, (2002), s. 73-88.
- Anastasopoulos, Antonis (ed.): *Provincial Elites in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V a Symposium Held in Rethymno 10 - 12 January 2003*, Rethymno: Crete University Press 2005.
- Anastasopoulos, Antonis, and Elias Kolovos (eds.): *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850 Conflict, Transformation, Adaptation - Proceedings of an International Conference Held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, Rethymno: University of Crete Department of History and Archaeology 2007.
- Aydın, Muhammed: *Sivas'ta Âyan Aileleri, 1740-1850* Sivas: Sivas Belediyesi 2015.
- Bakan, Nilüfer: Salnamelelere Göre Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kütahya Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Profili, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2007.
- Barbir, Karl: “One Marker of Ottomanism: Confiscation of Ottoman Officials' Estates”, Baki Tezcan and Karl K. Barbir (eds.), *Identity and Identity Formation in the Ottoman World, a Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz*, Madison, Wisconsin: The Center for Turkish Studies at the University of Wisconsin and The University of Wisconsin Press 2007, s. 135-146.
- Barkey, Karen: *Empire of Difference the Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge, New York: Cambridge University Press 2008.
- Baykal, Bekir Sıtkı: “Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler,” *Belgeler - Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 1 (1964), s. 221-227.

- Bozkurt, Öznur Kutluğ: Kütahya Şer'iye Sicilleri 8 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Dumlupınar Üniversitesi, 2006.
- Cahen, Claude: "A Propos Des Shuhud", *Studia Islamica*, 31 (1970), s. 71-79.
- Canbakal, Hülya: *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*. çev. Zeynep Yelçe, İstanbul: İletişim Yayınları 2009.
- Cezar, Yavuz: "Bir Âyanın Muhallefatı, Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin, Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi," *Bellekten*, 41 (1977), s. 41-78.
- Cezar, Yavuz: "Comments on the Financial History of the Ottoman Provinces in the 18th Century: A Macro Analysis", *Essays on Ottoman Civilization, Praha: Academy of Sciences of the Czech Republic Oriental Institute - Proceedings of the XIIth Congress of the CIEPO 1996*, Prague: Academy of Sciences of the Czech Republic, Oriental Institute 1998, s. 85-92.
- Cezar, Yavuz: "From Financial Crisis to the Structural Change: The Case of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Oriente Moderno* 18 (1999), s. 49-54.
- Çınar, Hüseyin: "18. Yüzyılda Ayıntab'da Bir Yerel Gücün Yükselişi ve Düşüşü: Battalzâdeler", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2005, s. 431-452.
- Çoşar, Nevin, Sevtap Demirci: "Incorporation into the World Economy: From Railways to Highways", *Middle Eastern Studies* 45 (2009), s. 19-31.
- Dadaş, Cevdet, Atilla Batur: *Osmanlı Arşivi Belgelerinde Kütahya 1. Cilt*, Kütahya: Kütahya Belediyesi, Kütahya Kültür ve Tarihini Araştırma Merkezi Yayınları 1999.
- Dağ, Rabia Canpolat: 11 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili (1819-1820m /1234-1236), Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2003.
- Dimitropoulos, Dimitris: "Aspects of the Working of the Fiscal Machinery in the Areas Ruled by Ali Paşa", Antonis Anastasopoulos, Elias Kolovos (eds.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850 Conflict, Transformation, Adaptation - Proceedings of an International Conference Held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, Rethymno: University of Crete Department of History and Archaeology, 2007, s. 61-72.
- Doumani, Beshara: *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* Berkeley: University of California Press 1995.
- Erdoğan, Meryem Kaçan, Meral Bayrak Ferlibaş, Kamil Çolak: *Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)* İstanbul: Yeditepe Yayınevi 2009.
- Ergene, Boğaç: *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*, Leiden: E.J. Brill 2003.
- Erol, Hüseyin: 13 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkribe ve Değerlendirmesi, Yüksek Lisans Tezi Kırıkkale Üniversitesi, 1997.

- Faroqhi, Suraiya: “18. Yüzyıl Bursa’sında Zengin Olmak: Debbâğ Hacı İbrahim’in Serveti”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık 2008, s. 199-218.
- Faroqhi, Suraiya: “Wealth and Power in the Land of Olives: Economic and Political Activities of Mürîdzade Hacı Mehmed Ağa, Notable of Edremit”, Çağlar Keyder, Faruk Tabak (eds.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, New York: State University of New York Press, 1999, s. 77-96.
- Fleming, K. E: *The Muslim Bonaparte Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha’s Greece*, Princeton New Jersey: Princeton Modern Greek Studies, Princeton University Press 1999.
- Genç, Mehmet. “Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 99-152.
- Georgieva, Gergana: “Administrative Structure and Government of Rumelia in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries: The Functions and Activities of the Vali of Rumelia”, Antonis Anastasopoulos ve Elias Kolovos, (eds.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850 Conflict, Transformation, Adaptation - Proceedings of an International Conference Held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, Rethymno: University of Crete Department of History and Archaeology, 2007, s. 3-20.
- Günay, Nilüfer Alkan: “Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa’da Yapılan Müsadereler”, *Bellekten* 76 (2012), s. 793-817.
- Güngör, Ekrem: 1 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili (2. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kiriği, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2006.
- Hathaway, Jane: *The Arab Lands under Ottoman Rule 1516-1800*, London New York San Francisco: Pearson Longman, Harlow 2008.
- Hathaway, Jane: “The Household: An Alternative Framework for the Military Society of Eighteenth-Century Ottoman Egypt”, *Oriente Moderno* 18 (1999), s. 57-66.
- Hathaway, Jane: *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis* Cambridge, New York: Cambridge University Press 1997.
- Hourani, Albert: “Ottoman Reform and the Politics of Notables”, *Beginnings of Modernization in the Middle East*, William R Polk, Richard Chambers (eds.), Chicago: The University of Chicago Press 1968, s. 41-68.
- İnalçık, Halil: “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in 18th Century Islamic History*, Thomas Naff ve Roger Owen (eds.), Carbondale and Edwards-Ville: Southern Illinois University 1977, s. 27-52.
- İnalçık, Halil: “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayıncılık 1993, s. 343-359.
- İnalçık, Halil, Mehmet Seyitdanlıoğlu (eds.), *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

- Karacagil, Ö. Kürşad: 6 Numaralı Kütahya Şer'iyе Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kri-tiği, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2002.
- Keyder, Çağlar, Faruk Tabak, (Eds), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, New York: State University of New York Press, 1991.
- Khoury, Dina Rizk: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu, Musul 1540-1834*, çev. Ülkü Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Khoury, Dina Rizk: "The Ottoman Centre Versus Provincial Power-Holders: An Analysis of the Historiography", *The Cambridge History of Turkey, the Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Suraiya N. Faroqhi (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2009, s. 135-157.
- Koç, Mustafa: Germiyanogulları Beyliği'nde İlmî ve Kültürel Hayat, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007.
- Lowry, Heath W. *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany: State University of New York Press, 2003.
- Masters, Bruce: "Semi-Autonomous Forces in the Arab Provinces", *The Cambridge History of Turkey, the Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Suraiya N. Faroqhi (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2009, s. 186-206.
- McGowan, Bruce: "The Age of the Ayans 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1600-1914*, Donald Quataert, Halil İncalcık (eds.), Cambridge: Cambridge University Press 1997, s. 637-758.
- Meriwether, Margaret L.: *The Kin Who Count, Family and Society in Ottoman Aleppo, 1770-1840* Austin: University of Texas Press 1999.
- Nagata, Yuzo: "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 1055-1063.
- Nagata, Yuzo: *Muhsin-Zâde Mehmed Paşa ve Ayanlık Müessesesi*, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1976.
- Nagata, Yuzo: Tarihte *Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1997.
- Nagata, Yuzo, Feridun Emecen, "Bir Ayanın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa'ya Ait Belgeler", *Belgeler - Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 25 (2004), s. 1-73.
- Öksüz, Melek: *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon*, Trabzon: Serander, 2006.
- Özkaya, Yücel: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Polat, Süleyman: 17. Yüzyılda Mühimme Defterlerine Göre Kütahya, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2005.
- Quataert, Donald: *The Ottoman Empire 1700-1922, New Approaches to European History*, Cambridge: Cambridge University Press 2000.

- Sadat, Deena: "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History* 44 (1972), s. 346-363.
- Salzmann, Ariel. "An Ancien Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the 18th Century Ottoman Empire." *Politics and Society* 21/4 (1993), 393 - 424.
- Şahin, Canay: "The Economic Power of Anatolian Ayans of the Late Eighteenth Century: The Case of Caniklizâdes", *International Journal of Turkish Studies* 11 (2005), s. 29-49.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, Nuri Akbayar, (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996.
- Üstün, Kadir: *The New Order and Its Enemies: Opposition to Military Reform in the Ottoman Empire, 1789-1807*, Doktora Tezi, Columbia University, 2013.
- Uysal, A. Osman: *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Bizans ve Selçukiyle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, İstanbul: Devlet Matbaası 1932.
- Varlık, Mustafa Çetin: *Germiyanoğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları 1974.
- Varlık, Mustafa Çetin: "Germiyanoğulları Beyliği", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi, Sosyal ve Siyasal Hayat*, Ahmet Yaşar Ocak (ed.), Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006, s. 153-159.
- Varlık, Mustafa Çetin: "Kütahya'nın Şehzade Sancağı Olarak İdaresi", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1989), s. 314-324.
- Yavuz, Mustafa: *Kütahya Şer'iye Sicilleri 15 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2009.
- Yaycıoğlu, Ali, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)*, Doktora Tezi, Harvard University, 2008.
- Yaycıoğlu, Ali: "Provincial Power-Holders and the Empire in the Late Ottoman World: Conflict or Partnership?", C. Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, London: Routledge Press 2011, s. 436-465.
- Yaycıoğlu, Ali: *Partners of the Empire, The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford, California: Stanford University Press, 2016.
- Yıldız, Aysel: *Vaka-yı Selimiyye or the Selimiyye Incident, a Study of the May 1807 Rebellion*, Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2008.
- Zens, Robert W: "In the Name of the Sultan: Hacı Mustafa Pasha of Belgrade and Ottoman Provincial Rule in the Late 18th Century", *International Journal of Middle East Studies* 44 (2012), s. 129-146.
- Zens, Robert W: "Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables," *History Journal* 3 (2011), s. 433-447.

Osmanlı Sanayisi Hizmetinde Kırk Yıl: İngiliz Mühendis Frederick William Taylor'un Hayat Hikâyesi (1807-1875)

Serdal Soyluer*

Forty Years in the Service of the Ottoman Industry: The Life Story of English Engineer Frederick William Taylor (1807-1875)

Abstract ■ This study examines the life of Frederick William Taylor, an English engineer sent by the British Government to Istanbul to establish a modern industry in the Ottoman State. Taylor, who was a young engineer when he came to Istanbul, spent the rest of his life in Istanbul except for a few journeys to England, and personally witnessed the attempts to modernize the Ottoman industry. He was not only a civil engineer, but also a foundry master and mechanical engineer in casting and mechanics with significant amount of work experience; and he also had an expertise in iron casting, machine manufacturing and installation. Furthermore, Taylor was an expert architect in the newly developing field of modern industrial architecture in Europe. These qualities made him a preeminent figure in the modernization of the Ottoman industry in the eyes of statesmen and the military men of the Tanzimat Era. He put his seal in the modernization of numerous state factories, most particularly the Tersâne-i Âmire (Imperial Naval Arsenal/ Shipyard) and Tophâne-i Âmire (Imperial Arsenal). By illuminating Taylor's life further, whose importance goes beyond being just an ordinary European expert in Ottoman industrialization efforts, this article also aims at shedding light on the nature of Ottoman industrial modernization.

Keywords: Frederick William Taylor, Ottoman Industry, English Engineer, European Expert, Imperial Naval Arsenal (Shipyard), Imperial Arsenal, Imperial Mint, Imperial Fez Factory, Imperial Steam-Printing House (Press).

---

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

Giriş

Kârhâneden Fabrikaya: Osmanlı İmalat Sektöründe Değişim Sürecinin Başlangıcı

On sekizinci yüzyıl boyunca Avrupa'da kitlesel üretimi arttırmak maksadıyla geleneksel imalatta farklı yöntemler tatbik edilmeye çalışıldı. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da buhar gücünün imalat sektörüne tatbiki kitlesel üretime hız kazandırma çabalarına devrim niteliğinde bir katkı sağlamıştı. Başta İngiltere'nin ve sonra diğer Avrupa devletlerinin imalat sektöründe ve dolayısıyla ticaretinde büyük değişiklikler meydana getiren bu uygulamayı yakından takip eden Osmanlı kanaat önderleri, buhar gücünün Osmanlı imalat sektörünü de canlandırabileceği düşüncesiyle söz konusu teknolojiyi Avrupa'dan transfer ederek, geleneksel teknolojinin yerine ikame etmek için girişimlerde bulunmuşlardı. Özellikle 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasından sonra geçmişten beri *kârhâne* olarak adlandırılan geldikleri ve yüzyılın başından itibaren Fransızcadan mülhem *fabrika* ismini verdikleri imalathâneleri buhar gücüyle çalışacak tesislere dönüştürülmesine, yeni açılacak olanlarının da muhakkak buhar gücüyle işletilecek şekilde kurulmalarına özen gösterildi. Ancak sanayi devriminin evrelerini yaşamamış bir devlet olarak, tamamen yabancı ve acemisi olduğu son derece pahalı bir teknolojiyi, bünyesinde barındırdığı birçok problemiyle ağır aksak yürütülen imalat sektörünün tüm dallarına bir çırpıda yaymak Osmanlı Devleti'nin mevcut teknik ve ekonomik şartları dâhilinde pek mümkün gözüküyordu. Bu nedenle ilk etapta ordu ve donanma gereksinimlerini karşılayan fabrikaların buhar gücüyle işletilmesine, ilerleyen zamanlarda şartlar elverdiği nispette diğer sektörler için imalathânelerde buhar makineleriyle üretime geçilmesine karar verildi.

Osmanlı sanayileşme programını başlatmak üzere ilk buhar makineleri 1830'ların başlarında İngiltere'ye sipariş edildi.¹ Makinelerin son derece büyük

1 Osmanlı Devleti'nin buhar makinelerine olan ilgisi tespit edilebildiği kadarıyla III. Selim dönemine (saltanatı 1789-1807) kadar inmektedir. Osmanlı yetkilileri, Tersâne-i Âmirî'de yeni inşa edilen kuru havuza biriken suyun tahliyesi için İngiliz tersânelerindeki kuru havuzlarda bir süredir kullanıldığı haberini aldıkları buhar gücüyle çalışan pompalardan bir tane temin etmek maksadıyla 1797-1805 yılları arasında İngiliz Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuşlardı. Bkz. Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s. 90-95, 118. Osmanlı imalat sektöründe kullanılmak üzere Avrupa'dan ithaline teşebbüs edilen ilk buhar makineleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Giz, "Türkiye'de İlk Buhar Makineleri", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 57 (Kasım 1970), s. 6-7; Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, Ekmeleddin İhsanoğlu (haz.)

olan kazanları ve diğer aksamı için, mevcut fabrika yerleşkelerinde müsait yer bulmakta güçlük çekilince, söz konusu mahallerde bunlara yer açmak maksadıyla birtakım düzenlemeler yapılmasına gereksinim duyuldu. Bundan sonra yeni tesis edilecek fabrikaların, makinelerin kurulumuna elverişli büyüklükte inşa edilmesine azami özen gösterilecekti.²

Osmanlı inşaat ve imalat sektöründe görev alan yetkililerin tamamen yabancı olduğu bu sistemi organize edebilmek ve yürütebilmek adına İngiltere'den makinelerle birlikte mühendis, mimar, teknisyen, usta gibi endüstriyel mimarî ve teknolojiden anlayan elemanlar da istendi. Buhar makinelerine ait binaların inşasına nezaret etmek, makinelerin kurulumunu yapıp, kullanımını yerli çalışanlara öğretmek maksadıyla İstanbul'a ilk gelen teknik ekipte yer alanlardan biri de İngiliz mühendis Frederick William Taylor'du. Modern Osmanlı sanayisinin kuruluşuna ve gelişim çabalarına büyük katkısı olan bu şahıstan, adının Osmanlı belgelerinde ve günümüzde yapılmış birkaç çalışmada farklı şekillerde zikredilmesi dışında ayrıntılı olarak bahsedilmemiştir.³ Bu makale, Osmanlı arşiv vesikaları,

---

(İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1992), s. 37-52; Wolfgang Müller-Wiener, "15.-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, Ekmeleddin İhsanoğlu (haz.) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1992), s. 53-120; Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, (çev.) Erol Özbek, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998); Yavuz Cezar, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 1 (1991), s. 161-186; Donald Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, (İstanbul: Isis Press, 1992); Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999); Elif Süreyya Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010), s. 121, v.d.

2 İthaline başlanan makinelerin imalathanelerdeki yerlerine konulması ve faaliyete geçirilmeleri konusunda maddi ve teknik sebeplerden ötürü epey sorun yaşanmıştı. Bu sorunların Osmanlı gemi yapım sanayisine yansıyan boyutu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nurcan Bal, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Bahriyesi'nde Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim: Buharlı Gemiler Dönemi", (yüksek lisans tezi) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010; Levent Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2017). Osmanlı silah sanayisine yansıyan boyutu hakkında bkz. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009); Serdal Soyuer, "Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme Çabaları (1839-1876)", (doktora tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

3 Taylor'un ismi Osmanlı arşiv vesikalarında işin muhatabı bürokrat ve kâtiplerin yabancı

İstanbul'u ziyaret eden çoğunluğu İngiliz uyruklu Batılı gözlemcilerin eserleri ve dönemin önde gelen bazı yerli ve yabancı süreli yayınlarından yararlanılarak ömrünün büyük çoğunluğunu Osmanlı Devleti'nin sanayi projelerinin ihyası için İstanbul'da geçiren ve nihayetinde burada yaşamını yitiren İngiliz mühendis Frederick William Taylor'un Osmanlı Devleti'nin sanayileşme hamlelerindeki rolü ve önemini irdelemek maksadıyla kaleme alınmıştır.

Mühendis Frederick William Taylor'un Yaşam Öyküsüne Dair Notlar

Frederick William Taylor'un Osmanlı Devleti hizmetinde çalışmak üzere İstanbul'a geldiği 1833 yılına kadarki hayatı hakkında bildiklerimiz çok sınırlıdır. Biz sadece Taylor'un 1807 yılında Londra'da dünyaya geldiğini, 22 yaşında inşaat mühendisliği diploması aldığını,⁴ ilk ciddi iş tecrübesini Londra'nın ünlü buhar makineleri üreten firması *Messrs. Maudslay Works*'de kazandığını⁵ ve burada çalışırken Surrey'de ikamet ettiğini bilmekteyiz.⁶ Taylor bu fabrikada çalıştığı sıralarda, Osmanlı payitahtında onun kaderini değiştirecek birtakım gelişmeler yaşanıyordu. Ahşap Osmanlı gemilerinin su ile temas eden yüzeylerinin kaplanmasında kullanılan bakırı levha hâline getirmek için III. Selim zamanında (saltanatı 1789-1807) Tersâne-i Âmir'e'de kurulan büyük *haddenin* silindir yanına yeni *hadde*ler ilavesi ve bunların buhar gücüyle işletilmesi için 1831 yılında bir *haddehâne* tesisine karar verilmişti.⁷ Osmanlı Hükümeti, Tersâne'nin batısında yer alan Aynalıkavak'ta inşasına başlanan *haddehânede* makinelerin kurulacağı mekânın tesviyesi, makine ve tezgâhların montajı ve yine bu *haddehânede* kullanılacak

---

dil zafiyetinden dolayı *Parlo, Tarlo, Taler, Teler, Teylar, Frederik, Viyam, Viyım, Viyım*, nihayet ilerleyen yıllara ait bazı belgelerde doğru biçimde *Taylor* olarak farklı şekillerde geçmektedir. Bunun yanında kendisinden kimi zaman usta veya ustabaşı, kimi zaman mühendis veya mimar olarak bahsedilmiştir. Günümüzde arşiv vesikalarına istinaden yapılan çalışmalarda da kendisinden bahsedilirken söz konusu farklılık ve çeşitlilik tekrar edile gelmiştir. Bu durum, birden fazla mühendis, mimar veya ustabaşı-ustadan bahsedildiği izlenimi yaratmaktadır.

4 *Levant Herald*, No. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5.

5 *Levant Herald*, No. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5.

6 Albert Richard Smith, *A Month at Constantinople*, (London: David Bogue, 1850), s. 77.

7 *Takvim-i Vekayi*, No. 4, 21 C 1247 (21 Kasım 1831), s. 3; James Ellsworth De Kay, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, (New York: J&J Harper, 1833), s. 311; Cezar, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yeni Teknoloji", s. 168; Müller-Wiener, *İstanbul Limanı*, s. 85; Bal, "Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim", s. 133-134; Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, s. 163.

bakırın temini maksadıyla *haddehânenin* hemen yanı başına bina edilecek modern bakır dökümhânesinin düzenlenmesi için İngiliz Hükümeti'nden buhar makineleri ve modern döküm teknikleri konusunda tecrübeli bir teknisyenin İstanbul'a gönderilmesini talep etti. Osmanlı Devleti'nin Avrupadan silah ve araç-gereç alımlarında o sıralar sıklıkla müracaat ettiği Mr. Black'ın aracılığıyla gerçekleşen bu talep üzerine İngiliz Hükümeti, bu iş için *Messrs. Maudslay Works*'un başarılı ustabaşlarından genç mühendis Taylor'u seçerek İstanbul'a gönderdi.⁸ Taylor, bir aile kurarak, ömrünün geri kalanını geçireceği İstanbul'a beraberindeki üç ustayla birlikte 22 Kasım 1833 tarihinde ayak bastı.⁹

Taylor'un Tersâne-i Âmir'e'deki görevi, bakır dökümhânesi fırınlarının montajına nezâret etmek, inşası devam eden yeni *haddehâneyi* buhar makineleriyle imalat yapılabilecek şekilde düzenlemek, mekâna İngiltere'den getirtilen buhar makineleri ve tezgâhları yerleştirmek, montaj işlemleri tamamlanınca modern dökümü ve makineli *haddeyle* üretimi başlatmak, makine ve aksamında olası bir arıza durumunda bunu tamir etmek ve nihayetinde modern döküm ve imalat tekniklerini Tersâne çalışanlarına öğretmektir. Tüm bu hizmetleri karşılığında kendisine yıllık 250 £ ücret verilecekti.¹⁰ İngiltere'den gelir gelmez Tersâne'deki çalışmalarına başlayan Taylor, kısa süre zarfında uzun zaman sorunsuz çalışacak mükemmellikte bir *haddehâne* ve dökümhâne tesis etmişti.¹¹ Buhar gücüyle çalışan bakır *haddehânesi* ve dökümhânesi 1834 yılında faaliyete geçti.¹² Taylor bir taraftan dökümhânedeki bakır dökümüyle ilgilenip, makineli *haddede* bakır levha imalatını yürütürken, öbür taraftan bu iş konusunda hiç tecrübesi olmayan Tersâne personeline makineli imalata ve nitelikli döküm tekniklerine yönelik teorik ve uygulamalı dersler veriyordu. İşinde göstermiş olduğu başarının nişanesi

8 *Levant Herald*, No. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5; BOA, HR. TO., 431/7, Lef 2, Frederick William Taylor'un eşi Marie Taylor'un 27 C 1275 (1 Şubat 1859) tarihli arzuhali; BOA, A. DVN., 873/10, belgenin tarihi tasniflemeler sırasında sehven 1278 (1862) olarak verilmiş, doğrusu 1275 (1859) yılı olmalı; Bal, "Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim", s. 134; Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, s. 163-164, 264; Soyluer, "Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme", s. 51.

9 *Levant Herald*, No. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5; BOA, HR. TO., 431/7, Lef 2; BOA, A. DVN., 873/10; Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, s. 264.

10 BOA, C. AS., 23360, Lef 2, Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, s. 264.

11 BOA, HR. TO., 431/7, Lef 2; BOA, A. DVN., 873/10; John Reid, *Turkey and the Turks*, (London: Robert Tyas, 1840), s. 272.

12 *Takvim-i Vekayi*, No. 90, 20 Ca 1250 (24 Eylül 1834), s. 3; Müller-Wiener, "İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", s. 64; Müller-Wiener, *İstanbul Limanı*, s. 85.

olarak 1834 Martı'nda maaşına 200 £ zam yapıldı. Böylelikle yıllık maaşı 450 £'a yükseldi.¹³

Tersâne'deki başarılı işleriyle göz dolduran Taylor'a 1836 Mart'ında Tophâne-i Âmire'nin modernizasyonunda görev verildi.¹⁴ Taylor, pek çok kez denendiği hâlde bir türlü iyi netice alınamayan kaliteli top dökümü için İngiltere'den ithal edilen modern döküm fırınlarının montajına nezâret edecek, yeni döküm tekniklerini top döküm ustalarına öğretecekti. Bununla birlikte top namlularını delmekte kullanılan ve hayvan gücüyle çalışan burgu tertibatını buhar gücüyle işletmeye mahsus makinelerin yerleştirileceği binayı düzenleyecek ve yine bu iş için İngiltere'den gelecek makine ve tezgâhların kurulumunu yapacaktı. Tersâne'deki üretim faaliyetlerini büyük ölçüde yoluna koyan Taylor artık mesaisinin ve enerjisinin büyük kısmını Tophâne-i Âmire'nin modernleştirilmesine harcamaya başladı. Ancak Tophâne'de işler Tersâne'deki kadar yolunda gitmiyordu. Tüfekhâne ve Tophâne vapur binalarının inşaatından sorumlu iki İngiliz mühendisin hazırladığı plânlar doğrultusunda 1834 yılında kârgir olarak inşasına başlanan makine binası temellerinin, buhar makinesi kazan ve çarklarının ağırlığını taşıyamayacağı ve istenilen seviyeden epey yüksek olduğu, içlerinde İngiliz mühendislerin de bulunduğu heyetçe müşahede ve rapor edilmişti. Temellerin dayanıklı olması ve istenilen seviyeye indirilmesi için som küfeki taşından yeniden inşasına karar verilmişti.¹⁵ 1836 yılında Tophâne'de göreve başlayan Taylor, geçmişteki

13 BOA, C. AS., 23360, Lef 1; BOA, C. AS., 35276, Lef 2, 28 L 1251 (16 Şubat 1836) tarihli buyruldu sûreti; Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, (London: John Murray, 1850), s. 213.

14 BOA, C. AS., 23360, Lef 1; BOA, C. AS., 35276, Lef 2, 28 L 1251 (16 Şubat 1836) tarihli buyruldu sûreti; BOA, HR. TO., 431/7 Lef 2; BOA, A. DVN., 873/10; Soyluer, "Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme", s. 52. Yeni göreviyle birlikte yıllık maaşına 250 £ zam yapılan Taylor, bundan sonra Osmanlı Hükümeti'nden yılda 700 £ alacaktı. Bu miktar, ilk geldiği zaman aldığına oranla oldukça dolgun bir ücretti. BOA, C. AS., 23360, Lef 1, 14 Ca 1253 (16 Ağustos 1837) tarihli baş muhasebe ilm ü haber sûreti. Taylor'un sonraki on yıl boyunca sabit kalacak olan maaşı, o zamanlar yıllık 70.000 kuruşa, aylık 5833 kuruşa; 1843 yılı tashih-i sikke kanunu sonrası 77.000 kuruşa, aylık da 6412 kuruşa tekabül ediyordu. Her ne kadar iyi bir rakam gibi gözükse de MacFarlane'e göre bu yetenekteki bir adam için çok düşük bir meblağdı. MacFarlane, mukayese için Bakırköy'deki Küçük Demir Fabrikası'nın mühendisliğini yürüten ve Taylor kadar donanım ve yeteneğe sahip olmadığını iddia ettiği yaşlı mühendis Mr. Hack'in Osmanlı Hükümeti'nden aldığı yıllık 1000 £'luk ücreti gösteriyordu. MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, s. 135.

15 BOA, C. AS., 40789, 10 B 1250 (12 Kasım 1834) tarihli Baş Muhasebe ilm ü haber sûreti; BOA, C. SM., 142, 20 B 1250 (22 Kasım 1834).

mühendislik hataları nedeniyle ağır aksak ilerleyen inşaat sürecine ve makine ithali işine müdahalede bulundu. İnşaatın bundan sonraki safhasında Taylor'un direktifleri doğrultusunda ve Mr. Black'in aracılığıyla İngiltere'den gerekli araç gereç ithaliyle birlikte, bunların montajını yapacak usta ve teknisyenlerin getirilmesine devam edildi.¹⁶ Makine ve tezgâhların büyük çoğunluğu, Taylor'un ilk iş deneyimi kazandığı Londra'daki *Messrs. Maudslay Works*'a sipariş verildi.¹⁷ Bina emîni ve Osmanlı ustalarının İngiliz mühendislerle yaşadıkları anlaşmazlıklar, makineler ve aksamının ithalinde karşılaşılan problemler ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle 1839 yılına gelindiğinde Tophâne ve Tüfekhâne makine binalarının inşaatı hâlâ tam anlamıyla bitirilememişti.¹⁸ Tophâne'deki eksiklerin giderilmesi 1839 yılı sonlarını bulmuş ve imalatta mekanizasyon bu tarihten itibaren ancak devreye girebilmişti.¹⁹ Plânlı olarak neredeyse dört sene sonra geçilebilen yeni sistemden ötürü Taylor'un İstanbul macerası da beklenmedik şekilde uzamıştı.

Bu süreç içerisinde Tersâne ve özellikle Tophâne'nin İngiliz Arsenal'inin küçük bir benzerine dönüştürülmesinde Taylor'un gerçekten büyük katkıları olmuştu. Taylor ve ekibi, İngiltere'den getirilen tüm makine, fırın, araç ve gerecin kurulumunu büyük bir titizlikle ve hassasiyetle yerine getirmişti. Taylor, her iki sektörde makineli üretime geçtikten sonra aynı hassasiyet ve dikkati makinelerin kullanımında da göstermeye devam etti. Bilgi ve tecrübelerini Tersâne ve Tophâne çalışanlarına bir öğretmen edasıyla büyük bir sabırla ve özenle aktardı. O sıralar İstanbul'u ziyaret eden İngiliz gözlemciler, âdeta hepsi ağız birliği etmişçesine iki imalathânenin de modern İngiliz sanayi mimarisine son derece uygun bir şekilde dizayn edildiğinden ve bu imalathânelerde çalışanların yurttaşları Taylor tarafından büyük bir sabır ve titizlikle eğitildiklerinden övgüyle

16 BOA, C. AS., 21254, 1 Ra 1252 (16 Haziran 1836) tarihli istida sûreti; BOA, C. AS., 52241, (tarihsiz), buyruldu sûreti; BOA, C. AS., 21415, 21 Za 1252 (27 Şubat 1837) tarihli ilm ü haber sûreti.

17 Smith, *A Month at Constantinople*, s. 90. Bu durum, Taylor'un sipariş konusunda Mr. Black'ten *Messrs. Maudslay Works*'a öncelik tanınmasını istemiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Her ne kadar fabrika böyle bir iltimasa muhtaç değilmiş gibi gözükse de yoğun bir rekabetin yaşandığı Avrupa makine üretimi ve pazarlama sektöründe işler, uzmanların gittikleri devletleri anlaşmalı oldukları firmalara yönlendirmeleriyle ve karşılığında firmalardan aldıkları yüklü komisyonlarla yürütülmektedir.

18 İnşaat işlerinin henüz tamamlanmadığını, bina emînine Tophâne ve Tüfekhâne makine binalarının inşaatı için Hazine-i Âmire'den her ay düzenli olarak ödenen meblağın, 1839 yılına girildiği hâlde hâlâ ödenmekte olmasından anlıyoruz. Bkz. BOA, C. AS., 11743, 15 L 1254 (1 Ocak 1839) tarihli ilm ü haber sûreti.

19 Ayrıntılı bilgi için bkz. Soylier, "Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme", s. 95.

bahsetmekteydiler.²⁰ Sultan Abdülmecid (saltanatı 1839-1861), Taylor'u bu gayreti ve emeklerinden ötürü taltif etmeyi unutmamış, kendisini 1840 Ocak'ında *İftihar Nişanı* ile ödüllendirmişti.²¹

Devlete ait iki önemli işletmede buhar gücüyle üretime geçilmiş, dolayısıyla Taylor için artık Londra'ya dönme vakti gelmişti. Ancak yoğun bir sanayileşme programı başlatmayı hedefleyen Sultan Abdülmecid ve konuyla alakadâr diğer Osmanlı yetkilileri, Taylor'un İngiltere'ye dönmesine pek de sıcak bakmıyorlardı. Çünkü Taylor, yaklaşık yedi senedir İstanbul'daydı ve Osmanlı'nın ilk sanayileşme çabalarına bizzat tanıklık etmiş, bu alanda büyük katkılar sağlamış bir uzmandı. Sanayileşme konusunda o zamana kadar neler yapıldığını ve bundan sonra neler yapılabileceğini en iyi bilen kişilerin başında geliyordu. Hem inşaat hem mekanikten anlayan bir mühendis olmasının yanı sıra modern döküm tekniklerinin tüm inceliklerine vukûfiyeti, aynı zamanda endüstriyel mimarî konusunda tecrübeli bir mimar oluşu bu süreçteki değerini katbekat arttırıyordu. Onun bilgi, beceri ve tecrübelerine ilerleyen süreçte çok daha fazla ihtiyaç duyulacağı düşünülüyordu. Anlaşılan Taylor da İstanbul'da yaşamaktan bir hayli memnundu ki, Osmanlı yetkililerinin kontrat yenileme teklifine itirazı olmadı. 1840 Ocak'ında kendisini üç yıl daha İstanbullu yapan yeni anlaşmayı imzalayarak Tophâne-i Âmire'deki çalışmalarını sürdürdü.²²

Tophâne'nin modernizasyonu kısmen yoluna girmiş, sıra Darbhâne'nin yenilenmesine gelmişti. Darbhâne-i Âmire'de sikke basımı, beceriksiz personelin başında bulunduğu köhnemiş tezgâhlarda son derece yavaş ve kötü bir şekilde yürütülüyordu. 26 S 1256 (29 Nisan 1840) tarihinde *tashih-i sikke* konusunda yayınlanan iradeyle para reformu yapılmasına ve yeni paraların basılması için gerekli alet ve edevatın Londra'dan tedarikine karar verildi.²³ Darbhâne emini Düzoğlu Agob, makineleri sipariş vermesi ve metal para basımının tüm inceliklerini öğrenmesi için mekanik konusunda uzmanlığını ispat etmiş Frederick William Taylor'u 1840 yılının yaz mevsimi başında Londra'ya gönderdi. Taylor, Londra'da Mustafa Reşid Paşa'nın İngiliz Hükümeti'nden ricası üzerine Tower Hill'deki

20 Reid, *Turkey and the Turks*, s. 275; Elizabeth Mary Grosvenor, *Narrative of a Yacht Voyage in the Mediterranean During the Years 1840-41*, I, (London: John Murray, 1842), s. 345; MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, s. 213; Smith, *A Month at Constantinople*, s. 90.

21 BOA, C. AS., 53821, 1 Za 1255 (15 Ocak 1840) tarihli ilm ü haber sûreti.

22 BOA, C. AS., 53821, 1 Za 1255 (15 Ocak 1840).

23 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, 6-7-8, Yücel Demirel (haz.) (İstanbul: Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 1999), s. 1056.

Avrupa'nın en modern tesisi unvanına sahip Kraliyet Darbhânesi'ne girme ve burada incelemelerde bulunma fırsatını da yakaladı.²⁴ Londra'daki çalışmalarını sürdürdüğü sırada 9 Mart 1841 tarihinde *Associate of the Institution of Civil Engineers*/İnşaat Mühendisleri Enstitüsü üyeliğine seçildi.²⁵ Taylor'un Londra'da para basma makinelerinin kurulum ve çalışma prensibine dair tüm incelikleri öğrenip, gerekli makine ve tezgâhları tedarik etmesi yaklaşık bir buçuk sene sürdü. Bu süreçte Darbhâne-i Âmire'de çalışacak İngiliz mühendis ve ustabaşlarının teminini de sağlayan Taylor, tüm işlerini tamamladıktan sonra İstanbul'a döndü.²⁶

Taylor'un İstanbul'a ayak basar basmaz ilk işi, makinelerin kurulumundan önce hazırlıkların ne safhada olduğunu denetlemek maksadıyla Darbhâne'ye gitmek oldu. Darbhâne binasındaki düzenlemeler için Londra'dayken bizzat seçip, kendisinden evvel İstanbul'a gönderdiği teknisyenleri görevlendirmişti. Bu teknisyenlerden biri, kendisine modern Darbhâne tesisinin kurulmasında büyük yardımları dokunacak ve hayatının sonuna dek İstanbul'daki en yakın arkadaşlarından biri olacak ünlü fotoğraf sanatçısı ve *hakkâk*/kalemkâr James Robertson'du.²⁷ Taylor, Robertson ve İngiltere'den gelen diğer iki uzman Mountaine ve Warren'la birlikte Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda yer alan Darbhâne'ye kırk beygir gücündeki yeni buhar makinesini ve tezgâhları büyük bir titizlikle yerleştirdi.²⁸ Modern para basma makinesi ve tezgâhlarına kavuşan Darbhâne-i Âmire'de ilk altın para ve madalyalar 1843 yılında basıldı.²⁹ Sultan Abdülmecid, katkılarının

24 BOA, HR. TO., 431/7, Lef 2; BOA, A. DVN., 873/10; MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, s. 213-214; Yunadis Gemidas Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, (İstanbul: Yeni Matbaa, 1953), s. 60-61; Bahattin Öztuncay, *James Robertson Pioneer of Photography in the Ottoman Empire*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992), s. 19; Bahattin Öztuncay, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları 19. Yüzyıl İstanbulunda Fotoğraf: Öncüler, Stüdyolar, Sanatçılar*, I, (İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım-Mas Matbaacılık, 2003), s. 103; Bahattin Öztuncay, *Robertson: Osmanlı Başkentinde Fotoğrafçı ve Hakkâk*, (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı-Mas Matbaacılık, 2013), s. 12-14.

25 www.icevirtuallibrary.com/doi/pdf/10.1680/imotp.1876.22653, s. 319.

26 BOA, HR. TO., 431/7, Lef 2; BOA, A. DVN., 873/10; MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, s. 213-214; Öztuncay, *James Robertson Pioneer of Photography*, s. 19; Öztuncay, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları*, I, s. 103; Öztuncay, *Fotoğrafçı ve Hakkâk*, s. 12-14.

27 James Robertson hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öztuncay, *James Robertson Pioneer of Photography*; Öztuncay, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları*, I; Öztuncay, *Fotoğrafçı ve Hakkâk*.

28 BOA, D. DRB. İ., 8/35, 17 R 1259 (17 Mayıs 1843) tarihli irade.

29 *Ahmed Lûtfî Tarihi*, 6-7-8, s. 1150-51; Charles White, *Three Years in Constantinople or, Domestic Manners of The Turks in 1844*, I, (London: Henry Colburn, 1846), s. 245; MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, s. 214; Smith, *A Month at Constantinople*, s. 91-92;

dan ötürü Taylor'u kıymetli taşlarla süslü altın enfiye kutusu hediye ederek ödüllendirdi.³⁰ İstanbul'u ilkin 1828'de ve ikinci kez 1847-48 yıllarında ziyaret eden İngiliz Charles MacFarlane'in betimlemesiyle Londra ve Paris Darbhânelerinden sonra Dünya'nın en modern darbhânesi olan bu müessesenin kuruluşunda en büyük emek ve katkı sahibi, İstanbul'a ikinci gelişinde tanışıp yakın arkadaş olduğu Frederick William Taylor'du.³¹ Taylor, Darbhâne'de modern yöntemlerle para basma işinde James Robertson ve ekibine yardım etmeye bir buçuk sene daha devam etti.³² Böylelikle Tersâne ve Tophâne'den sonra Taylor'un sorumlulukları arasına yeni bir kurumunki daha eklenmiş oluyordu.

Çalışkanlığı ve başarılı performansı ile gerek Osmanlı Hükümeti nezdinde gerekse İstanbul'da kendisine epey itibarlı bir mevki edinen Taylor, İstanbul'un köklü Levanten ailelerinden Francesco Calleia ailesinin kızları Marie Calleia ile evlenerek bu itibarını daha da güçlendirdi.³³ Özel hayatına dair bilgilerimiz epey kısıtlı olduğundan Frederick-Marie Taylor çifti arasındaki evlilik akdinin tam olarak ne zaman yapıldığını tespit edemedik. Ancak söz konusu evliliğin Taylor'un 1840'ların ortalarında Galata'da, fabrikaların ve İstanbul limanına gelen gemilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir demir döküm fabrikası kurma teşebbüsünden önce gerçekleşmesi muhtemeldir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde yeni gelişmekte olan ve genellikle Ermenilerin tekelinde olan bir sektörde böyle bir teşebbüste bulunmak için sadece bilgi ve beceri sahibi olmak yetmiyordu. Öncelikle devlet yetkililerinin güvenini yeterince kazanmak gerekiyordu. İkinci olarak, Frenklerin yoğun yaşadığı muhitte müteşebbisi iş ve ticaret dünyasının önemli mümessillerine tavsiye edecek tanınmış ve güçlü bir kefile ihtiyaç vardı. On seneyi aşkın sürede üç önemli devlet kurumunun modernizasyonundaki faaliyetleriyle birinci şartı kendisi yerine getirmiş; ikinci şartı sağlama konusunda da asırlardır İstanbul'da yaşayan ve Osmanlı tebaasının önde gelen Levanten ailelerinden biri olan Calleia ailesinin mensubu kayınpederi yardım etmiş olmalıydı. Kendisine bu cesareti ve çevre desteğini sağlayacak birisi olmadan böyle bir işe kalkışması imkânsız gibi gözüktüğünden, Taylor'un evliliğini 1840'ların başlarına tarihlendirmek mantığa

Öztuncay, *James Robertson Pioneer of Photography*, s. 19, 90; Öztuncay, *Fotoğrafçı ve Hakkâk*, s. 12-14.

30 MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, s. 214.

31 MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, s. 214; Charles MacFarlane, *Kismet; or, The Doom of Turkey*, (London: Thomas Bosworth, 1855), s. 84.

32 MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, s. 214; Smith, *A Month at Constantinople*, s. 77.

33 BOA, A. DVN., 873/10; *Levant Herald*, No. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5; *La Turquie*, No. IX/139, (21 Haziran 1875) s. 2.

uygun düşmektedir.³⁴ Çiftin bu evlilikten Edwina ve Edith adlarında iki kızı dünyaya gelmiştir.³⁵ Yine bu evlilik sayesinde ki Taylor, aşağıda temas edeceğimiz başına gelen olumsuzluklara rağmen ülkesine dönmemiş, İstanbul'da kalarak ömrünün sonuna kadar Osmanlı Hükümeti'ne hizmet etmeyi sürdürmüştür.

Taylor, Darbhâne'deki görevini tamamlayınca, modernizasyonu süren Tophâne-i Âmir'e'deki işlerine yoğunlaştı. Bu arada uzun zamandır hayallerini süsleyen, İstanbul'a gelen yabancı gemilerle, gelişmekte olan Osmanlı sanayisinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir demir-döküm fabrikası kurma arzusu-nu hayata geçirmek için girişimlerde bulunmayı da ihmal etmiyordu. Ancak bu isteğini gerçekleştirme konusunda birtakım sorunlarla karşı karşıya kaldı. MacFarlane'e göre Taylor'un karşılaştığı en büyük sorun, sektörü tekellerinde bulduran Ermenilerdi. Ermeniler bu işte kendileri dışında bir gücün varlığını istemediklerinden ona bu fırsatı tanımak istemiyorlardı. Dökümhâne açmasını engellemek için kendisine kredi, yer temini, ipotek ve diğer pek çok konuda zorluk çıkarmışlardı. Ancak Taylor bu zorluklar karşısında yılmayarak 1840'ların ortalarında Galata'da ahırdan farksız ve çalışma koşulları bakımından son derece elverişsiz bir yer bularak dökümhânesini açabilmişti. Kendisine verilen göreve sadık ve mesleğine son derece düşkün olan Taylor, neredeyse her gün dökümhânesine giderek çalışıyordu. Buradaki yoğun mesaisinin yanında Tophâne'deki görevini de aksatmaksızın yürütüyordu. Çalışanlarına kaliteli demir dökümünün tüm inceliklerini öğretiyordu. Şehrin en kaliteli dökümcülerini yetiştiren oydu. Onun bireysel teşebbüsleri sonucu Osmanlı döküm sanayi epey gelişim göstermişti. Ancak bu tarz işletmelerin sayısı artmadıkça ve Ermenilerin tekelinden kurtarılmadıkça gelişim uzun ömürlü olamazdı. Nitekim öyle de oldu ve sonunda Taylor'un büyük bir hevesle giriştiği dökümcülük macerası birkaç sene sürdükten sonra nihayet buldu.³⁶

Kendi işini kurma macerası hüsrarla neticelenen Taylor, bu konuda kendisine türlü zorluklar yaşatan ve çok geçmeden fabrikasını kapatmasının en büyük

34 1849 yılının Eylül ayında İstanbul'a gelen İngiliz gazeteci-yazar Albert Richard Smith, geçmişte Londra'dan komşusu olan Taylor'la burada karşılaşma fırsatı bulmuş ve bir ay boyunca zamanın el verdiği takdirde Taylor'la vakit geçirmişti. Smith, İstanbul anılarına dair kaleme aldığı eserinde Taylor'un Levanten bir bayanla evli olduğundan bahsetmekte, ancak eşinin ismini belirtmemektedir. Smith, *A Month at Constantinople*, s. 168-169.

35 *La Turquie*, No. IX/139, (21 Haziran 1875) s. 2; Öztuncay, *James Robertson Pioneer of Photography*, s. 34, dipnot 40.

36 MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, s. 214-215.

müsebbiplerinden biri olan Ermeni Dadian Ailesi'ne³⁷ Osmanlı sanayileşme programı çerçevesinde teknik müşavirlik yapmaktan geri kalmıyordu. İş ahlâkı anlayışının doruklarında gezinen mühendisimiz, Zeytinburnu'ndaki yeni sanayi yerleşkesinde inşası süren endüstriyel mekânların yapı tekniğinde tespit ettiği birtakım hatalar konusunda Dadianlar'a sık sık uyarı ve tavsiyelerde bulunuyordu.³⁸ Ancak Ermenilerden pek hoşlanmayan MacFarlane'e göre Dadianlar ve onların Ermeni mimar ve kalfaları, başta İngiliz mühendis Taylor olmak üzere Dadianlar'ın kontrolündeki Bakırköy Küçük Demir Fabrikası'nın mühendisi İngiliz Mr. Hack ve 1842'den beri Osmanlı Hükümeti hizmetinde çalışan jeoloji mühendisi İngiliz Mr. Sang'ın bu konudaki uyarı ve tavsiyelerini hiç dikkate almıyorlardı. Çünkü Türklerin mimarı olarak Ermeniler, o zamana kadar pek çok görkemli bina inşa etmişlerdi ve bu binalar uzun senelerden beri sorunsuz bir şekilde sapaşğlam ayakta durmaktaydı. Dolayısıyla bu konuda İngiliz aklına ihtiyaçları yoktu.

Ancak Dadianlar, o vakte kadar gerçekleşmemesi mucize olan felaketlerle karşılaşmak için çok beklemeyeceklerdi. Eleştirilerin odağında yer alan Zeytinburnu fabrikalar yerleşkesindeki biçimsiz ve gereksiz kulelerden biri, daha inşaatı devam ederken korkunç bir gürültüyle yıkılmış, otuzun üzerinde taşçı ustası ve işçi hayatını kaybetmişti. Buhar kazanlarında kumlu ve tuzlu deniz suyu kullanılan makinelerde kısa süre sonra ciddi arızalar baş göstermiş ve ağır aksak ilerleyen imalat durma noktasına gelmişti. Dahası III. Selim zamanında dedeleri Arakel Dad'ın öncülüğünde Avrupa standardında kaliteli barut üretmek amacıyla inşa edilmiş ve yarım asırdır hizmet veren Azadlı'daki baruthâne, 1848'de meydana gelen patlamada büyük zarar görmüştü.³⁹ Birkaç on yıl sonrasında karşılaşılması muhtemel problemlerin çoğu kısa bir süre zarfında meydana gelmiş, bundan henüz emekleme aşamasında olan Osmanlı sanayisi büyük zarar görmüştü.

37 III. Selim zamanından beri Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet eden ve bunun karşılığında Osmanlı sanayileşme programının sorumluluğunu elde eden aile hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Anna Naguib Boutros-Ghali, *Les Dadian*, Archag Alboyadjian (çev.) (Cairo: 1965); Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, s. 47, 75-79, 147-151, 166; Hagop Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (London: 1982), s.171-184; Kevork Pamukciyan, "Dadyan veya Dad (Arakel Amira)", *İstanbul Ansiklopedisi*, 8, (İstanbul: Tan Matbaası, 1958), s. 4188-4197, Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003), s. 187-202.

38 MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, s. 355.

39 MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, II, s. 355-356, müteaddid sayfalar; Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", s. 48-49.

Önce Taylor'un yaşadığı talihsizlik ve daha sonra Osmanlı sanayisinin geleceği adına bu üzücü gelişmeler yaşanırken, Tophâne'nin dökümhâne ve demirhânesindeki eksiklerin giderilmesi maksadıyla 1847 yılında İngiltere'ye yeni makine ve tezgâhlar sipariş verildi. Siparişleri temin için Tophâne-i Âmire dökümhânesinden sorumlu, modern top dökümü ve imalatı konusunda yedi sene Woolwich'te eğitim görmüş Mirliva Halil Paşa Londra'ya gönderildi.⁴⁰ Siparişler verildiğinde Tophâne'de yeni tezgâhların konulacağı mekânın inşaatı devam etmekteydi. Buradaki düzenlemelerin tüm mesuliyeti önceki birçok endüstriyel binada olduğu gibi yine Taylor'a aitti. Makineler İstanbul'a geldikten sonra kurulumlarını yapmak ve bunlarla yapılan imalatı denetlemek de yine Taylor'un göreviydi. Modern top kundakları ve arabaları imal etmek ve kaliteli top dökmek için ithal edilen, Londra'daki *Messrs. Maudslay Works* ve Manchester'daki *Nasmyth & Co.* yapımı makine, tezgâh ve döküm fırınlarının montajı Taylor nezaretinde 1848 yılında tamamlandı. Böylece Tophâne'deki yeni atölyeler faaliyete geçmiş oldu.⁴¹

Tophâne-i Âmire'deki yeni makine ve tezgâhlarda İngiliz tarzında top imalatını yürütmeye çalışan ekibin baş sorumlularından⁴² Taylor'a 1848 yılında Tersâne-i Âmire'den yeni bir görev geldi.⁴³ 1847 yılında Tersâne-i Âmire ve Osmanlı gemileri için çapa demiri, perçin demiri, çubuk demir ve demir sac imal etmek maksadıyla bir çekiç fabrikası inşasına karar verilmişti. Çekiç dâhil tüm aksamı Manchester'daki ünlü *Nasmyth Gaskell & Cie*'de yaptırılan makine ve ekipmanlar, 1848 Ağustos'unda Tersâne-i Âmire'ye teslim edilmişti.⁴⁴ Aynalıkavak'taki Tersâne-i Âmire demirhânesinin hemen yakınlarına inşası düşünülen çekiç fabrikasına ait binanın çizimini, aynı zamanda mimar olan mühendisi-miz Frederick William Taylor yapacaktı.⁴⁵ Taylor İngiltere'den gelen makine ve tezgâhları inceledikten sonra jeoloji mühendisi Mr. Sang ile birlikte fabrikanın inşa edileceği mevkide zemin etüdünde bulundular. Zeminin çürük olduğu tespit edilince binanın temelleri inşa edilirken zîra' (75 cm) başına üç kazık çakılmasını

40 Soyluer, "Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme", s. 97.

41 Smith, *A Month at Constantinople*, s. 90; Soyluer, "Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme", s. 98.

42 Smith, *A Month at Constantinople*, s. 77, 90; Soyluer, "Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme", s. 98.

43 Bal, "Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim", s. 142.

44 Bal, "Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim", s. 139-141; Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, s. 360.

45 Bal, "Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim", s. 142; Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, s. 360.

uygun görmüşlerdi. Binanın nasıl inşa edileceğine dair görüşlerini bildirdikten sonra hemen fabrika binasının çizimine geçen Taylor, projeyi 1848 Ekim'inde tamamlayarak Tersâne Nâzırı'na sundu.⁴⁶ Plân ve projesi tamamlanan fabrikanın inşasına 1849 yılında başlandı. Taylor, fabrika binasının inşasından ve üretim alanının düzenlenmesinden sorumluydu. Bu maksatla kendisiyle 27 Kasım 1849 tarihinde Bahriye Meclisi'nde bir mukavele yapıldı. Mukaveleye göre Taylor'a Tersâne'deki görevi karşılığında 1849 Ekim'inden itibaren her ay Tersâne-i Âmire hazinesinden 4000 kuruş maaş ödenecekti. Daha önceki işlerindeki başarıları nedeniyle kendisine sonsuz güven duyulan Taylor, bir yandan Tophâne'deki görevini sürdürürken, diğer yandan her gün Tersâne'ye giderek inşaatı denetleyecek, inşaata dair bütün hususları Bahriye Meclisi'ne gün gün rapor edecek ve meclisten gelecek talimat doğrultusunda inşaat ve montaj işlerine yön verecekti.⁴⁷

İnşaat başladığından beri tüm safhaları büyük bir titizlikle takip eden Taylor, bu süreçte öne sürdüğü fikirlerle modern sanayinin en önemli rükünlerinden birini teşkil eden ekonomik imalata da katkı sağlamıştı. Modern tersâne imalatına yönelik gelişmeleri takip etmek üzere 1849 yılında Londra'ya gönderilen Osmanlı bahriyesinden bir yetkili, farklı tür ve ebatlarda makara imaline mahsus makine ve tezgâhların muhakkak temin edilmesi gerektiği yönünde bir rapor hazırlayarak İstanbul'a yollamıştı. Bahriye Meclisi'nde bu iş için müstakil bir binanın inşasıyla, buhar makinesi ithalinin gerekliliği tartışılıyordu. Bu konudaki tartışmaları sonlandırmak ve soruna çözüm getirmek adına Salih ve Halil Paşalar ile birlikte mühendis Taylor'a görev verildi. Heyetle birlikte çekiç fabrikasında incelemelerde bulunan Taylor, çekici işletmek için daha önceden alınan buhar makinesinin, makara imaline mahsus tezgâhları da rahatlıkla idare edebileceğini, bunun için müstakil bir binaya gerek olmadığını, inşası devam eden çekiç fabrikasında yapılacak birkaç küçük düzenlemenin yeterli olacağı yönünde bir rapor hazırladı. Taylor'un raporu doğrultusunda İngiltere'den sadece makara imaline mahsus tezgâhlar ithal edilmiş, böylece Tersâne Hazinesi yeni bir buhar makinesi alımı ve müstakil bir bina inşası masrafından kurtulmuştu. Çekiç fabrikasının inşası, sonraki plân değişiklikleri nedeniyle iki buçuk sene kadar sürmüş, 1852 yılının başlarında ancak tamamlanabilmişti.⁴⁸ Tam kapasite faaliyet göstermeye ise ancak aynı yılın baharında başlayabildi.⁴⁹ Kendisine verilen

46 Bal, "Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim", s. 142.

47 Bal, "Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim", s. 142.

48 Bal, "Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim", s. 142-145.

49 Ahmed Lütü Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Taribi*, IX, M. Münir Aktepe (haz.)

bu sorumluluğu da başarılı bir şekilde yerine getirdikten sonra Taylor, esas görev yeri olan Tophâne'ye geri döndü.

Kırım Savaşı sırasında İngilizler, Osmanlı yetkililerinden Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında savaşan müttefik devletler donanmasına ait gemilerin savaşta hasar gören aksamını tamir edebilecekleri, buhar makinelerinin bakım ve onarımını gerçekleştirebilecekleri uygun bir yer talep etmişlerdi. Osmanlı yetkilileri İngilizlerin talebine İstanbul'da böyle bir işe mahsus donanımına sahip tek tesisin Tersâne olduğunu, kabul ederlerse burada bir bölümün kendilerine tahsis edilebileceği yanıtını vermişlerdi. Ancak İngilizler, Tersâne'nin aşırı kalabalık oluşunu gerekçe göstererek Boğaz'a kıyısı olan başka bir mekânda ısrarcı olunca, Osmanlı yetkilileriyle Boğaziçi'nde sahil şeridi boyunca keşif gezisine çıktılar. İstedikleri şartlara en uygun mahallin Yalı Köşkü Demir Fabrikası⁵⁰ olduğunu belirterek, burayı modern bir makine fabrikasına dönüştürmek üzere Babıâli nezdinde girişimde bulundular.⁵¹

Talepleri olumlu karşılanan İngilizler fabrikada hemen genişletme ve yenileme faaliyetlerine giriştiler. İngiliz donanması tuğamirali Frederick William Grey (1805-1878), bu işin koordinatörlüğünü Osmanlı sanayisi hizmetinde yirminci yılını geride bırakan tecrübeli mühendis Frederick William Taylor'a verdi.⁵² Taylor, emrindeki ekiple hemen işe koyuldu. Fabrika için gerekli makine, döküm fırınları ve tezgâhlar İngiltere'den getirtildi. Fabrika sahasındaki gereksiz ve yetersiz görülen bina ve döküm fırınları yıkıldı, kullanılabilir durumdaki tezgâh ve döküm fırınları elden geçirildi. Yeni gelecek makine, döküm fırınları ve tezgâhlara yer açmak maksadıyla mevcut üretim alanında düzenlemeler yapıldı. Fabrika çevresindeki emlak istimlak edilerek yıkılıp, yeni fabrika inşaatına dâhil edildi. Taylor ve nezâretinde çalışan ekip, demir fabrikası olarak faaliyet gösteren tesisi bir yıldan kısa bir sürede İngiliz standartlarında büyük bir makine fabrikasına dönüştürdü.⁵³ Savaş sırasında ve savaşın ardından fabrikanın İngilizlerden Osmanlı

(İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), s. 68; *Journal de Constantinople*, No. 7/570, (19 Nisan 1852), s. 2; Müller-Wiener, *İstanbul Limanı*, s. 87; Bal, "Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim", s. 145; Genç, *Yenileşme ve Buhar Makineleri*, s. 156-157.

50 Yalı Köşkü Demir Fabrikası hakkında müstakil bir çalışma için bkz. Serdal Soyluer, "Osmanlı Devleti'nde Ağır Sanayi Yatırımlarına Bir Örnek: Yalı Köşkü Demir ve Makine Fabrikası", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/2 (2017), s. 1-23.

51 Soyluer, "Yalı Köşkü", s. 10.

52 *Levant Herald*, no. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5.

53 Soyluer, "Yalı Köşkü", s. 11.

Devleti'ne intikâli sonrasında yürütülen üretim faaliyetlerinde Taylor'un bilgi ve tecrübelerinden hayli istifade edildi.

Ancak Osmanlı Hükümeti, Yalı Köşkü Makine Fabrikası'ndaki görevinden kısa bir müddet sonra herhangi bir gerekçe göstermeksizin Taylor'un 4000 kuruş tutarındaki maaşını ödemeyi sonlandırmıştı.⁵⁴ Bir süre maaşsız idare eden, ancak geçim sıkıntısı baş gösterince epey zor duruma düşen Frederick William Taylor, çareyi eşi ve çocuklarıyla birlikte anavatanı İngiltere'ye dönmekte görüyordu. Doğup büyüdüğü İstanbul'dan ayrılmak istemeyen Marie Taylor ise 1859 Şubat'ında Sultan Abdülmecid'e eşinin bir an önce uygun bir işte istihdam edilmesi ricasında bulunan bir arzuhal sunmuştu.⁵⁵ 1859 yılındaki darbe girişiminin yarattığı kaos, Âli Paşa'nın bu karmaşayı gidermek bahanesi ile tazyikini epeyce arttırdığı müstebid idare, 1861 yılında arzuhalin muhatabı Sultan Abdülmecid'in vefatı ve yerine kardeşi Sultan Abdülaziz'in (saltanatı 1861-1876) tahta geçişi gibi nedenlerle talep bir anlamda mürûr-ı zamana uğramıştı. Bayan Taylor'un isteği -muhtemelen devreye hatırlı zevâtın da girmesiyle- Babiâli nezdinde epey sonra, ancak beş yıl sonra kabul görmüştü. Frederick William Taylor 1864 yılında Osmanlı kalyonlarının zırhla kaplanması maksadıyla Tersâne-i Âmire'de tesisine karar verilen⁵⁶ atölye için Londra'ya ısmarlanan zırh levha imaline mahsus *hadde* makinesinin kurulumu ve fabrikadaki üretim alanının imalata hazır hâle getirilmesi işiyle görevlendirildi.⁵⁷ Yeni işinde eski günlerini aratmayacak derecede başarılı bir performans sergileyerek Osmanlı yetkililerinin gözüne yeniden girmeyi başaran mühendis Taylor, mükafat olarak Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti bünyesinde faaliyet

54 7 Ocak 1858 tarihinde Osmanlı Devleti hizmetindeki İngilizlerin hâmisî Mustafa Reşid Paşa'nın (1800-1858) vefatı, aynı yılın sonunda İngiliz elçi Stratford Canning'in (1786-1880) Londra'ya dönmesiyle birlikte Osmanlı siyasetinde İngiliz etkinliği yerini Fransız etkinliğine bırakıyordu. Bunda Osmanlı devlet yönetimine 1871 yılına kadar damgasını vuracak olan Âli ve Fuat Paşaların Fransız hayranlıklarının kuşkusuz büyük tesiri bulunmaktadır. Durum böyleyken İstanbul'daki İngiliz kolonisi üyelerinin devlete ait işlerde tercihi eskisine oranla azalmış oluyordu. Taylor'un herhangi bir mazeret gösterilmeksizin maaşının kesilmesi ve bu esnada devlete ait hiçbir işletmede istihdam edilmemesi, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu malî müzayaka nedeniyle maaşları ödemekte yaşadığı güçlükten kaynaklanabileceği ihtimali dışında ancak böyle bir gerekçe ile izah edilse gerektir.

55 BOA, HR. TO., 431/7, Lef 2; BOA, A. DVN., 873/10.

56 Bal, "Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim", s. 153.

57 *Levant Herald*, no. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5. Beş yılı aşan süre zarfında Frederick William Taylor'un neler yaptığı, ailesini nasıl geçindirdiği hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak yirmi yılı aşkın zamanda oluşturmuş olduğu geniş muhitteki işletme sahiplerinin işlerinde çalışarak ailesinin geçimini temin etmiş olmalıdır.

gösteren camii, maslak ve maksemelerin/*su şebekesi* bakım, onarım ve yenilenmesinden sorumlu baş mühendislik görevine getirildi.⁵⁸

Talihi dönen Taylor'un işleri iyiden açılmıştı. Son olarak Kırım Savaşı sırasında müttefiklerin hizmetine tahsis edilen⁵⁹ Üsküdar Paşa Limanı Zahire Ambarlarının⁶⁰ hemen arkasındaki mevkii, 1862 yılında Sultan Abdülaziz'in validesi Pertevniyal Valide Sultan'a (1810?-1884) ait vakfa bağışlanmıştı.⁶¹ Buraya 1864 yılı başında İstanbul'un Anadolu yakasında yaşanan un öğütme sıkıntısına büyük çözüm getirmesi beklenen, dolayısıyla vakfa büyük gelir temini garantili büyük bir un değirmeni inşasına karar verildi.⁶² Buhar gücünün döndüreceği 12 büyük değirmen taşına sahip un değirmeni için İngiltere'den getirilen buhar makinesi ve aksamını kurma görevi, bu işi İstanbul'da en iyi yapan mühendis olarak şöhret bulan Taylor'a verildi.⁶³ İnşaatı büyük bir hızla ilerleyen değirmende mekânın tesviyesi, makine ve değirmen taşlarının yerlerine konulması Taylor nezâretinde gerçekleştirildi. Nihayet 4 Temmuz 1864 tarihinde Taylor, makine ile değirmen taşları arasındaki mekanik tertibatın tesisini bizzat tamamlayarak yeni değirmenin faaliyeteye geçmesini sağladı.⁶⁴

Bir yandan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ndeki göreviyle ilgili işlerle meşgul olan, diğer yandan Tersâne-i Âmir'e'de inşaatı süren yeni *haddehânenin* düzenlenmesine mesai harcayan, bu arada sık sık Üsküdar'a geçerek Paşa Limanı'ndaki un değirmeninin inşa ve tesviye faaliyetlerini denetleyen Taylor'a 1864 yılı içinde bir başka görev daha verildi. Son zamanlarda eğitim ve bilim faaliyetlerinin daha da

58 *Levant Herald*, no. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5.

59 BOA, MVL., 342/72, müttefik askerlerine tahsis edilen ambarların ivedilikle tamiri hususunda Meclis-i Vâlâ'nın 14 Za 1270 (8 Ağustos 1854) tarihli tavrı. Ambarların tamiri için gerekli keşfin bir an evvel yapılarak çalışmalara başlanması için İngiliz yetkililerin Babıâli'ye baskısı hususunda bkz. BOA, HR. MKT., 96/1.

60 Geçmişte Rumeli yakasından Anadolu yakasına nakledilen öküzlerin Üsküdar kıyısında indirildiği mevki olması nedeniyle Öküz Limanı olarak adlandırılan bu limanın hemen arkasında İstanbul'un ve ordunun iâşesi maksadıyla III. Selim zamanında inşa ettirilen ve uzun müddet bulunduğu limanın adıyla anılan zahire ambarları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Talip Mert, "Öküz Limanı Zahire Ambarları", *Üsküdar Sempozyumu II 12-13 Mart 2004 Bildiriler*, I, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2005), s. 78-92.

61 Mert, "Öküz Limanı", s. 90.

62 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (Atatürk Kitaplığı), Pertevniyal Valide Sultan Evrâkı (PVS Evr), 01516, 14 Ş 1280 (24 Ocak 1864) tarihli tezkire.

63 Atatürk Kitaplığı, PVS Evr, 00790, 6 Z 1280 (13 Mayıs 1864) tarihli tezkire.

64 Öztuncay, *James Robertson Pioneer of Photography*, s. 19.

önem kazanması nedeniyle Matbaa-i Âmire ve Takvîmhâne'de kitap ve risale basımını işlerinde büyük bir yoğunluk yaşanmaktaydı. Aynı zamanda gelişen bürokrasiye paralel olarak resmî dairelerde kullanılan matbu' evrâk ve defterin tür ve sayısı da büyük artış gösterdiğinden kısa sürede az masrafla çok sayıda ve farklı ebatta evrâkın basılması gerekiyordu. Süleymaniye'de Bâb-ı Seraskeri'nin hemen arkasında yer alan binalarında faaliyet gösteren Matbaa-i Âmire ve Takvîmhâne'nin artan talepleri karşılama yetersiz kaldıkları görülünce, daha büyük bir mahalle taşınarak modernize edilmeleri gündeme geldi.⁶⁵ 1863 yılında her iki müessesenin de, alet edevatı ve tüm personeliyle birlikte Topkapı Sarayı'nın Bâb-ı Hümayûn dâhilinde, yanan eski Maliye (Hazine) Dairesi'nin hemen arkasında yer alan *Kavâim-i Nakdiyye* (kâğıt para) *Fabrikası* binasına taşınmasına; buranın eksikliklerinin en kısa zamanda giderilerek büyük ve modern bir matbaaya dönüştürülmesine karar verildi.⁶⁶

Maarif Nâzırı İbrahim Edhem Paşa'nın gayretleriyle *Kavâim-i Nakdiyye Fabrikası*'nda hemen düzenlemelere girişildi.⁶⁷ Daha önce *kâimel*/kâğıt para basmak için büyük masraflarla inşa edilerek içerisine İngiltere'den buhar makinesi, çok sayıda baskı tezgâhı ve alet edevat getirilen bu fabrika birkaç yıldan beri faaliyet göstermiyordu. Âtıl vaziyetteki fabrikaya Matbaa-i Âmire ve Takvîmhâne'den getirilen baskı tezgâhları ve gereçleri yerleştirildi. Kalan eksiklikler tespit ve tedarik edildikten sonra fabrikadaki yerlerine monte edildi.⁶⁸ Yeni fabrikadaki düzenlemelerin tamamını, tüm baskı tezgâhları ve aparatların buhar makinesiyle bağlantılarını mühendis Taylor yaptı.⁶⁹ Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra 1864 yılında yeni *Tıbbâat Fabrikası*/Matbaa açılarak basım faaliyetlerine başladı.⁷⁰ Taylor, bunca yoğunluğun arasında böyle önemli bir işin daha üstesinden gelebilmenin haklı gururunu yaşıyor olmalıydı.

65 BOA, MVL., 854/11, Meclis-i Vâlâ'nın 13 L 1279 (3 Nisan 1863) tarihli takrir sûreti.

66 BOA, İ. MMS., 26/1155, 7 Za 1279 (26 Nisan 1863) tarihli irade; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, X, M. Münir Aktepe (haz.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), s. 110-111.

67 BOA, A. MKT. MHM., 272/5, 19 S 1280 (5 Ağustos 1863) tarihli tezkire sureti. Takvîmhâne için de aynı yerde gerekli düzenlemelere başlanarak mücellidlik sanatının geliştirilmesi hususunda tezkire: BOA, TŞRBNM., 10/3, 10 C 1280 (22 Kasım 1863).

68 *Takvim-i Vekayi*, no. 745, 17 Za 1280 (24 Nisan 1864), s. 1, *Takvim-i Vekayi*, no. 746, 24 Za 1280 (1 Mayıs 1864), s. 4.

69 *Levant Herald*, No. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5.

70 *Ahmed Lûtfî Tarihi*, X, s. 111; *Journal de Constantinople*, no. 4558, (4 Mayıs 1864), s. 3.

Matbaa ve Paşa Limanı un değirmeninin modernizasyonunu tamamlayan Taylor, Evkâf Nezâreti'ndeki işlerine ağırlık verdi. Akışkanlar mekaniğine olan derin vukûfiyetiyle özellikle İstanbul'un su ihtiyacını karşılamak maksadıyla bendlerden maslak ve maksemler aracılığıyla şehre isale edilen suyun basıncını arttırmaya ve daha çok noktaya sevkine yönelik sondaj ve isale çalışmalarının baş sorumluluğu kendisine aitti. Bu kapsamda maksem ve maslaklardan buhar makineleriyle su pompalanmasına yönelik projeler hazırladı.⁷¹ Bu projelerle ilgilendiği sıralarda ilaveten yeni bir vazifeye atandı. 10 Ağustos 1866 tarihinde Feshâne-i Âmire'de meydana gelen yangında fabrikanın özellikle riştehâne*li* *iplikhâne* binası büyük oranda zarar görmüştü.⁷² Fabrikanın kullanılamayacak durumda olan kısımlarının tamamen yıkılarak yerlerine yeni binalar inşasına; tahrip olan makine ve tezgâhların yerine ise Avrupâdan yenilerinin temin edilerek ikâmesine karar verildi.⁷³ Yeni inşa edilen mekânın tesviyesini ve Avrupâdan gelen makine ve tezgâhların kurulumunu Frederick William Taylor sağladı.⁷⁴ Son yaptığı işlerle Osmanlı hükümet yetkilileri nezdindeki itibarını yeniden güçlendiren Taylor, otuz yılı aşkın süredir yaşadığı İstanbul'da mensubu olduğu İngiliz topluluğundaki seçkin yerini de iyice sağlamlaştırmıştı. İstanbul'a atanan yeni İngiliz elçilerle, görev süresini tamamlayan elçiler onuruna elçilik saraylarında tertip edilen ziyafetlerde Taylor'un etkin bir rol üstlenişi bunun en açık delillerinden biriydi.⁷⁵

Günlerini yoğun bir teşrifât programı ve iş temposuyla geçiren Frederick William Taylor, 1867 yılı sonu itibarıyla kendisini yurt dışı seyahatleri gerektiren yeni bir görevler silsilesi içinde buldu. Bu bağlamda ilkin Tophâne-i Âmire'de *Armstrong* tarzı yiv-setli top imalatına geçilebilmesi için gereken makine ve tezgâhları incelemek ve öncelikle lazım olanları temin etmek üzere Bahriye subaylarından

71 *Journal de Constantinople*, No. 4417, (13 Haziran 1864), s. 1-2; *Takvim-i Vekayi*, No. 754, 24 M 1281 (29 Haziran 1864), s. 2. İlerleyen yıllarda şehir su isalesinde buhar makinesiyle su pompalama sıklıkla başvurulan yöntemlerden biri hâline geldi. Bkz. *Levant Herald*, (28 Haziran 1869), s. 2-3.

72 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, XI, M. Münir Aktepe (haz.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), s. 31.

73 BOA, HH. d., 17869, 22 Ca 1283 (2 Ekim 1866).

74 BOA, HH. d., 12550, 6 Za 1283 (12 Mart 1867); *Levant Herald*, No. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5.

75 Paris büyükelçiliğine atanması nedeniyle İstanbul'dan ayrılacak olan İngiliz büyük elçi Lord Lyons (1817-1887) şerefine 25 Temmuz 1867 tarihi akşamı İngiliz Elçiliği'nin Tarabyadaki yazlık sarayında tertip edilen veda yemeğinin düzenleme komitesindeki sekiz kişiden biri mühendis Frederick William Taylor'du. *Levant Herald*, (26 Temmuz 1867), s. 2.

Miralay Said Paşa ile birlikte Londra'ya gönderildi.⁷⁶ O sıralar altmış yaşında olan mühendis Taylor, makine fabrikalarında bir dizi incelemelerde bulunduktan sonra İngiltere'de *Demir Henry* lakabıyla nam salan *Henry Grissell* e ve *Worssam & Cie.* firmalarına istediği makine ve tezgâhların siparişini vererek İstanbul'a döndü.⁷⁷ Toplamda 4700 £'a mal olan makine ve tezgâhlar, Tophâne-i Âmire'deki yerlerine monte edilmek üzere 1868 yılı sonlarında İstanbul'a gönderildi. Yeni gelen makine ve tezgâhlara üretim alanında yer açılması için yapılacak düzenlemelerle, makine ve tezgâhların kurulumu işi mühendis Taylor'a verildi.⁷⁸ İlki 1836 yılında yine kendisi tarafından gerçekleştirilen ve sonraki yıllarda top imalatının modernizasyonu kapsamında Tophâne'de yapılan tüm düzenlemelerin teknik sorumluluğunu zaten hep Taylor üstlenmişti. Dolayısıyla konuya son derece hâkim ve mekâna da bir o kadar âşinâ olan Taylor, Tophâne'deki çalışmalarına hemen başladı. Ancak İngiltere'den gelen makine ve tezgâhlar sadece yiv açmaya mahsus araç gereçlerden ibaretti. Dökümünden, namlusuna yiv açılmasına kadar baştan sona özgün bir *Armstrong* top imali için sipariş verilenler haricinde 23.000 £'luk ekipmana daha ihtiyaç vardı. Bu yüksek maliyete finansal çözüm getirildikten sonra, 1868 yılının son günlerinde makine ve tezgâhların temini için Tophâne-i Âmire ve Erkân-ı Harbiye kurmay subayları arasından seçilen üç kişilik bir uzman heyeti Londra'ya gönderildi.⁷⁹

Bu gelişmeler yaşandığı esnada Taylor, Tophâne'de yiv makinesi ve tezgâhlarına uygun bir yer bulmak için çabalıyordu. Bunda da epey güçlük çekiyordu. Çünkü Tophâne'deki atölyeler, 1837 yılından beri peyderpey Avrupadan temin edilerek imalat sürecine dâhil edilen makine ve tezgâhlarla birlikte neredeyse tamamen dolmuştu. Mevcut yerleşkede son gelen yiv makinesi ve tezgâhlarının monte edilebileceği alan kalmadığından, Taylor ve ekibi bu teçhizatı o ân için Tophâne atölyelerinin iki başında yer alan ve eğehâne olarak hizmet veren binalara kurmak zorunda kaldı. Aslında bu geçici bir çözümdü. Çünkü *Armstrong* toplarının imali için İngiltere'den gelecek yeni makine ve tezgâhlar, mevcut makine ve tezgâhlardan çok daha büyüktü ve toplam 27 parçadan oluşmaktaydı. Bunlar için müstakil, Avrupadaki modern fabrika yapıları tipinde büyük ve geniş bir binaya ihtiyaç vardı. O yüzden yeni bir bina inşa edilecekti. Tophâne yerleşkesinde

76 BOA, HR.SFR.3, 137/2, (10 Mart 1868); Soyler, "Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme", s. 102.

77 BOA, HR.SFR.3, 136/54, (4 Mart 1868).

78 Soyler, "Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme", s. 103.

79 Ayrıntılı bilgi için bkz. Soyler, "Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme", s. 103.

yaşanan yer sıkıntısı nedeniyle bir ara yeni binanın Zeytinburnu Fabrikası yerleşkesi dâhilinde inşası düşünüldüyse de bunun ileride üretimin idaresi ve nakliye açısından büyük sıkıntılar doğuracağı ve büyük masrafa sebebiyet vereceği gerekçesiyle vazgeçildi. Tophâne-i Âmire Meclisi ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’de gerçekleştirilen uzun müşavere sonucunda 1869 Eylül’ünde Tophâne’deki mevcut fabrikanın arkasında bulunan büyük duvarın yıkılarak, buna bitişik arsanın fabrika sınırlarına ilhâkına ve yeni binanın meydana getirilen bu geniş mahalle inşasına karar verildi.⁸⁰

Modern top imalathânesinin nereye inşa edileceği hususu Tophâne-i Âmire Meclisi ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’de görüşüldüğü sıralarda, mühendis Frederick William Taylor, Osmanlı Hükümeti tarafından yeni bir göreve atandı. Silah teknolojileri ve savaş materyallerindeki son gelişmeleri yakından takip etmek ve fabrikalarda incelemelerde bulunmak üzere 1869 yılı ortalarında Erkân-ı Harbiye ve Bahriye kurmay subaylarından müteşekkil askerî komisyonla birlikte Belçika ve İngiltere’ye gönderildi.⁸¹ Heyette yer alan Taylor’un bu seyahatteki esas görevi, Avrupa ve Dünya’nın makine imalatı konusunda önde gelen iki büyük devletinde sanayi alanında meydana gelen son gelişmeler hakkında bilgi edinmenin yanı sıra, özellikle Osmanlı kara ve deniz kuvvetlerinin ekmeçlik un ihtiyacını büyük ölçüde karşılayan Unkapanı’ndaki mîrî un değirmeninin kapasitesini arttırmak ve burada daha kaliteli un öğütülmesini sağlamak için gereken makine ve aparatları satın almaktır.⁸² İngiltere ve Belçika’daki fabrikalarda incelemelerde bulunan Taylor sonunda 24 büyük değirmen taşıyla, bunları döndürecek güçte buharlı makine ve aksamından oluşan, günde 50.000 kile (64 ton) buğday öğütme kapasiteli 25.000 £ değerindeki pahalı teçhizatı Londra’daki fabrikalardan temin etti.⁸³

Söz konusu makine ve aksamı İstanbul’a getirildikten sonra bunların fabrikadaki yerlerine kurulması da Taylor’un sorumluluğundaydı. Ancak Taylor ilerlemiş yaşına rağmen son üç yıl içinde gerçekleştirdiği iki İngiltere seyahati nedeniyle epey yorgun düşmüş ve artık alışkın olmadığı İngiltere’nin sert iklimi bünyesinde epey tahribata yol açmıştı. Yakın çevresi İstanbul’a döndüğünde bu yorgunluğun ve yıpranmışlığın izlerinin kendisinde net bir şekilde görülebildiğini

80 Soyluer, “Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme”, s. 103-104.

81 *Levant Herald*, No. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5.

82 *Levant Herald*, (19 Temmuz 1869), s. 3.

83 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak’aniüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, XII, M. Münir Aktepe (haz.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), s. 54-55; *Levant Herald*, (19 Temmuz 1869), s. 3.

söylüyorlardı. Fakat Taylor, işine olan tutkusu nedeniyle hasta hâline rağmen bu büyük projeyi tamamlamak için var gücüyle çalıştı ve başarılı da oldu. Unkapanı Değirmeni'ndeki yoğun çalışma programını sürdürdüğü sırada Tophâne-i Âmire'nin modernizasyonu kapsamında 1872 yılında İngiltere'ye sipariş verilen makine ve tezgâhların montajına nezâret etmek ve bunlar için Tophâne'de inşası süren yeni binaları denetlemek üzere sıklıkla Tophâne'ye de uğruyordu.⁸⁴ Lakin bu yoğun çalışma temposuna yorgun ve hasta bünyesi daha fazla direnç gösteremeyen Frederick William Taylor, 20 Haziran 1875 Pazar günü sabah saat 10.00'da Perâdaki Kumbaracı Yokuşu'nda bulunan evinde hayata gözlerini yumdu.⁸⁵

Frederick William Taylor'un Londra'da başlayan hayatı, evlenip bir yuva kurarak ömrünün geri kalan kırk iki yılını geçirdiği ve çok sevdiği İstanbul'da son bulmuştu. Sakin ve iyi huylu karakterinin yanı sıra işine son derece bağlı, çok çalışkan ve başarılı bir mühendis olan Taylor, bu özellikleriyle hem Tanzimat bürokratları ve askerî seçkinlerinin hem de mensubu bulunduğu İstanbul İngiliz kolonisi üyelerinin büyük saygı ve takdirini kazanmıştı. Genç bir mühendisken geldiği İstanbul'da Osmanlı Devleti'nde yerli modern sanayi tesis etme faaliyetlerine bizzat tanıklık etmişti. Özellikle Osmanlı imalat sektöründe makineli üretime geçiş çabalarının ilk aşamasında fabrikaları bu üretim esaslarına uygun şekilde inşa ve dizayn edecek, buhar makinelerini kuracak, işletecek ve kullanımlarını öğretecek, aynı zamanda kaliteli ve modern döküm tekniklerinden anlayan bir teknisyenin bulunmayışı nedeniyle İngiltere'den aranan niteliklerde bir uzman talep edildiğinde, İngiliz Hükümeti, Osmanlı Hükümeti'ne tereddütsüz kendisini önermiş ve göndermişti. Çünkü Taylor inşaat mühendisi olmasına rağmen, iş tecrübesini buhar makineleri imal eden bir fabrikada demir dökümü, makine üretimi ve kurulumu ile bunlara ait binaların inşası konusunda kazandığından, döküm işleri ve mekanik konusunda bir hayli bilgi birikimine sahip bir döküm ustası ve makine mühendisine dönüşmüştü. Aynı zamanda Avrupa'da yeni gelişmekte olan modern endüstriyel mimarî alanında uzman bir mimar olan Taylor, bu vasıfları sayesinde ilkin Tersâne-i Âmire'nin, daha sonra Tophâne-i Âmire, Darbhâne-i Âmire, Feshâne-i Âmire, Matbaa-i Âmire ve Takvîmhâne'nin modernizasyonunda mühim vazifeler üstlenmiş; Osmanlı Devleti'nin ilk makine fabrikası olan Yalı Köşkü Demir ve Makine Fabrikası'nın kurulumu ve işletilmesinde etkin rol oynamış; Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti idaresinde faaliyet gösteren vakıf

84 Soylyuer, "Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme", s. 104-106.

85 *La Turquie*, no. IX/139, (21 Haziran 1875) s. 2; *Levant Herald*, no. III/26, (30 Haziran 1875), s. 5.

gayrimenkullerinin bakım ve onarımıyla, İstanbul'a su isalesi projesinin baş sorumluluğunu yürütmüş; İstanbul'un kaliteli ekmeçlik un ihtiyacını karşılamaya yönelik buhar gücüyle işletilen modern un değirmenleri inşaatlarının koordinatörlüğünü üstlenmişti. Sayılan endüstri kollarında yıllarca kendisinin engin bilgi ve tecrübelerinden faydalanılmıştı. Taylor, söz konusu imalathânelerin modernizasyonu kapsamında sadece binaların inşasına nezaret etmekle, döküm fırınlarında maden eritip kaliteli döküm mamuller sunmakla, makine ve tezgâhların kurulumunu gerçekleştirmekle kalmamış, Osmanlı uyruklu personelin tamamen yabancı olduğu bu yeni üretim sistemini sabır ve titizlikle onlara öğretmeye çalışmıştı. Böylelikle sayısız teknik personelin yetişmesine büyük katkı sağlamıştı. Bu yönüyle Taylor aynı zamanda iyi bir öğretmendi.

Devlete ait işletmelerin ihyası için çalıştığı sıralarda uzun zamandır hayalini kurduğu kendine ait bir demir döküm fabrikası açarak hem kendisi kazanmak hem de Osmanlı Devleti'ne kazandırmak istediye de Osmanlı sanayisini tekelinde bulunduranlar onun bu girişimini baştan sona türlü zorluklar çıkararak engellemişlerdi. Rekabetin mümkün olmadığı, türlü hile ve desisenin döndüğü bir ortamda mücadelesini uzun soluklu sürdüremeyen Taylor, kuruluşundan kısa bir süre sonra döküm atölyesinin kepenklerini indirmek zorunda kalmıştı. Ancak o yılmayarak tüm enerjisini ve bilgi birikimini, kendisiyle aynı fikirde olanlarla birlikte Osmanlı sanayiini ayakta tutabilme gayreti için sarf etti. Osmanlı Devleti'nde onun seviyesinde teknik bilgi ve beceriye sahip, aynı zamanda müteşebbis kişilerin sayısı biraz daha fazla olsa ve bu şahısların fabrika kurma girişimleri türlü nedenlerle engellenmese, belki Osmanlı sanayiinin daha somut, başarılı ve kalıcı neticeler vermesi mümkün olabilirdi.

Öz ■ Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde modern sanayi kurma girişimlerinin başladığı sıralarda İngiliz Hükümeti tarafından İstanbul'a gönderilen ve İngiltere'ye yaptığı birkaç seyahat dışında ömrünün geri kalanını İstanbul'da geçiren İngiliz mühendis Frederick William Taylor'un hayat hikâyesi anlatılmaktadır. Taylor, henüz genç bir mühendisken geldiği İstanbul'da yerli sanayinin modernleştirilmesi çabalarına bizzat tanıklık eder. İnşaat mühendisliğinin yanı sıra, iş tecrübesini buhar makineleri imal eden bir fabrikada demir dökümü, makine üretimi ve kurulumu ile bunlara ait binaların inşasında kazandığından döküm işleri ve mekanik konusunda bir döküm ustası ve makine mühendisi kadar bilgi birikimine sahipti. Aynı zamanda Avrupa'da yeni gelişmekte olan modern endüstriyel mimarî alanında da uzman bir mimar olan Taylor'un bu vasıfları onu Tanzimat Devri devlet ve askerî ricâli için

Osmanlı sanayisinin ihyâsı çalışmalarında vazgeçilmez bir unsur kalmıştı. Başta Tersâne-i Âmire ve Tophâne-i Âmire olmak üzere pek çok devlet imalathânesinin modernizasyonunda Frederick William Taylor'un imzasını görmek mümkündür. Makalenin amacı, bu denli önemli işlere imzasını atmış ve Osmanlı Devleti için sıradan bir Avrupalı uzmandan çok daha fazlası olan birinin pek bilinmeyen hayatının karanlık yönlerini aydınlatmak ve bu sayede modernize edilmeye çalışılan Osmanlı sanayisinde olup bitenlere bir nebze ışık tutmaktır.

Anahtar kelimeler: Frederick William Taylor, Osmanlı sanayi, İngiliz mühendis, Avrupalı uzman, Tersâne-i Âmire, Tophâne-i Âmire, Darbhâne-i Âmire, Feshâne-i Âmire, Matbaa-i Âmire.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri

Sadâret Dîvan Kalemî Belgeleri Tasnifi (A. DVN.), 873/10.

Sadâret Mühimme Kalemî Evrâkı Tasnifi (A. MKT. MHM.), 272/5.

Cevdet Askerî Tasnifi (C. AS.), 11743, 21254, 21415, 23360, 35276, 40789, 52241, 53821.

Cevdet Saray Mesalihi Tasnifi (C. SM.), 142.

Darbhâne İradeler Tasnifi (D. DRB. İ.), 8/35.

Hazine-i Hâssa Nezâreti Defterleri Tasnifi (HH. d.), 12550, 17869.

Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî Evrâkı Tasnifi (HR. MKT.), 96/1.

Hâriciye Nezâreti Londra Sefâreti Belgeleri Tasnifi (HR. SFR. 3), 136/54, 137/2.

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri Tasnifi (HR. TO.), 431/7.

İrade Meclis-i Mahsus Tasnifi (İ. MMS.), 26/1155.

Meclis-i Vâlâ Evrâkı Tasnifi (MVL.), 342/72, 854/11.

Taşra Evrâkı Bosna Müfettişliği Evrâkı Tasnifi (TŞRBNM.), 10/3.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı

PVS Evr. (Pertevniyal Valide Sultan Evrâkı) 00790, 01516.

Gazeteler

Journal de Constantinople VII/570, 4417, 4558.

La Turquie IX/139.

Levant Herald 28 June 1869, 26 July 1867, 19 July 1869, 30 June 1875.

Takvim-i Vekayi 4, 90, 745, 746, 754.

Yayımlanmış Eserler

- Ahmed Lûtfî Efendi: *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, 6-7-8, Yücel Demirel (haz.) İstanbul: Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları 1999.
- Ahmed Lûtfî Efendi: *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, IX, M. Münir Aktepe (haz.) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1984.
- Ahmed Lûtfî Efendi: *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, X, XI, XII, M. Münir Aktepe (haz.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1988, 1989.
- Bal, Nurcan: *XIX. Yüzyılda Osmanlı Bahriyesi'nde Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim: Buharlı Gemiler Dönemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Barsoumian, Hagop: "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, London: 1982, s.171-184.
- Boutros-Ghali, Anna Naguib: *Les Dadian*, (terc.) Archag Alboyadjıyan, Cairo: 1965.
- Cezar, Yavuz: "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 1 (1991), s. 161-186.
- Clark, Edward C.: "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, (haz.) Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1992, s. 37-52.
- Çark, Yunadis Gemidas: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul: Yeni Matbaa 1953.
- De Kay, James Ellsworth: *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, New York: J&J Harper 1833.
- Düzcü, Levent: *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi 2017.
- Genç, Elif Süreyya: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, İstanbul: Doğu Kitabevi 2010.
- Giz, Adnan: "Türkiye'de İlk Buhar Makineleri", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 57 (Kasım 1970), s. 6-7.
- Grosvenor, Elizabeth Mary: *Narrative of a Yacht Voyage in the Mediterranean During the Years 1840-1841*, I, London: John Murray 1842.
- MacFarlane, Charles: *Kismet; or, The Doom of Turkey*, London: Thomas Bosworth 1855.
- MacFarlane, Charles: *Turkey and Its Destiny*, II, London: John Murray 1850.
- Mert, Talip: "Öküz Limanı Zahire Ambarları", *Üsküdar Sempozyumu II 12-13 Mart 2004 Bildiriler*, I, İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları 2005, s. 78-92.

- Müller-Wiener, Wolfgang: *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, (çev.) Erol Özbek, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1998.
- Müller-Wiener, Wolfgang: "15.-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, (haz.) Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1992, s. 53-120.
- Öztuncay, Bahattin: *James Robertson Pioneer of Photography in the Ottoman Empire*, İstanbul: Eren Yayıncılık 1992.
- Öztuncay, Bahattin: *Dersaadet'in Fotoğrafçıları 19. Yüzyıl İstanbulunda Fotoğraf: Öncüler, Stüdyolar, Sanatçılar*, I, İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım-Mas Matbaacılık 2003.
- Öztuncay, Bahattin: *Robertson: Osmanlı Başkentinde Fotoğrafçı ve Hakkâk*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı-Mas Matbaacılık 2013.
- Pamukciyan, Kevork: "Dadyan veya Dad (Arakel Amira)", *İstanbul Ansiklopedisi*, 8, İstanbul: Tan Matbaası 1958, s. 4188-4197.
- Pamukciyan, Kevork: *Biyografileriyle Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık 2003.
- Quataert, Donald: *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, İstanbul: Isis Press 1992.
- Quataert, Donald: *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul: İletişim Yayınları 1999.
- Reid, John: *Turkey and the Turks*, London: Tyas 1840.
- Smith, Albert Richard: *A Month at Constantinople*, London: David Bogue 1850.
- Soyluer, Serdal: *Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Soyluer, Serdal: "Osmanlı Devleti'nde Ağır Sanayi Yatırımlarına Bir Örnek: Yalı Köşkü Demir ve Makine Fabrikası", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/2 (2017), s. 1-23.
- White, Charles: *Three Years in Constantinople or, Domestic Manners of The Turks in 1844*, I, London: Henry Colburn 1846.
- www.icevirtuallibrary.com/doi/pdf/10.1680/imotp.1876.22653
- Yıldız, Gültekin: *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları 2009.
- Zorlu, Tuncay: *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul: Timaş Yayınları 2014.

Laramanlar: Gizli Hristiyan Arnavutların Mihaliç'e Sürgünü (1846-1848)

Yakup Abbab*

The Laramans: The Exile of the Crypto Christian Albanians to Mihalic (1846-1848)

Abstract ■ The 19th century for the Ottoman Empire was a period in which hopeless measures were taken in desperate times. With the implementation of the Tanzimat Edict, it was accepted that a new era had started in the Ottoman Empire. The Ottoman Empire had difficulty in keeping up with this period. As a matter of fact, this new era has brought new political problems. Especially the Serbian and Greek revolts turned the Balkan communities into a bomb ready to explode. The Tanzimat Edict declared in this period was unable to reduce this tension in the society. In this context, those who had hidden religion exposed themselves after the Tanzimat Edict. This attracted a harsh response from the conservative sector of the society. The Government was a part of the effort to fulfill the requirements of the Tanzimat Edict. However, neither the conservative party nor the European states were easy to satisfy. This article examines the exposition of crypto-Christian Albanians and the following events based on Ottoman archival documents, domestic and foreign sources.

Keywords: Crypto-Christians, Catholic, Albania, the Laramans, Balkans.

Giriş

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı ile resmi olarak gayrimüslim vatandaşlarının durumlarında gerekli düzenlemelerin yapılmasını kabul etmiştir. Bu değişim aşamasında Avrupa'nın desteğinin alınmasına gayret sarf edilmiş ve bu çabaların neticesi olarak birçok sorunla uğraşmak zorunda kalınmıştır.¹ Tanzimat

* İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

1 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), s. 96.

döneminde Batılı devletlerin Osmanlı hükümetini eleştirdikleri konuların başında gayrimüslim vatandaşların hak ve özgürlüklerinin ihlali gelmiştir.² Tanzimat Fermanı ile imparatorlukta özellikle de gayrimüslimler arasında bazı şeylerin değişeceği umudu doğmuştur. Bu düşünce din değiştirme hadiselerinin ve gizli din taşıyanların gerçek dinlerini rahat bir şekilde ilan etmelerine neden olmuştur. Bu tarihten sonra gayrimüslim vatandaşların bu durumu Batılı devletler ile Osmanlı Devleti arasındaki sorun teşkil eden başlıklardan biri olmuştur.³

1839 Tanzimat Fermanıyla kabul edilen *zimmilerin Müslümanların bazı haklarından yararlanmaları* ilkesi, pratikte bir İslam ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin bazı hususlarda şer'i hukuka tabi olmalarının doğurduğu problemleri çözümlenememiştir. Bu sorunlardan en önemlisi, Müslümanlığı kabul eden gayrimüslimlerin irtidatları olmuştur. Bu konu Osmanlı hükümetinin özellikle İngiltere ve Fransa'nın baskısı altında tutulmasına neden olmuştur. İslam fıkhına göre, İslam'dan dönen Müslüman erkekler ölümle cezalandırılırdı. Doğuştan Müslümanlara uygulanan bu kurala, Müslümanlığı sonradan kabul edip herhangi bir nedenden dolayı bu kararından vazgeçen zimmiler söz konusu olduğunda, Batılı devletler şiddetli tepki göstermişlerdir.⁴ Batılı güçler bu hadiselerde hükümetin iç hukuk kurallarını uygulamasına doğrudan müdahale etmeye çalışmıştır.⁵ Bu doğrultuda İngiliz Büyükelçisi Stratford Canning Fransız mevkidaşıyla birlikte

2 Hiç şüphesiz bu reform dönemini kendileri için fırsat gören gayrimüslimler de olmuştur. Nitekim o vakte kadar dinini gizleyen ve şeklen Müslümanlığı kabul etmiş bazı gizli Hıristiyan cemaatler asıl dinlerini açıklamakta bir sakınca görmemişlerdir. İrtidat vakaları bazen cemaatler, bazen de Müslümanlığı kabul eden bir eski Hıristiyan'ın tekrar gerçek dinine dönmesi gibi olaylarla görülmeye başlanmıştır: İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, (İstanbul: Merkez Kitaplar, 2007), s. 29.

3 Tayyip Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", *Belleten*, XXXI/121 (1967), s. 93-111; Mustafa Emil Elöve, "Türkiye'de Din İmtiyazları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI/1-2 (1953), s. 184-280; Mucize Ünlü, "Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinden Hareketle XIX. Yüzyılda Balkanlarda Osmanlı Yönetim Anlayışı: Vilâyat-ı Selâse Örneği", *Studies of The Ottoman Domain*, 4/7 (2014), s. 42-53.

4 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), s. 130.

5 Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı'nın İlanı ve Tatbiki Meselesi", *150. Yılında Tanzimat*, (İstanbul: Aydınlar Ocağı, 1990), s. 7-20; Celal Erdönmez, "Şer'iyye Sicillerine Göre Tanzimat Dönemi'nde Kıbrıs'ta Bir İrtidâd ve Tanassur Vakası", *Sosyal Bilimler Dergisi*, X/1 (2008), s. 99-123; Selahattin Özçelik, "Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 11 (2000), s. 347-438.

dinden dönenlerin idam edilmesine dair maddenin yürürlükten kaldırılması için çaba sarf etmiştir. Osmanlı hükümeti ise mürtedlere uygulanan idam cezasının *mecburiyet-i dinîye ve hukuk-ı millîye* gereği olduğunu büyükelçilere anlatmaya çalışmıştır.⁶

19. yüzyılın başından beri hem iç hem de dış sorunlarla uğraşmak zorunda kalan Osmanlı hükümeti Avrupalı devletlerin bu hassas durumdan istifade etmemeleri için mürtedlere uygulanan idam cezasının uygulanmasında pek de gönüllü değildi. Lakin bir yandan şer'i hükümlerin bütün gerekleriyle tatbikini isteyen ve hiçbir müsamaha göstermeyen ulema diğer yandan da yabancı devletlerin tazyikleri... Bunlara bir de yerel halk arasındaki mutaassıp kişilerin varlığı da eklendiğinde Osmanlı hükümeti için olaylar içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Bu yüzden hükümet için her iki kesimi de rahatsız etmeden ve halkı da galeyana getirmeden soruna bir çözüm yolu bulmak hiç de görüldüğü kadar kolay olmamıştır.⁷

Daha birkaç yıl önce Sırp ve Yunan isyanlarını gören bölge halkı tekrar aynı sıkıntıların yaşanmasından korkmuş ve irtidad taleplerine şiddetle karşı çıkmıştır.⁸ Bu da kâğıt üzerinde Tanzimat gerekliliklerinin uygulanmaya başlanmış olmasına rağmen halk arasında hala yeni döneme tam olarak uyum sağlanılmadığını göstermiştir.

Yeni dönemin yeni sorunlarından biri olan din değiştirme/gizli din taşıma olaylarına uygun düşen bir örnek de Tanzimat dönemi Osmanlı Balkanlarında yaşanmıştır. Katolik inancına geri dönen Müslüman (!) Arnavutların sürgününün anlatıldığı bu makalede Sırp ve Yunan milliyetçilik isyanlarının yaşandığı bir dönemde din temelli bir hadisesinin nasıl uluslararası bir sorun haline geldiği Osmanlı arşiv belgelerine, yerli ve yabancı kaynaklara dayanılarak anlatılmıştır. Makalede öncelikle Laraman hadisesinin diplomatik kanallar aracılığıyla gündeme gelmesi izah edilmiş, ardından Osmanlı hükümetinin Laramanların mağduriyetlerinin gidermesine dair çabalarına değinilmiş ve son olarak da Laramanların memleketlerine gönderilmesi anlatılmıştır.

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT), 1/53.

7 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010), s. 568.

8 Yunan isyanı sırasında Tripoliçe'de 40.000'e yakın Türk katledilmiştir. Rum isyancılar Türk mezarlığını dahi kazıp, kemikleri yakmıştır. İsyancılar, Tripoliçe kuşatması sırasında Türkleri gayrete getiren Kadı Halim Efendi'yi üzerine yağ dökerek katletmiştir: Ali Fuat Öreñç, *Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, (İstanbul: Babıalı Kültür – BKY, 2009), s. 40.

1. Uluslararası Baskı ve Laramanların Gündeme Gelmesi

Arnavutluk'ta İslamlaşma sürecine baktığımızda gizli Katolikler (Laraman)⁹ ile karşılaşmaktadır. Söz konusu kişilerde Müslümanlık sadece isim değişikliğinden ibaret olmuştur. Laramanlar şeklen Müslüman olmakla hem vergi yükümlülüklerinden kurtulmak hem de makam ve ayrıcalıklar elde etmek istemişlerdir. Laramanlarda sadece erkekler Müslüman isimleri almıştır. Kadın ve çocuklarsa Hıristiyan olarak hayatlarını devam etmişlerdir.¹⁰

Laramanların sayısının gittikçe artması üzerine Papa XIV. Benedict Laramanların ikircikli davranışlarının önüne geçmek için Katoliklerin dinlerini gizlemelerini, Müslüman isimler almalarını yasaklamıştır. Laramanların bu şekilde bir hayat sürmelerinin önüne geçmek için de misyonerler görevlendirmiştir. Ayrıca Papa bu emirleri yerine getirmeyenlerin dinsiz ilan edileceğini ve cenaze merasimlerinin de yapılmayacağını ilan etmiştir.¹¹

Laramanlar 1837 senesinde din değiştirme teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak yerel Osmanlı valisi tarafından bu talepler şiddetle bastırılmış ve bu kişiler vali tarafından hapse atılmıştır. Söz konusu şahıslar hapiste işkence görmüş ve zorla sünnet ettirilmişlerdir. Laramanlar kararlarından bu şekilde vazgeçirilmişlerdir. Bunu takiben Laramanlar yerel idareciler ve Müslüman din adamları tarafından serbest bırakılmış, evlerine gönderilmişlerdir. Tanzimat'ın Arnavutluk'ta uygulanmaya başlamasından sonra Laramanlar için din değiştirme ihtimali daha umut verici bir hal almıştır.¹²

9 Gizli Hristiyanlara halk ağzında "Laraman" yani boyanmış veya renkli denmekteydi. Laramanlar ağırlıklı olarak İpek ve Kosova'da yaşamaktaydı. Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, çev. Ali Taner, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1998), s. 166; Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening*, (Princeton: Princeton University, 2015), s. 12; Nathalie Clayer, "The Myth Of Ali Pasha and The Bektashis: The Construction of an 'Albanian Bektashi National History'", *Albanian Identities: Myth and History*, ed. Stephanie Schwandner-Sievers, Bernd J. Fischer, (Bloomington: Indiana University Press, 2002), s. 127-134.

10 Gaspër Gjini, *Ipeshkvia Shkup-Prizren nëpër shekuj*, (Ferizaj: Drita, 1992), s. 147; Gjergj Gashi, *Vatikani dhe Arbëria, 1700-1922*, (Tiranë: Onufri, 1998), s. 82.

11 Gjini, *Ipeshkvia Shkup-Prizren nëpër shekuj*, s. 149.

12 Ger Duijzings, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, (London: Hurst&Company, 2000), s. 89-92; Albert Ramaj, "Laramanizmi apo kriptokrishtenizmi tek shqiptarët – përkatësisht në Kosovë në shek. XIX e XX", *Poeta nascitur, historicus fit. Ad honorem Zef Mirdita*, ed. Albert Ramaj, (St. Gallen: Albanisches Institut, Hrvatski institut za povijest, 2013) s. 549-588.

Tanzimat Fermanı'nın gerekliliklerinin Arnavutluk'ta uygulanmasına yönelik ilk teşebbüsler 1844 senesinde başlamıştır. Yeni vergiler ve yöre halkını silahsızlandırmaya yönelik bazı girişimlerle başlayan uygulamalar halktan büyük tepki görmüştür. Kısa sürede Üsküp'te başlayan isyan civar şehirlere de yayılmıştır. Neticede Osmanlı hükümetinin aldığı askeri tedbirlerle isyan bastırılmıştır. 1845 yazında Yakova'da asayişin sağlanmasıyla birlikte yöre halkından erkekler askere alınmaya başlandığında sadece Müslümanlara çağrıda bulunulmuştur.¹³ Yapılan çağrı sonrası askere alınan iki Arnavut, kendilerinin aslında Hristiyan olduğunu bu yüzden de askerlik mecburiyetlerinin olmadığını beyan etmişlerdir. Bunlar Türk ve Müslüman ismi taşımalarına rağmen açıkça Müslüman olduklarını ilan etmemişlerdir. Bunun üzerine Laramanların durumlarını tahkik etmek üzere memurlar görevlendirilmiştir. Memurlar Üsküp'ün kuzeyinde yer alan Srpska Crna Gora'ya bağlı Binča, Stublla, Vernakola ve Karadağ/Letnicë köylerinde yaptıkları incelemeler sonunda adı geçen köy halklarının papazları ile birlikte kendilerinin Hristiyan olduklarını ilan etmelerine şahit olmuşlardır.¹⁴

Yaşananların ardından Kasım 1845 tarihinde Binča, Stublla, Vernakola ve Karadağ/Letnicë'deki 25 Arnavut aile Katolik olarak tanınmaları için Gilan Bey'ine gitmiştir.¹⁵ Gilan Bey'i onların neden dinden döndüklerini sorduğunda onların cevabı şu şekilde olmuştur: *Çünkü Biz Muhammed'e hiç uymadık!* Arnavut

13 Noel Malcolm, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, (İstanbul: Sabah Kitapları, 1999), s. 229-230; Duijzings, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, s. 96; Skendi, *The Albanian National Awakening*, s. 25.

14 Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri*, s. 168. Priştine, Prizren, Yakova, İpek ve Gilan kazaları ahalisinden gizli olarak Hristiyan ayinlerini yapan ve bu dine tabi olan yaklaşık 500 Arnavut aile ...*müsaade-i vesileden istifade ile dinleri alenan ikrar etmek...* istemişlerdir. Gilan Katolikleri irtidat ettiklerinde Üsküp'te Vali Selim Paşa tarafından hapsedilmişlerdir. İşkodra'da yaşayan Avusturyalı tüccar Üsküp'e ziyarete geldiğinde bu Katolik mahpusları görmüş ve bunların kısa zamanda telef olacaklarını İşkodra konsolosluğuna iletmiştir. BOA, Hariciye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS), 149/51. 18 Şubat 1846; *Morning Advertiser*, Cuma, 17 Nisan 1846, s. 2; *Globe*, Cumartesi, 18 Nisan 1846, s. 3; *Dublin Evening Mail*, Pazartesi, 20 Nisan 1846, s. 3; Eva Anne Frantz, *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz – Muslime und Christen im spätosmanischen Kosovo, 1870-1913*, (Doktora Tezi), Universität Wien, Viyana 2014, s. 283.

15 Viçenc Malaj, "The Activity of The Franciscans of The Dubrovnik Province Among Albanian Catholics", *Albanian Catholic Bulletin*, XV (1994), s. 68; Marilyn Kott, *Catholic Kosovo: A Visitor's Guide to Her People, Churches, Historical Sites, and Her 1900 Year Journey*, (Morrisville: Lulu Press, 2015), s. 80; *Journal and Gloucestershire Fashionable Weekly Gazette*, Pazartesi, 04 Mayıs 1846, s. 2; *Armagh Guardian*, Salı, 05 Mayıs 1846, s. 1; Ramaj, "Laramanizmi apo kriptomkristenizmi", s. 553.

ailelerin bu cevaplarına öfkelenen Gilan Bey'i bunları iki ay süreyle hapsedmiştir. Ardından mürtedlerin kararlarından dönmeleri için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Öncelikle irtidad edenlerin yanlarına bir imam tayin edilmiş, onlara İslamiyet'e dönmeleri konusunda nasihat edilmiş, birçoğu da zorla sünnet ettirilmiştir. İşin ilginç tarafı İslam'daki çok eşlilik ve eşlerden boşanabilme imkânı gibi konular üzerinde durularak söz konusu kişiler ikna edilmeye çalışılmıştır.¹⁶ İrtidad edenlere Priştine'de Hafız Paşa ve Üsküp'te de Selim Paşa benzer şekilde tavr almışlardır.¹⁷

Kararlarından dönmeyen Laramanların bir kısmı Gilan'dan Üsküp'e diğer bir kısmı da İstanbul'a gönderilmiştir.¹⁸ Üsküp'e gönderilenler Vali Selim Paşa tarafından hapsedilmiş, prangaya konulmuştur.¹⁹ İstanbul'a gönderilenler ise birkaç ay hapsedildikten sonra kendilerinin Katolik olarak tanınmasına dair bir fermanla memleketlerine geri gönderilmiştir. Ancak geri döndüklerinde bekledikleri gibi bir karşılama olmamış tekrar hapse atılmışlardır. Her ne kadar bunlar bir süre sonra tahliye edildiyse de milletin efkârı tamamıyla düzeltilememiştir. Yaşananların din değiştirmek isteyenlere örnek teşkil ettiği ve onların da alenen Katolik olarak tanınmak istediklerini ilan etmelerine neden olmuştur. Ancak bunlar da çeşitli su-i muameleye uğramışlardır.²⁰

Sonunda Laramanlar para cezasına çarptırılmıştır. Ancak verilen para cezasını ödeyemeyince de Mihaliç'e gönderilmişlerdir. Osmanlı arşiv belgelerinde Mihaliç'e gönderilenlerin sayısı 190 olarak belirtilmişken, bazı kaynaklarda farklı sayılar verilmiştir. Noel Malcolm *Kosova: Balkanları Anlamak İçin* isimli eserinde yaklaşık 150 kişinin papazlarıyla birlikte bu cezaya çarptırıldığını, Ger Duijzings

16 BOA, HR. SYS, 120/14, varak: 2; HR.SYS, 1869C/1. 30 Kasım 1846; Duijzings, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, s. 86, 93; Stavro Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans", *Slavic Review*, 26/2 (1967), s. 227-246; *The Atlas*, Cumartesi, 25 Nisan 1846, s. 6; *Northern Standard*, Cumartesi, 25 Nisan 1846, s. 1; *The Times*, Salı, 07 Temmuz 1846, s. 3.

17 Malaj, "The Activity of The Franciscans", s. 68; BOA, HR.SYS, 1869C/1. 30 Kasım 1846; *Hertford Mercury and Reformer*, Cumartesi, 2 Mayıs 1846, s. 4; Ahmet Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, (İstanbul: Kitabevi, 2012), s. 48-57.

18 *Morning Post*, Çarşamba, 6 May 1846, s. 6.

19 *Morning Advertiser*, Cuma, 17 Nisan 1846, s. 2; *Statesman and Dublin Christian Record*, Salı, 21 Nisan 1846, s. 3.

20 BOA, HR. SYS, 120/14, Varak: 2; HR.SYS,1869C/1. 30 Kasım 1846; HR. SYS, 120/7. 2 Ocak 1845. Duijzings, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, s. 93; *Waterford Chronicle*, Çarşamba, 22 Nisan 1846, s. 3; Ramaj, "Laramanizmi apo kriptokrishtenizmi", s. 554.

Religion and the Politics of Identity in Kosovo adlı eserinde ise sürgüne gönderilenlerin toplam sayısını 166 kişi olduğunu söyler. Buna bir de sürgünde doğan bebeklerin sayısı dâhil edildiğinde, toplam sayı 176 olmuştur. Peter Bartl *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)* adlı eserinde 148 kişinin sürgüne gönderildiğini belirtmiştir. Döneme ait bazı İngiliz gazeteleri ise gönderilenlerin sayısını 30, bir kısmı da 160-180 kişi olarak vermiştir. Sınır dışı edilen 25 ailenin yarısı Stublla'dan, 7'si Binča'dan, 3'ü Vernakola'dan, 2'si Karadağ/Letnicë'dendi. ²¹

Görsel: Laramanlar ve Türk yetkililer arasındaki tartışmayı gösteren Binča Katolik kilisesindeki duvar resmi. Ger Duijzings, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, (London: Hurst&Company, 2000), s. 93.

3 Kasım 1843 tarihinde Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, İngiliz elçilik tercümanı Pisani'ye bundan böyle irtidad vakasıyla karşılaşılırsa ve olay İstanbul'da olmuşsa, konunun Babiali'ye götürüleceğini, taşrada meydana gelmişse bölge valisine götürüleceğini söylemiştir. Her iki durumda da ölüm cezası uygulanmayacak, olay kamuoyuna duyurulmayacaktı. Verilen bu taahhüdün sonrasında elçilikler

21 BOA, İrade Mesâil-i Mühimme (İ.MSM), 79/2278, varak 3. 13 Mayıs 1846; Malcolm, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, s. 230; Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans", s. 239; Duijzings, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, s. 94; Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri*, s. 168; *Globe*, Cumartesi, 18 Nisan 1846, s. 3; *Dublin Evening Mail*, Pazar, 20 Nisan 1846, s. 3; *Shipping and Mercantile Gazette*, Salı, 21 Nisan 1846, s. 3; *Evening Mail*, Çarşamba, 8 Temmuz 1846, s. 2; *The Times*, Salı, 7 Temmuz 1846, s. 3.

konunun takipçisi olmuş ve konuyla alakalı gelişmeleri Babıali'ye iletmişlerdir.²² Nitekim Katoliklerin Babıali'nin gündemine gelmesinde İngiliz ve Fransız elçiliklerinin Arnavut ailelerin durumlarını merccek altına aldığı raporları etkili olmuştur. Elçilikler hazırlamış oldukları raporları Babıali'ye sunmuş ve din değiştirenlere uygulanan idam cezasının kaldırılmasında baskı aracı olarak kullanmışlardır.

İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliği ser-kâtibi Alison tarafından sefaretı bilgilendirmek üzere Laramanların durumları hakkında Osmanlı hükümetini zor durumda bırakacak bir rapor hazırlanmıştır. Raporda genel olarak yolculuk boyunca Arnavut ailelere yapılan muamelelerden ve onların sağlık durumlarından bahsedilmiştir. Bu raporun bir diğer önemli yanı ise Osmanlı hükümetinin din değiştirenlere karşı tutumunu merccek altına alması ve Avrupa kamuoyuna duyurması olmuştur. Tanzimat Fermanı ile Avrupa'da Osmanlı Devleti'ne karşı oluşmaya başlayan olumlu havanın bozulmasını istemeyen Babıali için Laramanların durumu artık ciddiye alınması gereken bir sorun olmuştur.

Rapordaki örnekler incelendiğinde gerçek inançlarını ilan edenlerin öncelikle hapsedildiği göze çarpmıştır. Laramanlar hapis cezalarının ardından Üsküp'ten kara yoluyla Selanik'e oradan da deniz yoluyla Mudanya'ya gönderilmişlerdir.²³ Mudanya'dan da yolculuklarının son durağı olan Mihaliç'e hareket etmişlerdir. Memleketlerinden ayrılmak istemeyen veya başlarına geleceklerden korkan bazı kişiler ise yeniden Müslüman olmuşlardır. Rapordan anlaşıldığına göre kararlarından vaz geçmek zorunda kalanlar hem canlarını hem de mallarını korumuşlardır.

Söz konusu raporun asıl önemli olan yanı Arnavutların dini inançlarına dair dikkat çekici ayrıntılara sahip olmasıdır. Beniçeli Kavare-Semiço kardeşlerin babası olan ve halk arasında Abbas olarak bilinen ve ahali arasında saygın bir yer edinmiş olan Marko örneğinde olduğu gibi Laramanlar Müslüman gibi görünüp onlar gibi yaşayarak hem toplum içerisinde gizlenmiş hem de korunmuştur.

22 Selim Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), s. 112; Öztürk, "Osmanlı İç Hukukunda", s. 391; *Evening Mail*, Çarşamba, 8 Temmuz 1846, s. 2.

23 *London Daily News*, Çarşamba, 6 Mayıs 1846, s. 5.

Her ne kadar Laramanların Müslüman olmalarının nedeni olarak vergi muafiyeti²⁴ ön plana çıksa da Has bölgesi²⁵ Laramanlarının kendilerini olduklarından farklı göstermelerinin Türk idaresi altında yaşayıp idare edilen bir sınıf olmaksansa Müslüman olup Türk idaresinde yönetici sınıf olmayı tercih etmelerinden kaynaklandığı kilise raporlarından anlaşılmıştır.²⁶ Bu da yaşananlara sosyolojik açıdan bakıldığında din değiştirmenin toplum tarafından kabul görme veya dışlanma korkusuyla yapıldığını gösterir.

Arnavutların bu hafif din anlayışı aslında o kadar da garip değildir.²⁷ Bu bağlamda İngiliz seyyah ve yazar Lady Mary Wortley Montagu'nun²⁸ İstanbul seyahati sırasında, 1 Nisan 1717 tarihinde, Rahip Conti'ye yazdığı mektubu bu gözleme dair ipuçları vermektedir. Montagu Arnavutların dini inançları hakkında bizlere şu bilgileri vermektedir: ...*Bunlar Hıristiyanlarla, Müslümanların arasında yaratıldıklarından ve muhakeme kabiliyetleri de az olduğundan hangisinin daha iyi olduğunu bilemiyorlar. Hakikati inkâr eder gibi görünmemek için her ikisine de meylediyorlar. Böylece Cuma günü camiye, Pazar günü de kiliseye gidiyorlar ve kıyamet günü belli olacak hakiki peygamberin kendilerine şefaate edeceğine inanıyorlar. Fakat hangisinin hakiki peygamber olduğuna bu dünyada bir türlü karar veremiyorlar...*²⁹

24 17. ve 18. yüzyıllarda cizye vergisinin sürekli artması, kentlerde ulemanın ve İslam dini kurumlarının çoğalması, vakıfların çoğalıp zenginleşmesi, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin çekişmesi gibi nedenler Arnavutluk'ta Müslümanlığın yayılmasında etkili olmuştur: Ferit Duka, "XV.-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Sürecinin Gidişatı Üzerine Gözlemler", XI. *Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, XI. *Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım*, c. IV, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), s. 1691-1700.

25 Prizren'nin kuzeydoğusunda bir bölgedir: Robert Elsie, *The Tribes of Albania: History, Society and Culture*, (London: I.B. Tauris, 2015), s. 275-280.

26 Faik Konica, *Dokumente për Historinë e Shqipërisë (1623-1653): Transkriptuar e përkthyer nga. Injac Zamputi*, (St. Gallen/Prishtinë: Albanisches Institut: 2015), s. 67-69; https://sq.m.wikibooks.org/wiki/Rreth_p%C3%ABrhapjes_s%C3%AB_Islamit_nd%C3%ABrshqipitar%C3%ABt/9?fbclid=IwAR02wXoUcBIA-VM6QewcJpVBXVKSvXibwolaZ-UgWB1Rpf48xXgMvHdnePg (Son erişim tarihi: 20.04. 2019)

27 Edith Durham da "Biz Arnavutlar değişik fikirlere sahibiz demiştik, hangi inanış, silah kullanmamıza izin verirse o inanışı kabul ederiz. Bu nedenle çoğumuz Müslümanızdır." demiştir: Mark Mazower, *Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, çev. Ayşe Ozil, (İstanbul: ALFA Yayıncılık, 2017), s. 110; Frantz, *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz*, s. 285-286.

28 Salim Aydüz, "Lady Mary Wortley Montagu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, (İstanbul, 2005), s. 273-274.

29 Lady Montagu, *Türkiye Mektupları: 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, [t.y.]), s. 43; Maurus Reinkowski, *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri*

Arnavutluk'ta İslam dinine geçen eski Katoliklerin, cizyeden kaçınmak için İslam'a geçtikleri iddia edilmiştir. Özellikle de yerel rahibin, dini ibadetlerde yer almalarına izin verdiği, merkezden uzak bölgelerde insanlar eski geleneklerine sadık kalmışlardır. Erkekler İsa'nın adının evlerinden tamamen yok olmasını istemediklerini belirterek Hristiyan kızlarla evlenmişlerdir.³⁰ Toplum içerisinde ise yukarıda zikredilen nedenlerden ötürü, Müslüman gibi görünmüş, Müslüman isimleri kullanmış, Müslüman elbiseleri giymiş, Ramazan ayında diğer Müslümanlar gibi oruçlarını tutmuş, dini adetlerini yerine getirmişlerdir. Buna karşın gecenin geç saatlerinde papaz ve misyonerler evlerine gelip ayinleri, dini törenlerini yönetmiştir. Papaz ve misyonerler sivil kıyafet giyerek kendilerini gizlemişlerdir.³¹ Son olarak Katolik Arnavutlarca "Hristiyan-Gâvur" ancak Karadağlılardır.³²

Aşağıdaki tabloda Ser-kâtip Alison tarafından kaleme alınan rapordan birkaç örnek verilmiştir.³³

---

19. *Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*, çev. Çiğdem Canan Dikmen, (İstanbul: YKY, 2017), s. 75-77.

30 Antonina Zhelyazkova, "Bir Tarih Yazımı Sorunsalı Olarak Balkanlar'da İslamlaşma: Güneydoğu Avrupa Perspektifi", *Osmanlı ve Balkanlar Bir Tarih Yazımı Tartışması*, ed. Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s. 259-307; Konica, *Dokumente për Historinë e Shqipërisë (1623-1653)*, s. 68.

31 Bu papaz ve misyonerler günümüzde bile amca/dayı olarak isimlendirilir: Malaj, "The Activity of the Franciscans", s. 68; Frantz, *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz*, s. 284; *Evening Mail*, Çarşamba, 8 Temmuz 1846, s. 2; *Waterford Chronicle*, Cumartesi, 9 Mayıs 1846, s. 4; *The Times*, Salı, 7 Temmuz 1846, s. 3.

32 Kuzey Arnavutluk'un en tanınmış ailelerinden biri olan Prenk Paşa, Katolik olduğu halde anne tarafından Müslüman akrabaları vardır. Katolik olan Prenk Paşa, İslam'ın şartlarını bilir ve namaz surelerini ezberden okurdu: Abdurrahman Nafiz, Kiramettin, *1912-1913 Balkan Savaşında İşkodra Savunması*, c. I, yay. haz. Mehmet Özdemir, S. Selim Özmen, Kerime Şahiner, (Ankara: Genelkurmay ATESE Başkanlığı, 2007) s. 36.

33 BOA, HR. SYS, 120/12. 5 Mayıs 1846.

Nr.	Adı	Yaşı	Hikâyesi
1	Stubllalı Andorya	30	Üsküp'te hapis ve darp olunmuş. Kendisine soğukta sokaklar temizletilmiş ve bu yüzden ayakları gangren olmuş. Selanik'e giderken de yolda defalarca darp edilmiş. Selanik'ten Mudanya'ya gönderildiğinde gemide ayaklar altında çiğnenmiş. Andorya'nın Selanik'te çocuğu, Selanik'ten Mudanya'ya gönderdikleri kayıkta bir halası, Mihaliç'te bir kızı vefat etmiş. Amcası kayıkta tayfalarca darp edilmiş ve Mihaliç'te vefat etmiş. Soğuktan korunmak için geminin ambarında bulunan eşyalarını almak istemelerine rağmen buna izin verilmemiş. Andorya'nın iki yeğeni Marko ve Hristo ile bir amcası asker-i nizamiyeden kaçarak Priştine Kazası'nda Paye (?) köyüne yerleşmiş.
2	Zevcesi Ogetta	30	Ogetta kayıkta fenalık geçirip bayılmış bunun üzerine tayfalar Ogetta'yı denize atmaya yeltenmişler. Ancak Ogetta'nın arkadaşlarının yalvarıp yakarmaları işe yaramış ve ölümden kurtulmuş. Ogetta'nın humma ile şiddetli diş ağrısı da vardır.
3	Stubllalı Dille/ Karındaşı Marko	6/5	Babaları Üsküp'te 6 ay hapis yattıktan sonra Mihaliç'e gönderilmiş. Bunların anneleri Mudanya'ya gelirken, kardeşi Marko ve bir halası ve kız kardeşi denizde, babası Mihaliç'te vefat etmiş. Amcaları Üsküp'ten ayrıldıklarından bu yana yolda uğradığı şiddetten ötürü bütün kemikleri kırılmış ve Mudanya'da can vermiş. Ayrıca gerçek adı "Refan" olan ve ahali arasında İslam ismi olan "Latif"i kullanan amcasının oğlu vatanını terk etmektense İslam'ı kabul etmiş ve İştib'de kalmış.
4	Yosef	23	Babası 6 ay Üsküp'te hapsedilmiş. Babası Selanik'te, annesi Mudanya yolunda, kız kardeşi Mudanya'da can vermiş.
5	Kola	35	Kendisi Üsküp'te 6 ay zincire vurularak hapsedilmiş. Kayıkta ishale yakalanmış. İki kızı Mihaliç'te vefat etmiş. Annesi ve iki kardeşi vatanlarını terk etmemek için İslam'ı kabul etmiş.

LARAMANLAR

6	Stubllalı Nova	7	Kola'nın yeğenidir. Babası Mudanya'da, annesi Selanik'ten Mudanya'ya gelirken kayıkta ve büyük annesi Selanik'te, büyük babası Selanik'e gelirken yolda can vermiş.
7	Binçalı Brenda	31	Üsküp'te 6 ay zincire vurulmuş. Selanik yolunda dövülerek kemikleri kırılmış. Bir kızı Mihaliç'te ölmüş. Yeğeni Niko ile zevcesi ve iki çocuğu kayıkta telef olmuş. Çocuklarının birisi Selanik hapisanesinde dünyaya gelmiş ancak birkaç gün yaşamış. Kızları Marya: 13, Nova: 11, Marta: 3. Oğulları: Sevane: 7. Nua 11, Kola: 10; Simon 7.
8	Binçalı Kavare/ Karındaşı Semiço	10/7	Bunlar Brenda'nın uzaktan akrabası iki öksüzdür. Annesi ve iki kardeşi Mudanya'ya gelirken kayıkta vefat etmiş. Babası Marko'nun diğer bir ismi de Abbas'mış ve yörenin ileri gelenlerindenmiş. Ancak din meselesi yüzünden idam edilmiş.
9	Stubllalı Marya/ kardeşi Yohan	16/15	Pederleriyle bir kardeşleri Mihaliç'te ve amcalarıyla zevcesi ve dört çocuğu kayıkta telef olmuş. Büyük valideleri kayıkta tayfalar tarafından bir çamaşır teknesi altına kapatılmış. Daha sonra rica ve niyaz ile oradan çıkarılmış ise de vefat etmiş. Ardından cesedinin boynuna bir ip takılmış ve kayığın arkasında sürükletilmiş. Sonunda da boynundaki ip kesilmiş ceset batmış. Marya ishale yakalanmış.
10	Karadağlı Marya	40	Marya Müslüman evladıdır. Ailesinin aslen Katolik olmasına rağmen sonradan Hristiyan olmuştur. Kocasını Selanik'e gelirken demir çubukla vurula vurula öldürülmüş, bir oğlu Mudanya'ya gelirken kayıkta ayakaltında ezilmiş, diğer oğlu da tüfek demiriyle vurularak öldürülmüş.
11	Binçalı Andorya	35	Andorya'nın ifadesine göre kendisi kardeşiyle birlikte Gilan'da hapis olunmuş. Kadı Tahir Efendi Andorya'dan İslam'ı kabul etmesini emretmiş. Buna itaat etmediği takdirde Anadolü'ya sürgün edileceğini söylemiş. Andorya'nın zevcesi Selanik'ten beri sıtmaya mübtela olmuştur. Oğulları Dilan: 7, Çorc: 5 bunlar ishale yakalanmış.

12	Andorya'nın Kardeşi Branko'nun Zevcesi Marya	30	İkiz oğlu ve kızı vardır. Tayfalar bunları diri diri denize itmişlerdir. Kızı İspava: 7.
13	Binçalı Marta	30	Tayfalardan biri oğlunun bacağını kırmış oğlu Mihaliç'te vefat etmiş. Üç yaşında kızının göğsüne de basıp ezmişler. Marta'nın validesi kayıhta vefat etmiş.
14	Karadağlı Brenda	40	Kocası Üsküp'te 6 ay tutuklu kalmış. Selanik'te helak olmuş ve bir kızı kayıhta ezilerek ölmüş. Kendisi ishalden hastadır. Oğulları Mart: 18, Pevan (?): 15, Çon: 8.
15	Petro	20	Annesi kayıhta ve kardeşi Selanik'te vefat etmiş. Kayıhta iki kızı ölmüş. Bunların biri Selanik yolunda dünyaya gelmiş.
16	Vernakolalı Doka	19	Üsküp'te 6 ay zincire konulmuş. Annesi ve oğlu kayıhta ölmüş.

Ser-kâtip Alison tarafından hazırlanan ve İngiliz sefaretine gönderilen raporun ardından İngiliz sefaretine hareketine geçmiştir. İlk iş olarak Mihaliç'e sürgüne gönderilen Laramanlara yardımcı olmak ve onların ihtiyaçlarını gidermek üzere tabip Möşyö Dikson 1846 yılının Mayıs ayının başlarında Bursa'ya gönderilmiştir. Dikson, Mihaliç'te hastaların tedavisi için bir hastane hazırlatmış ve tedavileri için gerekli alet ve edevatları da temin ettirmiştir. Doktor Dikson'ın buradaki görevi kısa bir süre sonra sona ermiş ve İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. Mihaliç'ten ayrılmadan evvel hastanenin idaresi için Bursalı Doktor Nileri'yi kendi yerine bırakmıştır.³⁴

1844 senesinde mürtedlerin idamının yasaklanması İngiltere Elçisi Stratford Canning ve Fransa Elçisi Borkine'nin yoğun çabaları neticesinde Osmanlı hükümetine kabul ettirilmiştir.³⁵ Özellikle İngiltere'nin Osmanlı Büyük Elçisi

34 BOA, HR.SYS, 120/14. 22 Mayıs 1846.

35 Deringil, 19. *Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*, s. 53; 1844 senesinde, *halen ve gelecekte, önce Müslüman olup sonradan irtidad eden bir Hristiyan'ın idam edilmemesi için, Sultanın lütfuyla büyük devletlerle olan ilişkileri daha samimi kılmak üzere etkili tedbirler alacağını* Canning'e bildirmiştir. İngiliz büyükelçisi bu ferman nedeniyle Rifat Paşa'ya *Avrupa'da kalmak isterseniz, din yüzünden kan akıtmaya son veriniz!* demiştir. Bozkurt, *Alman-İngiliz*

Stratford Canning bu olayların takipçiliğini yapmış ve en ufak sorunda hükümete uyarılarda bulunmaktan çekinmemiştir. Durumun nazikliğine binaen Osmanlı hükümeti din değiştirme hadiselerinde sessiz bir şekilde sorunun üstesinde gelmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda taşraya emirler gönderilmiştir.³⁶

Bu maddeden olarak İngiltere Elçisi Canning Laramanların durumlarını tahkik ettirmiştir. Canning raporunda genel olarak Laramanların maruz kaldıkları durumlara değinmiş ve Osmanlı Devleti'nin bunlara müsaade etmemesi gerektiği gibi konular üzerinde durmuştur.

Belgelerinin, s. 130-131; Kuntay Gücüm, *İmparatorluğun "Liberal" Yılları (1856-1870)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), s. 43; Malcolm, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, s. 228; Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans", s. 239-240; Duijzings, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, s. 95; *The Times*, Salı, 07 Temmuz 1846, s. 3.

36 1844 senesinin sonbaharında Kosova'da Osmanlı hükümetini zor durumda bırakacak bir gelişme yaşanmıştır. Olay şöyledir: 1844 yılının ilkbahar aylarında akıl ve baliğ olan bir gayrimüslim kendi hür iradesiyle İslamiyet'i seçmiş ve adını da Rüstem olarak değiştirmiştir. Lakin Rüstem aradan birkaç ay geçtikten sonra verdiği karardan dolayı pişmanlık duymuş ve eski dinine geçmek istemiştir. İrtidad eden Rüstem'e İslam hukukunun bir gereği olarak ilk önce kararından dönmesi için mühlet verilmiştir. Ayrıca kararından dönüp tövbe etmemesi durumunda idam edileceği Novaberde hâkimi tarafından şahsa hatırlatılmıştır. Verilen mühletin sonunda Rüstem kararından vazgeçmediğini İslamiyet'i tekrar kabul etmeyeceğini ilan etmiştir. Resmî prosedür gereği Rüstem kararını açıklamasından sonrası idam edilmesine dair ilam hazırlanmıştır. Ardından işlerin iyice karışmaması adına çözüm yolları aranmaya başlanmıştır. Priştine Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa merkezi hükümeti durum hakkında bilgilendirmiş ve buradan konuyla alakalı bir karar gelene kadar da idam hükmünün uygulanmasını ertelemiştir. Rüstem Paşa'nın temkinli davranmasının nedenlerinden biri de Kosova'da böyle mühtedilerin çok olması ve yapılacak bir davranışın bölgede olumsuz etkilerinin olabileceği korkusudur. İstanbul'dan gelen cevapta Rüstem'in huzuru şer'îye çıkarılmasından evvel durumun İstanbul'a bildirilmesi gerektiği ancak gecikildiği ve sorunun bundan kaynaklandığı tespitinde bulunulmuştur. Bu saatten sonra da adı geçen şahsın İstanbul'a gönderilmesinin sefaretlerce hoş karşılanmayacağı belirtilmiştir. Geriye tek bir seçenek kalmıştır. O da sefaretlerin gelişmelerden haberdar olmadan olayın üstünün bir şekilde kapatılması. Hükümet bunun için iki tane çözüm yolu sunmuştur. Bunlardan ilki Rüstem'in bir müddet hapsedilip üzerinden biraz zaman geçtikten, daha doğrusu bu hadisenin unutturulmasından sonra hapisnedenen firar etmiş süsü verilerek çıkarılması olmuştur. Diğeri ise Rüstem'in Dersaadet'e gönderilmek üzere yola çıkarılması ve yolculuk sırasında bir tarafa savuşturulması idi. Bu suret ile herhangi bir huzursuzluğa meydan bırakmadan konunun kapatılması istenmiştir. Bundan böyle de böyle bir şey zuhur ettiği takdirde de söz konusu şahıs/shahısların mahkemeye çıkarılmadan ve ilam olunmadan defî esbabına bakılması emredilmiştir. BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 92/4627.

Üsküp'te de Laramanların vali tarafından eziyet ve hakaretlere maruz kaldığı İngiltere Elçisi Canning aracılığı ile Babiali'ye iletilmiştir. Canning, yaşananların sorumlusu olarak gördüğü Vali Selim Paşa'nın azledilmesini de istemiştir.³⁷ Vali hakkındaki bu iddialar Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da görüşülmüştür. Görüşmeler neticesinde Vali Selim Paşa'nın ...*taba-yı ecnebiyeye şöyle tursun devlet-i aliyye tebaa ve reayasına bile yapması tecviz olamayacak muameleyi kendüsü ve maiyyeti neferat-ı müstahdemesi icra eylemiş...* olduğu anlaşılmıştır. Lakin sefaretlerin valinin cezalandırılması yönündeki talepleri ise ...*Üsküb memuriyeti dahi ol vakt tezkere ve dermiyan olunduğu vechle bir nevi tecrübe kabilinden bulunmuş ve ma maftih şimdiden azl ve tebdiline gidilmeyerek...* yani paşanın görevinden uzaklaştırılması yerine bu seferlik uyarılması yönünde bir karar alınmıştır. Dikkati çeken bir diğer nokta ise hükümetin Üsküp'te Laramanlara yapılanları kabul etmiş olmasıdır. Tüm bunlara rağmen valinin görevinden uzaklaştırılmamasının nedeni olarak hükümetin dış baskılara boyun eğmek istememesi etkili olmuştur.³⁸

İngiltere Elçiliğinden sefarete gönderilen raporun belki de en önemli kısmı din değiştirenlere yapılan kötü muamelelerin yasaklanmasına dair Padişahın tüm dünyaya vermiş olduğu sözün hatırlatılmasıydı. Canning siyasi bir araç olarak kullandığı raporda "...*Vükela-yı saltanat-ı seniyye takrir-i mezkûr efkâr-ı müte-ellim hususuna sebep olacak bir ızdırab tafşilatı müşahede buyuracaktır. Saltanat-ı seniyyenin bu vechle bir cürm-i cesim (büyük bir suç) ve ihanete rızası olduğunu bir an vehm ve zan idemem. Bilakis mezheb ve milliyet ihtilafı için icra-yı zulm olunmak vükela-yı devlet-i aliyyenin usul ve efkârına münafî (zıt) olduğu an-sahih meczumdur (karar verilmiş). Bu babda bizzat taraf-ı şahane hazret-i padişahiden tenezzülen vukuu bulan mevad-ı seniyye-i nam-ı ali-i şahanelerine olarak bütün cihana karşı vaki olan ilan-ı mükerrere bu sadakate delil ve kefildir.*" diyerek Padişahın vermiş olduğu sözü tutmasını istemiştir.

Canning raporunun devamında bu talihsiz olaylarda devletin rızasının olduğunu da zannetmediğini şu kelimelerle belirtmiştir:

...*Devlet-i Aliyyenin menafi'(menfaati) ve padişahının namusu bu maddededir. Avrupa devletleri memalik-i şarkıyyede vukuu bulan şeylere pek yakından nezaret*

37 *London Evening Standard*, Salı, 12 Mayıs 1846, s. 4; *Durham County Advertiser*, Cuma, 15 Mayıs 1846, s. 2; *Illustrated London News*, Cumartesi, 16 Mayıs 1846, s. 7; *Lancaster Gazette*, Cumartesi, 16 Mayıs 1846, s. 4.

38 BOA, İMSM, 79/2277. 17 Nisan 1846; BOA, HR. SYS, 120/9. 2 Nisan 1846; *The Evening Chronicle*, Pazar, 4 Mayıs 1846, s. 2; Vali Selim Paşa'nın burada yaşananlara göstermiş olduğu tepki için bkz. Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, s. 47-58.

eylediği cihetle Devlet-i Aliyyenin emr-ü idaresini ve emr-i insaniyetinin kaidesi- ni tanınamış olan müteyemminin (kuvvetli kılan) te'diblerine intizar eylemektedir. Böyle bir keyfiyette zabiren bile bir müsamaha ve tereddüdün bay-ı hal kendü ve taba-yı mahsusası ve ale'l-umum Hristiyanlık üzerine hâsıl ideceği tesirattan bahs ile Devlet-i Aliyyenin muhibb-i sahibahı olduğum haysiyetiyle söylüyorum... diyerek Osmanlı Devleti'nin yaşananlara göz yummasının Hristiyanlar üzerinde olumsuz etkilerinin olacağını söylemiştir. Görüleceği üzere Canning yukarıdaki ifadelerle Osmanlı hükümeti üstü kapalı bir şekilde tehdit etmiştir. Bunları ifade ederken de kendisinin Osmanlı Devleti'nin samimi bir dostu olduğu üzerinde durmuştur.³⁹

İngiliz Elçisi Stratford Canning, Hariciye Nazırı Ali Paşa'ya Laramanların durumu ile alakalı bir de mektup kaleme almıştır. Canning yazdığı mektubunda Ali Paşa'nın okuduklarından ızdırap duyacağını söylemiştir. Ayrıca kendisinin hükümetin böyle bir suça izin vereceği öngörüsüne sevk etmemiş, aksine, Ali Paşa'nın ilke ve duygularının din ve ırk ayırımından kaynaklanan her türlü zulme karşı çıkacağına da tamamıyla hemfikir olduğunu da vurgulamıştır.

Canning, mektubun hazırlanmasındaki amacının Laramanların durumunu Ali Paşa'nın bilgisine sunmak olduğunu ifade etmiştir. Canning mektubunda hükümetin Laramanlara gönderdiği yardımlardan, aynı amaçla takdire şayan çabalarından dolayı Babıali'ye ve çalışanlarına teşekkürlerini sunduğunu ve bu kabul edilemez durumun ağırlığından tenzih ettiğini de açık bir şekilde belirtmiştir.

Canning mektubunun devamın da tehditkâr bir üslupla şunları söylüyordu: *...Doğuda neler olup bittiğini, suçluların Hükümet otoritesince ve en basit insanlık esaslarınca cezalandırılmasını görmek için yakından takip ediyor. Babıali'nin esaslı bir arkadaşı olarak konuşuyorum, tarafınızca Hristiyanlık ve hatta Hristiyan dünyasını tamamen ilgilendiren böyle bir durumda gösterilecek herhangi bir soğukluk ve hatta tereddüt, kuşkusuz bazı sonuçlara sebebiyet verecektir...*⁴⁰

Babıali'nin siyaset koridorlarında etkili olan Fransa da yaşananlara kayıtsız kalmamıştır. Konsoloslukları aracılığı ile hazırlanan raporları Babıali'ye

39 BOA, HR. SYS, 120/15. 5 Mayıs 1846; İngiltere Elçisi Mösyö Canning Arnavut ailelerinin durumunu tedkik etmek için 10.000 kuruş ile birlikte kendi şahsi hekimini Mihaliç'e göndermiştir: BOA, İ.MSM, 79/2278. Varak 1/3. 13 Mayıs 1846; *Morning Post*, Çarşamba, 06 Mayıs 1846, s. 6; <http://www.osmanlicaturkce.com/> (Erişim tarihi: 06.10.2018) <http://www.kamusiturki.com/> (Erişim tarihi: 06.10.2018)

40 BOA, HR.SYS, 120/14. Varak 2. 22 Mayıs 1846.

sunmuştur. Bursa'da görevli olan Fransa konsolos vekili büyükelçiliği bilgilendirmek üzere Laramanların durumları ile ilgili bir mektup kaleme almıştır. Mektupta Laramanları ziyarete giden iki Fransız rahibin izlenimleri aktarılmıştır. Fransız elçiliği için hazırlanan yazı aynı zamanda Babialı'ye, İngiliz ve Rus elçiliklerine de gönderilmiştir. Mektubun içeriği genel olarak ailelerin maruz kaldıkları muameleler oluşturmuştur.

...*Erkek ve karı ve genç ve çocuk ve kızların topu hayvanat, kemikli mezbele ile dolu bir havalide olub çoğunda bir gömlek ve palas-pareden başka vücudlarını set-redecek bir şeyleri olmayarak etlerini yiyen böcekleri toplamakla meşguldürler. Fart-ı keder kendülerinden selb-i haya ve hicab itmışdi...*

...*Hatta Mihaliçe geldikleri gün yani şehri mayısın yirmi beşi ve yirmi altısında beş nefer vefat itmış olduğu misilli pek çoğu dahi dü-çar oldukları taab ve meşak-ı seferiyenin asarından olarak hâlet-i nez'ada bulunmuşlar idi...*

Konsolos vekili Laramanların *içler acısı durumlarını beni tabrik ve tabriş iden efkârı zabt ve teskine muktedit değilim* diyerek gördüklerini kelimelerle ifade edemeyeceğini söylemesinden sonra mektubunun devamında *...Asla bu misilli şeyler görmedim ve derece-i saniyede olan memurunin zulmü hiç bir vakitte taassub ile karuşub bu derece-i suret kabaca da müşahede olmamışdır...* diyerek Osmanlı Devleti'nde uzun zamandır görevli olduğunu ve bu zaman içerisinde bu türden bir olaya şahit olmadığını şaşkınlıkla ifade etmiştir.⁴¹

İngiltere ve Fransa sefareterleri tarafından hariciye nezaretine gönderilen talimat ve tahriratlar evvela Meclis-i Umumi'de ardından da Meclis-i Hassa-yı Vükela'da görüşülmüştür. Osmanlı hükümeti sefareterlerin konu hakkındaki ilgilerini *...gazetelere yine Devlet-i Aliyye ve idare-i salatanat-ı seniyye aleyhinde istedikleri gibi şeyler yazmağa sermaye olacağı...* korkusuyla son derece ciddiye almıştır. Aksi takdirde devletin yıllardan beri çaba sarf ettiği yeniliklerin *...bunca efkar-ı adliye ve niyyat-i hasenenin tesinat-ı nafiasını bir anda mahv ve izâleye kâfi sebeb vireceğinden...* yani bir anda yok olacağı korkusu hakimdi.

Fransız elçi hazırlanmış olduğu raporunda dini inançlarından dolayı bu ailelere eziyet edildiğine kanaat getirmiştir. *...Bu kadar şeyleri tahammül eylemelerine efkâr-ı diniyyelerinin gayet koyu olması sebeb olub...*⁴² Oysaki Osmanlı

41 BOA, Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 189/81. 8 Mayıs 1846; HR. SYS, 120/13. 8 Mayıs 1846.

42 BOA, HR.TO, 189/81; BOA, HR. SYS, 120/13. 8 Mayıs 1846.

hükümetine göre Laramanlar Mihaliç'e sürgün edilmemiştir. Sadece Üsküp'te ortaya çıkan uygunsuz olayların yayılmasından korkulmuş ve bu türden vak'aların tekrar edilmesinin önüne geçilmek için Arnavut aileler Mihaliç'e gönderilmiştir. ... bazı Katolik Arnavut familyaları bu kere Mihaliç'e vasıl olarak ekserisi hasta ve na-mizac ve topu aç bi-ilac oldukları halde adeta hayvan gibi bir han havlusuna doldurulub enva'-i felakete düçar olmuş ve yerlerinden çıktıkları vakit 190 nefer iken yolda çekdikleri eziyet ve ukubatın nicesi olmak üzere yalnız 80 nefer kalarak kusuru telef olmuş olduğu misilli buldukları mahale adeta bir menzilgah olduğu ve giyüb yatacakları şeyleri olmadığı cihetle birçoğunun daha telef olacağı bedihi bulunmuş olduğu keyfiyat-ı müteellim ve müessesesi bazı taraflardan rivayet olunmuş olub eşhas-ı merkumenin tebdil-i mekân ve başka mahale nakil ve iskânları tedib ve mücazat için olmayub bazı mütalaa-i mahsusaya mebni memleketlerinden çıkarılmış...⁴³

Ayrıca Osmanlı Devleti Laramanların başına gelen yolsuz ve insafsız hareketlerinin yerel memurların kanuna aykırı hareket etmelerine bağlayarak iddiaları ... galiba memurin-i mevkiaya bu sureti anlamayarak ve eşhas-ı merkumeye nefiy ve tagrib olunmuş nazarıyla bakarak murad-ı aliye mugayir hareket itmiş olmaları... şeklindeki ifadelerle kabul etmiştir.⁴⁴

Laramanların durumları hakkında hazırlanan raporlardan biri de metropolitliğe aittir. Metropolitlik bu iş için iki rahip görevlendirmiştir. Görevlilerin hazırlamış oldukları raporlarda ailelerin durumlarına dair gözlemlere yer verilmiştir. Rahipler izlenimlerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

Üsküb'den nefiy olunan Latinleri görmek üzere Mihaliç'e gidüb bi-çareleri müteaffin hayvanat kemikleri (kokan hayvan kemikleri) arasında bulunmuş ve en ziyade kabih (çok kötü) felaket içinde kalmış olduklarını müşahede eylemiştir. Bayağı çıvrıl çıplak olarak ve yatacak yerleri olmayarak ve sırdları sefaletten çürüyüb geçinecek kadar me'kulât-ı raddeyi dahi tesseül (geçimlerine yetecek kadar yiyecek maddesini dileniyorlar) ideyorlar. Ve bi-çarelere subuletle (kolaylıkla) İslam'ı kabul eylemek için bir bir malından ayrulub Anadolu'ya dağılmak haufına (korkusuna) giriftar olmasıyla ızdırab halleri bir kat dahi tezayüd (bir kat daha ızdırapları artmış) bulub ekserisi emraz-ı şedideye mübtela (birçoğu ağır hastalığa yakalanmış) olarak her gün bir kaç telef olmaktadır.⁴⁵

43 BOA, İ.MSM, 79/2278. Varak 3. 13 Mayıs 1846.

44 BOA, İ.MSM, 79/2278. Varak 1/3. 13 Mayıs 1846.

45 BOA, HR. SYS, 120/13. 8 Mayıs 1846.

Laramanların hakkında İngiliz gazetelerinde çeşitli haberler yapılmış ve Laramanlar hakkındaki iddialar İngiliz basınında yer almıştır. İngiliz kamuoyunda Devlet-i Aliyye hakkında olumsuz yorumların yapılmasına sebep olabileceği ihtimali Babialî'yi tedirgin etmiştir. İngiltere'de bu türden olumsuz bir kamuoyu oluşmasının önüne geçmek için de ...*yine bir takım gazetelerin Devlet-i Aliyye aleyhinde yorumlarına sermaye virmiş olmasıyla muamelatının takbih ve icab-ı vakt-i halin bir kat daha tefhim ve tavzih olunmasına...* çalışılmıştır. Kısaca burada yaşananlar için gerekli açıklamaların yapılmasına karar verilmiştir. Ayrıca olaylara karışanların *heman hizmet-i zabtiyeden tard ve def olunmaları* gibi tedbirler ile İngiliz basınındaki olumsuz imajın değiştirilmesine gayret sarf edilmiştir. Nitekim ...*Selanik cism-i iskele ve merkez-i ticaret olmasıyla oraya taba-yı ecnebiyye kesretle âmedşüd iderek hayli tüccar dahi bulunduğundan bu makule harakat-ı gayr-i maraziyyelerinin vasıtalarıyla ve kemal-i sürat ve subuletle bütün Avrupa'ya münteşir ve bu ise menafi-i saltanat-ı seniyyeye muzarra olacağı müsellemat bulunmuş iddüğüne mebni...* yani Selanik'in Avrupalı tüccarların uğrak yeri olmasından dolayı burada yaşananların İngiliz kamuoyuna yansımaları gerekçesiyle Selanik Valisi Salih Paşa'nın uyarılmasına karar verilmiştir.⁴⁶

İngiliz kamuoyunda tedirginlik oluşturan haberler Babialî'yi de zor durumda bırakmıştır. Osmanlı hükümeti bu gibi olumsuz haberlerin önünü almak adına Laramanlara çeşitli yardımlar yapma gereği hissetmiştir. İşin ilginç tarafı ise ailelere yapılan yardımlara dair evrakların Avrupa gazetelerine gönderilmesi olmuştur. Hükümet atılan bu adımla da yetinmemiş olacak ki Mihaliç'e gönderilecek özel memurun hazırlayacağı raporu da Dersaadet ve İzmir gazetelerinde yayınlattılarına ve sefaretlere gönderilmesine karar vermiştir.⁴⁷

Osmanlı hükümeti aldığı karar gereği elçiliklerin yaşadığını iddia ettikleri olayları yerinde görmek, araştırmak ve varsa mağdurların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere Hacegan-ı Divan-ı Hümayun ve Tercüme Odası Hulefasından Mehmet Efendi'yi Mihaliç'e gönderme kararı almıştır. Kendisine de Mihaliç'te yapması gerekenleri ihtiva eden altı maddelik yazılı bir talimatname ile birlikte

46 BOA, İ.MSM, 79/2277. 17 Nisan 1846.

47 Meclis-i Hassa-yı Vükelâ'da ele alınan son konu ise İngiltere sefaretinin Arnavut ailelerin Üsküp'teki emlaklarının ucuza satıldığı ve bundan altı bin kuruş vergi alındığı iddiasıdır. Bunun için de Üsküp Eyaleti Valiliğine bir yazının yazılması ve iddiaların doğru olması durumunda ise satış işlemlerinin iptal edilerek yeniden gerçek kıymetleri değerinde sattırılması kararı alınmıştır. BOA, İ.MSM, 79/2278. Varak 1/3. 13 Mayıs 1846.

ailelere eşit olarak dağıtması için 15.000 kuruş verilmiştir.⁴⁸ Mehmet Efendi'nin görevlerinin arasında Laramanların uygun mahallere yerleştirilmesi, gıda maddelerinin temini, ihtiyaç sahiplerine çeşitli eşyaların dağıtılması ve ailelerin hiçbir suretle eza ve cefaya uğramamalarını sağlamak da gelmekteydi.⁴⁹

Babıali tarafından özel olarak gönderilmiş olan Mehmet Efendi Mayıs'ın on beşinde Mihaliç'e varmıştır. Mehmet Efendi'nin Mihaliç'e gelmesiyle birlikte Katolik ailelere hediye olarak toplam 196 takım elbise dağıtılmış, hasta olanlar tedavi ettirilmiştir.⁵⁰ Mehmet Efendi ilk iş olarak Üsküp'ten Mihaliç'e gelinceye kadar yol boyunca yaşadığı iddia edilen işkence ve eziyet olaylarının araştırılması için bir komisyon kurmuştur. Komisyon Laramanlar arasından seçilmiş dört kişiyi dinlemiştir. Bu kişilerden yol boyunca başlarından geçenleri, neler yaşadıklarını eksiksiz ve tam olarak anlatmaları istenmiştir.⁵¹ Tanıkların ifadeleri şu şekilde tutanağa geçirilmiştir;

48 Talimatname şöyledir; 1) Üsküp Eyaleti ahalisinden olup memleketlerinden çıkarılıp Mihaliç'e nakil ve iskân edilen Arnavut ailelerin yol boyunca birçok eza ve cefa görmüş oldukları malum olmuştur. Bunların Mihaliç'te bir hana konularak aç ve çıplak oldukları duyulmuştur. Arnavut ailelerinin ihtiyaçlarının karşılanması için 15.000 kuruşun mağdurlara teslim edilmesi, yetecek kadar elbisenin de gönderilmesi. Bununla birlikte rivayet edilen hadiselerin tahkik edilerek sorumluların ortaya çıkarılması. 2) Mihaliç'te iskân ettirilen Arnavutların pek çoğunun hasta olmasından dolayı Bursadan veyahut civar vilayetlerden doktor tedarik edilerek tedavilerinin yaptırılması. Bunları yaparken de devlet nezaketi ve şefkatinin gösterilmesi. Bu ailelere kendilerinin Mihaliç'te mahpus olmadıkları ifade edilerek diledikleri takdirde başka bir yere de nakledilebileceklerinin belirtilmesi. 3) Zikredilen ailelerin ihtiyaçlarının karşılanması için gönderilen 15.000 kuruşun dağıtılması. Elbiselerin de birer birer ihtiyaç sahiplerine verilerek bundan böyle istirahatlerine dikkat edilmesi. 4) Arnavut ailelerinin Üsküp'teki emlak ve arazilerinin satılmasından elde edilen gelirlerin bu ailelerin vekillerine teslim edilmiş olduğunun ikrarı. Ayrıca emlak ve arazilerin değerinden düşük bir fiyatla satılmış olduğu iddialarının araştırılarak bildirilmesi. 5) Üsküp'ten Mihaliç'e gelinceye kadar yol boyunca işkence ve eziyet edenlerin araştırılması ve sonucun müşir hazretlerine iletilmesi. 6) Söz konusu ailelerin mümkünse maliye nazırının çiftliklerine yerleştirilmesi. Başka çiftliklerde de yanışma ve çoban olarak çalışabileceklerinin bildirilmesi. BOA, İ.MSM, 79/2278. Varak 2. 13 Mayıs 1846; Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), 2/12. 25 Mayıs 1846; İ.MSM, 79/2278. Varak 6. 13 Mayıs 1846; Katolik ailelere dağıtılması için Mehmet Efendi'ye verilen 15.000 kuruşun peşin olarak dağıtıldığı zaman ailelerin perhezlerine devam itmeyüb hayat-ı asliyelerine rucu' iderek bütün bütün hasta olmalarına sebep-i müstakil olacağı düşüncesiyle Katolik ailelere günlük birkaç kuruş halinde dağıtılmasına karar verilmiştir. BOA, Bab-ı Asafi Mektubi Kalemî (A.MKT), 42/70. 21 Mayıs 1846.

49 BOA, A.MKT, 42/70. 21 Mayıs 1846.

50 BOA, A.MKT, 42/70. 21 Mayıs 1846.

51 Komisyonda Arnavut Rahip Antonyo Marinoci ve İngiltere memurunun kardeşi karantina müdürü bulunmaktaydı. BOA, HR.SYS, 120/14. 22 Mayıs 1846.

Mersumeler Selanik'den dayanılmaz suretde muamelat-ı na-maraziye ile bir ay zarfında götürülüb yapacak ve gidecek şeyleri olmadığı halde Osmanlı kayıklarına doldurulub işidilmemiş ukubete (işkence) uğramışlar. Bunları ayakları altına çiğnenüb bazısı dahi daha can virmezden evvel denize atılmışdır. Eziyete tahammül eylemiş olan iki kişi Mihaliç'e vürudlarında (gelişlerinde) telef olmuş ve birisi kolu kırılmış bir adam olub diğerini ayakları ezilmiş bir sabi olub gözümüzün önünde İspatalya'da vefat itmiştir.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağına göre ailelerin hemen hemen hepsi güzergâh boyunca kötü muameleye maruz kaldıkları anlaşılmıştır. Görevli kişilerce Arnavutlara yapılan fiziksel şiddet sonunda birçok kişinin yaralandığı hatta vefat ettiği de kayda geçirilmiştir. Ayrıca komisyon sonucunda Selanik'ten yola çıkıldığında 12, Mihaliç'e varıldığında 42 ve İspatalya'da da 19 kişinin vefat ettiği anlaşılmıştır.⁵²

2. Osmanlı Hükümetinin Harekete Geçmesi ve Yapılan Yardımlar

Mutaassıp kişilerin baskıları sonrasında Laramanların serbest bir şekilde ayinlerini yapmaları için Mudanya'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Üsküp'ten yola çıkarılan Arnavutların ekserisi yalın ayak, bir kısmı çıplak bir şekilde yolculuklarının ilk durağı olan Selanik'e doğru yola çıkmıştır.⁵³ Laramanların ancak 114'ü Selanik'e sağ olarak varabilmiştir. Böylece yolculuklarının ilk etabı bitmiş ve ikinci etabı için beklenmeye başlanmıştır. Fakat bu esnada sağlık koşullarının elverişsizliği çeşitli hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ölümünün de yaşanması üzerine bir karantina tabibi görevlendirilmiştir.⁵⁴ Selanik'te yaşananlar görgü tanıklarının ifadelerinde şu şekilde yer almıştır:

Bi-çarelerin mahbesden iskeleyle tevcihle nakil olunacaklarını kendü gözümle görmek üzere mahalline bizzat giderek bazıları yıkılarak bazıları düşüb can virerek süründüklerini bi-günah sabiler kan ağlayarak bunun gibi hayvan sırtına bağlanub bi-çare karıları ise neferler şiddetle sürüyerek götürdüklerini gördüm. İki adam iskele-ye varmazdan teslim-i ruh idüb bir kadın dahi heman yorulmuş ve zevci iane itmek istedik de topraklarda sürüklenerek bir kayığa itilmiştir.

⁵² BOA, HR.SYS, 120/14. 22 Mayıs 1846.

⁵³ *The Times*, Salı, 07 Temmuz 1846, s. 3.

⁵⁴ Selanik hapishanesinde tutuklanmış olanları ziyaret etmek ve onlara destek olmak isteyen papaza engel olunmuştur. BOA, HR. SYS, 120/8. 16 Mart 1846

... Ölüm halinde bir kayıka itmiş olan iki adamla bir kadının hayvan laşesi gibi sahibin harmed teshir olunan mahalline bırakılmışdır. Gördüğüm vakia-i mükerrereyi layıkıyla tarife muktedir değilim. Ancak her taraftan müşahede eylediğim ittifak-ı efkâr-ı umumiye teellüm ile biraz müteselli oldum...

İslam ve reaya-yı cümlesi hayâ idiüb muteberaneden bir Osmanlı bana sokaklarda hitab ile işte bu yadigalar (?) padişah merhamet-i iktinahımızın emir-i iradesini böyle icra ediyorlar ve Hakk-ı Tealinin şeriatını ve Peygamberin emrine böyle muhalefet ediyorlar deyü fığan eylemiştir. Bir tarafda dahi karantina müdürü ve paşanın kavvas başı iskele önünde çubuk içerek gözleri önünde vukuu bulan tedibat-ı sahtedilane gülüb bakmışlardır.⁵⁵

Selanik'te yaşananlara İngiltere konsolosu da bizzat şahit olmuştur. İngiliz konsolosu ve Selanik'teki diğer diplomatik temsilciler yaşananlardan Selanik Müşiri Salih Paşa'yı mesul tutmuştur.⁵⁶ *London Daily News* gazetesinin haberinde Salih Paşa'nın sorumluları cezalandırmak şöyle dursun onları desteklediği bile iddia edilmiştir.⁵⁷ Bu gelişmelerin sonunda yabancı diplomatlar paşanın görevinden el çektilmesini istemişlerdir.⁵⁸

Her ne kadar elçilikler Salih Paşa'yı sorumlu tutsa da Paşa şehre gelen Arnavutların iskânı ile uğraşmış, cenaze işleriyle ilgilenmiş ve bunların dini gereksinimlerinin karşılanması için papaz görevlendirmiştir. Ayrıca Salih Paşa yolculuk esnasında hastalanan Arnavutları tedavi ettirmiş, onlar için karantina tabibini görevlendirmiş ve maddi yardımda bulunmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla Arnavut ailelerin birçoğunda görülen hastalıkların nedeni Selanik'e geldiklerinde *yalın ayak ve çırıl çıplak olmalarıdır*. Yaşananların müsebbibi olarak da Üsküp Valisi Selim Paşa ve Rumeli Ordusu Komutanı Reşit Paşa'nın isimleri öne çıkmıştır. Bunların ...*bir taassub cehalet-kari ile zikrolunan bi-çarelere envai tedibata düçar itmiş oldukları*... anlaşılmıştır.⁵⁹

55 BOA, HR. SYS, 120/10. 2 Nisan 1846.

56 *Morning Post*, Çarşamba, 06 Mayıs 1846, s. 6; *Oxford University and City Herald*, Cumartesi, 09 Mayıs 1846, s. 2.

57 *London Daily News*, Çarşamba, 06 Mayıs 1846, s./p. 5.

58 BOA, HR. SYS, 120/11. 15 Nisan 1846.

59 BOA, HR.SYS, 149/72. 20 Mayıs 1846; *Morning Post*, Çarşamba, 06 Mayıs 1846, s. 6; *London Daily News* gazetesi Üsküp'ten Selanik'e gönderilenlerin sayısını 152 olarak vermiştir. Laramanların Selanik'e gelirken kötü muamele ve aşırı yorgunluktan dolayı 14 Arnavut'un öldüğünü iddia etmiştir. *London Daily News*, Çarşamba, 06 Mayıs 1846, s. 5.

Laramanlar Selanik'te bir süre beklemelerinin ardından deniz yoluyla Mudanya'ya oradan da kara yoluyla Mihaliç'e gönderilmişlerdir. Deniz yolculuğunun sağlıksız bir ortamda yapılması bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına ve birçok kişinin vefat etmesine neden olmuştur. Bursa Müşirinin aktardığına göre yolculuklarının sonunda hayatta kalanların toplam sayısı 100 kişi idi.⁶⁰ 23 kişi de Mihaliç'te vefat etmiştir. Geriye kalan 76 kişiden 68 kişisi tedavi olup karantina mahalline gönderilmiştir. Geriye kalan 8 kişi de hastanede tedavi altına alınmıştır.⁶¹

Laramanlar Mihaliç'e Nisanın yirmi beşinde ulaşmış ve hemen bir hana yerleştirilmiştir. Sağlıksız bir ortama yerleştirilmeleri nedeniyle bulaşıcı hastalıklar kolaylıkla yayılmıştır.⁶² Bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için hükümetçe Mihaliç'e doktor gönderilmiştir. Buradaki ailelerin durumları hakkında doğrudan bilgi almak ve tedavilerini yaptırmak için İngiltere sefreti de kendi belirledikleri bir doktorun görev yapmasını istemiştir.⁶³

Laramanların Mihaliç'e varmalarının yankıları sürerken Mayıs ayının üçüncü günü İstanbul'daki Roma Katolik Kilisesinin Başpiskoposu M. L'Abbé Hille-reau⁶⁴ ve Petra Başpiskoposunun talepleri doğrultusunda M. Bounien tarafından Laramanlar ziyaret edilmiştir. Bounien'nin gezisine Piskopos Hillereau de eşlik etmiştir. İkilinin teftişleri esnasında karşılaştıkları 15-16 yaşlarındaki çocuk ile aralarında geçen diyalog dikkat çekicidir. 15-16 yaşlarındaki kız çocuğuna işkencecisi affedip affetmediğini sorulduğunda çocuk onları affettiğini söylemiş ve aynı odada bulunan diğer Laramanlar da tek bir ağızdan "*Tanrı onları affetsin... Çektiğimiz acıların tek sebebi kendi günahlarımızdır.*" diyerek çocuğa eşlik etmişlerdir. Bounien ve Hillereau, Bursa'ya döner dönmez ziyaretlerine dair detayları

60 Hayatta kalanların tam sayısı hakkında İngiliz basınında çeşitli sayılar verilmiştir. *The Times* gazetesi hayatta kalanların sayısını 87 olarak verirken diğer bir İngiliz gazetesine göre sürgüne gönderilen 162 Laramanın 80'i yolda telef olmuştur. *Freeman's Journal*, Çarşamba, 3 Haziran 1846, s. 4; *The Times*, Salı, 7 Temmuz 1846, s. 3.

61 Sürgünler Mihaliç'e varmalarından iki gün önce hasta, bitkin, çoluk çocuk ve bunlara ait eşyaların taşınmasına yardım olmak için gerekli araba, beygirlerin teminini sağlamak için birkaç zabtiye memuru görevlendirilmiştir. BOA, A.MKT, 44/3. Varak 2. 15 Haziran 1846.

62 BOA, İ.MSM, 79/2278. Varak 2-6. 13 Mayıs 1846; *The Times*, Salı, 7 Temmuz 1846, s. 3.

63 BOA, A.MKT, 42/56. 20 Mayıs 1846.

64 Nicholas Coureas, "Student Growth: The Latin Clergy of Cyprus during The Ottoman Period," *The Minorities of Cyprus: Development Patterns and the Identity of the Internal-Exclusion*, ed. Andrekos Varnava, Nicholas Coureas and Marina Elia, (Newcastle: Cambridge Scholar Publishing, 2009), s. 108.

İngiliz ve Fransız konsolosluklarına bildirmiştir. Ayrıca Bursa Paşasını da yaşanlardan ötürü sorumlu tutarak sert ifadelerle protesto etmişlerdir. Bunun üzerine Paşa, Laramanlara 2.000 kuruş para ve giyecek yardımında bulunacağına dair söz vermiştir. İngiliz ve Fransız konsolosları sözü geçen kişilerin izlenimlerini İstanbul'daki büyükelçiliklerine iletmiştir. Elçiliklerin baskıları neticesinde Osmanlı hükümeti Laramanların ihtiyaçlarını karşılamak zorunda kalmıştır. Dikkat çeken bir ayrıntı da kiliselerde Laramanlar için yardım toplanmasıdır.⁶⁵

Katolik aileler Mihaliç'e geldiklerinde ilk olarak havadar ve geniş bir yerleşim yeri olan Espinalye'ye yerleştirilmeleri düşünülmüştür. Ancak Arnavutlar dağlık ve yüksek bir kesimde yerleşmekte ısrar etmeleri üzerine Mihaliç'e yerleştirilen Arnavutlar daha sonra tebdil-i hava zımnında Bursa kazasına üç saat mesafede yer alan Filadar köyünde mukim Harascıade Nazmi Efendi'nin Caferşan (?) adlı çiftliğinde yerleştirilmesi ve burada ortakçılık yapmaları düşünülmüştür.⁶⁶ Bunları yaparken de devlet nezaketi ve şefkatinin gösterilmesine gayret sarf edilmiştir. Ayrıca Laramanlara kendilerinin Mihaliç'te mahpus olmadıkları özellikle hatırlatılmıştır.⁶⁷

İskân masrafları için 15.000 kuruş ayrılmış fakat bu meblağ masrafların karşılanmasında yetersiz kalmış, kısa sürede bitmiştir.⁶⁸ Fakat şehirdeki ödenek yokluğu ve yetersizliği sağlıktan giyime kadar birçok konuda sıkıntıların yaşanmasına neden olmaya devam etmiştir. Hüdavendigâr Müşirliği ailelerin çeşitli sorunlarının giderilmesi için Babıali'den ödenek talep etmiştir. Lakin bu talebe bir cevap alınamamıştır.⁶⁹

Yaşanan maddi krizin aşılması için gerekli olan masrafların karşılanmasında Bursa Emval Sandığından yararlanılması istenilmiştir. Aksi takdirde Bursa'daki Avrupalı büyük devletlerinin konsoloslarının dedikodularına neden olacağı Bursa

65 *The Times*, Salı, 7 Temmuz 1846, s. 3.

66 BOA, A.MKT, 44/3. Varak 2. 15 Haziran 1846; Malaj, "The Activity of The Franciscans", s. 68.

67 BOA, İ.MSM, 79/2278, 13 Mayıs 1846.

68 Arnavut ailelerin memleketlerindeki emlak ve arazilerinin satılmasıyla elde edilen para ile Bursa'da bir çiftlik satın alınması düşünülmüştür. Fakat emlak ve arazilerin satışından elde edilecek gelirlerle bir çiftlik satın alınamayacağından Mihaliç'te boş ve تنها bir yerde iskân edilmesi uygun görülmüştür. Fakat bu aileler tayinlilerinin alıp yukarıda sözü edilen Filadar köyüne ikamet etmişlerdir. BOA, İ.DH, 126/6442. Varak 2, 31 Ağustos 1846.

69 Buraya getirilen Arnavut ailelere çeşitli çiftlikler tahsis edilmesi düşünülmüş ancak bunda muvaffak olunamamıştır. BOA, HR.TO, 190/11. 30 Ağustos 1846

Müşiri tarafından ifade edilmiştir.⁷⁰ Daha sonrasında da Laramanların aylık ihtiyaçları olan 6.000 kuruşun karşılanması için de Bursa mal sandığından yararlandırılmıştır.⁷¹

Ailelerin yerleşmeleriyle birlikte kendilerine yiyecek yardımı çerçevesinde günlük 200 dirhem ekmek ve 10 para verilmeye de başlanmıştır. Yardımlar yalnız bundan ibaret de değildi. Mesela kendilerinin dikmesi şartıyla birer gömleklilik bez, birkaç top Amerikan bezi satın alınarak dağıtılmıştır.⁷²

Katolik aileler Bursa'nın havasıyla uyuşamadıklarından huzursuz olmuşlardır. Ve Rumeli taraflarından münasip bir yere gönderilmesine karar verilmiştir. Ancak 1847 yılı kış aylarının başlamış olması nedeniyle, daha fazla sıkıntıya düşmemeleri için, bahar aylarına kadar buldukları yerde kalmaları sağlanmıştır. Bu arada kış şartlarının sertliğinden ihtiyaç sahibi ailelere de kışlık elbise, yakacak odun, kömür yardımında bulunmasına da çalışılmıştır.⁷³

Hükümet gönderdiği emirlerle Arnavutların rahatı için elinden geleni yapmaya çalışsa da tatsız olayların yaşanmasına engel olamamış, yaşananlar konsoloslara aksettirilmiştir. Mesela Mudanya'da Katolik Arnavutlar için ayrılmış olan mezarlık arazisi bozularak tarla yapılmak istenmiştir. Mezarlıklarının tahrip edilerek yok edilmesinden korkan Arnavut aileler mezarlığın koruma altına alınarak etrafının duvarla çevrilmesini istemiştir. Bunun için de Fransa konsolosuna başvurmuşlardır.⁷⁴

Laramanların 1848 senesinde de askere gitmek için yeni bir talepleri olmuştur. Tanzimat'tan önce tekâlif ve vergiden muaf olmak ve sadece asker vermek suretiyle kendi isimlerini Müslüman ismine değiştiren ve Mihaliç'e gönderilen Laramanlar asker vermek istemediklerine dair dilekçeleri Nisan 1848 tarihinde Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin gündemine gelmiştir.

...sünnet ve namaz vesaire bunları emsali şeair-i İslamiyeden bir nesne iltizam itmeyerek tâmid yani vaftis ve nikah ve defn-i mevta misilli levazım-ı ayin-i nasraniyenin ifa ve icrasına müdavemet eyledikleri halde heman aba' ecdatlarının nasrani isimlerin İslam isimlerine tebdilden...

70 BOA, A.MKT, 44/3. Varak 2. 15 Haziran 1846.

71 BOA, İ.DH, 126/6442. Varak 2, 31 Ağustos 1846.

72 BOA, A.MKT, 44/3. 15 Haziran 1846.

73 BOA, HR.MKT, 15/99. 9 Ocak 1847.

74 BOA, İ.DH, 126/6442. 31 Ağustos 1846.

Yukarıdaki paragraftan anlaşılacağı üzere bu ailelerin sünnet ve namaz gibi İslam şiarlarından birini yerine getirmedikleri üstelik doğum, evlilik ve defin işleminde tamamıyla Hıristiyan adetlerini yerine getirdikleri ilan edilmiştir. Tahrihatlarının devamın da ise *Tanzimat-ı Hayriye'nin ilan ve icra edildiğine binaen şimdiye kadar olduğu misilli hafıyyen olmayarak merkumlar alenen saltanat-ı seniyyenin nasari tabasından oldukları mütearif ve malum olmak bususuna taraf-ı eşref-i hazreti şahanedan müsaade ve inayet buyrulması* istenilmiştir. Anlaşılacağı üzere şimdiye kadar gizli olarak Hıristiyan inançlarını yaşadıkları ama bundan sonra kendilerinin devletin Hıristiyan tebası olarak kabul edilmesi talep edilmiştir.⁷⁵ Söz konusu talep mecliste de görüşülmüş ve durum Rumeli ordu müşirine gönderilen kaime-de şu şekilde izah edilmiştir:

*... bunlar reaya-yı devlet-i aliyyeden olarak mukaddem gördükleri zulm ve taadidden kurtulmak ve yalnız asker virüb virgü ve tekalifat-ı saireden vareste olmak için kendülerine yalnız İslam ismi tesmiye etmiş olmalarıyla İslamiyetlerine hüküm olunamayub bu suretle Müslüman ismini kendülere melce' ve zulüm ve itisafdan halas-ı medar ittihaz etmiş olduklarından o makule reayadan ehl-i İslam ismini tesmiye idenlere İslam nazarıyla bakılamayacağından bunların hıristiyan ayinini icra etmelerine müman'e't olunmamak lazım gelüb...*⁷⁶

Kısacası söz konusu köy ahalisinin isimlerini İslam isimleriyle değiştirerek görünüşte İslamiyet'i kabul etmiş olmalarına karşın Hıristiyan ayinlerini icraya devam etmişlerdir. Bu davranışlarının gerekçesi olarak da bazı mütesellim ve derebeylerinin tacizlerinden kurtulmak olduğu ileri sürülmüştür. Yaşadıkları baskıdan kurtulmak için giriştikleri bu hileden dolayı İslam olarak kabul edilemeyecekleri, bu doğrultudan olarak bunların irtidad etmiş olamayacakları düşünülüp Hristiyan olarak kabul edilmeleri uygun bulunmuştur. Ayrıca inançları gereği yaptıkları ayinlerine de engel olunamayacağı da karara bağlanmıştır. Fakat başkalarının da bu durumdan istifade etmelerinin önüne geçilmesi adına

75 BOA, Sadâret Evrakı Mektubi Kalemî Meclis-i Valâ Kısım (A.MKT. MVL), 8/49. Varak 1-2. 2 Nisan 1848; 1846 senesinde din ve mezhep farklılıklarının kişisel bir hürriyet olduğu ve bunun da vatandaşlık hakları ile ilgisinin olmadığı Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Bunun doğal bir uzantısı olarak da gayrimüslim vatandaşların da askere alınmalarına karar verilmiştir. Askerlik görevini yapan gayrimüslimlerin cizye ve haraç vergilerinden de muaf tutulacağı ilan edilmiştir. T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, (İstanbul: Ütopya Kitabevi, 1999), s. 246-247; Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004), s. 75-77.

76 BOA, A.MKT. MVL, 8A/62. 5 Nisan 1848.

asker alma hususunda isimlerine bakılarak muamele edilmesi gibi bir önlem de alınmıştır.⁷⁷

3. Ailelerin Memleketlerine Gönderilmesi

1848 senesinde önce İtalya ve Fransa ardından Avusturya, Bavyera ve Prusya ülkelerinde ihtilaller meydana gelmiştir. Bu tarihlerde Avrupa'nın, içerisinde bulunduğu siyasi durum sebebiyle, Osmanlı hükümeti kışkırtıcıların emellerine fırsat vermemek için öncelikle Balkanlardaki Hristiyan tebaaya mülayim davranılmasına dair emirnameler hazırlamış ve valiliklere göndermiştir. Böylece Avrupa'da yaşanan ihtilallerin kendi ülkesine yayılmasının önüne geçmeye çabalamıştır.⁷⁸ Mihaliç'te geçirdikleri birkaç yılın ardından Avrupa'nın siyasi konjonktüründeki çalkantılar sonrasında Osmanlı hükümeti Laramanları memleketlerine geri göndermeye karar vermiştir.⁷⁹

1848 yılının yaz aylarında Bursa kazasına tabi Filadar köyünde iskân ettirilmiş olan Laramanların memleketleri olan Üsküp tarafına gönderilmelerine dair bir irade-i seniyye buyrulmuştur. Ayrıca Bursa Emval Sandığından verilmekte olan tayın ve çeşitli ihtiyaçlarının da irade-i seniyyenin verildiği günden itibaren durdurulmasına da karar verilmiştir. Fakat bu karardan hoşnut olmayan Arnavut aileler uygulamaya tepki göstermiş, Filadar köyü ahalisinin meyve bahçelerine ve bağlarına zarar vermeye başlamışlardır. Köy halkı da bunların taşkınlıklarından şikâyetle valiliğe durumu bildiren bir arzuhal göndermişlerdir. Hüdavendigâr Müşirliği de Dersaadet'e gönderdiği tahriratında memleketlerine dönmek istemeyen Arnavut ailelerin buradan def edilmesi ve köylülere yapmış oldukları zararlarının durdurulması için gerekenlerin yapılmasını istemiştir.⁸⁰

1848 yılının sonbaharında Arnavut ailelerinin Selanik iskelesine götürmek üzere münasip bir geminin kiralananması gündeme gelmiş ve Gemlik'e gönderilmesi Kaptan Paşadan istenmiştir.⁸¹ Ekim ayının sonlarına gelindiğinde Selanik'e

77 Mektubu yazarlar: Papaz Mihal, Papaz Tuma, Papaz Yani, ve iki muhtar. BOA, A.MKT. MVL, 8/49. Varak 1-2. 2 Nisan 1848; ayrıca bkz. Halide Aslan, *Osmanlı'nın Son Döneminde Gizli Din Taşyanlar*, (İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2017), s.101-102.

78 Levent Düzcü, "Korku ile Tedbir Arasında Bir İhtilâli İzlemek: 1848 İhtilâli ve Osmanlı Hükümeti", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38 (2016), s. 51-78.

79 BOA, A.MKT, 122/25. 20 Nisan 1848.

80 BOA, A.MKT, 143/90. 13 Ağustos 1848.

81 BOA, A.MKT, 149/22. 19 Eylül 1848.

götürmek üzere 5.000 kuruş nevale ile bir gemi kiralanmıştır. Kasım ayında hazırlıkların tamamlanmasıyla birlikte yola çıkmış ve bir müddet sonra Laramanlar ait oldukları topraklara varmıştır.⁸²

Laramanlar Bursa'dan dönerken yolda iyi muamele görmüşlerdir. Memleketlerine dönenler Hıristiyan olarak kabul edilmiş ve ayınlerine engel olunmaması için emirler gönderilmiştir. Fakat Laramanlar memleketlerine döndüklerinde Gilan'da bazı huzursuzluklar çıkmıştır. Şöyle ki; Devlet tarafından Hıristiyanlıkları kabul edilen bu şahıslar memleketlerine geldiklerinde bölge ahalisinin irtidad edeceklerine dair dedikodular peydah olmuştur.⁸³ Fransız konsolos yaşanan bu tatsız olaydan sorumlu tuttuğu kişilerin görevlerinden uzaklaştırılması bir yana haklarında hiçbir şeyin yapılmadığını esefle aktarmıştır. Konsolosa göre eğer Babalı şikâyetlerin önünü kesmek istiyorsa konuya özel bir ihtimam göstermeli ve sorumlulara gerekli cezaları vermelidir.⁸⁴

Yıllar sonra memleketlerine iade edilen Arnavut ailelerin memnun edilmesi ve herhangi bir sıkıntıya uğramamaları, rahatlarının temin edilmesi için Üsküp Eyaleti valisine emirler gönderilmiştir.⁸⁵ Fakat geriye dönebilen 70-80 kadar Laraman memleketlerine geldiklerinde yeni bir sorunla karşılaşmıştır. Çünkü geride bıraktıkları mülklerinin bir kısmı yağmalanmış ve yakılmıştır.⁸⁶ Ayrıca memleketlerinden ayrıldıklarından sonra gıyaplarında mal ve mülklerinin bir kısmı da başkalarına satılmıştı. Bunun yanında memleketlerindeki emlaklarının değeri 300.000 kuruş iken 36.000 kuruşa satılmış ve bunun üzerinden de 6.000 kuruş vergi alınmıştır.⁸⁷ Yaşanan bu karmaşık duruma bir son vermek için gıyaplarında satılan mülklerin kendilerine iadesine şu şekilde karar verilmiştir: ...*füruht olunan emlak ve arazinin esmanını almadıkları halde satılan bahasıyla bayiaları tarafından kendülerine istirdad ve masarîf-ı mütebeyyinenin tazmin ittirilmesi...*⁸⁸

82 BOA, A.MKT, 155/96. 22 Ekim 1848; Skendi, "Crypto-Christianity in The Balkan Area Under The Ottomans", s. 239; Duijzings, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, s. 94; Malaj, "The Activity of The Franciscans", s. 68-69.

83 BOA, Meclis-i Vâlâ Evrakı Zabıt Cerideleri Hülasaları (MVL), 62/58. 5 Eylül 1848.

84 BOA, HR.TO, 191/50. 7 Şubat 1849.

85 BOA, A.MKT, 233/80. 7 Kasım 1849.

86 Malaj, "The Activity of The Franciscans", s. 69.

87 Arnavutların Selanik'e vardıklarından memleketlerindeki emlaklarının satılmasına içlerinden söz anlar dört kişi vekil kılınmıştır. Fakat söz konusu dört kişi hapse atılmıştır. BOA, İ.MSM, 79/2278. Varak 6. 13 Mayıs 1846.

88 BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), 62/58. 5 Eylül 1848.

Lakin mülklerin yeni sahipleri de geçen süre zarfında emlak ve arazilerin tamir ve onarımları için çeşitli harcamalar yaptıklarından mülkleri terke yanaşmamışlardır. Bu sıkıntılı durumun giderilmesi için mülklerin tamir ve onarımı için yapılan masrafların tespit edilmesi yoluna gidilmiştir. Geçen süre zarfında da Laramanların mağdur olmamaları için çeşitli yardımlarda bulunulmuştur. Mesela Mihaliç'ten memleketlerine gelirken kesilen yardımların Üsküp Emval Sandığından karşılanarak devam edilmesi, bunun yanında uzun süre ticaret ve ziraatla meşgul olamadıklarından cizye ve çeşitli vergilerden bir sene müddetle muaf tutulması ve son olarak da kendilerine birer kat elbise verilmesi gibi kolaylıklar sağlanmıştır.⁸⁹

1848 senesinde gizli Katoliklerin memleketlerine dönmeleriyle yıllarca süren bir sorun son bulmuştur. Fakat 1849 ve 1850'de gizli Katoliklerin aske-re alınmasıyla ilgili benzer sorunlar tekrar yaşanmıştır. Bununla birlikte Kırım Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleriyle ittifak kurması İstanbul'daki Batılı diplomatların etkisini muazzam derecede arttırmıştır. Neticede 1856 senesinde Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Fermanla Müslüman ve Gayrimüslim tebaaya bütün haklarda tam eşitlik ile din konularında da tam bir özgürlük tanınmış, İslam'dan dönmek, ölüm cezası gerektiren bir suç olmaktan çıkarılmıştır. Bu tarihten sonra da Kosova'da Laramanlara yönelik saldırılar sona ermiştir. Fakat birçok aile, daha kuşaklar boyu Müslüman kamuflajına devam etmiştir.⁹⁰

Yukarıdaki cümleden olarak günümüz Kosova'sında da Laramanların varlıklarını devam ettirdikleri bir gerçektir. *Washington Post* gazetesinin 6 Mayıs 2015 tarihli nüshasında Valerie Plesch tarafından Kosovalı Müslümanların unutulmuş inançları üzerine bir makale yazılmıştır. Plesch makalesinde Kosova'nın sadece %3'ünün Katolik olmasına rağmen Müslüman inançlarını yerine getirenlerin oranının %10 olduğunu belirtmiştir. Plesch, Doğu Kosova'da Zheger köyü Laramanlarının kiliselerinin olmamasına karşı Katolik ayinlerini evlerinde yaptıklarını da aktarmıştır. Ayrıca makalede köy ahalisinden olan ve kendisini Katolik olarak hisseden 38 yaşındaki Rexhep Sejdiu adlı bir Laraman hakkında da bilgi verilmiştir. Rexhep Sejdiu'nun geceleri gizli olarak kiliseye gittiğini gündüzleri de Müslüman gibi davrandığı okuyuculara aktarılmıştır.

89 BOA, A.MKT, 161/42. 28 Kasım 1848; İrade Hariciye (İ. HR), 48/2276. 1 Aralık 1848.

90 Malcolm, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, s. 230-231; Duijzings, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, s. 96-102; Frantz, *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz*, s. 285.

Makaledeki bir diğerk örnek de Priştine Üniversitesi profesörlerinden olan Agron Bytyqi (41)'e aittir. Katolik bir baba ve Müslüman bir anneden olan Prof. Agron çocukluğunda gerçek inancının ne olduğunu bilmemiş ve yetişkinliğinde gerçek inancının ne olduğunu anlamıştır. Prof. Agron kendisi için doğru kararı verdikten sonra da 1995 senesinde vaftiz olmuştur.

Plesch makalesinde Katolik bir rahibin de görüşüne yer vermiştir. Rahibe göre Laramanlar gerçek inançlarını açıklamaktan korkmaktadır. Bunda da çeşitli faktörler etkili olmaktadır. Mesela çocuklarının evlenemeyeceği korkusuyla gerçek inançlarını saklama gereği duymuşlardır.⁹¹

Yakın tarihlerde Kosova Cumhuriyeti'nin siyasi liderler arasında yer alan Ramush Haradinaj, ataları Katolik iken kendisinin neden Müslüman olduğunu bilmediğini söyleyerek, çoğunluğun Müslüman olduğu Kosova'da tartışmalara neden olmuştur. Bunun yanı sıra Haradinaj, kendisinin ibadet etmediğini ve bir Müslüman olarak camiye gitmediğini belirtmiştir.⁹²

Son olarak konuyla alakalı olarak Arnavut edebiyatından da bir örnek vermek gerekir. Ismail Kadare'nin yazmış olduğu ve 1981 yılında Arnavutluk'ta Enver Hoca tarafından yasaklanmış olan *The Palace of Dreams* adlı romanında gerçek kökenini arayan romanın baş karakteri Mark-Alem'in gerçek kökenlerini bulma çabasından bahsedilmiştir.⁹³

91 https://www.washingtonpost.com/national/religion/muslim-kosovars-rediscover-their-long-forgotten-roman-catholic-roots/2015/05/06/b0c62832-f41c-11e4-bca5-21b51bbdf93e_story.html?noredirect=on&utm_term=.74fb485294f7 (Erişim tarihi: 26.09.2018); Laramanlar ile ilgili haberler, yazılar bununla da sınırlı değildir. Mesela <https://www.reuters.com/article/us-kosovo-catholics/out-of-hiding-some-kosovars-embrace-christianity-idUSTRE48S07Y20080929> (Erişim tarihi: 26.09.2018); <https://friendsofkosovo.wordpress.com/category/politics/news/page/15/> (Erişim Tarihi 26.09.2018); <http://www.balkanalysis.com/kosovo/2011/04/14/the-vatican%E2%80%99s-growing-prominence-in-kosovo/> (Erişim tarihi: 26.09.2018); <https://sg.news.yahoo.com/kosovo-crypto-catholics-quit-closet-171245479.html> (Erişim Tarihi: 26.09.2018); <https://religionnews.com/2015/05/06/muslim-kosovars-rediscover-long-forgotten-roman-catholic-roots/> (Erişim tarihi: 06.10.2018); <https://www.reuters.com/article/us-kosovo-catholics/out-of-hiding-some-kosovars-embrace-christianity-idUSTRE48S07Y20080929> (Erişim Tarihi: 06.10.2018).

92 Nedim Emin, *Kosova Siyasetini Anlama Kılavuzu*, (Ankara: Seta Yayınları 2014), s.102-103.

93 Ivan Dodovski, "Pride and Perplexities: Identity Politics in Macedonia and Its Theatrical Refractions", *After Yugoslavia: Identities and Politics within the Successor States*, ed. Robert Hudson, Glenn Bowman, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012), s. 92-105; http://dannypress.com/h/Palace_Dreams.html (06.10.2018); <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/book-review-from-the-land-of-plots-the-palace-of-dreams-ismail-kadare-trs-barbara-bray-harvill-1499-1474354.html> (Erişim tarihi: 06.10.2018).

Sonuç

Osmanlı hükümetinin Tanzimat dönemindeki temel siyaseti fermanla taahhüt ettiği reformları uygulayabilmek, yeniliklere karşı halk arasında çıkabilecek muhtemel tepkileri bertaraf etmek ve yabancı devletlerin reformları bahane edip iç işlerine müdahalelerinin de önüne geçmektir. Çünkü çıkabilecek büyük sorunların Avrupa ile olan ilişkilere zarar vereceği korkusu hâkimdi. Bu yüzden ortaya çıkan sorunların genelde büyümeden, sessiz sedasız bir şekilde halledilmesi yoluna gidilmiştir. Hükümetin tüm iyi niyet ve çabasına rağmen nihayetinde yabancı devletlerin müdahalelerine engel olunamamıştır. Osmanlı Devleti yaşadığı siyasi sorunlarda, özellikle de Rusya ile, Avrupa'nın desteğine ihtiyaç duyduğundan onların bu müdahalelerine gerektiği gibi tavır da alamamıştır.

Avrupalı devletlerin Osmanlı hükümetinin zor durumundan istifade etmediğini söylemekle de haksızlık etmiş olunmaz. Böylece hem Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale imkânı bulmuşlar hem de kendilerine hareket alanı kazandırmışlar, çeşitli imtiyazlar sağlamışlardır. Mürted meselesinde İngiliz ve Fransız elçilerinin yakından ilgilenmesini bu minvalde değerlendirmek doğru olacaktır. Bu açıdan bakıldığında görülecektir ki gizli din taşıyanlar meselesi Islahat Fermanına giden yolda köşe taşlarından birini teşkil etmiştir.

Makalede Laramanlar örneğine bakıldığında din değiştirme/gizli din taşıyanlara karşı oluşan nefretin Müslümanlar için neredeyse kişisel bir savaş halini aldığı anlaşılmaktadır. Müslüman cemahtan bakıldığı zaman bunun çeşitli nedenleri olmakla birlikte en başta gelen nedeni ihanete uğramışlığın verdiği bir öfke patlamasıdır. Yaşananlar devletin zor zamanlardan geçtiği bir dönemde güvendikleri, tanıdıkları kişiler tarafından kandırılmışlığın, aldatılmışlığın verdiği nefretin ve korkunun bir tezahürüdür.

Laramanların başından geçenler bize şu gerçeği göstermiştir. Her ne kadar devleti idare edenler Tanzimat Fermanı ile yukarıdan aşağıya doğru bir değişimi başlatmış olsalar da değişimin tabana yansımalarının o kadar kolay olmadığı gizli din taşıyanlara yapılan muameleden anlaşılmıştır. Laramanlar Tanzimat Fermanının ilan edilmesini farklı yorumlamış, kısacası *yalancı bahara* kanmışlardır.

Öz ■ Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl, umutsuz zamanlarda ümitsiz tedbirlerin alındığı bir dönem olmuştur. Tanzimat Fermanı'nın uygulanmaya başlanmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönemin başladığı kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti bu döneme ayak uydurmakta zorlanmıştır. Doğal olarak bu yeni dönem yeni politik sorunları da beraberinde getirmiştir. Özellikle Sırp ve Yunan isyanları, Balkan topluluklarını patlamaya hazır hale getirmeye yetmiştir. Tam bu dönemde ilan edilen Tanzimat Fermanı da toplum içerisindeki bu gerilimi azaltmaya çare olamamıştır. Bu çerçeveden bakıldığında gizli din taşıyanlar Tanzimat Fermanı'nın akabinde kendilerini ifşa etmişlerdir. Toplumun sinir uçlarına dokunan bu davranışlar, muhafazakâr kesimden çok sert tepki çekmiştir. Hükümet ise Tanzimat Fermanı'nın gerekliliklerini yerine getirme gayretindeydi. Lakin ne muhafazakâr kesim ne de Avrupalı Devletleri memnun etmek kolay olmamıştır. Bu makalede gizli Hristiyan Arnavutların kendilerini ifşa etmeleri ve sonrasında yaşananlar, Osmanlı arşiv belgeleri, yerli ve yabancı kaynaklar eşliğinde anlatılmıştır.

Anahtar kelimeler: Gizli Hristiyanlık, Katolik, Arnavutluk, Laramanlar, Balkanlar.

Bibliyografya

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, Bab-ı Asafî Mektubi Kalemî (A.MKT), 42/70; 44/3; 122/25; 143/90; 149/22; 155/96; 233/80; 161/42.

BOA, Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT), 1/53; 15/99.

BOA, Hariciye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS), 149/51; 120/14; 1869C/1; 120/7; 120/12; 120/9; 120/13; 120/15; 120/8; 120/10; 120/11; 149/72.

BOA, Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 189/81; 190/11; 191/50.

BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 92/4627; 126/6442.

BOA, İrade Hariciye (İ. HR), 48/2276.

BOA, İrade Mesâil-i Mühimme (İ.MSM), 79/2277; 79/2278.

BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), 62/58.

BOA, Sadâret Evrakı Mektubi Kalemî Meclis-i Vâlâ Kısım (A.MKT. MVL), 8/49; 8A/62.

BOA, Sadâret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), 2/12.

Gazeteler

Armagh Guardian, Salı, 05 Mayıs 1846.

The Atlas, Cumartesi, 25 Nisan 1846.

Dublin Evening Mail, Pazartesi, 20 Nisan 1846.

Durham County Advertiser, Cuma, 15 Mayıs 1846.

- The Evening Chronicle*, Pazartesi, 04 Mayıs 1846.
Evening Mail, Çarşamba, 08 Temmuz 1846.
Freeman's Journal, Çarşamba, 03 Haziran 1846.
Globe, Cumartesi, 18 Nisan 1846.
Hertford Mercury and Reformer, Cumartesi, 02 Mayıs 1846.
Illustrated London News, Cumartesi, 16 Mayıs 1846.
Journal and Gloucestershire Fashionable Weekly Gazette, Pazartesi, 04 Mayıs 1846.
Lancaster Gazette, Cumartesi, 16 Mayıs 1846.
London Daily News, Çarşamba, 06 Mayıs 1846.
London Evening Standard, Salı, 12 Mayıs 1846.
Morning Advertiser, Cuma, 17 Nisan 1846.
Morning Post, Çarşamba, 06 Mayıs 1846.
Northern Standard, Cumartesi, 25 Nisan 1846.
Oxford University and City Herald, Cumartesi, 09 Mayıs 1846.
Shipping and Mercantile Gazette, Salı, 21 Nisan 1846.
Statesman and Dublin Christian Record, Salı, 21 Nisan 1846.
The Times, Salı, 07 Temmuz 1846.
Waterford Chronicle, Çarşamba, 22 Nisan 1846; Cumartesi, 09 Mayıs 1846.

Kitap/Makale

- Abdurrahman Nafiz, Kirametdin: *1912-1913 Balkan Savaşında İşkodra Savunması*, c. I, yay. haz. Mehmet Özdemir, S. Selim Özmen, Kerime Şahiner, Ankara: Genelkurmay ATESE Başkanlığı, 2007.
- Aslan, Halide: *Osmanlı'nın Son Döneminde Gizli Din Taşıyanlar*, İstanbul: Akademi Titiz Yayınları 2017.
- Aydüz, Salim: "Lady Mary Wortley Montagu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, İstanbul 2005, s. 273-274.
- Bartl, Peter: *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, çev. Ali Taner, İstanbul: Bedir Yayınları 1998.
- Bozkurt, Gülnihal: *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1996.
- Clayer, Nathalie: "The Myth of Ali Pasha and the Bektashis: The Construction of an 'Albanian Bektashi National History'", *Albanian Identities: Myth and History*, ed. Stephanie Schwandner-Sievers, Bernd J. Fischer, Bloomington, Indiana: Indiana University Press 2002, s. 127-134.

- Coureas, Nicholas: "Student Growth: The Latin Clergy of Cyprus during The Ottoman Period," *The Minorities of Cyprus: Development Patterns and the Identity of the Internal-Exclusion*, ed. Andrekos Varnava, Nicholas Coureas and Marina Elia, Newcastle: Cambridge Scholar Publishing 2009, s. 92-110.
- Deringil, Selim: *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidat*, İstanbul: İletişim Yayınları 2017.
- Duijzings, Ger: *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, London: Hurst & Company 2000.
- Duka, Ferit: "XV.-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Sürecinin Gidişatı Üzerine Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, XI. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım*, c. IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 1691-1700.
- Düzcü, Levent: "Korku ile Tedbir Arasında Bir İhtilâli İzlemek: 1848 İhtilâli ve Osmanlı Hükümeti", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38 (2016), s. 51-78.
- Dodovski, Ivan: "Pride and Perplexities: Identity Politics in Macedonia and Its Theatrical Refractions," *After Yugoslavia: Identities and Politics within the Successor States*, ed. Robert Hudson, Glenn Bowman, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2012, s. 92-105.
- Emin, Nedim: *Kosova Siyasetini Anlama Kılavuzu*, Ankara: Seta Yayınları 2014.
- Erdönmez, Celal: "Şer'iyye Sicillerine Göre Tanzimat Dönemi'nde Kıbrıs'ta Bir İrtidâd ve Tanassur Vakası", *Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1 (2008), s. 99-123.
- Elöve, Mustafa Emil: "Türkiye'de Din İmtiyazları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI/1-2 (1953), s. 184-280.
- Elsie, Robert: *The Tribes of Albania: History, Society and Culture*, London, New York: I.B. Tauris 2015.
- Eryılmaz, Bilal: *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul: Risale Yayınları 1990.
- Frantz, Eva Anne: *Zwischen Gewalt und friedlicher Koexistenz – Muslime und Christen im spätosmanischen Kosovo, 1870-1913*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Universität Wien, Viyana 2014.
- Gashi, Gjergj: *Vatikani dhe Arbëria, 1700-1922*, Tiranë: Onufri 1998.
- Gencer, Ali İhsan: "Tanzimat Fermanı'nın İlanı ve Tatbiki Meselesi", *150. Yılında Tanzimat*, İstanbul: Aydınlar Ocağı 1990, s. 7-20.
- Gjini, Gaspër: *Ipshekvia Shkup-Prizren nëpër shekuj*, Ferizaj: Drita 1992.
- Gökbilgin, Tayyip: "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkile-ri", *Bellekten*, XXXI/121 (1967), s. 93-111.
- Gücüm, Kuntay: *İmparatorluğun "Liberal" Yılları (1856-1870)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2015.
- Kaya, Önder: *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi 2004.

- Kaynar, Reşat: *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2010.
- Konica, Faik, *Dokumente për Historinë e Shqipërisë (1623-1653): Transkriptuar e përkthyer nga. Injac Zamputi*, St. Gallen/Prishtinë: Albanisches Institut 2015.
- Kott, Marilyn: *Catholic Kosovo: A Visitor's Guide to Her People, Churches, Historical Sites, and Her 1900 Year Journey*, Morrisville: Lulu Press 2015.
- Malaj, Viçenc: "The Activity of The Franciscans of The Dubrovnik Province Among Albanian Catholics," *Albanian Catholic Bulletin*, XV (1994), s. 53-79.
- Malcolm, Noel: *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, İstanbul: Sabah Kitapları 1999.
- Mazower, Mark: *Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, çev. Ayşe Ozil, İstanbul: ALFA Yayıncılık 2017.
- Montagu, Lady: *Türkiye Mektupları: 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser [t.y.].
- Ortaylı, İlber: *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: Merkez Kitaplar 2007.
- Örenç, Ali Fuat: *Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, İstanbul: Babıali Kültür – BKY 2009.
- Özçelik, Selahattin: "Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 11 (2000), s. 347-438.
- Ramaj, Albert: "Laramanizmi apo kriptokrishtenizmi tek shqiptarët – përkatësisht në Kosovë në shek. XIX e XX", *Poeta nascitur, historicus fit. Ad honorem Zef Mirdita*, ed. Albert Ramaj, St. Gallen: Albanisches Institut, Hrvatski institut za povijest 2013, s. 549-588.
- Reinkowski, Maurus: *Düzenin Şeyleri: Tanzimat'ın Kelimeleri 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*, çev. Çiğdem Canan Dikmen, İstanbul: YKY, 2017.
- Skendi, Stavro: *The Albanian National Awakening*, Princeton: Princeton University Press 2015.
- Skendi, Stavro: "Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans", *Slavic Review*, 26/2 (1967), s. 227-246.
- Soykan, T. Tankut: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul: Ütopya Kitabevi 1999.
- Türkan, Ahmet: *Osmanlı'da Kripto Hristiyanlar*, İstanbul: Kitabevi 2012.
- Ünlü, Mucize: "Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinden Hareketle XIX. Yüzyılda Balkanlarda Osmanlı Yönetim Anlayışı: Vilâyât-i Selâse Örneği", *Studies of The Ottoman Domain*, 4/7 (2014), s. 42-53.
- Zhelyazkova, Antonina: "Bir Tarih Yazımı Sorunsalı Olarak Balkanlar'da İslamlaşma: Güneydoğu Avrupa Perspektifi", *Osmanlı ve Balkanlar Bir Tarih Yazımı Tartışması*, ed. Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi, İstanbul: İletişim Yayınları 2011, s. 259-307.

İnternet Kaynakları

https://www.washingtonpost.com/national/religion/muslim-kosovars-rediscover-their-long-forgotten-roman-catholic-roots/2015/05/06/b0c62832-f41c-11e4-bca5-21b51bbdf93e_story.html?noredirect=on&utm_term=.74fb485294f7 (Erişim tarihi: 26.09.2018)

<https://www.reuters.com/article/us-kosovo-catholics/out-of-hiding-some-kosovars-embrace-christianity-idUSTRE48S07Y20080929> (Erişim tarihi: 26.09.2018)

<https://friendsofkosovo.wordpress.com/category/politics/news/page/15/> (Erişim tarihi: 26.09.2018); <http://www.balkananalysis.com/kosovo/2011/04/14/the-vatican%E2%80%99s-growing-prominence-in-kosovo/> (Erişim tarihi: 26.09.2018)

<https://sg.news.yahoo.com/kosovo-crypto-catholics-quit-closet-171245479.html> (Erişim tarihi: 26.09.2018)

<https://religionnews.com/2015/05/06/muslim-kosovars-rediscover-long-forgotten-roman-catholic-roots/> (Erişim tarihi: 06.10.2018)

<https://www.reuters.com/article/us-kosovo-catholics/out-of-hiding-some-kosovars-embrace-christianity-idUSTRE48S07Y20080929> (Erişim tarihi: 06.10.2018)

http://dannyreviews.com/h/Palace_Dreams.html (Erişim tarihi: 06.10.2018)

<https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/book-review-from-the-land-of-plots-the-palace-of-dreams-ismail-kadare-trs-barbara-bray-harvill-1499-1474354.html> (Erişim tarihi: 06.10.2018).

https://books.google.com.tr/books?id=jk9wBQAAQBAJ&pg=PA102&lpg=PA102&dq=Ibrahim+Rugova+hristiyan&source=bl&ots=LPc9O8VKdd&sig=NgXk7Z2qk_gf8NTC_wUhmalcwMmE&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKewjn5M-F2fHdAhXhwIsKHRLwDi0Q6AEwDXoECAGQAQ#v=onepage&q=Ibrahim%20Rugova%20hristiyan&f=false (Erişim tarihi: 06.10.2018)

<http://www.osmanlicaturkce.com/> (Erişim tarihi: 06.10.2018)

<http://www.kamusiturki.com/> (Erişim tarihi: 06.10.2018)

https://sq.m.wikibooks.org/wiki/Rreth_p%C3%ABrhapjes_s%C3%AB_Islamit_nd%C3%ABr_shqiptar%C3%ABt/9?fbclid=IwAR02wxoUcBIA-VM6QewcJpVBXVKsvXibwolaZ-UgWB1Rpf48xXgMvHdnePg (Son Erişim tarihi: 20.04. 2019)

“All We Hope is a Generous Revival”: The Evangelization of the Ottoman Christians in Western Anatolia in the Nineteenth Century

Merih Erol*

“Bütün Ümidimiz Cömert Bir Uyanış”: On Dokuzuncu Yüzyılda Batı Anadolu’da Osmanlı Hıristiyanlarının Euanjelizasyonu

Öz ■ Bu makalenin konusu 1870 ve 1880’li yıllarda *American Board of Commissioners for Foreign Missions* adlı misyonerlik örgütünün Batı Türkiye Misyonu adlı biriminin kapsamındaki Manisa ve İzmir istasyonlarında yürüttüğü faaliyetler ve bu bölgedeki Rum ve Ermenilere İncil’in mesajını öğretme çabalarıdır. Esas kaynaklar olarak Amerikalı Protestan misyoner Marcellus Bowen’in 1874-1880 yılları arasında Manisa’dan Boston’daki ana merkeze ve Yunanistan kökenli Protestan misyoner George Constantine’in 1880-1889 yılları arasında İzmir’den Boston’a gönderdikleri mektuplar kullanılmıştır. Bu birinci şahıs anlatımlar olguları ve olayları anında ve doğrudan yorumladıkları için çok zengin bir malzeme sunarlar. Bu çalışma, Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerini İzmir’in çokkültürlü ve çokuluslu toplumuna uyarlama çabalarını, bölgede yaşayan Rumlara ve Ermenilere vaaz verirken ya da onlara ibadet için seslenirken hangi dilin kullanılması gerektiği konusundaki kanaatlerini ve gerekçelerini, Protestan misyonerlere muhalefet eden İzmir’deki Rum Ortodoks yüksek rütbeli ruhbanlarının başvurduğu yolları ve dini kitap satma, okul ve kilise açma/yapma eylemlerinin Osmanlı yetkililerince hangi şartlara bağlandığını ve yetkililerin engelleriyle karşılaştıklarında misyonerlerin hangi araçlara başvurduklarını incelemektedir.

Anahtar kelimeler: İzmir, Anadolu’da misyonerlik faaliyetleri, Ermeni ve Rum Protestanlar, mezhep/din değiştirme, on dokuzuncu yüzyıl.

---

* Özyeğin University.

Introduction

Smyrna/İzmir was the first mission station of the American Board of Commissioners for Foreign Missions in Ottoman Turkey.¹ Yet the British Protestants' arrival in the city was earlier. In 1815, two missionaries of the Anglican Church Missionary Society came to İzmir with the intention of forming a Bible Society. William Jowett and James Connor founded a Bible Society in İzmir with the full approval of the Greek Bishop. Their goal was to further Christian education and missionary endeavor. The two American missionaries sent by the ABCFM Levi Parsons and Pliny Fisk settled in İzmir in 1820, and began learning modern Greek from Neophytos Vamvas, the president of the College of Chios, a Greek cleric and intellectual.² In the ensuing years, the Greek War of Independence encouraged the American missionaries to undertake missionary work among Greeks hoping that independence from Muslim yoke would be accompanied by a moral and spiritual rejuvenation.³ In the 1830s, in collaboration with the British and Foreign Bible Society, the Greek cleric and educator Vamvas, who had become Professor of Philosophy at the Ionian Academy on the British-dominated island of Corfu, translated the Holy Scriptures into modern Greek.⁴ Furthermore, in independent Greece, the leading statesmen showed interest in the missionaries' educational work because such institutions and infrastructure were lacking in the aftermath of the independence. Hence, the first generation

---

1 I would like to extend my sincere thanks to Ms. Evi Tramantza, Ms. Liza Vachtsevanou, and Ms. Stella Asderi for helping me to use their archival records and collections at Anatolia College. The research trip for this article was supported by Özyeğin University.

2 Chris Royer, “Anglicanism in Smyrna (1815-1923),” www.globalmissiology.org. January 2018, p. 3; (Accessed on December 16, 2018).

Pliny Fisk and Alvan Bond, *Memoir of the Rev. Pliny Fisk, A.M. Late Missionary to Palestine* (Boston: Crocker and Brewster, 1828), p.116; Pavlina Nasioutzik, *Αμερικανικά Οράματα στη Σμύρνη τον 19^ο Αιώνα: Η συνάντηση της αγγλοσαξονικής σκέψης με την ελληνική (American visions in Smyrna in the 19th century: The encounter of the Anglosaxon and the Greek thought)*, Athens: Estia, 2002, p. 271.

3 Joseph L. Grabill wrote that the young Greeks sent to Amherst and Yale Colleges by the missionaries, influenced some Americans to view the Greek War of Independence as a war between the cross and the crescent. Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East. Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, (University of Minnesota Press, 1971), p.8.

4 Georgios D. Metallinos, *Παράδοση και Αλλοτρίωση (Tradition and Estrangement)* (Athens: Domos, 2001[1986]), p. 127. See Richard Clogg, “The Foundation of the Smyrna Bible Society (1818),” *Mikrasiatika Chronika*, 14 (1970), pp. 31-49.

of missionaries dealt mainly with the translation and publishing of the Bible and religious books, and establishing schools. By the end of the 1830s, as observed by Gerasimos Augustinos, the Protestant missionaries in İzmir, besides financing the charity schools that they had opened in İzmir and neighboring towns, also were continuously producing publications in Greek, including the periodical *Apothiki* (Storehouse) or “Magazine of Useful Knowledge” which became very popular.⁵

The Greeks of İzmir were the most influential group in the city thanks both to their demographic and economic weight. There was a rapid process of Graecization in the nineteenth century in İzmir and along the Aegean shore, triggered by migration from the Kingdom of Greece, the Aegean archipelago, and the inner Anatolian provinces, as well as the high birth rate of the Greek Orthodox in the region.⁶ Missionaries were not simple tools of American foreign policy, yet one should not fail to see that they largely shared the American statesmen’s and diplomats’ ambitions of acquiring power and influence in the Ottoman Eastern Mediterranean. Uygur Kocabaşoğlu has pointed to the close collaboration between commerce and missionary work observing that the missionaries shaped the lifestyles and habits of the locals and prepared them as good customers.⁷ Therefore, one can surmise that the İzmirian Greeks’ wealth and their economically and socially advantageous position made them a particularly important target population in the view of the American missionaries.

In İzmir, Daniel Temple, Henry John van Lennep, and Elias Riggs engaged missionary work among the Greeks until 1844, the year when the ABCFM took the decision to stop working among the Greeks. Henceforth, more emphasis was given to the Armenians of the city. John B. Adger, Elias Riggs, and Rev. Joel

---

5 Gerasimos Augustinos, ““Enlightened” Christians and the “Oriental” Churches: Protestant Missions to the Greeks in Asia Minor, 1820–1860”, *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 4, no. 2, October (1986), p. 133.

6 Hervé Georgelin, “Armenian Inter-Community Relations in Late Ottoman Smyrna”, in *Armenian Smyrna/ İzmir. The Aegean Communities*, Richard G. Hovannisian (ed.), UCLA Armenian History and Culture Series, Historic Armenian Cities and Provinces, 11, (California: Mazda Publishers, 2012), p. 179; Vangelis C. Kechriotis, *The Greeks of İzmir at the end of the Empire. A Non-Muslim Ottoman Community Between Autonomy and Patriotism*, Ph.D. Thesis, (University of Leiden, 2005).

7 Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, (Istanbul: Arba, 1989), pp.18-20.

S. Everett engaged in missionary activities into the 1850s.⁸ By 1853, an Armenian evangelical church was formed in İzmir and the first Sabbath was held. The construction of a small chapel was completed in 1858. The American Protestant missionaries' activities were not limited to the city of İzmir; with no less enthusiasm they pursued their evangelizing endeavors in the nearby towns of Akhisar (Thyateira) and Manisa. In the 1870s, due to increasing pressure from the native churches in İzmir, the American Board transferred its base in western Anatolia to Manisa. It should be mentioned that the ABCFM organized its missionary activities in Anatolia in three major geographical mission regions: the Western Turkey Mission, the Central Turkey Mission, and the Eastern Turkey Mission. This study focuses on the missionary activities of the ABCFM in the 1870s and 1880s at Manisa and İzmir stations operating under the Western Turkey Mission. It is mainly based on the letters of the missionary Rev. Marcellus Bowen (1874-1880) sent from Manisa to the headquarters of the ABCFM in Boston, and the letters of Rev. George Constantine (1880-1889) sent from İzmir to the same destination. The Western Turkey Mission had six other stations: Constantinople/ Istanbul, Bursa, Trabzon, Marsovan/ Merzifon, Caesarea/Kayseri, and Sivas. The Central Turkey Mission included the stations of Antep, Maraş, Adana, Urfa, and Hacin, and the Eastern Turkey Mission had stations in Erzurum, Bitlis, Van, Harput, and Mardin. Until 1880, Manisa served as the center for the American missionary work in a vast region which contained cities and towns of various sizes, such as İzmir, Ödemiş, Bayındır, Akhisar, Aydın, Alaşehir (Philadelphia), Kula, Uşak, Afyonkarahisar, Isparta, Burdur, and Konya. In 1880, the central office of the Western Turkey Mission was transferred back to İzmir.

Before highlighting some elements of the broader political framework in the post-Reform Edict period, and exploring the activities in the mission stations of Manisa and İzmir in particular, I would like to provide some information on the course of the developments that led to the recognition of the Protestant *millet* by

---

8 See Dilşen İnce Erdoğan, “Amerikalı Protestan Misyonerlerinin Raporlarında İzmir İstasyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1820-1900),” *Karadeniz Araştırmaları*, 33 (2012), pp. 97-108; Mehmet Ali Doğan, “The Missionary Activities of Elias Riggs in İzmir,” *International Journal of Turcologia*, V, 10 (2010), pp. 23-43; Melike Tokay-Ünal, “Mid-nineteenth century New England Women in Evangelical Foreign Missions: Seraphina Haynes Everett, A Missionary Wife in the Ottoman Mission Field”, *Turkish Historical Review* (2017), and see Frank A. Stone, *Academies for Anatolia. A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830-2005*, (San Francisco, California: Caddo Gap Press, 2006), p. 90.

the Ottoman sultan in 1850. In June 1846, Sultan Abdülmecid interfered with the Armenian patriarch's persecutions against the converts to Protestantism and bestowed government protection to his Armenian subjects who had embraced the Protestant faith. On 1 July 1846, the Armenian Evangelical Church was founded in Istanbul/Pera with a constitution prepared with the counsel and aid of the missionaries in the city.⁹ Finally, in 1850, the Ottoman Protestants were recognized as a *millet* by an imperial decree.

After the Crimean War and the Reform Edict of 1856, the Ottoman millets underwent significant changes related to their organization and leadership.¹⁰ Both in the Greek Orthodox and the Armenian Gregorian millets, lay members of these communities gained power vis-à-vis the clergy and became actively involved in matters, such as the election of the patriarch, the administration of the parishes, and education. These rising middle classes comprising bureaucrats, entrepreneurs, merchants, physicians, and journalists promoted a modernized, secular education at their community schools. Though religious instruction continued to be seen as an indispensable component of the school curricula due to its role in the construction of religious identity, ecclesiastical institutions lost their monopoly over the organization of education.¹¹ Another manifestation of this competition was arguably the emergence of a critical discourse regarding the traditions of the church, liturgical music, devotion etc. and the ignorance and greed of the lower clergy.¹² Protestant missionaries observed this attitude, and often exaggerated it in their accounts to justify their cause. American evangelical missionaries saw themselves as bearers of pure religion which stood in contrast to how they viewed the Greek and Armenian Churches. An American missionary provided justification for what he saw as the hopeful state of his field, Manisa: "Discontent and disgust with the national churches are undisguised".¹³ On a similar note, in his book on his long missionary endeavor in Istanbul, Henry O.

9 Leon Arpée, *A Century of Armenian Protestantism 1846-1946*, (New York: The Armenian Missionary Association of America, 1946), pp.32-39.

10 See Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963).

11 See Haris Exertzoglou, *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο Αι (National identity in Constantinople in the 19th century)*, (Athens: Nefeli, 1996).

12 See Merih Erol, *Greek Orthodox Music in Ottoman Istanbul: Nation and Community in the Era of Reform* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2015).

13 Anatolia College Archives (ACA), Papers of the ABCFM (ABCFM), Reel 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa 29 December 1875.

Dwight observed that the Greek higher clergy cared more about their political goals and tactics than the spiritual needs of the people, and no powerful sermons were delivered at the city’s Armenian churches.¹⁴

In addition to these tendencies within the Ottoman Christian populations, the Reform Edict of 1856 provided the American missionaries with an optimistic prospect for their future work in the Empire. They perceived the promises of the sultan as a commitment to religious liberty. In fact, they were not free at all to proselytize the Muslims and non-Muslims living in the Empire.¹⁵ Ottoman local authorities thoroughly inspected the printed materials which were distributed or sold by foreigners. Also, as was the case with the Ottoman non-Muslims, foreign subjects were obliged to obtain a permit from the central government and the local authorities before constructing a church or opening a school. Nevertheless, in the era of modernizing reforms which encompassed the legal and educational spheres, missionaries were able to spread their activities to a broader geography and began to make both qualitative and quantitative impact on the Ottoman populations. Whenever they felt an obstacle on their way, they appealed to the British or the American consul, and through them reminded the Ottoman authorities of the sultan’s promise. Yet, it seems that after the Ottoman-Russian War of 1877-78, the American missionaries’ optimism was replaced by a mood of depression and resentment. Henry O. Dwight’s letter to Boston dated 15 October 1885 reporting his thoughts on the Rumelian dispute reveals how the present Ottoman administration was assessed by an American missionary:

The government has gone from bad to worse ever since the Russian war. The officials are more corrupt than ever. [...] Such a set of men have no good to offer their country, and no sense of right to which foreigners may appeal. It is such men who have undertaken to crush out Christian Moslems, and to destroy Christian books and Christian schools, because they give Christians the advantage over Moslems in the struggle for power. They attack our schools and our books not merely because they are ours. But because they are of the elevating kind that teach man to think.¹⁶

---

14 Henry Otis Dwight, *Constantinople and Its Problems. Its Peoples, Customs, Religions and Progress* (New York: Fleming H. Revell Company, 1901), pp. 139-141.

15 For the Ottoman state’s response to apostasy and what it saw as the denationalization of its subjects in the nineteenth century, see Selim Deringil, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

16 ACA, ABCFM, 600, Henry O. Dwight’s letter to Dr. Clark, Constantinople, 15 October 1885.

Given the separationist challenges and the legitimacy crisis which the state faced, the Hamidian regime (1876-1909) was especially cautious about avoiding any sort of political dissidence and maintaining the public order.¹⁷ Accordingly, the imperial government regarded the American missionaries and their activities connected to preaching Christianity among the empire's populations as direct threats to one of the fundamentals of the state, Islam, and the peace and order of the society.¹⁸ The schools run by the American citizens came under strict control. In 1887, the American Board missionaries in the capital were informed about a set of new regulations concerning public instruction which they considered anxiously. The proposed regulation decreed that no foreigner was allowed to carry on a school in the Empire, "without an imperial firman issued in pursuance of the personal order of His Imperial Majesty, authorizing the opening of the school".¹⁹ The missionaries objected to this provision which in their view was equivalent to the prohibition of foreign schools. They argued that the new regulation would make it almost impossible for an American citizen living in a distant province of the empire, to provide the means and influence to secure the personal attention of the sultan to his proposal of opening a school. Writing in the name of his colleagues, the missionary Henry O. Dwight referred to the *Hatt-ı Hümayun* of 1856 by which each community was authorized to carry on schools of science, arts and industry without the necessity of more specific authorization. He claimed determinedly that the proposed regulation was opposed to the principle of religious liberty which was a part of the fundamental law of the Empire.

Now it would be interesting and fruitful to turn to a missionary field outside of the Ottoman capital, and observe both the dynamics of a missionary station in the province and the challenges that the American missionaries met there and how they dealt with them.

The Manisa Field

In early 1874, the young missionary Marcellus Bowen (minister of a congregation in Springfield, New Jersey) and his wife Flora Bowen were appointed

17 Selim Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II (1876-1909)", *International Journal of Middle East Studies*, 23 (1991), pp. 345-359.

18 Devrim Ümit, "The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, 1876-1914", *International Journal of Humanities and Social Science*, 4, 6(1) (2014), p. 33.

19 ACA, ABCFM, 600, Henry O. Dwight's letter to O. S. Straus, Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary, Bible House, Constantinople, 19 December 1887.

by the American Board to serve in Manisa and arrived at their mission field in June 1874. Bowen realized the vastness of the field he was responsible for, when he set on a lengthy tour into the interior in fall 1875. When he returned back to Manisa, he wrote to the headquarters in Boston to propose the establishment of a new, second center to provide for the places far away from Manisa at least until the railway extended to Konya. According to him, Isparta or Afyonkarahisar could serve as a second center.²⁰ Yet, the Board turned a deaf ear to Bowen’s proposal about establishing a second base in western Anatolia.

Besides struggling to convince the decision-makers at the American Board about the needs of his station, the young missionary also faced the challenges of the Ottoman local authorities regarding his missionary endeavors. As the initial step of contacting the locals, typically, the American missionaries sent native colporteurs to the towns at some distance to distribute or sell Bibles and religious tracts, and when they saw interest among the locals, they sent preachers to them and formed evangelical communities. Konya was one of the towns, along with Afyonkarahisar and Akşehir, in which the Armenians constituted the largest Christian population. There, the missionaries and the native colporteurs sold Bibles, religious tracts, and *Avedaper* (“Good news bringer”)²¹ a weekly journal which was published both in Armenian language and in Turkish in Armenian script. As mentioned above, books and other printed materials which were sold in the Ottoman Empire by the American missionaries had to go through government inspection and the missionaries were obliged to have a permit to sell them. Despite receiving government authorization, in interior towns the arrests of book agents and seizure of their books were common.²² The following episode in Konya reveals how, sometimes, the American missionaries defied the local authorities and resisted their decisions. Arguably, they were encouraged to do so at particular moments when the Ottoman government was at bay dealing with an insurrection in the Balkans or fighting a war. As mentioned in M. Bowen’s letter to Boston headquarters dated 29 December 1875, they had been selling books in Konya for several years. One day, the Governor wanted to see the book sellers, and hence

20 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen’s letter to Dr. Clark, Manissa [Manisa], 29 December 1875.

21 *Avedaper* was also published in Greco-Turkish and it had a children’s periodical, too. See ACA, ABCFM, 600, A. Constantian’s letter to Rev. J. K. Greene, Edinburgh, 16 June 1882.

22 ACA, ABCFM, 600, Henry O. Dwight’s letter to Dr. Clark, Constantinople, 15 October 1885. In his letter, Dwight complained that the government permit to print a book was not regarded as a permit for its sale, thus rendering often the publication expenses futile, and pleaded that the American Minister in Istanbul should push for the redress of this grievance.

Bowen sent the Armenian colporteur Sarkis to the Governor for his inquiries. Sarkis was interrogated in front of a council of notables who were surprised that he sold books worth of 500 aspers for 5. Since the American missionaries had a permit to sell books, the issue was not whether Sarkis had a permit or not, but the local authorities were alarmed at the large amount of books and pamphlets sold. As a result, they requested from the colporteur a special permit from Istanbul to sell his books. Upon this, Bowen immediately interfered and declared to the Governor and the notables in the council that they would continue selling books until the American Minister at Istanbul issued an order forbidding it.²³

In his first years as the head of the Manisa station, Bowen often complained in his letters to Boston that the American Board was not as generous to his station as it was to the other stations of the Western Turkey Mission. On 9 May 1878 he wrote pleadingly: "...Manissa field is new although connected with an old mission. We beg you not to place us in the same category with Caesarea, Marsovan, and Broosa [Bursa]. Give us the same opportunities that have been given them, and we may surely hope that the Lord's arm will reach all over Manisa field also."²⁴ In Manisa, Bowen collaborated with Phebe L. Cull, the director of the girls' school who had founded the school in 1871. It was not an easy task for Bowen to demonstrate to the Board that Manisa was a promising field despite being new because among other parameters, the girls' school had not achieved the expected success. In 1875, the number of students was so low that the missionaries thought of closing the school. As Bowen explained, the Protestants in Manisa were too poor to send their children to the school, and the non-Protestant parents either feared persecution or did not pay for their children when they could attend their community schools without paying.²⁵ The low number of Greek students at Protestant schools seems to be a general phenomenon. To demonstrate this further, I would like to give an example from another station of the WTM, i.e. the Bursa station.

At the missionary school in Bursa, the low number of Greek students was compensated by accepting Armenian students to the school. However, one of the major financial and organizational challenges which awaited the American missionaries was to recruit teachers and staff who were able to instruct the children of different ethnicities in a region in their own native languages. In 1881, the

23 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 29 December 1875.

24 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 9 May 1878.

25 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 10 February 1875.

woman missionary Olive N. Twichell opened a school for girls in Bursa.²⁶ Both Greek and Armenian girls enrolled in the school. Twichell knew Greek but not Armenian. Therefore, at first she hesitated to receive the Armenian students, but later she accepted them because their parents were ready to pay full price for board and tuition, covering the salary of an Armenian teacher.²⁷ However, giving education in two different languages created overload for both Twichell and her colleagues at the school. Several months later, Twichell asked for advice from the Board about keeping the Armenian girls in the school or not because the teachers and staff of the school did not speak Armenian.²⁸ Yet, this was not an easy decision because as Twichell observed, the Armenians in Bursa had established their churches and were more organized, whereas it was not the case with the Greeks and the number of the Greek students in the school was decreasing. Eventually, three years later at the Annual Meeting of the Western Turkey Mission, to remedy the local Greeks’ lack of interest in the missionaries’ evangelical message, it was proposed that a Greek evangelist be sent to the Bursa field.²⁹

When Bowen first arrived in his mission field, he observed that except in İzmir, Manisa, and Aydın, the Greeks, who constituted the majority of the Christian population, did not speak Greek but Turkish.³⁰ Since the Armenians of the region also spoke Turkish, in the inner parts of western Anatolia, both of these groups could be reached via Turkish. Hence, in the newly burgeoning evangelical communities, the Armenians and the Greeks attended the same religious services held in Turkish. However, especially in the coastal parts of Asia Minor, throughout the second half of the nineteenth century, the use of the Greek language was increasing among the Christian Orthodox populations. Bowen prophesized that since all throughout the region the Greek children were taught Greek at their community schools, in ten years Turkish would be subordinate to Greek. Consequently, he emphatically suggested in his letters to Boston that the language of the missionary work among the Greeks should be Greek. Hence, noting the necessity for having Greek-speaking missionaries in Manisa station, on 16 July 1875, Bowen wrote to the headquarters in Boston: “To myself falls the general

---

26 See ACA, ABCFM, 605, Olive N. Twichell’s letters from Bursa and Constantinople (1881-1889).

27 ACA, ABCFM, 605, Olive N. Twichell’s letter to Dr. Clark, Broosa [Bursa], 6 March 1883.

28 ACA, ABCFM, 605, Olive N. Twichell’s letter to Dr. Alden, Bursa, 12 June 1883.

29 ACA, ABCFM, 605, Olive N. Twichell’s letter to Dr. Clark, Bursa, 18 October 1884.

30 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen’s letter to Dr. Clark, Manisa, 29 December 1875.

work of the station, and the more immediate oversight of our pastors and preachers who are all Armenians, using the Turkish language. This is the condition of things with us – Armenian preachers preaching in the Turkish language to congregations which are largely Greek in their composition”.³¹

This brings me to the topic of the language of theological instruction for native pastors and preachers. The American Board followed the policy of training them in their own vernacular languages. In the 1870s, the Greek-speaking youth of the Manisa field who wanted to receive further theological education were sent to Marsovan/Merzifon, to the only existing religious seminary close to the region. Bowen believed that the prospective Greek helpers had to be educated in their own place, rather than being sent to the Theological Seminary in Marsovan/Merzifon which was monopolized by Armenian students and teachers.³² Several years later, the Greek-American missionary in İzmir, George Constantine brought the same issue to attention: “There are three or four youths who are ready to be instructed in Theology but would not go to Marsovan because there is no Greek speaking people. If we had had a strong man who could teach them English and give them their theological education in English and we help them in Greek and Turkish”.³³ As keen observers of the peoples they were working for, the American missionaries were able to predict the consequences of linguistic and cultural differences and alienation.

Native helpers, teachers, and preachers were indispensable to American missionary work. In 1878, a fresh graduate of the seminary at Merzifon was sent to Afyonkarahisar together with his wife. There, this young Armenian helper opened a school for boys attended by 40 students. The burgeoning Armenian Protestant community in Afyonkarahisar had a local Armenian preacher named Haritoon Seyranian.³⁴ However, the native helpers had little say in the decision-making regarding even the issues which directly affected their lives. For instance,

31 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen’s letter to Dr. Clark, Manisa, 16 July 1875.

32 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen’s letter to Dr. Clark, Manisa 29 December 1875: “Marsovan seems to us unable to make sufficient provision for Greek students. You are aware, probably that Pastor Apostol of Demirdesh [Demirtaş] spent a few months at Marsovan this year. The result seems to have been to confirm the impression previously entertained by some, that the education of Greek students at Marsovan is impracticable. The atmosphere there is Armenian, just as it ought to be for a healthy development, and just exactly as the atmosphere here is Greek, altho’ the one common language at both places is Turkish.”

33 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine’s letter to Dr. Clark, Smyrna, 7 May 1881.

34 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen’s letter to Dr. Clark, Manisa, 9 May 1878.

the American missionaries rotated the native pastors as their help was needed in other towns. In 1875, Pastor Nazar who had formerly been in Akhisar was sent to Aydın, Pastor Krikor who had been serving in İzmir was sent to Akhisar, Pastor Hagop was shifted from Manisa to İzmir, and Pastor Aristarchus who had been in Maraş was sent to Manisa.³⁵ Sometimes, the differences of views between the American missionaries on the ground and the native pastors evolved into severe conflicts. In early 1875, the young missionary Mr. Baldwin and Pastor Hagop who had extensive experience with the local Armenians were at odds to such an extent that M. Bowen reported this to the headquarters of the American Board.³⁶ The seniority and experience of the Armenian pastor had won him the great sympathy of his congregation.³⁷ This confirmed a fact which was already well-known by missionaries. Any missionary had to gain the affection and confidence of the native brethren.

In the late 1870s, along with the theme of progress of the work in the interior towns, in his letters, Bowen frequently pointed to the flourishing and positive climate for the spread of Protestantism in İzmir, and sought to convince the American Board to allocate resources for the funding of the missionary work there.

İzmir in the Missionaries' Gaze

Since the eighteenth century, due to its unique geographical location, İzmir connected the three major maritime regions of the Ottoman Empire, namely North Africa, the Black Sea and the Red Sea. The port of İzmir not only commanded a huge volume of trade with the west, but it also united the interior with the coast.³⁸ İzmir was a commercial hub with wealthy and open-minded inhabitants. It had a multiethnic and multilingual population who adhered to numerous

---

35 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 9 May 1878.

36 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Rev. Dr. Worcester, Manisa, 23 April 1875.

37 How old Mr. Baldwin was then is not clear but he was much younger than Pastor Hagop. To speculate, Marcellus Bowen was 28 years old when he was sent to Manisa in 1874 accompanied by his wife Flora Bowen.

38 Elena Frangakis-Syrett, "Commerce in the Eastern Mediterranean from the Eighteenth to the Early Twentieth Centuries: The City-Port of İzmir and Its Hinterland," *International Journal of Maritime History*, X, 2 (1998), p. 132. For the role of European outsiders in the transformations which made Smyrna into a unique Ottoman port city, see Daniel Goffman, "İzmir: From Village to Colonial Port City," in *The Ottoman City between East and*

confessions. The reactions of the American missionaries, who found themselves in such an unexpected setting in a city of the Orient, varied from disapproval to wonder and amazement. As an example to disapprobation, Maria West, the American missionary and educator who came to İzmir in 1876 to establish a girls' school made negative comments on the İzmirians' pretentiousness and stylishness. "Satan seemed to reign triumphant," she wrote to the Board in Boston. "Smyrna is indeed another Vanity Fair; it worships the goddess of pleasure and fashion and Paris is its model."³⁹ Whereas Amanda S. Constantine, who came along with her husband from Athens to engage preaching for the Greek-speaking population, found İzmir as the perfect place for the success of the missionary work:

This is a large city full of business; the various costumes, languages, religions, so mixed and yet so distinct, make one feel that he is really at the centre of an immense circumference of influence. If he may only proclaim the Gospel publicly here it may reach all along these lines of trade in every direction.⁴⁰

Indeed, the relative openness of İzmir's society, the free circulation of Christian tracts and newspapers, İzmir's inhabitants' good manners and hospitality made it a place where Westerners/ Christian missionaries would feel safe and at home.⁴¹

In western Anatolia, the Greeks and Armenians were the two major non-Muslim groups. The Orthodox Patriarchate in Istanbul tried to prevent Protestant missionary activity which began to acquire converts among Orthodox Christians. In 1836, patriarch Grigorios VI issued an encyclical which officially accused the Protestant missionaries of disseminating their own interpretations of the religious dogmas, and banned the Orthodox Christians from sending their children to their schools and reading their Bible translations and other printed material distributed by them.⁴² Hence, in 1844 mainly due to the increasing

---

West: Aleppo, İzmir, and Istanbul, ed. by Edhem Eldem, Daniel Goffman and Bruce Masters (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), pp. 79-134.

39 Giles Milton, *Not to Be Served but to Serve. A History of the American College of Greece* (Athens: Livani Publishing Organization, 2011), p. 12.

40 ACA, ABCFM, 600, Amanda S. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 5 May 1881.

41 David H. Finnie, *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East*, (Cambridge: Harvard University Press, 1967), p. 20.

42 Kyriaki Mamoni, "Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των Μισιονάριων (Struggles of the Ecumenical Patriarchate against the Missionaries)", *Mnymosini* 8,

control and persecutions of the Orthodox Church, the American Board ceased its work among the Greeks, whereas it continued among the Armenians. A few decades later in the 1870s, when Protestantism began to find converts among the Greek Orthodox of the region, missionaries sent by the Board faced the question whether it was worth getting their hands on the Greek work again. The head of the Manisa station M. Bowen closely observed these two ethno-religious groups and compared them in terms of being potential receivers of their messages. Following a tour into the inner parts of the Manisa field, Bowen wrote: “It was easy to see that in point of intellectual activity, the Greeks are wider awake than the Armenians. This is to be accounted for to some extent by the fact that the Greeks are in the majority in point of numbers, and as a consequence in point of aggregate influence and wealth.”⁴³

Hence, the head of the station Bowen wrote repeatedly to the American Board about the necessity of focusing on the Greeks of western Anatolia, and even launching a distinct work among the Greeks in their own language. He commented on what he saw as the influence of Athenian culture over the Greeks of İzmir, and their intense intellectual activity and interest in learning letters and sciences. Comparing them with Armenians, he found Greeks to be more Western-oriented culturally. This, however, did not necessarily make them an ideal, easily accessible group of to-be-converts. Bowen lamented that the Greeks of the region were losing their religious faith in the grip of, on the one hand Greek nationalism, and on the other “wrong” westernization: “The Greek is too ready to ape the Frenchman”.⁴⁴ The increasing use of Greek among the Christian Orthodox populations of Anatolia was synonymous with increasing Greek nationalism in the view of the missionaries. According to them, the time would come when the Greeks of Anatolia would want their independence and at the same time would need a spiritual revival. The analogy is striking in the midst of the turmoil in the Balkans: “Just as Bulgaria needed its mission, so will Greek Anatolia need its mission.”⁴⁵

(1980-81), p.182. See also Stavros Th. Anestidis, “Αμερικανοί Ιεραπόστολοι στη Μικρά Ασία: Βιβλιογραφική Επισκόπηση (American missionaries in Asia Minor: Bibliographical survey)”, *Deltio Kentrou Miknasiatikon Spoudon*, vol. 11, 1995-1996, pp. 375-388.

43 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen’s letter to Dr. Clark, Manisa, 29 December 1875.

44 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen’s letter to Dr. Clark, Manisa, 29 December 1875.

45 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen’s letter to Dr. Clark, Manisa, 31 May 1877.

Nevertheless, it was among the Armenians of the Empire that the Protestant missionaries gained significant amount of converts. The evangelization of the Armenians was facilitated by the fact that a number of clergymen of the Armenian Apostolic Church wanted a reform in their church and resorted to the aid of the American missionaries in Istanbul. Despite severe persecution attempts of the Armenian patriarch, in July 1846 an Armenian Evangelical Church was formed in Istanbul. Keeping in mind on the one hand, how the Protestant movement was initiated among the Ottoman Armenians and on the other, the Greek middle classes' increasing interest in secular and western patterns of education and thought particularly in İzmir, we may say that Bowen's comparison of the Armenians' and the Greeks' religious and intellectual quests was to the point:

In the main, throughout our field, the Armenians are much more ready for religious instruction than the Greeks. All see the wretchedness and worthlessness of their own churches, but the Armenian tendency seems to be towards a better church. The Greek tendency is in the direction of rationalism and infidelity.⁴⁶

The American missionaries could not fully grasp the ethnic, linguistic, and cultural diversity of the different Christian groups they met in the Ottoman Empire.⁴⁷ In their attempt to deal with each of them efficiently and be able to argue for their needs and demands stated in their letters to the center in Boston, they sought to define their distinctive features and categorize these groups. After all, they had an ambition to create a Christian community above ethnic pretensions. One of the means they used to accomplish this was to bring together Greeks, Armenians, and Turks in churches and schools they established.

---

46 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 29 December 1875.

47 In his study of the American missionaries' encounter with the Arab world, Ussama Makdisi has pointed out that when they first arrived in the Middle East, the American Protestant missionaries had no idea about the coexistence of different religions and their mutual recognition. Referring to the diversity of religions in the region and the failure of the American missionaries' project, Makdisi wrote: "...this reading of the world fundamentally contradicted the idea of a voluntary, conscious embrace of faith at the heart of American Protestantism". Ussama Makdisi, *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*, (Ithaca: Cornell University Press, 2008), p. 47.

Schools and Prestige: An American College in İzmir

Constantia Kiskira has rightly noted that the educative and the philanthropical dimensions of the American Board's missionary work became more successful in comparison to its ability to proselytize.⁴⁸ The Board's rich record of publications in about 40 languages and dialects, and the longevity and the social and cultural impact of the schools opened by it demonstrate its success in the field of education and upbringing. Uygur Kocabaşoğlu has observed the emergence of a dual structure in the American missionary education process, namely the evangelical and the secular cursus. The first one comprised of the primary school, secondary school, and the theological school. Whereas, the secular cursus included the primary school, secondary school, and the college where the students received a 4-year education.⁴⁹ Kocabaşoğlu has interpreted the achievements of the American missionaries as the victory of secular education over religious education, an unintended consequence so to say.⁵⁰

Before I move on to the foundation of an American college in İzmir, I would like to draw attention to the first college for girls' education established by the Americans in Istanbul. American missionaries pursued the goal of advancing girls' higher education in the Ottoman lands. Beginning in the 1870s, they established girls' schools with outstanding educational standards in the major Ottoman cities. The first such college-type school was instituted in 1872 in Istanbul with the initiative of the Woman's Board of Missions in Boston. The missionaries called this girls' school in Scutari/Üsküdar in Istanbul “The Home”.⁵¹ About two decades later, the president of the school and its Board of Trustees began to discuss both the school's name and the level of education which it offered. In their correspondence it was inquired whether the school would have the status of an American college, such as Smith or Wellesley College in Massachusetts, and whether

---

48 Constantia Kiskira, “Το Περιοδικό *Missionary Herald*. Μια Αθησαύριστη Πηγή για την Ιστορία του Μικρασιατικού Ελληνισμού (The Periodical *Missionary Herald*. An Unmined Source for the History of Asia Minor Hellenism)”, *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon*, 11 (1995-1996), p. 120.

49 Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, p. 155.

50 *Ibid.*, p. 178.

51 ACA, ABCFM, 533. See also Ercan Kaçmaz, “Missionary Activities in the Lands of Ottoman Turkey: The Emergence of Robert College and the American College for Girls,” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9, 7 (2014), pp. 379-395.

it would be appropriate to rename it as for instance “Constantinople College”.⁵² Soon, the naming issue was finalized with an assertive choice. The President of the school Mary M. Patrick, in her letter to the Secretary of the Board of Trustees in Boston dated 4 October 1889, wrote that she was happy that the school would be named “American College for Girls”, hence indicating “the nationality of its founders and supporters”.⁵³

As in the Ottoman capital, also in İzmir, primary and secondary schools and especially college-level higher institutions established by foreign nationals were the showcases of their own countries’ prestige. Hence in 1879, the American missionaries working in the field of İzmir proposed to the Board the foundation of an American college-level school for boys and girls in İzmir. Before proceeding with the analysis of the American missionaries’ visions for an educational institution in the 1880s İzmir and how they negotiated their project with the headquarters in Boston, let us see the American Board’s preceding endeavors regarding the establishment of schools in İzmir. In 1876, Maria A. West, a missionary from Massachusetts, arrived in İzmir to open a school for girls.⁵⁴ It was not her first time in Ottoman Turkey; for 18 years she had lived in Istanbul and eastern Turkey, learned Armenian and taught at mission schools. After a break in the US, she was reappointed by the American Board to the Western Turkey Mission. Miss West started a Bible class in English and Armenian. In summer of 1878, she acquired a building in İzmir’s Armenian quarter where she established her girls’ school. The majority of the children were Armenian, but there were also Greeks, English, Germans, Italians, and Turks. Miss West chose to name her school the Evangelical Armenian School, and attempted to persuade Armenian mothers to educate their daughters at her school. The school started with 7 children the number of which then rose to 30 and later to 50.⁵⁵ Miss West raised funds for the Smyrna work in England. She established a venue on the quay for preaching the gospel which came to be known as the ‘Coffee Room’ among the missionaries and the visitors. The American Board was satisfied with her work in İzmir since her school survived despite pressures from Ottoman authorities and

---

52 ACA, ABCFM, 533, Mary M. Patrick’s letter to Ms. Carrie Borden, the Secretary of the Board of Trustees, Boston, Constantinople, 13 September 1889.

53 ACA, ABCFM, 533, Mary M. Patrick’s letter to Ms. Carrie Borden, the Secretary of the Board of Trustees, Boston, Constantinople, 4 October 1889.

54 Sue S. Horner, “American Female Missionaries in Europe 1830-1900,” unpublished paper.

55 Milton, *Not to Be Served but to Serve*, pp. 12-14.

the Orthodox clergy, and large audiences were gathering in the Coffee Room. Yet, beginning in 1879, Miss West began to be criticized by both the headquarters in Boston and the Manisa station for the way she was dealing with the financing of her work.⁵⁶ In 1880, she left for Istanbul to continue her work there.

As Miss West's further stay in İzmir seemed doubtful, schemes for new educational institutions appeared. On 17 June 1879, the head of the Manisa station Marcellus Bowen wrote to the Secretary of the Board suggesting the opening of a college in İzmir which would give education in English to Armenian and Greek boys and girls.⁵⁷ In a later correspondence, Bowen stated that Miss West would have no official connection with the school, and that the school would be established and run by two American ladies preferably from Wellesley College in Massachusetts.⁵⁸ According to him, both İzmir's Christians' recent interest in Protestantism and the collaborative attitude of the members of the English community towards the American missionaries signaled a ripe moment for the future of the American missionary work in İzmir. He wrote: “There is a demand in that large and flourishing city for Protestant schools and more especially for American Protestant Schools. I feel quite positive that a school conducted by competent American teachers having English as its basis, and taking a reasonable tuition might receive a large patronage from English as well as from Greek and Armenian communities”.⁵⁹ The proposed college would have a “direct and pronounced connection” with the mission, and along with having English as its language of instruction it would also teach Armenian, Greek, and French. Notwithstanding that Bowen was envisaging a genuine missionary school which would provide for the education of the poor children, the American college he had in mind was expected to appeal to İzmir's westernized and wealthy Christian families. Elsewhere, he noted more than once: “The elaboration of the scheme [of the college] would need to be with much care, and with special regard to the character, tastes and wishes of Smyrniotes”.⁶⁰ “Smyrna is a wealthy city, an aristocratic city, and while

---

56 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 6 March 1879. In his letter to Dr. Clark dated Manisa 5 March 1880, Bowen announced that at last Miss West would resign from her work in Smyrna.

57 For the American Collegiate Institute in Smyrna, see Brian Johnson, “Paths of Learning: A Chronicle of the American Collegiate Institute and Associated Schools in İzmir,” unpublished paper, (2004).

58 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 12 December 1879.

59 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 17 June 1879.

60 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 2 October 1879.

we must not forget and are not forgetting the poor, is it right for us to ignore the higher classes? Such an enterprise as the one proposed would be likely to increase our influence among all classes.”⁶¹

In the late 1870s, the young missionaries affiliated with the Western Turkey Mission of the American Board saw themselves as different from the older generation of missionaries who had set up the missionary work in İzmir about fifty years ago. Notwithstanding that they sometimes resorted to those seniors’ advice, they believed that they themselves would bring about an unprecedented revival of Protestantism in western Anatolia and that theirs was the right moment. Hence, the two new projects, namely the establishment of a boarding collegiate school and the construction of a new chapel in İzmir – which will be investigated later - reflected the challenge that Bowen and his fellow missionaries took up in competition with both the older generation of the ABCFM missionaries like for instance Henry Van Lennep, and the representatives of the other Protestant and non-Protestant nations. In one of his letters, Bowen conveyed a sense of concern regarding the most recent image of Protestantism in İzmir: “Up to within a very short time ago, they found Protestantism in Smyrna represented by a dismal, nasty place, where a few people were supposed to assemble every week and hear a sermon. No school, no missionary, nothing that could be called life”. The strong sense of rivalry with other Westerners is revealing: “Schools have become a great power in this land, and we Protestant workers cannot afford to be behind others in this respect.”⁶²

Bowen sought to persuade the Prudential Committee in Boston about the prospective American college by making the point that the existing Protestant schools in İzmir were either not successful or remote from being a real missionary school.⁶³ He speculated positively that since the British school which had

---

61 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen’s letter to Dr. Clark, Manisa, 12 December 1879.

62 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen’s letter to Dr. Clark, Manisa, 12 December 1879.

63 The Prudential Committee, which was an executive committee under the direction of the Board, was appointed during the first meeting of the ABCFM held in Farmington, Connecticut, in September 1810. See Mehmet Ali Doğan, “American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and “Nominal Christians”: Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire” Unpublished PhD Thesis, The University of Utah, 2013, p.26. The Prudential Committee, among other responsibilities, took decisions about opening new missions, appointed and instructed missionaries, and responded to the proposals of the missionaries on the ground regarding the opening of new schools and churches.

been serving for the education of the English children failed, the English families would send their children to the Americans' college.⁶⁴ Interestingly perhaps, not only did he celebrate the sympathy of the English inhabitants of İzmir to their missionary endeavor, but also he saw them as needing the Americans' invigorating religious work due to their moral inferiority. He wrote:

I know, our main object in coming to Turkey is not to look after the English. But anyone here on the ground, who sees and realizes the disastrous influence of these degenerated English people on missionary work, especially in these parts, cannot but recognize the importance of doing something incidentally, if possible, for these people also.⁶⁵

Continuing to criticize the existing Protestant schools of other nations, Bowen referred to the so called “Deaconess School/ House” in Frank Quarter which was established by a Lutheran movement based in Germany. The School was managed by nuns, and many Protestant families in the city were sending their daughters to it. He noted that the school did not have an evangelical influence since it made no provision for the education of the poor children.⁶⁶

Furthermore, Bowen was optimistic that İzmir's Armenians would support the education of their children at the prospective American college. The schools which the American Board founded in Ottoman Turkey were intended to become self-supporting in a short time. Hence, regarding the college's expenses Bowen foresaw a positive development: “We expect in the course of two or three years to relieve the Board of all responsibility, as we feel confident of a liberal patronage by the Armenians of Smyrna”.⁶⁷ Indeed, from 1880 to 1884, when M. Bowen was the principal of the college (which was the continuation of the school that had been established by Miss West), the school continued to grow, and the three American Board teachers were joined by Miss Mary Page, who spoke Greek, and Miss Agnes Lord, a graduate of Wellesley.⁶⁸ After the retirement of M. Bowen in 1884, both the leadership of the Smyrna/İzmir mission and the responsibility

---

64 Ibid. Bowen wrote that the founder and main supporter of the British school Mr. Perrin encouraged them about their proposed college. George Perrin (1833- ?) was an English engineer who directed Smyrna-Cassaba railway construction.

65 Ibid.

66 Ibid.

67 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 24 June 1880.

68 Milton, *Not to Be Served but to Serve*, p.15.

of the college were taken over by Rev. Bartlett who expanded the institution and provided separate buildings for the education of boys and girls.

Preaching in the Heart of the City: A New Chapel in the Armenian Quarter

In July 1878, the American Board missionaries of Manisa station proposed to the mission headquarters in Boston, the construction of a new Protestant church in İzmir saying that the old chapel was remote from providing for the needs of the increasing brethren.⁶⁹ Thus, the head of the station Marcellus Bowen suggested having a new church on a main street at a location easily accessible by both Greeks and Armenians. In İzmir, the Armenians' demographic weight, thus their influence, was less than that of the Greeks. As observed by Hervé Georgelin, emigration to other East Mediterranean cities such as Alexandria and mixed marriages with the Greek Orthodox and Levantines affected the Armenians of İzmir demographically and culturally.⁷⁰ Nevertheless, everywhere in the Empire, the Armenians were more responsive than the Greeks to the call of the Protestant missionaries. Within a year after the foundation of the Armenian Evangelical Church in Istanbul in 1846, evangelical churches were organized by missionaries in İzmit, Adapazarı, and Trabzon, and in a short time the number of their members reached about 140.⁷¹ Also, by and large, throughout the nineteenth century the numbers of the Armenian students were higher than the Greek students at the colleges and seminaries established by the American missionaries.

On 2 October 1879, Bowen reported to the Board the purchase of a ground 45 feet (13.72 m) by 125 feet (38.1 meters) with a large building at one end, centrally situated with an easy access to both the Greeks and the Armenians.⁷² The lot purchased by the American missionaries was located in the Armenian Quarter in Basmane. Suggesting that the large house at one end of the lot be used as a

69 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Smyrna, 11 July 1878. It seems that the dissatisfaction of the missionaries with the existing chapel dated to several years back. Missionary Miss Maria West who founded a girls' school in Smyrna had demanded the improvement of the chapel. See ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Constantinople, 1 June 1876.

70 Georgelin, "Armenian Inter-Community Relations," p.180.

71 Leon Arpée, *A Century of Armenian Protestantism 1846-1946* (New York: The Armenian Missionary Association of America, 1946), p. 39.

72 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 2 October 1879.

boarding school, Bowen proposed the construction of a chapel on the same plot for approximately 300 people. However, the Board was reluctant to approve the building of a new chapel in İzmir which, according to Bowen's estimate, would cost 2000 Turkish Liras. Upon this, in his subsequent letters, Bowen emphatically argued for the necessity of a new chapel in İzmir and to strengthen his position, he claimed a revival of interest among the Armenians and the Greeks towards the Protestant faith. He wrote: “Our Armenian work is more hopeful than it has ever been in that city. Old Protestants are getting happy and say “we begin to see the fruit of 50 years labor”.⁷³ At the new chapel, as Bowen observed, the Gospel would be preached in four languages, English, Greek, Armenian, and Turkish.⁷⁴

In the meanwhile, a severe earthquake struck İzmir in March 1881 and damaged the existing building on the purchased lot. Then, Bowen wrote to the headquarters in Boston saying that the building which had been intended for a boarding school was seriously damaged, and suggested that it should be demolished and constructed from scratch. In the meanwhile, the Board finally approved the construction of a new chapel on the lot. The building of the school began after receiving an official permit from the Municipality. At the same time, the construction of the new chapel also began. However, unlike in the case of the construction of the school building, the construction of the new chapel was suspended due to the requirements of the local Ottoman authorities. To illustrate the process and conditions of church-building by foreign subjects in the post-Reform Edict period, I would like to give an example from the British community of İzmir.

In the 1820s and 30s, British merchants and British railroad workers began building summer houses in Buca, a nearby district outside of İzmir. The increasing British population necessitated the construction of an Anglican chapel which was completed in 1835.⁷⁵ The chapel was named as All Saints' Chapel. Almost thirty years later, in April 1864, the British community wrote a petition to the Governor General of the Province of İzmir to request the reconstruction of the Protestant chapel saying that it was erected thirty years ago and at present was in such a bad condition that it was dangerous to gather in it to celebrate the religious service: “Those highlighted, the appointed members of the Committee in charge of the reconstruction of the Protestant Chapel located in the village of

---

73 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 5 February 1880.

74 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen's letter to Dr. Clark, Manisa, 5 March 1880.

75 Royer, “Anglicanism in Smyrna,” p.5.

Bouja, have the honor of bringing to the knowledge of Your Excellence that this Chapel which has been elevated since thirty years is menaced by being ruined today, and is in such a bad state that it is dangerous to gather in it to celebrate the Religious Service”.⁷⁶ The community demanded not only the reconstruction of the chapel on the same plot but also its enlargement: “[...]That this Chapel is Twenty four architect’s cubit in length, Twenty architect’s cubit in width, and ten in height. That they propose to reconstruct the abovementioned Chapel in the same place, but giving it a length of Twenty Seven architect’s cubit, a width of fourteen architect’s cubit, a height of twelve architect’s cubit.”⁷⁷ The permission by the Sublime Porte dated 30 June 1864 indicates that the British community received a positive answer for its request in a couple of months. The reconstruction and the enlargement of the Protestant chapel in Buca was approved on the grounds that the chapel in question belonged to the Protestant millet since ancient times, and that other millets did not have any relation to or connection with it, and that it was not located in a Muslim neighborhood, and that the requested enlargement would be limited to the space inside the chapel’s courtyard, and that it was not the property of anyone nor was in the confines of a kind of foundation, and that the enlargement of the church would not cause inconvenience in terms of place and locality, and that it would not cause any real harm to anyone. Finally, the permit specified that the length, width, and height of the chapel be extended at a sufficient degree in proportion to the current population of the above-mentioned millet: “[...]zikir olunan kilise minelkadîm millet-i merkumeye mahsus olub milel-i sairinin alâka ve medhali olmadığı ve İslam mahallesinde bulunmadığı ve tevsii hakkında lüzumu olan mahal dahi kilise-i mezkûr havlusu derununda bulunduğu ve kimsenin mülkü ve bir gûne vakıf dahilinde olmadığı ve

76 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İ. HR.), 208/ 11983, the petition of the Committee for the reconstruction of the Protestant Chapel dated Smyrna, (day unspecified) April 1864. The quotation in original: “*Les soulignés, nommés membres du Comité chargé de la reconstruction de la Chapelle Protestante, sise au village de Bouja, ont l’honneur de porter à la connaissance de Votre Excellence, que cette Chapelle élevée depuis trente ans menace ruine aujourd’hui, et se trouve dans un si mauvais état qu’il est dangereux de s’y réunir pour célébrer le Service Religieux*”. The petition is signed by James F. Hanson, F. (?) C. Blackler, J. F. Wolters (the Chaplain), John Fraser, and [?] J. A. Henry (Perry?).

77 BOA, İ. HR., 208/ 11983. Pic (“*mimar arşını*”) is translated as “architect’s cubit”, and 1 pic measures 75, 7738 cm. The quotation in original: “*Que cette Chapelle mesure en longueur pics Vingt quatre, en largeur pics Vingt, et en hauteur dix. Qu’on se propose de reconstruire la dite Chapelle sur le même emplacement, mais en lui donnant une longueur de pics Vingt Sept, une largeur de pics quatorze, et une hauteur de pics douze.*”

kilise-i mezkûrun ol-vechile tevsinde mahal ve mevki'ce mahzuru ve kimesneye dahi mazarrat-ı sahibesi bulunmadığı halde millet-i merkumenin nüfus-ı mevcudesine nisbetle tûl ve arz ve kaddi zira'ları derece-i kifayede olarak tevsî'an bina ve inşası zımnında ruhsatı havi emr-i ali i'tası [...].⁷⁸

Hence, the above document suggests that permission for the construction of a new place of worship was granted to a particular community as a result of that community's right to practice its own rite. In the case of the American missionaries in İzmir, probably, the Ottoman authorities did not fail to see that they were attempting at building a church with the obvious aim of doing religious propaganda among the Christians of the place. Official documentation in the Ottoman archives indicates that church construction by the American Protestant missionaries was tried to be prevented by the local Rum communities and the Patriarchate. In the summer of 1891, the Patriarchate intervened and wrote a letter to the Ministry of Justice and Sects to prevent the construction of a church and a school in Burdur, in order to cast off the threat of proselytization.⁷⁹ A few years later, the Greek Orthodox community in Fatsa wrote a petition to the Ministry of Justice and Sects complaining about the Protestants in the district who constructed a building and converted it to church and school without official permission.⁸⁰ In 1894, in Ordu, the Greek Orthodox attacked the Protestant church on the grounds that it was too close to their place of worship. This protracted conflict resulted in the Protestants building a new church in the same neighborhood.⁸¹ Regarding the building of the Protestant church in İzmir, the memorandum sent to the Ministry of Justice on 3 September 1882 stated that the construction of the Protestant church was suspended because the building of a new place of worship was contingent on obtaining an imperial rescript.⁸² Eventually, in 1883,

---

78 BOA, İ. HR., 208/ 11983, the permit of the Sublime Porte dated 25 Muharrem 1281 (30 June 1864).

79 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), 97/4, the letter to the Province of Konya, dated 15 Muharrem 1309 (21 August 1891).

80 BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.), 700/10, the petition to the Grand Vezirate dated 9 Zilkade 1311 (14 May 1894).

81 BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.), 1782/62, the translation of the extract from the letter of Mr. Arnold, the Secretary of the Evangelical Alliance dated 24 May 1894; BOA, HR. SYS., 1782/62, the translation of the extract from the letter of Mr. Arnold, the Secretary of the Evangelical Alliance dated 2 June 1894.

82 BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.), 2457/33, 19 Şevval 1299 (3 September 1882): “İzmir'de Amerikalı Şar Maşelos [Marcellus] Donik uhdesinde (crossed out: İzmirde Debbaghane

a Protestant church belonging to the Americans was erected on the plot whose superintendent (architect) was George Perrin (b.1833) the previously mentioned English engineer who had a collaborative relation with the American missionaries.⁸³ In the following years, the American missionaries experienced problems with the Ottoman authorities regarding this church, and ultimately the custodianship of the church was passed on to the Scottish Mission.⁸⁴

The Graecization of the Evangelical Work among the Greeks

On the eve of the 1880s, the evangelization of the Greeks of Aegean islands and İzmir became a topic of rivalry and controversy between the Western Turkey Mission and the Athens-based Mission. Regarding the Greek work, Bowen harshly lamented the lethargy of the Western Turkey Mission and firmly wrote to the Secretary of the Board in Boston on 12 September 1878: “[...] I wish to say just a word or two about this Greek question. It is a conviction which has grown stronger and stronger with me, that Greek work ought to be in the hands of another Board (or Mission), with its center at Athens, not Constantinople. Western Turkey Mission has not heart for this work”.⁸⁵ In the meanwhile, the Athens (Greece) missionaries were working on the islands close to the Asia Minor coast, namely Mytilene and Chios. This caused a conflict with the Western Turkey Mission which objected to a separation between the islands close to Turkey and the mainland. In June 1879, at the meeting of the Western Turkey Mission, two representatives of the Greek mission at Athens Mr. Sampson (Thornton Rogers S.) and Mr. Kalopothakes argued that the inhabitants of those islands were largely

---

derununda bulunan) bulunan hane (crossed out: mukaddemce mekteb yapılmış ve işbu mektebin müceddiden inşası için daire-i belediyeden usule tevfikân ruhsat-ı resmi istihsalıyla inşaya bed’ edilmiş ise de yapılan binanın bir tarafında) arsasına inşasına mübaşeret olunmuş olan Protestan kilisesi inşa etdirilmekte bulunduğu muahharen tahkik kılınmış ve ma’bed ihdas ve inşasının irade-i seniyyeye mütevakkıf bulunması cihetiyle inşaat ta’til etdirilmiş olub[...]”.

83 “Investigating the Perrin family from scraps of information”, <http://www.levantineheritage.com/testi64.htm>; (Accessed on January 14, 2019). The authors of this testimony write that the Evangelical Christendom circular, by J. S. Phillips dated 1883 mentioned that the new Evangelical church “belonging to the Americans” had just been built by George Perrin.

84 “Investigating the Perrin family from scraps of information”, <http://www.levantineheritage.com/testi64.htm>

85 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen’s letter to Dr. Clark, Manisa, 12 September 1878.

Greek and all their sympathies and yearnings were toward Athens.⁸⁶ Rejecting their justification, the head of the Manisa station M. Bowen supported the point that the Asia Minor or Smyrna/İzmir mission had to be responsible for the nearby islands due to the fact that those islands had close economic and cultural connections with İzmir and Manisa, and not with Athens. Furthermore, Bowen suggested the submission of the whole matter to the Prudential Committee of the American Board for adjustment with the Southern Presbyterian Board. In the meantime, he used the Athenian “threat” against the headquarters in Boston to bring Rev. George Constantine, the Greek-speaking pastor and preacher whom he wanted to collaborate with for the Greek work in İzmir and its vicinity.

Bowen’s long negotiations with the Board to get Rev. Constantine from Athens and employ him as their associate for the Greek work in İzmir and its nearby towns, gave their fruits on 20 January 1881, the day when George Constantine and his wife arrived in İzmir to settle there to engage missionary work. During his previous, occasional visits to İzmir, Constantine had been preaching at the Coffee Room on the quay. His permanent employment in the city meant that he would preach, and hold religious lectures and meetings at several locations. As soon as he arrived, Constantine began holding services in Greek on Sunday mornings at the Dutch Chapel, prayer meetings on Saturdays, and preaching on Thursday evenings at the Evangelical Hall, and holding gatherings at the Coffee Room / the “Rest”, the informal meeting place at the quay which Constantine cherished much because it allowed him to engage private and personal conversations with people. On 11 March 1881, he wrote to the Secretary of the American Board expressing his enthusiasm about the Hall which would become the major venue of his stirring sermons:

My dear Dr. Clark,

I would just drop you a line concerning the work I have been occupied since my return to this city. I found a large Hall situated in the most central part where anybody comes either for a walk or for entertainment. The most popular caffés are close by. This Hall I found having a platform, a small anteroom while the walls were beautifully decorated with texts in various colors and all languages spoken here viz. Greek, Hebrew, Spanish, Italian, Armenian, French, English, Turkish. It has seats for 225 person but more than 300 can be accommodated.

---

86 ACA, ABCFM, 590, M. Bowen and C. H. Brooks’ letter to Dr. Clark, Manisa, 17 June 1879.

We began services the first Sabbath after my arrival and so far we had more people than could be accommodated, we had also a good number of ladies. The audience is composed of all classes. Learned and uneducated, rich and poor, young and old and the attention is all we can desire.⁸⁷

Almost two months after their arrival, İzmir was shaken by a severe earthquake which was followed by the plague and the drought. The Governor of Aydın Province Midhat Pasha “proclaimed a day of humiliation and prayer” and declared that “the earthquake, the drought and the ... were sent by God on account of the people’s sins and each religious body should confess and pray at a specified place [...]”.⁸⁸ Rev. Constantine’s wife Amanda S. Constantine’s letter to Dr. Clark in Boston reveals that the earthquake affected the İzmirians deeply. The natural disaster and its interpretation as a punishment for sins had become “ordinary topics of conversation” among people. No doubt that this was seen as an opportunity by the Protestant missionaries in the city to further their spiritual work to save souls. On April 27, in addition to the prayers held at the Orthodox churches, the missionaries, too, held a service for “all nations” at the Evangelical Hall. They spoke in English, Turkish, and Greek to a large audience, and as Rev. Constantine’s wife observed, “the good Spirit was evidently present”.

Constantine observed the people who came to his sermons carefully and in his letters to Boston he reported their contrition regarding their sins, their acts of restitution, and their sincere efforts to understand the Bible.⁸⁹ Clearly, for

---

87 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine’s letter to Dr. Clark, Smyrna, 11 March 1881.

88 ACA, ABCFM, 600, Amanda S. Constantine’s letter to Dr. Clark, Smyrna, 5 May 1881.

89 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine’s letter to Dr. Clark, Smyrna, 11 March 1881: “Men are beginning to purchase the Bible and study God’s word with a view to know the way of eternal life”. ACA, ABCFM, 600, G. Constantine’s letter to Dr. Clark, Smyrna, 7 May 1881: “Some of the youths have begun a meeting among themselves where they spend an hour in singing and praying and reading the Bible. A large number of Bible have also been sold in connection with the services and some have gone among the want people in the city”. In the summer of 1881, George Constantine spent about a month in Constantinople where he preached at the Dutch Chapel. He thus reported the enthusiasm of one of the male attendants at his sermon. ACA, ABCFM, 600, G. Constantine’s letter to Dr. Clark, Constantinople, 19 August 1881: “An old man who often tried to enter but could not on account of the crowd at the door standing outside had heard many reflections, succeeded to enter the very last Sabbath and in going out declared to the crowd that he would shoot the first man who would speak against the service and furthermore he declared that he would give up 8 years out of a life of 10 years for the sake of such preaching”.

him, concern for one's salvation and acts of penitence indicated one's disposition toward evangelical faith which could ultimately result in one's conversion to Protestantism. In his letters, there are mentions of men who quit drinking, swearing, lying, and cheating.⁹⁰ There are references even to converts who had been thinking of committing suicide, but having attended the meetings and sermons, abandoned the idea suggesting both the psychological and the spiritual transformation of the person. Constantine's presentation of the converts was quite the opposite of how they were seen by the high clergy of the native churches. According to the latter, converts to Protestantism were greedy people who changed their faith in return for the money they received from the missionaries. In Constantine's letters, however, they appear as individuals who won their long struggles against the cravings of the flesh. He wrote:

One had been knowing the truth for 17 years but only now could trust Christ. Another testified that for 2 years was fighting against sins but conquered only now through Christ. For 40 years, said another deceived myself that I was better than atheis[t] but now I hate my sins. Another said five months ago I was as a wild goat, but God's Holy Spirit has tamed my heart.[...] Another 'pray for me to overcome the shame in confessing Christ. Another that he may overcome the weakness of the flesh.'⁹¹

Constantine's sermons were open to all classes and groups of people, and as a missionary he certainly wanted the attention of people of all social classes. Yet, particular groups such as (English) sailors⁹² or Greek workers come up in the letters as the audiences of prayer meetings. Also, regarding the converts there are references to people of humble social positions, e.g. a tailor or a cake-seller. As far as the Greeks of İzmir were concerned, even though most of the converts belonged to lower social classes, there were also merchants or businessmen of various scales who turned to Protestantism.⁹³ Based on the attendants of his own sermons and

---

90 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 27 June 1882.

91 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 30 December 1882.

92 The English ladies who owned the 'Rest' undertook missionary work among the English sailors. See ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Rev. Judson Smith, Smyrna, 7/19 December 1887 and G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 2 November 1887. Also see ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Alden, Smyrna, 9 September 1884.

93 A merchant from Alaçatı attended one of the services and was so much influenced by the sermon that on his way back home, he distributed religious tracts on the boat. ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 7 May 1881.

meetings, Constantine reported about 20-30 converts to Protestantism in and around İzmir each year.⁹⁴ The low number of the Greek converts was due to the strong opposition and persecution of the Greek Orthodox Church and the fear of isolation and reprimand by one's close social circle.⁹⁵ Furthermore, as Constantine noted, the obligation of keeping the Sabbath, i.e. not working on Sundays constituted an obstacle for the to-be-converts.⁹⁶ The following excerpt testifies to the frustrating slow pace of conversions and Constantine's patient attitude toward the work in İzmir: "The work is going on very quietly? and naturally yet with much encouragement. Some seem to see the necessity of leaving the Greek Church others do not and we pray for patience and grace to do what is right and not go ahead of Providence".⁹⁷

At the end of the year 1882, the Prudential Committee's decision to reduce the number of native helpers and preachers in the Manisa-İzmir region signaled bad news for the recently employed Greek preacher in Manisa and the Greek helper in İzmir. George Constantine lamented that this would be a serious blow to the movement at a time at which interest for their work among the Greeks was increasing. Thus, in order to initiate "self-supported preaching among the Greeks", he consulted with the American missionaries on the ground, and established in January 1883 "The Greek Evangelical Alliance in Turkey" to secure "mutual sympathy and help" among the evangelical Greeks in Turkey. In his letter to Dr. Clark dated 6 February 1883, Constantine clearly designated the GEA's relationship to the American Board. The GEA would receive partial financial aid from the American Board in order to support Greek preachers and teachers, and to maintain schools. He wrote:

---

94 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 26 January 1886: "Fifteen persons during the year have united with the Church while five more are waiting for the next communion. It makes in all 25 additions". Of course, the number of the people who attended the services without joining the Protestant Church was much higher. Ibid.: "The Manissa services have been attended by 45 persons, the S. [Sunday] School by 38, the prayer meetings by 22 and the women's meetings by 15 at an average".

95 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 4 November 1881: "We feel almost depressed as the people around in Sabbath after Sabbath listen most eagerly but after all, they would resist the truth and become worst than before.[...] The great trouble here now is the fear of the world. Many know the Truth and accept it yet are afraid to come out and openly confess it".

96 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 30 December 1882.

97 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 27 June 1882.

The Alliance proposes to collect all the contributions of its members and undertake the support of Greek preachers as far as it is able. viz that the Gospel to the Greeks should be preached by the Greeks and through the Greeks or Greek funds, looking to the Am. Board as a beloved parent for sympathy, experiments and prayers; so there is a day on each week when the members of the Alliance should pray especially for both the Am. Board and the Alliance, on Sunday.⁹⁸

At the first meeting of the GEA, George Constantine was elected President and Treasurer, and George Kampouropoulos from Manisa its Secretary. Constantine was hoping to collect contributions not only from the members of the evangelical churches but also from those who, not necessarily being a member of an evangelical church, felt “an interest in the pure preaching of the Gospel” and were willing to contribute on account of seeing this as an entirely Greek enterprise. As George Constantine specified, each member of the Alliance would pay [?] to the Treasury and promise to contribute weekly to its objects. Every evangelical Christian could become a member of the Alliance, though the voting privilege was limited to the members of evangelical churches, in order that the evangelical character of the Alliance would be secured.⁹⁹

By the end of 1883, the GEA was able to support two preachers in Manisa and İzmir, and one teacher and a school in İzmir which had 40-50 day pupils and two boarders.¹⁰⁰ The Alliance attached much importance to the Greek work in Manisa and when the American missionary Miss Cull gave up her supervision over the school there, the Alliance assumed its care.¹⁰¹ In the following years, the GEA extended its supervision to the nearby towns of Bayındır and Aydın and maintained preachers and schools there.¹⁰² On 9 September 1884, the first missionary sent by the GEA was on his way to Isparta with his wife and baby, a travel

---

98 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 6 February 1883.

99 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 6 February 1883.

100 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 28 November 1883.

The GEA paid for half of the salaries of the Manisa pastor and the Greek preacher in Smyrna. With the initiative of George Constantine, an evangelical church was organized in Manisa and a Greek pastor was ordained.

101 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 12 June 1885: “The Manissa work is becoming more and more important and while the School care at present is a little more than we have planned yet we have accepted it as from the Lord and are glad. It will give character to the Alliance and encourage its members who are trying to do all they can.”

102 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Smith, Smyrna, 22 March 1888.

that would last four days on the train and horses.¹⁰³ Isparta had about 3,000-4,000 Greeks and many Armenians which made the place a promising field in the view of the Protestant missionaries. A year later, however, the preacher sent by the GEA, who could preach both in Turkish and in Greek, began to meet severe measures against his service. The people who went to the services were threatened, and an Anathema was read in the Churches against them, and consequently most of those who had become interested, withdrew.¹⁰⁴

In January-February 1885, Rev. A. N. Somerville of Glasgow visited the American Board's missionaries in İzmir, and held 60 religious services in the city and the nearby towns of Bornova, Buca, Manisa, Akhisar, Sardin, Alaşehir, and Söke. The following data from G. Constantine's report indicates the linguistic distribution of Somerville's services and of the Bibles distributed. The Greeks' interest in comparison with that of the Turkish-speaking Armenians, Turks, and Jews of the region is remarkable. In İzmir, Somerville held 17 services in English, 11 in Greek, 9 in Turkish and Armenian, and 3 in Judeo-Spanish. In the vicinity, he held 7 services in English, 10 in Greek, 3 in Turkish. Constantine noted that 4 of these services were for women especially, and 2 for children. The visiting preacher also distributed Testaments; 200 in Greek, 116 in Turkish and Armenian, about 70 in Judeo-Spanish, in total 386 copies.¹⁰⁵

Despite all efforts, the number of Greek converts to Protestantism was increasing so slowly that the Prudential Committee in Boston and some "prejudiced" missionaries began to criticize George Constantine for his methods, and accused him of "laboring for reformation inside" [the Greek Church] rather than drawing the members of the Greek Church to their Communion. Constantine defended himself pointing out that the local Press was saying just the opposite: "I am accused for drawing members of the Greek Church to our Communion and thus unchurch and disnationalize them according to that article [in the local newspaper]. A priest for the last six months and a lay man before him have

---

103 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Alden, Smyrna, 9 September 1884.

104 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Sparta (Isparta), Pisidia, 3 August 1885. In 1891, Dr. Bartlett and his family met similar difficulties and even worse violent reactions from the local Christians when he attempted at building a Protestant church and a school in Burdur. See Merih Erol, "Becoming Protestant: The Greek Orthodox Responses to Conversion in Nineteenth Century Ottoman Anatolia," *ADALYA*, 21 (2018), p. 350.

105 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, [?] March 1885.

been preaching against me every Sunday [...]”.¹⁰⁶ On 8 May 1885, he wrote: “In an article under the head “The Wolves” I was abused with no less than 19 vile epithets”. At the same time, the Greek Orthodox clergy was warning people to keep away from the Protestants. The new Archbishop of Smyrna¹⁰⁷ called them the sons of the Devil whose end would be like that of Judas, who for silver betrayed his master. In his letter to Boston, Constantine wrote indignantly and triumphantly:

Our enemies have been so aroused as to form a Society called “Orthodoxia” whose object will be to diminish and even destroy the influence of our preaching by employing able Preachers who will preach on Sundays and other public days at the Churches and Schools and little thinking that when the place is well supplied with gospel preaching we may go where there is none.¹⁰⁸

As the Protestant movement gained somewhat momentum among the Greeks of İzmir and its vicinity after the formation of the GEA, the Greek Orthodox clergy, as mentioned above, first responded to it by appointing two preachers, one of whom would preach at the Cathedral on Sunday afternoons, and the other would itinerate preaching the Gospel.¹⁰⁹ Later, the Greek Church turned to a systematic and bitter opposition which caused the withdrawal of some of the interested attendants of the services.¹¹⁰ In March 1887, violent incidents happened in İzmir.¹¹¹ A Smyrniote Greek woman with a preeminent social status had converted to Protestantism. Following the appearance of an interview with her in the local Press, the emotions went high and an Orthodox mob attacked the Protestant church, school, and Constantine’s house.¹¹² G. Constantine thus narrated the episode:

---

106 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine’s letter to Dr. Clark, Smyrna, 31 January 1884.

107 After Bishop Meletios of Smyrna died in December 1884, Bishop Basileios succeeded him and was enthroned in his new diocese, Smyrna, in March 1885. Basileios remained the Archbishop of Smyrna until his death in 1910. Dimitrios Stamatopoulos, “Basileios of Smyrna,” *Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor*, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=7381> (Accessed on January 14, 2019).

108 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine’s letter to Dr. Alden, Smyrna, 8 May 1885.

109 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine’s letter to Dr. Clark, Smyrna, 28 November 1883.

110 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine’s letter to Dr. Clark, Smyrna, 5 December 1883.

111 Erol, “Becoming Protestant,” p. 354.

112 G. Constantine referred to this interview in his letter to Dr. Clark, Smyrna, 21 February 1887.

Sunday the 20 after the services at the Hall, a mob collected, shouted and became so turbulent that I was compelled to ask the aid of the Amer. Consul who gave it very promptly. The Hall is under English protection and has been closed. For seven years the Gospel of peace has been preached there and its future is problematic. The Pasha advised the English Consul to close it while the leaders of the trouble were left untouched during the following week though their names were in the hands of the Government.¹¹³

However, the worse was to come the following Sunday. Constantine wrote:

The following Sunday the 27th the mob collected around the Mission Church and abused some of the Armenians as they left the Church at 10½ a.m. when we began our meeting the whole street was crowded with wild people breathing all menaces of threats. [...] My wife being ill was not with me in church, but the messenger brought word that my house was besieged by the mob who for nearly two hours were smashing windows, trying to break open the door. [...] The windows of our Church and the Girls' School were the target for stones. The teachers and pupils were troubled in the streets and we all are now protected by guards. Through the vigorous efforts of our Consul the Government-at-Constantinople telegraphed to the Pasha here and the matter is being investigated. The excitement among all classes is very great and I have been cautioned several times that my life is in danger.¹¹⁴

The whole incident and the closing of the Hall demoralized Constantine a lot. Furthermore, his wife Amanda had a nervous breakdown during the violent attacks at their house and several months later, she passed away. Shortly after the incidents in İzmir, as Constantine reported, a denunciation against the Protestants was read in all the churches in Manisa and the Bible colporteurs were facing much trouble in the streets.¹¹⁵ Nevertheless, what worried him more was that the Western Turkey Mission put up at auction "the Konak", the headquarter building of the American Board missionaries in Manisa, and the Greek bishop there was decided to purchase it, which would mean, in Constantine's view, the end of the evangelical Christians in Manisa.¹¹⁶ On 21 February 1887, Constantine

---

113 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 30 March 1887.

114 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 30 March 1887.

115 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 4 May 1887.

116 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine's letter to Dr. Clark, Smyrna, 2 November 1887: "[...] the Greek Bishop there, hopes to accomplish, what he has failed to do through the

heralded the extending scope of the Greek work undertaken by the Alliance. He wrote: “The Greek work presents the greatest need for workers both here and at Constantinople as well as all along the coasts”.¹¹⁷ Thus, a year later, the Athenian evangelist was on his way to the Black Sea town of Ordu, where the small evangelical community there, asked for a Greek preacher and collaboration with the Greek Evangelical Alliance.¹¹⁸ However, Constantine’s work in Turkey could not proceed very far; probably due to his deteriorating health problems he left İzmir for England where he died in 1891.

Conclusion

This article explored the American Protestant missionaries’ endeavors to evangelize the Greek and Armenian populations in Manisa, İzmir, and the nearby towns of Ottoman Turkey in the 1870s and 1880s. The Protestant missionaries strived to draw the native Armenians and Greeks to what they called true Christianity by holding religious services, prayer meetings, distributing or selling Bibles, and by providing educational opportunities for poor children. The major challenge to their proselytizing efforts was the native Christian churches’ opposition. Another difficulty which the ABCFM’s missionaries faced was the problem of providing the field with missionaries who possessed the knowledge of different vernacular languages. So, at places where it was possible, they offered religious services in the only shared language of the local Greeks and Armenians, in Turkish. Yet, ultimately due to the organization of the Ottoman non-Muslims in separate ethno-religious groups (the *millet*s) and the increasing role of language in the formation of national identities in the nineteenth century, distinct Armenian and Greek evangelical churches were established. As confessed by several Board missionaries, the work among Greeks was difficult. While the American missionaries had to find extra means to train and maintain Greek-speaking preachers for the Greek-speaking urban populations, they could reach the Armenian populations of Anatolia via the native Armenian helpers who preached in Turkish. Besides,

---

persecutions of last spring vis [?] to exterminate the Evangelical Christians of Manissa by purchasing the Konak, he has decided to do it at any price.[...] The Konak has been the birth place and the home of the evangelical work in Manissa, the past of a long mission and of many missionaries, and now the Missionary has gone and the home is sold to the enemy. It breaks my heart to think of it.”

117 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine’s letter to Dr. Clark, Smyrna, 21 February 1887.

118 ACA, ABCFM, 600, G. Constantine’s letter to Dr. Smith, Smyrna, 14 April 1888.

unlike in the Greek case, a Protestant movement had begun from within the native Armenian Apostolic Church in the 1840s.

Both the Greek Evangelical Church of İzmir and the Greek Evangelical Alliance (1883) based in İzmir were established by the Greek-American missionary George Constantine who envisaged that the evangelization of Anatolia's Greeks had to be a Greek enterprise and advocated the training and recruitment of Greek helpers from among the locals of a place. In the 1870s and 80s, at first the American Board's missionaries and the Turkish-speaking Armenian preachers whom they recruited, and then the Greek Evangelical Alliance became the major forces of the evangelization of the Armenians and Greeks in Anatolia. They established and maintained preaching halls and schools, sent evangelist preachers and teachers to various cities and towns in Anatolia and financed them. The American Board engaged in missionary work targeting the Greek Orthodox of Anatolia particularly in İzmir, Manisa, Akhisar, Aydın, Ödemiş, Bayındır, Afyonkarahisar, Bursa, Adapazarı, İzmit, Kayseri, Sivas, Yozgat, Konya, Isparta, Burdur, Merzifon, Bafra, Samsun (Alaçam), Fatsa, Ordu, and Trabzon. By the end of the 1880s, the increasing numbers of male and female converts, especially those with important social positions caused excommunications by the Greek Orthodox Church and triggered preaching by Orthodox priests on Sundays in competition with the Protestant missionaries.

Abstract ■ This article examines the *American Board of Commissioners for Foreign Missions'* activities in the 1870s and 80s at the Manisa and Smyrna/İzmir stations in an attempt to evangelize Greeks and Armenians living in the region. The main body of sources used in this study are the letters of the missionary Rev. Marcellus Bowen (1874-1880) sent from Manisa to the headquarters of the ABCFM in Boston, and the letters of Rev. George Constantine (1880-1889) sent from İzmir to the same destination. These first-person narratives provide us with extremely rich material, due to the fact that they comment on phenomena and events directly and immediately. This article investigates a variety of themes, such as the efforts of the American missionaries to adapt their missionary work to Smyrna's multicultural and multinational society; the missionaries' decisions and arguments regarding which language to use in their preachings or at religious services for the Greeks and Armenians of the region; the means of persecution or opposition employed by the Greek Orthodox high-ranked clergy in Smyrna/İzmir against the Protestant missionaries; and the conditions under which foreigners could sell religious books or open / build schools and churches in the Ottoman lands, and which intermediaries the missionaries appealed to when they were challenged by the Ottoman authorities.

Keywords: Smyrna/İzmir, Missionary activities in Anatolia, Armenian and Greek Protestants, Religious Conversion, Nineteenth Century.

Bibliography

Archival Documents

- ACA, Papers of the ABCFM (ABCFM), 533, 590, 600, 605.
BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), 97/4.
BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.), 1782/62.
BOA, İrade Hariciye (İ. HR.), 208/ 11983.
BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.), 700/10.
BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.), 2457/33.

Published Works

- Anestidis, Stavros Th.: “Αμερικανοί Ιεραπόστολοι στη Μικρά Ασία: Βιβλιογραφική Επισκόπηση (American Missionaries in Asia Minor: Bibliographical Survey)”, *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon*, 11 (1995-1996), pp. 375-388.
- Arpée, Leon: *A Century of Armenian Protestantism 1846-1946*, New York: The Armenian Missionary Association of America 1946.
- Augustinos, Gerasimos: ““Enlightened” Christians and the “Oriental” Churches: Protestant Missions to the Greeks in Asia Minor, 1820–1860”, *Journal of Modern Greek Studies*, 4, 2, October (1986), pp. 129-142.
- Clogg, Richard: “The Foundation of the Smyrna Bible Society (1818)”, *Mikrasiatika Chronika*, 14 (1970), pp. 31-49.
- Davison, Roderic H.: *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press 1963.
- Deringil, Selim: “Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II (1876-1909)”, *International Journal of Middle East Studies*, 23 (1991), pp. 345-359.
- Deringil, Selim: *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press 2012.
- Doğan, Mehmet Ali: “The Missionary Activities of Elias Riggs in İzmir”, *International Journal of Turcologia*, V, 10 (2010), pp. 23-43.
- Doğan, Mehmet Ali: *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and “Nominal Christians”: Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire*, (Unpublished PhD Thesis) The University of Utah, 2013.
- Dwight, Henry Otis: *Constantinople and Its Problems. Its Peoples, Customs, Religions and Progress*, New York: Fleming H. Revell Company 1901.
- Erdoğan, Dilşen İnce: “Amerikalı Protestan Misyonerlerinin Raporlarında İzmir İstasyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1820-1900)”, *Karadeniz Araştırmaları*, 33 (2012), pp. 97-108.

- Erol, Merih: “Becoming Protestant: The Greek Orthodox Responses to Conversion in Nineteenth Century Ottoman Anatolia”, *ADALYA*, 21 (2018), pp. 335-362.
- Erol, Merih: *Greek Orthodox Music in Ottoman Istanbul: Nation and Community in the Era of Reform*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press 2015.
- Exertzoglou, Haris: *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο Αι (National identity in Constantinople in the 19th century)*, Athens: Nefeli 1996.
- Finnie, David H.: *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East*, Cambridge: Harvard University Press 1967.
- Fisk, Pliny and Bond, Alvan: *Memoir of the Rev. Pliny Fisk, A.M. Late Missionary to Palestine*, Boston: Crocker and Brewster 1828.
- Frangakis-Syrett, Elena: “Commerce in the Eastern Mediterranean from the Eighteenth to the Early Twentieth Centuries: The City-Port of İzmir and Its Hinterland”, *International Journal of Maritime History*, X, 2 (1998), pp. 125-154.
- Georgelin, Hervé: “Armenian Inter-Community Relations in Late Ottoman Smyrna”, in *Armenian Smyrna/İzmir. The Aegean Communities*, ed. by Richard G. Hovannisian, UCLA Armenian History and Culture Series, Historic Armenian Cities and Provinces, 11, California: Mazda Publishers 2012, pp. 177-190.
- Goffman, Daniel: “İzmir: From Village to Colonial Port City”, in *The Ottoman City between East and West: Aleppo, İzmir, and Istanbul*, ed. by Edhem Eldem, Daniel Goffman, and Bruce Masters, Cambridge: Cambridge University Press 1999, pp. 79-134.
- Grabill, Joseph L.: *Protestant Diplomacy and the Near East. Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota Press 1971.
- Horner, Sue S.: “American Female Missionaries in Europe 1830-1900”, unpublished paper. “Investigating the Perrin family from scraps of information”, <http://www.levantineheritage.com/testi64.htm>.; (Accessed on January 14, 2019).
- Johnson, Brian: “Paths of Learning: A Chronicle of the American Collegiate Institute and Associated Schools in İzmir”, unpublished paper, 2004.
- Kaçmaz, Ercan: “Missionary Activities in the Lands of Ottoman Turkey: The Emergence of Robert College and the American College for Girls”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9, 7 (2014), pp. 379-395.
- Kechriotis, Vangelis C.: *The Greeks of İzmir at the end of the Empire. A Non-Muslim Ottoman Community Between Autonomy and Patriotism*, (Unpublished Ph.D Thesis), University of Leiden 2005.
- Kiskira, Constantia: “Το Περιοδικό *Missionary Herald*: Μια Αθησαύριστη Πηγή για την Ιστορία του Μικρασιατικού Ελληνισμού (The Periodical *Missionary Herald*: An

- Unmined Source for the History of Asia Minor Hellenism)”, *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon*, 11 (1995-1996), pp. 119-123.
- Kocabaşoğlu, Uygur: *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Istanbul: Arba 1989.
- Makdisi Ussama: *Artillery of Heaven: American missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*, Ithaca: Cornell University Press 2008.
- Mamoni, Kyriaki: “Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των Μισιονάριων (Struggles of the Ecumenical Patriarchate against the Missionaries)”, *Mnymosini* 8, (1980-81), pp. 179-212.
- Metallinos, Georgios D.: *Παράδοση και Αλλοτρίωση (Tradition and Estrangement)*, Athens: Domos 2001[1986].
- Milton, Giles: *Not to Be Served but to Serve. A History of the American College of Greece*, Athens: Livani Publishing Organization 2011.
- Nasioutzik, Pavlina: *Αμερικανικά Οράματα στη Σμύρνη τον 19^ο Αιώνα: Η συνάντηση της αγγλοσαξονικής σκέψης με την ελληνική (American Visions in Smyrna in the 19th Century: The Encounter of the Anglosaxon and the Greek Thought)*, Athens: Estia 2002.
- Royer, Chris: “Anglicanism in Smyrna (1815-1923)”, *www.globalmissiology.org*. (Accessed on December 16, 2018).
- Stamatopoulos, Dimitrios: “Basileios of Smyrna”, *Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor*, <http://www.ehw.gr/L.aspx?id=7381> (Accessed on January 14, 2019).
- Stone, Frank A.: *Academies for Anatolia. A Study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830-2005*, San Francisco, California: Caddo Gap Press 2006.
- Tokay-Ünal, Melike: “Mid-nineteenth century New England Women in Evangelical Foreign Missions: Seraphina Haynes Everett, A Missionary Wife in the Ottoman Mission Field”, *Turkish Historical Review*, 8, 1 (2017).
- Ümit, Devrim: “The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, 1876-1914”, *International Journal of Humanities and Social Science*, 4, 6(1) (2014), pp.16-51.

Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması

Ramin Sadıgov*

The Russian Occupation of Erzurum in the First World War: The repercussions of the Occupation in the Russian Press and Literature, and in the World

Abstract ■ One of the important fronts that the Ottoman Empire fought during the First World War was undoubtedly the Caucasus front. Compared to the other fronts, the Ottoman and Tsarist Russia were especially concerned about this front because it was the initial point for attacks targeting Central Anatolia. Erzurum became a Russian target after the 1828-1829 Ottoman-Russian War. Also, during the First World War, Russian's main aim in the Caucasus front was to occupy Erzurum. The most important reason why the Russians attacked Erzurum was that Erzurum was the headquarters of the Third Ottoman Army and also was the logistical supply center not only for Eastern Anatolia, but also for the Caucasus and the Iraq region, providing support for Turkish military operations.

There are several studies about the occupation of Erzurum. Still, the question of how the Russian press and literature of the period handled the occupation of an important fortress such as Erzurum and the resonance of this occupation in Russia and in the world, have been neglected. This study examines the point of view of the Russian press and literature on the occupation of Erzurum and the reflections of this occupation in Russia and in the world.

Keywords: The Occupation of Erzurum, the Caucasus Front, Third Ottoman Army, General Nikolay Yudenich, Grand Duke Nikolay Nikolayevich.

---

* Bayburt Üniversitesi

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti için en mühim cephelerden birisi Doğu Anadolu, yani Kafkas Cephesi olmuştur. Savaş başlar başlamaz Osmanlı Ordusu ilk çatışmalarını da bu cephede yapmıştır. Bölgede konuşlu Osmanlı III. Ordusu, Rus saldırılarını püskürtmeğe çalışmış, lakin muvaffak olamamıştır. Hatta Enver Paşa'nın bizzat ordunun başına geçerek yaptığı Sarıkamış Harekatı da büyük bir hüsrarla sonuçlanmıştır. Sarıkamış'ta alınan mağlubiyet Osmanlı III. Ordusunu çok yıpratmıştır. Harekatın ardından Osmanlı komuta kademesi artık tüm dikkatini Erzurum'un savunmasına çevirmiştir. Böylece şehrin Rus işgaline düşmemesi için planlar ve hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır.

Osmanlı Ordusu şehrin savunma hazırlıklarını tamamlarken, Ruslar da taarruz için uygun fırsat aramaya başlamış, nihayet 1916 yılının hemen başında şehre taarruz etmeğe karar vermişlerdir. Nitekim şiddetli bir taarruzla da amaçladıkları sonuca ulaşmış, şehri ele geçirmişlerdir. Erzurum'un düşmesi Osmanlı Devleti için büyük bir kayıp olmuştur. Zira savaşı kaybederek bölgeyi terkeden Osmanlı Ordusunu takip eden Ruslar, çok da zorlanmadan Doğu Anadolu'nun bir kısmı ile Doğu Karadeniz civarını kontrol altına almışlardır.

Bu çalışma Erzurum'un Rus işgaline uğramasını incelemekte, işgalin nasıl meydana geldiğini ve yankılarını Rus basını ve kaynakları ışığında araştırmaktadır. Rus basını ve literatürüne dayanarak hazırlanmış çalışmanın ek kısmında konuya ilişkin görseller yer almaktadır.

Erzurum'un işgali konusunda dönemin Rus basını geniş bilgi vermiştir. Nitekim ana kaynaklar olması hasebiyle dönemin askeri haberlerini yansıtan *Armeyskiy Vestnik*, *Golos III. Armii*, *Naş Vestnik*, *Listok Voynı*, *Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okruga*, *Vestnik X. Armii* gibi gazetelerinin yanısıra, *Le-topis Voynı* gibi savaş haberlerinden bahseden dergi de Erzurum'un nasıl işgale uğradığını geniş bir şekilde anlatmıştır. Çalışmada hem askeri haberlerden bahseden, hem de günlük yayınlanan gazeteler taranarak şehrin işgali ile bağlı haber ve değerlendirmeler araştırılmıştır. Çalışmada dönemin Rus basınının yanısıra gerek Sovyet döneminde, gerekse de birliğin dağılmasından sonra konuya ilişkin yazılan hatıra ve araştırma eserleri de tetkik edilmiştir.

Sovyetlerin ilk yıllarından itibaren Kafkas Cephesi'nde meydana gelen savaşlar, araştırmacıların dikkatini çekmeğe başlamıştır. Bu araştırmacılar içinde

Nikolay Korsun¹ ve Andrey Zayonçkovski² monografileri ile ilk çalışmalara imza atmışlardır. Oldukça ayrıntılı bilgiler içeren monografilerde, Rusların zaferi abartılarak anlatılmış, Rus ordusundan övgüyle söz edilmiş, Kafkas Cephesi'nin önemi gerekçeleri ile okuyucuya açıklanmaya çalışılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra özellikle Rus generalleri hakkında yazılan biyografi tarzı eserlerde, Erzurum'un işgaline dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir. İşgalin kahramanı Kafkas Orduları Genelkomutanı Nikolay Yudenic'ten³ bu eserlerde övgüyle söz edilmiştir. Bu nedenle çalışmada son dönem araştırmacılarından Aleksey Şişov,⁴ Nikolay Rutic,⁵ Konstantin Zalesskiy⁶ ve Georgiy Porhunov⁷ gibi yazarların da eserleri incelenerek, işgalin gerçekleşmesinde büyük rol oynayan General Yudenic hakkındaki değerlendirmeleri ve genel olarak olayın Rus tarih yazımına yankıları anlatılmaya çalışılmıştır.

Erzurum'un Konumu ve Ruslar İçin Önemi

Konumu itibariyle güneyden kuzeye, doğudan batıya uzanan ticaret yollarının kesişme noktasında yerleşen Erzurum, tarihin her döneminde bölgede varlık gösteren devletlerin dikkat merkezinde olmuştur. Bu yüzden tarih boyunca şehre

-
- 1 Nikolay Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya: Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* (Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuzı SSSR, 1938).
  - 2 Andrey Zayonçkovski, *Mirovaya Voyna 1914-1918 g. g., 2*, (Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuzı SSSR, 1938).
  - 3 Nikolay Nikolayevic Yudenic (1862-1933), Çarlık ordusu generali. 1887 yılında Rus Genelkarargah Askeri Akademisinden mezun olduktan sonra Rus-Japon Harbi'ne katıldı. 1913 yılında Kafkasya Askeri Bölgesi karargah komutanı oldu. 1915-1917 yılları arasında Kafkas ordusu komutanı olarak görev yaptı. Mart 1917'den itibaren ise Kafkasya Cephesi genelkomutanlığına getirildi. Ekim Devrimi'nden sonra Bolşeviklerle ters düşerek Finlandiya'ya gitti. 1919 yılında Bolşeviklere karşı mücadele eden Kolçak Hükümeti tarafından Kuzey-Batı orduları genel komutanlığı görevine atandı. 1919 yılının Ekim ayında Petrograd'ı Bolşevik Kızılardan almak üzere ordusuyla taarruz yaptı, fakat mağlup edilerek Estonya'ya sığınmak zorunda kaldı. Daha sonra ise İngiltere'de mülteci olarak yaşadı. "Yudenic", *Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya (BSE)*, 1957, cilt 49, 359.
  - 4 Aleksey Şişov, *Yudenic: General Suvorovskoy Şkoli* (Moskva: İzdatelstvo Veçe, 2004).
  - 5 Nikolay Rutic, *Bely Front Generala Yudenica* (Moskva: İzdatelstvo Russkiy Put, 2002).
  - 6 Konstantin Zalesskiy, *Kto Bil Kto v Pervoy Mirovoy Voyme* (Moskva: İzdatelstvo Astrel, 2003).
  - 7 Georgiy Porhunov, *Generalitet Russkoy Armii v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1918)* (Omsk: İzdatelstvo OmGPU, 1997).

sahip olmak için Roma-İran, Bizans-Selçuklu, Osmanlı-İran ve son olarak da Osmanlı- Rusya arasında mücadele yaşanmıştır.

Etrafı yüksek dağlarla çevrili olan Erzurum tarih boyunca askeri açıdan stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bölgenin kuzeyindeki Kafkasya'ya çıkmak ve güneyindeki Ortadoğu'ya inmek imkanı sunduğu için özellikle Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya yerleşmesinden sonra şehir büyük bir gelişme göstermiş ve Anadolu'nun en büyük şehirlerinden birisi haline gelmiştir.

Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemlerinde savaşlar nedeniyle fazlaca tahribata uğrayan Erzurum, Safeviler zamanında Şah İsmail'in Şiileştirme propagandası sonucu boşalmış, adeta ıssızlaşmıştır.⁸ Kanuni Sultan Süleyman için de Erzurum özel bir öneme haiz olduğundan, sultan 1534'te Erzurum Eyaletini kurarak Dul-kadiroğlu Mehmet Han'ı ilk beylerbeyi olarak tayin etmiştir.⁹

XVIII. Yüzyılın başından beri sıcak denizlere inmeği öncelikli hedef olarak belirleyen Çarlık Rusyası, güneyden geçen ticaret yollarına ve bölgenin doğal servetlerine sahip olmak amacıyla Doğu Anadolu bölgesi ile de ilgilenmeğe başlamıştır. Bunun ilk adımı olarak XIX. yüzyılın başında Doğu Gürcüstan'ı ülkesine ilhak etmiş¹⁰ ve temelli olarak Güney Kafkasya'ya yerleşmiş, böylece Doğu Anadolu'ya iyice yaklaşmıştır. O zamandan itibaren Erzurum, Ruslar için açık hedef haline gelmiştir. Erzurum'a hakim olanın Asya'nın kaderinde söz sahibi olacağını düşünen¹¹ Çarlık yönetimi, ilk kez 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda şehre kadar ilerleme başarısı göstermiş ve kısa bir süreliğine olsa da şehri ele geçirmiştir. Fakat savaş sonunda imzalanan Edirne Anlaşması ile bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır.¹²

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Erzurum yeniden Rusların hedefinde olmuştur. 20 Kasım 1877'de Kars, Rus ordusu tarafından işgal edilmiş,¹³ Erzurum

8 Cevdet Küçük, "Erzurum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, 11, 322.

9 Ali Aktan, "Tarih İçinde Erzurum'un Yeri ve Önemi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 58 (1994), s. 58.

10 Doğu Gürcüstan'ın Çarlık Rusyasına bağlanması konusunda daha geniş bilgi için bkz. Ramin Sadıgov, "Rus-Gürcü İlişkilerinin Tarihi Gelişimi ve Doğu Gürcüstan'ın Çarlık Rusyası'na Bağlanması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 57 (2018), s. 128-140.

11 Boris Kolyubakin, *Na Maloaziatskom Teatre Vsemirnoy Vovny 1914-1915 g. g. Bagdadskaya Jeleznaya Doroga* (Petrograd: Tipografiya Nikolayevskiy Voenny Akademiy, 1917), s. 34.

12 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi: 3. Ordu Harekatı*, cilt II, II. Kitap, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s. 52.

13 "Ofitsialnaya Çast", *Kavkaz*, 8 Kasım 1877, s. 1.

tehdit altına düşmüştür. Lakin defalarca Erzurum'a saldırmasına rağmen Rusya şehri alamamıştır.¹⁴ Bunun sebebi, Osmanlı sultanı Abdülhamit'in, Doğu Anadolu'daki ordu komutanı Ahmet Muhtar Paşa'ya gönderdiği fermanla, Erzurum'un Osmanlı için öneminden bahsetmesi ve Rus işgaline fırsat vermemesini tembih etmesi olmuştur.¹⁵ Savaş 3 Mart 1878'de taraflar arasında imzalanan Ayastefanos Anlaşması'yla sona ermiştir.¹⁶

Dünya Savaşı'nın Başlaması ve Taraflar Arasındaki İlk Çatışmalar.

29 Ekim 1914'te Türk bayrağı taşıyan iki savaş gemisinin Karadeniz kıyısındaki Rus şehirlerini bombalaması üzerine, Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmiş oldu.¹⁷ Çarlık Rusya'sı ertesi gün Osmanlı ile diplomatik ilişkilerini keserek İstanbul'daki Rus elçilik heyetini derhal ülkesine geri çağırıldı.¹⁸ 2 Kasım'da ise Çar II. Nikola bir manifesto yayınlayarak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiğini açıkladı.¹⁹ Aynı zamanda Kafkas Ordusu'na sınırı geçme ve Osmanlı ordusuna saldırma emri verdi.²⁰

14 Hem Çarlık hem de Sovyetler döneminde bazı Rus kaynakları Erzurum'un 1878 yılında Rusların işgaline düştüğünden bahsetmektedirler. Nitekim Çarlık döneminde yayınlanan *Listok Voynı* gazetesinin 5 Şubat 1916 tarihli sayısının birinci sayfasında Erzurum'un 1878 yılında Rusların eline geçmiş olduğu vurgulanmıştır. *Listok Voynı*, 5 Şubat 1916, s. 1. Aynı bilgi *Novoye Vremya* gazetesinde de yer almıştır. *Novoye Vremya*, 8 Şubat 1916, s. 3. Sovyetler döneminde ise Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 37. cildinde yer alan "1877-1878 Rus-Türk Harbi" başlıklı maddede Erzurum'un 1878 yılında Rusların eline geçmiş olduğu kaydedilmiştir. "Russko-Turetskaya Voyna 1877-1878", *Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya*, Tom 37, Moskva 1955, s. 468. Oysa bilindiği gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda bağlanan Ayastefanos Antlaşması maddeleri arasında Erzurum'un Rusya işgalinde bulunduğu söz konusu olmamıştır. Muhtemelen, Çarlık dönemindeki gazeteler 1916 yılında şehrin Rus ordusunun eline geçmesini heyecanla haberleştirirken yanlış bilgiyi aktarmış ve bu bilgi daha sonraki bazı Rus kaynaklarınca da tekrarlanmıştır.

15 "Erzurum-Kaput", *Letopis Voynı 1914-1916 G. G.*, 80 (27 Şubat 1916), s. 1284.

16 "Ofitsialnyı Çast", *Kavkaz*, 21 Şubat 1878, s. 1.

17 Nikolay Novikov, *Operatsiy Na Çernom More İ Sovmestnyye Deystviya Armii İ Flota Na Poberejye Lazistana* (Leningrad: İzdaniya Voennaya Morskaya Akademiya RSKA, 1927), s. 50.

18 "K Vstupleniyu Turtsiy", *Reç*, 1 Kasım 1914, s. 3.

19 Dimitri Bulgakovski, *Velikaya Voyna V 1914, 1915, 1916 Godah: Vıdayuşiesya Sobitiya Na Puti Zaşiti Rossii V Eyo Tselosti, Çesti İ Dostoinstve* (Petrograd: Tipografiya Obşestva Rasprostroneniya Religiozno-Nravstvennoye Prosvetşeniya, 1916), s. 7-8.

20 "Novosti Dnya", *Sibirskaya Jizn*, 22 Ekim 1914, s. 2.

Rusların bu aceleci ve sert tavırlarına karşı Osmanlı ilk günler ortamı sakinleştirici adımlar atmaya çalıştı. Nitekim Petrograd'taki Osmanlı elçisi meydana gelen olay nedeniyle Rus makamlarına üzüntüsünü dile getirdi. Elçi Türk tarafının masum olduğunu ifade ederek, olayın sırf Rus savaş gemilerinin birtakım faaliyetlerinden dolayı meydana geldiğini, bir daha da tekrarlanmayacağını ümit ettiğini belirtti.²¹ Lakin Rus hükümeti ani bir şekilde yapılan bu baskının Rus halkını aşağılamaya yönelik ağır bir hakaret olduğunu belirterek olayı savaş nedeni yaptığını açıkladı.²² Bunun üzerine Osmanlı Devleti de 12 Kasım'da İngiltere, Fransa ve Rusya'ya resmi olarak savaş ilan ettiğini duyurdu.²³

Çarlık hükümeti savaşa karar verdiği esnada Kafkas Cephesi'ndeki Rus ordusunun durumunun çok da iyi olduğu söylenemezdi. Çünkü Rusya hükümeti Kafkas Cephesi'ne diğer cephelere kıyasla daha az önem vermekteydi. Öyle ki muhtemel tehdiye rağmen Sibirya Kolordusunu bile Batı Cephesine sevk etmişti.²⁴ Bu yüzden bölgede sadece bir Kolordusu bulunuyordu. Onun da görevi cephe hattını muhafaza etmek ve Osmanlı ordusunun bir saldırısı olursa, sol hattına Bakü'yü, merkeze de Gürcüstan Askeri Yolu'nu alacak şekilde savunma hattı oluşturmasıydı.²⁵ Fakat yine de Kafkas Cephesi'nde muhtemel Osmanlı tehdidine karşı önlemler alan Rus Karargahı, cephe hattına 22 piyade taburu, 8 Kazak Süvari Bölüğü, 78 makineli tüfek ve 34 top sevketti.²⁶

Savaşın başlamasıyla Rusların dikkati yeniden Erzurum'a yöneldi. Çünkü Erzurum o dönemde Osmanlı'nın güney ve doğudaki askeri operasyonlarının beyin merkezi, aynı zamanda büyük miktarda askeri cephanelik ve gıda üssüne sahip müstahkem bir kaleydi.²⁷ Ruslara göre, Osmanlı Devleti şehre sahip olma-

21 *Reç*, 4 Noyabr 1914, s. 1. Haber gazetesinin manşetinde yer alıyordu, lakin herhangi bir başlık kullanılmamıştır.

22 Maurice Paleologue, *Tsarskaya Rossiya Vó Vremya Mirovoy Voynı* (Moskva-Petrograd: Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1923), s. 163.

23 Ali Kaşıyüğun, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), s. 555.

24 Valentin Emets, *Oçerki Vneşney Politiki Rossiy V Period Pervoy Mirovoy Voynı*, (Moskva: İzdatelstvo Nauka, 1977), s. 127.

25 Emets, *Oçerki Vneşney*, s. 54.

26 Aleksey Şişov, "Kavkazskiy Front", Viktor Malkov (ed.), *Pervaya Mirovaya Voyna: Prolog XX Veka*, (Moskva: İzdatelstvo Nauka, 1998), s. 581.

27 Kolyubakin, *Na Maloaziatskom*, s. 35.

sından dolayı, İran ve Güney Kafkasya'da rahat bir şekilde askeri operasyonlar yapabiliirdi. Bu ise Kafkas Cephesi'nde Rusya'nın işini zorlaştırabilirdi.²⁸

Gerçekten de Erzurum coğrafi konumu itibariyle Kafkasya, İran, Hindistan, Mısır ve Süveyş kanalına uzanan yolların kesiştiği noktadaydı. Ruslar onu Küçük Asya'nın zenginliklerine açılan bir kapı olarak görüyordu.²⁹ Erzurum'a ilgisinden dolayı Rusya, savaşın daha başlarında İngiltere ve Fransa ile anlaşarak, Doğu Anadolu³⁰ bölgesinde operasyonlar yapma hakkını elde etmişti.³¹ Anlaşmaya göre, Ruslar bölgede operasyonlar yaparak Osmanlı'yı meşgul etmeli, böylece batı ve güney cephesinde savaşan İngiltere ile Fransa'nın işini kolaylaştırmalıydı.

Rusların Doğu Anadolu'ya olan özel ilgilerinin temelinde, bölgede yaşayan Ermenileri çıkarları için kullanması gerçeği de yatıyordu. Daha savaş başlamadan Ermeni Katolikos'u Beşinci Gevork, Kafkasya Naibi İllarion Vorontsov-Daşkov'a gönderdiği 5 Ağustos 1914 tarihli yazısında tüm Ermeni halkının Osmanlı aleyhine savaşmak için heyecanla beklediğini belirtmişti.³² Savaşın başlamasıyla beraber Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler, Rus çarına destek mektupları göndererek Müslümanların boyunduruğu altında yaşamak istemediklerini ve Hıristiyanları kurtaracak Rus ordusu için dua ettiklerini ifade ettiler.³³ Diğer yandan gönüllü askeri birlikler oluşturarak Rus ordusuna destek vermeğe başladılar. Fakat o sırada Kafkas Cephesi'ndeki Rus askeri komutanlığı onlara silah temin etmekte

28 "Padeniye Erzuruma", *Letopis Voynı 1914-1916 G. G.*, 78, (13 Şubat 1916), s. 1248.

29 Kolyubakin, *Na Maloaziatskom*, s. 33.

30 Rus kaynakları Doğu Anadolu bölgesi için genelde Ermenistan tabirini kullanıyorlardı. Zira onlara göre, Erzurum'un da içinde olduğu bölge, tarihi bir "Ermeni toprağı"ydı. Dolayısıyla savaş yılları boyunca bölgeye "Ermenistan" diyerek dünya kamuoyunun zihninde bölgenin Ermenilere mahsus olduğu düşüncesini canlı tutmaya çalışmışlardı. Oysa asıl amaçları farklıydı. Zira Ermeniler üzerinden Doğu Anadolu'ya müdahaleyi hukuki bir zemine oturtmaya çalışıyorlardı. Aslında buna uygun bir planı daha önce Güney Kafkasya'da, özellikle de Karabağ ve civarında denemişlerdi. Nitekim II. Katerina Karabağ'da bir Ermeni vilayeti kurma projesi geliştirmiş, fakat Karabağ Han'ı İbrahimhalil Han'ın tam zamanında olaya müdahale etmesiyle buna muvaffak olamamıştı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Peter Grigoryevič Butkov, *Materialı Dlya Novoy İstoriy Kavkaza s 1722 Po 1803 God*, II, (Sankt Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk, 1869), s. 142.

31 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 4.

32 Musa Gasımlı, *Kafkaslar'da Ermeni Sorunu 1724-1920*, (Ankara: İpek Üniversitesi Yayınları, 2014), s. 255.

33 Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rölü*, Nurettin Elhüseyni (çev.) (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2013), s. 188.

zorlandı. Bu nedenle General Nikolay Yudenic, Tiflis'teki Rus Karargâhı'ndan silah talebinde bulundu.³⁴

Ermenilerin istekli oluşu Çarlık yönetimini harekete geçirdi. Nitekim savaşın başlamasıyla onları Osmanlı Devleti aleyhine kullanmaya karar verdi. Rus Çarı II. Nikola, 21 Kasım 1914'te Fransız siyasetçi ve tarihçi Maurice Paleologue ile yaptığı bir söyleşide Ermeniler üzerinden Rusya'nın menfaatlerinin nasıl olması gerektiği konusunda fikirlerini paylaştı. Ermenileri “*Türklerin tehdidi altında*” bırakmayı düşünmediğini ifade eden Çar, “*Ermenistan'ı Rusya'ya birleştirmem gerekiyor mu? Onu sadece Ermeni halkının özel ricası olursa yaparım. Eğer olmazsa, o zaman onlar için bir hükümet oluştururum. Sonuçta, imparatorluğum için Boğazlar vasıtasıyla rahat bir çıkış bulmalıyım*”³⁵ diyerek Rusya'nın çıkarına göre gereken adımları atacağıнын sinyali verdi.

Görüldüğü gibi Erzurum'a yaklaşmak konusunda bölgede yaşayan Ermenileri kullanmak Rusya için öncelikli hedefti. Fakat daha da önemlisi şehrin siyasi, idari, stratejik, ekonomik ve ticari açıdan büyük öneme sahip olmasıydı.³⁶ Bu yüzden şehri ele geçirerek öncelikle Güney Kafkasya'ya yönelik Osmanlı tehditlerini bertaraf etmeği, ardından ise Mezopotamya'ya ulaşmayı ve böylece İngilizlerin elini rahatlatmayı planlıyordu. Diğer yandan Rusya'nın bir hedefi de Doğu Anadolu'dan Karadeniz kıyılarına ulaşmaktı. Fakat bunun için de öncelikle Erzurum'un Osmanlı Devleti'nden alınması gerekiyordu.³⁷

Erzurum'a Taarruzdan Önce Rusların Yaptığı Hazırlıklar

Çanakkale Savaşı İtilaf Devletleri için büyük bir yenilgiyle sona erdi. İstanbul ve kıyılarını ele geçiremeyen İtilaf Devletleri, çatışmayı bu kez Balkanlar'a, 19 Eylül 1915'te Almanya ve Osmanlı ittifakı ile beraber savaşa katılan Bulgaristan üzerine yönlendirdiler.³⁸ Bu durum Osmanlı Devleti'ne Doğu'da Rus Ordusuna karşı operasyon yapma fırsatı verdi. O günlerde Doğu Anadolu'daki Rus Karargâhı lağvedilen Gelibolu Cephesi'ndeki Osmanlı ordusunun doğuya kay-

34 McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 189.

35 Paleologue, *Tsarskaya Rossiya*, s. 169.

36 “Teatr Voennih Deystviy Rossiy S Turtsiy”, *Letopis Voyni 1914-1915 G. G.*, 33 (4 Nisan 1915), s. 529.

37 “Padeniye Erzuruma”, *Letopis Voyni 1914-1916 G. G.*, 78 (13 Şubat 1916), s. 1248.

38 Nikolay Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna na Kavkazskom Fronte* (Moskva: Voennoye İzdatelstvo, 1946), s. 49.

dırılacağı istihbaratını elde etmişti.³⁹ Ruslara göre Osmanlı askeri erkanının bu planı gayet doğal, beklenen bir gelişmeydi.⁴⁰ Yalnız Erzurum'daki III. Osmanlı Ordusunun takviye alması Rusları zor duruma düşürebilirdi. Bu nedenle Kafkas Ordusu Genelkomutanı General Nikolay Yudenic, Türklerden önce harekete geçerek 1916 yılının ilkbaharı beklenmeden Erzurum üzerine taarruz edilmesine ve Osmanlı'nın III. Ordusunun kesin bir şekilde imha edilmesine yönelik bir plan hazırladı.⁴¹ Plana göre, taarruza eldeki bütün güçlerle topyekun başlanması, II. Türkistan ve I. Kafkasya Kolordularının yanısıra, Batum ve Van civarındaki askeri birliklerin de aktif olarak operasyonlara katılması kararlaştırıldı.⁴² Taarruz tarihi olarak da Aralık ayının sonu, yılbaşı kutlamalarından iki gün öncesi seçildi.⁴³

Türk tarafı ağır kış şartlarının sürdüğü Kafkas Cephesi'nde Noel öncesi her hangi bir taarruz beklemiyordu.⁴⁴ Zaten yaptığı istihbari çalışmalar beklentisine karşılık veriyordu. Zira bölgede görevli iki Rus piyade tümeniyle iki Plastun⁴⁵ Tugayı o günlerde Avrupa cephesine sevk edilmişti. Ayrıca yolların karla kapalı olmasından dolayı Kafkasya'dan Doğu Anadolu'daki Rus cephe hattına yeni destek kuvvetlerinin sevki mümkün görünmüyordu. Bu nedenle Osmanlı ordu komutanlığı kış mevsimini güneyde İngilizlere karşı operasyonlar yaparak değerlendirmeği düşünüyordu. Kafkas Cephesi'ne ise ancak 1916 yılının ilkbaharından itibaren yoğunlaşmayı planlıyordu.⁴⁶

Halbuki tam o sırada Kafkas Orduları Genelkomutanı General Yudenic yeni bir operasyon planı hazırladı. Planın gayesi, doğruca Osmanlı ordusunun mer-

39 Yevgeni Maslovski, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte* (Paris: Knigoizdatelstvo Vozrojdeniye, 1933), s. 232.

40 Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekatı* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011), s. 182.

41 Rutic, *Bely Front*, s. 31.

42 Aleksey Oleynikov, "Teatrı Voennih Deystviy Russkoy İmperatorskoy Armiy V Kampaniy 1916 g. V Operativno Strategičeskom Kontekste", *İstoričeskiy Vestnik*, 18 (Moskva: Aralık 2016), s. 63.

43 Seçilen tarih Rus takvimine göredir. Miladi takvime göre 9 Ocak 1916'ya tekabül etmektedir. Çalışmamız sırasında eski Rus takvimine sadık kalmaya özen gösterdik. Rus takvimi Miladi takvimden 13 gün geridir.

44 William Eduard David Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 331.

45 Piyade Kazak ordusu.

46 Andrey Zayonçkovski, *Mirovaya Voyna 1914-1918 g. g.*, II, (Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuza SSR, 1938), s. 32.

kezine doğru şiddetli bir taarruz yaparak yarma girişiminde bulunmaktı.⁴⁷ Nitekim güneyde yüksek ve yolu olmayan Palandöken sıradağları, kuzeyde ise sarp Doğu Karadeniz dağları kuşatma hareketi yapmaya fırsat vermiyordu.⁴⁸ Yarma hareketi için seçilen yer Çilligöl Dağı'nın kuzeyindeki dağlık bölge oldu.⁴⁹ General Yudenic'in planına göre, öncelikle II. Türkistan Kolordusu kuzeyden, Oltu yönünde şaşırtma saldırısı yaparak Türk ordusunun dikkatini kendine çekmeliydi. Ardından ise 2 gün sonra I. Kafkasya Kolordusu doğudan, bütün şiddetiyle operasyona başlamalı, her iki kolordunun arasındaki bölgeden diğer hatlardaki birlikler Osmanlı'nın zayıf hatlarına yüklenerek ani, hızlı ve şiddetli taarruzla yarma girişiminde bulunmalı ve Köprüköy'ü ele geçirmeliydi.⁵⁰

Fevzi Çakmak, Rus karargahının bu planı ile ilgili: “Gerçekten yaptıkları yarma noktası öyle seçilmiştir ki burası ancak iyi bir inceleme ve araştırma ürünü olabilir. Prejevalski bu çevrede 15 yıl konsolosluk yapmış, her yeri öğrenmişti. Ayrıca top yolunu da keşfetmişti. Böylece savaş başlayınca kendisi en zor noktaya gelerek Erzurum'u kuzeyden kuşatma ve yarma hareketi ile savaşı yakından etkilemiştir.”⁵¹ diyerek yarma hareketinde seçtikleri mevzinin Ruslar için isabetli olduğunu belirtmektedir.

Yalnız plan Rus ordusu için oldukça riskli ve zor bir tercihti. Çünkü 1915 sonundan itibaren Osmanlı ordusunun büyük çoğunluğu Pasinler vadisi ve Oltu-Erzurum yolu üzerindeki mühim hatlarda toplanmıştı. Oltu'da, Rusların II. Türkistan Kolordusunun karşısında Osmanlı'nın X. Kolordusu mevzilenmişti. Pasinler hattında ise I. Kafkasya Kolordusu, XI. ve IX. Türk Kolordularıyla karşı karşıya bulunuyordu.⁵²

47 İgor Domnin, *Voennaya Mysl V İzgnaniy* (Moskva: Voenniy Universitet Russkiy Put, 1999), s. 138.

48 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 182.

49 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 14; Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 192; Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 235.

50 Levent Ünal, “Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum'un Düşmesi Sonrası Meydana Gelen Gelişmeler İle Bölgede Cereyan Eden Muharebelerin Değerlendirilmesi”, *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Erzurum, 25-27 Eylül 2014, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2015), s. 425; Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 15.

51 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 186.

52 Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 234.

Planın eksiksiz uygulanması için Rus Karargahı öncelikle askeri kış şartlarına hazırlamaya karar verdi. Fakat bütün hazırlıklar oldukça gizli yapıldı.⁵³ Bazı birlikler cephe gerisinde dinlendirilmeye alındı. Yoğun kar yağışından dolayı bütün askerlere sıcak kıyafetler ve kışlık çizmeler dağıtıldı. Operasyon sırasında karların parılıtısından gözlerin korunması için gözlükler temin edildi. Askerin karda fark edilmemesi için beyaz kıyafetler diktirildi.⁵⁴ Bölgenin soğuk olması operasyona katılan askerleri donma tehlikesine sokabilirdi. Bu nedenle ısınması için her askerin yanına iki odun parçası alması emredildi.⁵⁵ Ayrıca taarruz sırasında bölgedeki nehirlerin ıslanmadan geçilmesi gerekirdi; binaenaleyh askerlere yanlarına kalın ve düz ağaçlar almaları talimatı verildi.⁵⁶ Askeri birlikler arasında irtibatın kopmaması adına tahrip olan tüm telefon hatları yeniden onarıldı, hatta yeni hatlar çekildi.⁵⁷ Bu arada askeri malzemelerin rahat bir şekilde cephe hattına taşınması için Erzurum'a doğru uzanan yollar tamir edildi; kardan temizlendi ve işlek hale getirildi. Askeri cephanelikler orduya yakın mevzilere nakledildi. Planda operasyonun tüm ayrıntıları yer aldığına göre, taarruz sırasında hava tahminlerinin öğrenilmesi ve birliklere ulaştırılması da unutulmadı. Bunun için bölgede küçük metereoloji istasyonları kuruldu. Bu istasyonlar ile karargah arasında bağlantılar sağlandı.⁵⁸ Diğer yandan cephe hattına o zamanın son teknolojisi olan uçaklar ve kamyonetler sevk edildi. Özellikle operasyona hazırlık aşamasında uçaklar sayesinde Rus komutanlığı, Osmanlı ordusunun mevzileri hakkında mühim bilgiler elde etti.⁵⁹ Velhasıl, yapılan bu askeri ve teknolojik hazırlık Erzurum'un ele geçirilmesinde büyük rol oynadı.⁶⁰

Taarruza hazırlanıldığı şüphesi uyandırılmaması için tüm çalışmalar ayrı ayrı günlerde, oldukça ağır bir şekilde yapıldı.⁶¹ Askeri birliklere geceleri takviye gönderilirken gündüzleri birlikler "alenen" mevzilerden çektilirdi. Bununla Türk

53 Domnin, *Voennaya Misl*, s. 138; Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 182.

54 Şişov, "Kavkazskiy Front", s. 583.

55 William Eduard David Allen ve Paul Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966), s. 302.

56 Şişov, *Yudenic*, s. 227.

57 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 302.

58 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 19.

59 Şişov, "Kavkazskiy Front", s. 583.

60 Oleg Ayrapetov, *Uçastiyе Rossiyskoy İmperiy v Pervoy Mirovoy Voyne (1914-1917): 1916 God. Sverhnapryajeniye*, (Moskva: İzdatelstvo Kuçkovo Pole, 2015), s. 5.

61 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 302.

tarafında askeri birliklerin sayısının azaltıldığı izlenimi uyandırılmaya çalışıldı.⁶² Diğer yandan kasıtlı olarak Rusya'nın İran taraflarında taarruza hazırlandığı hakkında söylentiler ortaya atıldı.⁶³ Nitekim operasyondan 4 gün önce, Rus Karargahı tarafından IV. Kafkasya Avcı Tümenine uydurma bir şifresiz telegraf gönderildi. Telegrafta İran tarafına gönderilmek üzere Sarıkamış istasyonunda hazır birliklerin bekletildiğinden bahsedildi.⁶⁴

Rus Karargahı gizlice hazırlık yaparken Türk tarafında durum hayli sıkıntılıydı. Karadeniz kıyısından İran sınırına kadar geniş bir cephede mevzilenen orduda savaş araç gereçleri, sağlık malzemeleri ve taşıt araçları yetersizdi.⁶⁵ Diğer yandan Türk askeri bir önceki yıl Sarıkamış Harekatı'nda alınmış ağır yenilginin psikolojik baskısı altındaydı. Böyle bir ortamda III. Ordu komutanı Mahmud Kamil Paşa'nın İstanbul'a gitmesi ilginç bir gelişme oldu. Paşanın İstanbul'a gidiş sebebi kaynaklarda farklı değerlendirilmektedir.⁶⁶ Fevzi Çakmak, cephede durumu tehlikeli gördüğü için paşanın gittiğini söylerken,⁶⁷ Aziz Samih, Enver Paşa'nın olur olmaz emir ve nasihatlerinin buna sebep olduğunu belirtmektedir.⁶⁸ Fakat gerçek olan, tam da Rus taarruzunun akabinde ordunun komutansız kalmış olmasıydı.

Mahmud Kamil Paşa İstanbul'da Enver Paşa'dan kuvvet talebinde bulundu. Lakin Enver Paşa bu talebe olumlu yanıt vermedi. Dahası III. Ordunun olası bir taarruzu püskürtebilecek güçte olduğunu ilave etti, çok zor durumda kalınması

62 Vyaçeslav Bondarenko, *Geroy Mirovoy Voynı* (Moskva: İzdatelstvo Molodaya Gvardiya, 2013), s. 237.

63 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 186; Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 303.

64 Şişov, *Yudenitç*, s. 229.

65 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Cilt 9, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s. 483.

66 Türk kaynaklarının aksine, yabancı kaynaklarda paşanın İstanbul'a gidiş sebebi farklı gösterilmiştir. Nitekim Rus kaynakları genel olarak Türklerin cephede her hangi bir taarruz beklemediklerini öne sürmüşlerdir. (Domnin, *Voennaya Mysl*, s. 138.) Yabancı kaynaklardan Allen ve Muratoff, paşanın tatilini geçirmek üzere gittiğini ifade etmiş, Maurice Larcher, III. Ordu Kurmay Başkanı Alman generali Guze'nin de Ruslardan bir taarruz beklemediğine emin olduğundan aynı günlerde tedavi için Almanya'ya yollandığını kaydetmiştir. (Maurice Larcher, *Büyük Dünya Savaşı'nda Türk Cepheleeri: Kafkas Harekatı*, Can Kapyalı (çev.) (İstanbul: Omnia Yayınları, 2010), s. 100.)

67 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 184.

68 Aziz Samih İlder, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), s. 63.

halinde Sivas'a kadar çekilebileceğini söyledi.⁶⁹ Bununla Osmanlı Genel Karargahının durumun ciddiyetinin farkında olmadığı anlaşıldı.⁷⁰

Hazırlıkları tamamen bitirmiş Rus Karargahı, taarruz için uygun zamanı beklemeğe koyuldu. Lakin Rus ordusundaki birçok komutan bile taarruzdan habersizdi.⁷¹ General Yudenic, Türk istihbaratının haberdar olmaması için başlama emrini telegrafla almaktan kaçındı. Bu yüzden bizzat Tiflis'e giderek Grandük Nikola Nikolayeviç ile bir görüşme yaptı. Ona operasyonun amacını, yapılan hazırlıkları, Osmanlı ve Rus askerlerinin mevcut durumunu aktardı, raporlar sundu. Böylece Kafkasya Genel Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç'in olumlu görüşünü almayı başardı.⁷²

Tiflis'ten döndükten sonra Kar'staki ordu karargahında bir toplantı yapan Yudenic, saldırı kararı hakkında komutanlarını bilgilendirdi. Hazırlıklar ve saldırı kararından hiç kimseye bahsedilmemesini istedi. Taarruz planı üzerinde geniş bir şekilde durdu. Türk tarafının şüphelenmemesi için oldukça hassas davranışlarını ve operasyona katılacak askerlerin soğuk kış ortamında zarar görmemesi nedeniyle en küçük ayrıntılara bile dikkat ettiklerini belirtti. Binaenaleyh, General Yudenic gizli taarruz hazırlığını başarıyla tamamlayabildi.⁷³

Köprüköy Çatışmaları

Gerek Türk gerekse Rus kaynakları çatışmalar başlamadan önce orduların mevcut durumu hakkında farklı rakamlar vermektedir. Zayonçkovski, 126 Rus piyade taburuna karşı Osmanlı'nın 132 taburunun olduğunu söyler.⁷⁴ Korsun'a göre ise Rusların toplam 118 piyade taburuna karşı Türk tarafının 122 piyade taburu vardır.⁷⁵ Maslovski, Rus piyade taburunu 129, Türk taburunu ise 174 olarak kaydeder.⁷⁶ Rus kaynaklarında ordu sayıları hakkında net bilgi bulunmakla beraber Korsun eserinde, Rus kuvvetlerinin Türk kuvvetlerinden 16.000

69 Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 483.

70 İltar, *Birinci Dünya*, s. 67.

71 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 186.

72 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 21-22.

73 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 303.

74 Zayonçkovski, *Mirovaya Vöyna*, s. 32.

75 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 16.

76 Maslovski, *Mirovaya Vöyna*, s. 474-477.

daha fazla olduğunu zikretmiştir.⁷⁷ Son dönem Rus araştırmacılarından Maksim Oskin, Korsun'un verdiği rakamlar üzerinden yaptığı değerlendirmede Kafkas Ordusu'nun 153.200 süngü ve 27.630 kılıçtan, III. Ordu'nun ise 110.000 süngü ve 10.000 gayri nizami Kürt gönüllü süvarisinden ibaret olduğunu vurgulamıştır.⁷⁸

Lakin Türk kaynaklarında verilen rakamlar Türk ordusunun sayısının daha az olduğunu göstermektedir. Nitekim Fevzi Çakmak Türk ordusunun muharip gücünün toplam 65.000 olduğunu zikretmiştir.⁷⁹ Enver Ziya Karal da Türk ordusunu 60.000 olarak göstermiş, Rus ordusu için ise 110.000 rakamını telaffüz etmiştir.⁸⁰ Genelkurmay Başkanlığının Kafkas Cephesi'nde III. Ordu Harekâtı adlı eserinde ise Türk ordusunun muharip gücünün 74.000 civarında olduğu kaydedilmiştir.⁸¹

Çatışmalardan önce Rusların top sayına göre Türklerden daha iyi durumda oldukları bilinmektedir. Nitekim Rus topları 135 adet daha fazlaydı ve Türk toplarına kıyasla savaşın seyrini değiştirebilecek kalitedeydi. Ayrıca Rus ordusunda 10 uçak ve 150 kamyonet bulunuyordu. Tarafların arka cephedeki yedek taburlarına bakıldığında da, Osmanlı ordusunun 9 taburuna karşılık, Rus Kafkas Ordusu'nun 32 yedek taburunun olduğu kaynaklarca belirtilmektedir.⁸²

Hazırlıkları tamamlayan Ruslar taarruzdan birkaç gün önce ordu karargahını Karaorgan'a taşıdılar.⁸³ Bu arada 23 Aralık akşamı Tiflis'e giden General Yudenich, Grandük Nikola'yı taarruzla ilgili bilgilendirdi ve ondan gerekli talimatları aldı.⁸⁴ Tiflis'ten döndükten sonra ise 28 Aralık 1915 gecesi General Mihail Alekseyevich Prejevalski komutasındaki II. Türkistan Kolordusuna Oltu yönünde taarruza başlaması emrini verdi.⁸⁵ Kolordunun öncelikli hedefi Gökdağı ele geçirmektir. En kapsamlı saldırıyı 4. Türkistan Avcı Tümeni, Karadağ'a yaptı.⁸⁶ Fakat II. Türkistan Kolordusunun karşısında X. Türk Kolordusu büyük bir direnişle saldırıları püskürtmeği başardı. Mağlup olan Ruslar 300'ten fazla ölü bırakarak

77 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 17.

78 Maksim Oskin, *Glavnokomanduyuşıye Frontami İ Zagovor 1917 G.* (Moskva: İzdatelstvo Veçe, 2016), s. 387.

79 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 180.

80 Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 482-483.

81 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 4.

82 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 16.

83 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 23; Maslovski, *Mirovaya Voina*, s. 244.

84 Maslovski, *Mirovaya Voina*, s. 243.

85 "Kavkazskiy Front", *Den*, 30 Dekabrya 1915, s. 1; Rutiç, *Bely Front* s. 31.

86 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 187.

geri çekilmek zorunda kaldı.⁸⁷ Lakin buna rağmen Tortum Gölü'nden Mirgemir Geçidi'ne kadar olan cephe boyunca Rus saldırısı şiddetle devam etti. Böylece II. Türkistan Kolordusu Gökdağ'ı alamasa da Oltu Nehri'nin doğusunda bazı yerlerde başarı elde edebildi.⁸⁸

II. Türkistan Kolordusunun taarruzundan iki gün sonra, General Petr Kalitin komutasındaki I. Kafkasya Kolordusu Köprükölü'deki Türk mevzilerine doğru saldırı başlattı.⁸⁹ Türk IX. Kolordusu her ne kadar hazırlıksız yakalansa da büyük bir direnişle Rus taarruzunu durdurmaya muvaffak oldu. Özellikle Erzurum yolu üstündeki Azap köyü hattında, Rus hamleleri püskürtüldü. İki gün boyunca süren çatışmalarda I. Kafkasya Kolordusu büyük kayıplar verdi ve herhangi bir ilerleme kaydedemedi. Lakin bu çatışmalarda Türk ordusunun kaybı da büyük oldu.⁹⁰ Dahası Rus taarruzunu engellemek üzere yedek taburların sahaya sürülmesi, daha sonraki çatışmalarda kayıpların yerinin doldurulması sorununu ortaya çıkardı.⁹¹

Rus generali Yudenic'in asıl planı, Osmanlı birliklerini Köprükölü hattına çekmekti. Zira bu sayede diğer hatlarda açık ortaya çıkabileceğini ve o zaman yarma hareketini zayıf hatlardan yapabileceğini düşünüyordu. Bu yüzden I. Kafkasya Kolordusu komutanına durmadan saldırıya devam edilmesi talimatları veriyordu.⁹² Lakin bütün bu saldırılara rağmen Rus orduları ilk günlerde Türk savunma hattı karşısında başarısız oldular.

Bunun üzerine General Yudenic 31 Aralık'ta Tortum Gölü'nden Mirgemir Dağı'na kadar bütün cephe boyunca saldırı emri verdi.⁹³ III. Ordu yine şiddetli direniş gösterdi. Hatta bütün Rus saldırıları püskürtüldüğü gibi, zaman zaman Türk ordusunun karşı saldırıya geçtiği de görüldü.⁹⁴ Türk direnişi Rusya'da Kafkas Cephesi'nde işlerin iyi gitmediği söylentilerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu yüzden Kafkas Ordusu Genel Karargahı bir açıklama yaparak söylentilerin yalan olduğunu açıklamak zorunda kaldı.⁹⁵

87 Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 247; Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 187.

88 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 310.

89 Zayonçkovski, *Mirovaya Voyna*, s. 33.

90 Oskin, *Glavnokomanduyuşie Frontami*, s. 391.

91 Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 250.

92 Şişov, *Yudenic*, s. 231.

93 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 16; Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 194.

94 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 29.

95 "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii", *Listok Voyni*, 6 Ocak 1916, s. 1.

General Yudenic 1 Ocak'ta bütün ordulara bir kez daha kesin taarruz emri verdi. Türk komutanlığı asıl saldırının Pasinler yönünde yoğunlaşacağını tahmin ettiğinden kuzey hatlarını çok da önemsemeyerek askeri birlikleri Pasinler hattına topladı. Lakin Ruslar ortaya çıkan bu fırsatı derhal değerlendirdiler. Nitekim General Voloşin Petriçenko komutasındaki 263. Gunib Alayı ile desteklenen General Vorobyov komutasındaki IV. Kafkasya Avcı Tümeni, kuzey hattında Çilligöl Dağı, Karabıyık, Koziçan tepesinden, Türk ordusunun hiç beklemediği yerden, ani bir yarma taarruzu başlattılar.⁹⁶ Böylece hızla kuzey hattında ilerleyen Rus güçleri, I. Kafkasya Kolordusuna karşı savaştan XI. Türk Kolordusunun cephe gerisine sarkmayı başardılar.⁹⁷ Türk ordusu zor duruma düştü; çünkü kuzeyden gelen Rus güçlerini durduracak askeri kuvveti yoktu.

Rus güçlerinin cephe gerisine sarkması Türk birlikleri arasında kuşatmaya düşme endişesine neden oldu. Haber kısa zamanda Osmanlı askerleri arasında yayılınca III. Ordu komutanı Abdülkerim Paşa, 3 Ocak'ta birliklerin Erzurum kalesine doğru çekilmesini emretti.⁹⁸ Bunun üzerine direnişi bırakan Osmanlı ordusu cephaneliklerini kendi eliyle patlatarak Erzuruma doğru düzensiz bir şekilde geri çekilmeğe başladı.⁹⁹ Fakat panik havasında meydana gelen çekilme esnasında çok sayıda top ve askeri malzeme atıl kaldı.¹⁰⁰ Bunlara ise Rus ordusu tarafından el kondu.¹⁰¹

Pasinlerin kuzeyindeki cephe hattının çökmesinden sonra, aynı günün akşamı 4. Kafkasya Avcı Tümeni Köprüküy'e girdi.¹⁰² Diğer yandan I. Kafkasya Kolordusu da ilerleyerek Köprüküy'e ulaştı. Böylece Rus Karargahının planladığı yarma harekati başarıyla sonuçlandı ve Erzurum üzerine taarruz için büyük bir avantaj elde edildi.

Haliyle Köprüküy'ün alınması Ruslar için büyük bir kazanım oldu. Nitekim bir yandan planlarına uygun ilerleme kaydederken, bir yandan da Osmanlı ordusunun direnişini kırmayı başararak doğruca Erzurum üzerine taarruz için büyük avantaj yakalamışlardı. Haber Petrograd'a ulaştığında halk sevinç ve heyecanla sokaklara döküldü. Çar Nikola da memnuniyetini ifade ederek Kafkas Ordu'sunu

96 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 25.

97 Rutic, *Bely Front*, s. 31.

98 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 32.

99 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 195.

100 "Kavkazskiy Front", *Vestnik X Armii*, 7 Ocak 1916, s. 1.

101 "Kavkazskiy Front", *Novoye Vremya*, 11 Ocak 1916, s. 2.

102 "Kavkazskiy Front: Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomanduyuşago", *Kommersant*, 8 Ocak 1916, s. 1.

aldığı başarılarından dolayı kutladı, başladıkları işi sona kadar sürdürmeği tavsiye etti.¹⁰³ Ardından bir kararnameyle Kafkas Ordusu komutanı General Nikolay Yudenich'i, Aleksandr Nevski nişanı ve bir kılıçla ödüllendirdi.¹⁰⁴

Köprüküy'den sonra Türk ordusunu takip eden Rus ordusu, 6 Ocak'ta rahat bir şekilde Hasankale'yi de ele geçirdi.¹⁰⁵ Hasankale'nin düşmesi ise bütün cep-helerdeki Osmanlı ordusunun Erzurum'a doğru çekilmesiyle sonuçlandı. Dahası çekilme esnasında taşınamayan bütün cephanelikler Rusların eline geçti.¹⁰⁶ Rus ordusu Hasankale'ye girdikten sonra General Yudenich karargahını oraya taşıdı.¹⁰⁷ Hasankale'nin alınması Rusya için büyük önem arzetti. Zira artık Erzurum'a doğru taarruz yapılabilirdi. General Yudenich kazandığı başarı dolayısıyla 17 Ocak'ta Kutsal Aleskandr Nevski kılıcı ve nişanıyla ödüllendirildi.¹⁰⁸

Diğer yandan Hasankale'nin alınmasından sonra 4. Kafkasya Avcı Tümeni komutanı General Vorobyov, vakit kaybedilmeden Erzurum'a taarruz yapılmasını önerdi, lakin bu öneri ağır topların geçmesi gereken yolların bozuk olmasından dolayı Rus karargahı tarafından reddedildi.¹⁰⁹

5 gün süren Köprüküy hattındaki çatışmalarda Osmanlı ordusunun kaybı büyük oldu. Nitekim Türk tarafı yaklaşık 25.000 ölü ve yaralı, 7.000 de esir kaybına uğradı.¹¹⁰ Erzurum'a geri çekilme esnasında yüzlerce asker yollarda donarak hayatını kaybetti.¹¹¹ Ayrıca atıl bırakılmış ağır toplar, askeri cephanelikler ve hatta yiyecek depoları Rus ordusunun eline geçti.¹¹² Çatışmalar boyunca Rus ordusunun kaybı da az sayılmazdı, yaklaşık 20 bin ölü ve yaralısı vardı.¹¹³

103 "Kavkazskiy Front", *Vestnik X. Armii*, 8 Ocak 1916, s. 1; "Kavkazskiy Front", *Golos III. Armii*, 11 Ocak 1916, s. 1.

104 "Visoçayuşaya Nagrada", *Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okruga*, 30 Ocak 1916, s. 2.

105 "Kavkazskiy Front", *Golos III. Armii*, 13 Ocak 1916, s. 1.

106 "Kavkazskiy Front", *Armeyskiy Vestnik*, 10 Ocak 1916, s. 1.

107 İltar, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s. 67.

108 Bondarenko, *Geroy Mirovoy*, s. 238.

109 Larcher, *Büyük Dünya Savaşı'nda*, s. 101.

110 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 316.

111 Korsun, *Pervaya Mirovaya*, s. 53.

112 "Kavkazskiy Front", *Armeyskiy Vestnik*, 14 Ocak 1916, s. 1; "Kavkazskiy Front", *Novoye Vremya*, 14 Ocak 1916, s. 2.

113 Anton Kersnovskiy, *İstoriya Russkoy Armii: 1915-1917*, IV, (Moskva: İzdatelstvo Golos, 1994), s. 144.

Erzurum'a çekilen Osmanlı ordusu moralsizdi.¹¹⁴ Zira kayıp büyüktü; XI. Kolordu kuvvetinin %70'ini kaybederek en fazla zayıat veren birlik olmuştu.¹¹⁵ Köprüköy ve Hasankale yenilgilerinden sonra III. Ordu'nun komutanı görevden alındı, yerine Alman Generali von der Goltz'ın atandı.¹¹⁶ Değişiklikten maksat hem morali çökmüş orduya destek olmak, hem de takviye güçlerle Erzurum kalesini bir an önce tahkim etmekte. Bu nedenle hiç vakit kaybetmeden Erzurum'a, İstanbul ve Mezopotamya'dan yeni güçler sevk edildi. Yeni savunma siperleri kazıldı, şehir çevresindeki tabyalara taburlar konuşlandı, kalenin savunulması için mevzilere yaklaşık 308 adet top yerleştirildi.¹¹⁷

Erzurum'a Taarruz ve İşgal

Doğu Anadolu'nun mustahkem kalesi Erzurum, aşılması güç dağlar arasında yerleşen, yüksek zirvelerindeki tabyalarca savunulan bir kale konumundaydı. Şehrin 10-12 km doğusundaki Deveboynu tabyası, Erzurum vadisi ile Pasinler vadisini ayırarak doğudan gelecek tehdidi bertaraf edebilecek mühim bir noktaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Türk ordusu en son Deveboynu'nda savaşmıştı. Hatta Ruslar bir gece baskınıyla Aziziye tabyasını alsalar da Erzurum halkının yardımıyla karşı saldırıya geçilerek tabya geri alınmıştı. Dolayısıyla o yıllarda eski olmasına rağmen birkaç tabya bile Erzurum'u işgale düşmekten kurtarmıştı.¹¹⁸

Kars'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Erzurum'un doğusu, kuzeyi ve güneyinde yer alan tabyalar çok önem kazanmıştı. Bazıları İngiliz mühendislerden yardım alınarak tahkim edilmişti.¹¹⁹ Deveboynu'nun güney kısmındaki tabyaları Almanlar yapmıştı; hatta 1914'ten beri Albay von Posseldt'in yönetiminde sürdürülen çalışmalarla savunma güçleri de hayli arttırılmıştı.¹²⁰ Palandöken'de de iki yeni tabya yapılmış, Deveboynu'nun kuzeyindeki Çobandede tabyası sağlam hale getirilmişti.¹²¹ Fevzi Çakmak'a göre, oranın düşmesi cephenin çökmesi anlamına gelebilirdi.¹²²

114 Oskin, *Glavnokomanduyuşiy Frontami*, s. 392.

115 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 316.

116 "Fon Der Golts Paşa Glavnokomanduyuşiy Na Kavkazskom Fronte", *Novoye Vremya*, 1 Şubat 1916, s. 3.

117 Zayonçkovski, *Mirovaya Voina*, s. 34.

118 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 200.

119 Rutıç, *Bely Front*, s. 33.

120 Larcher, *Büyük Dünya Savaşı'nda*, s. 102.

121 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 324.

122 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 201.

Böylece Erzurum, kale duvarlarının haricinde iki hat şeklinde tahkimli tabyalarla savunulacak hale getirildi.¹²³ Birinci hatta, Dolangez, Uzun Ahmet, Uzun Ahmet Karakolu, Kaburga, Orta Höyük ve Höyük ilavesi, ikinci hatta ise Çobandede, Sivişli, Ağzıaçık, Toparlık, Gez tabyaları vardı. Tabyalarda geneli eski olmakla beraber toplam 265 top mevcuttu.¹²⁴

General Nikolay Yudenîç, Osmanlı ordusu takviye almadan Erzurum'a saldırmak istiyordu.¹²⁵ Bu nedenle hemen taarruza başlamak üzere hazırlandı. Lakin Tiflis'teki Kafkasya Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç, Kafkas Ordusu'nun yeni bir operasyon için yeterli olmadığını ve cephane yetersizliğini gerekçe göstererek Erzurum'a taarruz yapılmasına karşı çıktı.¹²⁶ Köprüköy'deki Rus kaybı onu hayli endişelendirmişti.¹²⁷ Ayrıca Erzurum'un müstahkem bir kale olması ve 265 toptan ibaret batarya ile savunulması, risk almaktan çekinmesinin başlıca nedeni oldu.¹²⁸

General Nikolay Yudenîç, Erzurum'a taarruz hakkında plan yaparken, Grandük Nikolay Nikolayeviç Osmanlı ordusunun takipten vazgeçilmesini emretti. Fakat General Yudenîç buna itiraz etti. İtirazında bir süre önce Albay Yevgeni Maslovski ile Yarbay Boris Şteyfon'un bölgede inceleme yaptığını ve Osmanlı Ordusunun zayıf durumda olduğunu gözlemlediklerini, ayrıca esir alınan Türk askerlerinin de komutanların söylediklerini teyit ettiğini belirtti.¹²⁹ Üstelik Grandük'e taarruz için büyük bir hazırlık yaptıklarını, yalnız ellerindeki askeri cephaneliğin yetersiz olduğunu bundan dolayı Kars kalesi depolarında muhafaza edilen 8 milyon adet merminin Kafkas Ordusu'na verilmesini ıstırah etti.¹³⁰

Tiflis'teki genel karargahla Hasankale'de yerleşen Kafkas Ordusu karargahı arasında fikir ayrılığı bir süre devam etti. Lakin Grandük Nikolay'ın tüm itirazlarına rağmen General Yudenîç ısrarından vazgeçmedi. Bunun üzerine Grandük Nikolay sonunda ikna oldu; yalnız olası bir mağlubiyetten kendisinin sorumlu

123 Maslovski, *Mirovaya Vöyna*, s. 263.

124 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 201.

125 Domnin, *Voennaya Mısl*, s. 138.

126 Yuriy Danilov, *Velikiy Knyaz Nikolay Nikolayeviç* (Paris: İmprimerie de Navarre, 1930), s. 287.

127 Şişov, *Yudenîç*, s. 233.

128 Aleksandr Şirokevad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, Nergiz Turaeva (çev.) (İstanbul: Selenge Yayınları, 2009), s. 511.

129 Domnin, *Voennaya Mısl*, s. 139.

130 Ayrapetov, *Uçastiye Rossiyskoy*, s. 9.

tutulmayacağını vurguladı.¹³¹ Bunun üzerine Yudenic bütün sorumluluğu üstlendiğini söyledi.¹³²

Grandük Nikolay ile müzakereler bittikten sonra tespit edilen eksikliklerin giderilmesi için hızlı bir çalışma başlatıldı. Kafkas Ordu'suna güç katması için Karstan 16 ağır top getirildi.¹³³ Rus uçakları havadan Osmanlı mevzilerinin fotoğraflarını çekerek karargahla paylaştı. Muharip birlikler ile cephe gerisindeki yedek kıtalar son hazırlıklarını tamamladı. Ocak ayının sonu¹³⁴ taarruza başlaması kararlaştırıldı.

Yeni bir taarruz planı hazırlandı. Plana göre, General Prejevalski komutasındaki II. Türkistan Kolordusu kuzeyden Osmanlı III. Ordusunun sol hattına taarruz yaparak, Dumlu Dağ'ı ve Gürcü Boğazı'nı ele geçirecekti. Voloşin Petriçenko komutasındaki Don Piyade birlikleri ise Kargapazarı Dağı'na yüklenerek bir yarma faaliyeti gerçekleştirmeğe çalışacak, başarılı olması halinde Osmanlı X. Kolordusu'nun cephe gerisine sarkacaktı. Buna paralel olarak Rus ordusunun diğer birlikleri de kendileri için belirlenmiş hedeflere doğru harekete geçecekti. Nitekim bu birliklerden General Vorobyov komutasındaki IV. Kafkasya Avcı Tümeni üç kol halinde Kargapazarı'ndan inerek Tafta ile Çobandede tabyaları arasından sarkacak ve Deveboynu ile Gürcü Boğazı'nı savunan Osmanlı Ordusunu arkadan kuşatmaya alacaktı. Lakin tümen bu faaliyetleri sırasında asıl taarruzu yapacak birliklerin hareketini kolaylaştırmak için daha çok şaşırtma hareketlerinde bulunacak, Türk ordusunun dikkatini üzerlerine çekecekti.¹³⁵ Çünkü asıl taarruz, II. Türkistan birliklerince kuzeyden yapılacaktı.

I. Kafkas Kolordusuna verilen görev, dört kol halinde hareket etmesiydi. İlk kol Kargapazarı üzerinden Tafta ve Çobandede tabyaları arasındaki hatlara, ikinci kol Çobandede-Dolangez tabyalarına, diğerleri de Uzun Ahmet, Höyükler ve Gez tabyası ile Palandöken Dağı'na doğru hamleler yapmalıydı.¹³⁶ I. Kafkas ve II. Türkistan Kolorduları arasındaki bağlantıyı da Voloşin Petriçenko komutasındaki 4 tabur Don Piyade Birliği sağlamalıydı.¹³⁷

131 Domnin, *Voennaya Misl*, s. 140.

132 Danilov, *Voennaya Misl*, s. 287.

133 Şirokorad, *Rusların Gözünden*, s. 511.

134 Eski Rus takvimine göre. Zira Miladi takvime göre taarruz 11 Şubat'ta başlamıştır.

135 Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 328.

136 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 68.

137 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 50.

General Yudenic bir şaşırtma hareketini de Erzurum'un kilidi konumundaki Deveboynu üzerine yapmayı uygun görmüştü.¹³⁸ Nitekim daha önce karargah komutanlarıyla birlikte bölgeye bizzat giderek incelemelerde bulunmuş, yarma girişimine uygun olup olmadığını anlamaya çalışmıştı. Bunun için 39. Piyade Tümeni'ne Çobandede ile Tafta tabyaları arasından bir yarma denemesi yapmasını emretmişti. Diğer yandan II. Türkistan Kolordusunun Kargapazarı'nı alması halinde Çobandede tabyasına da yol açılmış olacaktı.¹³⁹ Zaten Albay Maslovski ve Yarbay Şteyfon, Osmanlı ordusunun Kargapazarı'nı savunmadığını farketmiş ve oranın derhal ele geçirilmesi gerektiği yönünde fikir bildirmişlerdi.¹⁴⁰

Rus taarruz planı böyleyken, Osmanlı III. Ordusu oldukça geniş cephe hattında kuzeyden, güneye kadar bir savunma hattı oluşturmuştu. Genel olarak Deveboynu hattında varlık gösterecek IX. Kolordu, Çobandede'den Palandöken Dağı'na kadar olan tabyaların savunmasını üstlenmişti. X. Kolordu kuzeydeki Dumludağ yolu ile Gürcü Boğazı Geçidi'ni ve Tafta tabyasını savunması emrini almıştı. XI. Kolordu ise diğer iki Kolordunun arasında, karargahı Sivişli olmakla mevzilenmişti.¹⁴¹ Yalnız Osmanlı askeri erkanı Kargapazarı'ndan bir taarruz beklemediğinden bölgede küçük bir garnizon bırakmıştı.¹⁴² Rus ordusu bunun farkına varınca dağı ele geçirmek üzere harekete geçti; Türk birlikleri engel olmaya çalıştı, ama başarılı olamadı. Bunun üzerine IV. Kafkasya Avcı Tümeni Kargapazarına konuşlanarak 18 Ocak'tan itibaren karargahını oraya nakletti.¹⁴³

Erzurum'u savunacak toplam Osmanlı kuvveti 39.000 asker ve 112 top idi.¹⁴⁴ Oysa taarruza başlayacak Rus ordusu 120.000 asker ve 244 toptan ibaretti.¹⁴⁵ Rus yazarı Aleksey Şışov, Osmanlı Ordusunun sayısını 80.000 olarak göstermiştir, fakat tahminimizce bu abartılı bir rakamdır.¹⁴⁶ Rus topları sayca fazlaydı ve menzil-

138 "Za Nedelyu Na Russkih Frontah", s. 1251.

139 Rutic, *Bely Front*, s. 33.

140 Domnin, *Voennaya Mysl*, s. 140.

141 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 53.

142 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 201.

143 Allien ve Paul Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 322.

144 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 201.

145 Ünal, "Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum'un", s. 427.

146 Şışov, *Kavkazskiy Front*, s. 584. Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da operasyonlara 1916 yılı ilkbaharında başlamayı planlamıştı. Dolayısıyla asıl dik-kati Irak Cephesi'ne çevirdiği için Şışov'un belirttiği sayıda askeri gücün Erzurum civarında olması mümkün görünmemektedir.

leri uzundu.¹⁴⁷ Buna karşın Osmanlı ordusunda sahra topu yetersizdi.¹⁴⁸ Taarruza hazırlanan Rus ordusu teknik yönden Osmanlı Ordusundan daha iyi durumdaydı. Ayrıca Köprüköy mağlubiyeti, Osmanlı ordusunda moral çöküşüne sebep olmuşken, Rus ordusu kazanmanın heyecanını yaşıyordu.

Bu arada taarruza başlamadan önce Rus ordusunun işini kolaylaştıracak bir gelişme yaşandı. Nitekim Erzurum'daki topçu birliklerinde görev yapan Ağır Topçu Subayı Trabzonlu Üsteğmen Rifat, atıyla beraber Rus Karargahına kaçtı. Vereceği bilgiler karşılığında 20.000 ruble para ve güvenlik şartı isteyen üsteğmenin arzusu yerine getirildi, Rus Karargahı derhal onun şartlarını kabul ederek söylediği bilgileri not aldı.¹⁴⁹ Bunun üzerine üsteğmen Rifat, Türk ordusu ve baryalarının yerleşim bilgilerini Ruslara ihbar etti.¹⁵⁰

General Yudenic, taarruza katılmak için Kafkas Ordusu'nun %80'ini hazır duruma getirdi.¹⁵¹ 28 Ocak akşamında taarruza başlanması kararlaştırıldı.¹⁵² Fakat Rus komutanları Yudenic'ten taarruzun ertelenmesini istediler. General Yudenic onları dinledikten sonra taarruzu bir gün erteledi.¹⁵³ 29 Ocak sabahı erkenden General Yudenic'in emri ile taarruz için ağır toplar mevzilere gönderildi. Bu arada Türk üsteğmen de, verdiği bilgilerin doğru olup olmadığını anlaşılması için ön hatlara götürüldü.¹⁵⁴ Böylece 34 ağır top aynı anda Çobandede ve Dolangez tabyalarını bombalayınca Yudenic, Grandük Nikolay'a şifreli telgrafla taarruzu başlattığını haber verdi.¹⁵⁵

Osmanlı Ordusu ilk günler taarruza karşı şiddetli bir direniş gösterdi. Fakat bu durum kısa sürdü. Nitekim 1 Şubat'ta II. Türkistan Kolordusu Karagöbek tabyasını ele geçirmeği başardı.¹⁵⁶ Buna paralel olarak I. Kafkas Kolordusu da Dolangez tabyasını adlı. Osmanlı Ordusu Dolangez'i geri almak için sekiz kez hamle

147 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s. 90.

148 Allien ve Paul Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 327.

149 Domnin, *Voennaya Mysl*, s. 136.

150 *Birinci Dünya Harbi'nde*, s.80.

151 Oskin, *Glavnokomanduyuşıye Frontami*, s. 395.

152 Andrey Zubov, *İstoriya Rossiy. XX Vek: 1894-1939* (Moskva: İzdatelstvo Astrel, 2010), s. 318.

153 Allien ve Paul Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 329.

154 Domnin, *Voennaya Mysl*, s. 136.

155 Bondarenko, *Geroy Mirovoy*, s. 242.

156 Fedor Elisseyev, *Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917* (Moskva: Voennoye İzdatelstvo, 2001), s. 158.

yaptı, fakat Rusları bölgeden püskürtemedi.¹⁵⁷ Böylece Rus ordusu Erzurum'a kuzeyden giriş için Tafta ve Çobandede tabyaları arasındaki mühim mevzileri ele geçirerek önemli avantaj yakaladı.¹⁵⁸

1 Şubat'ta Tafta tabyası da alınca Erzurum kuzeyden tehdit altına düştü. Osmanlı ordu komutanlığı kuzeyde ortaya çıkan bu tehlide karşı, XI. Kolordunun 34. Piyade tümenini bölgeye sevk ederek, II. Türkistan Kolordusunu durdurmaya çalıştı.¹⁵⁹ Fakat bu sefer de Deveboynu hattında zaafiyet ortaya çıktı. Deveboynu üzerine ağır toplar ile yüklenen Kafkas Ordusu'na karşı yapılan Türk hamleleri başarısız oldu. Böylece Osmanlı ordusu Deveboynu'ndan çekilmek zorunda kaldı.¹⁶⁰ Bu fırsatı değerlendiren IV. Kafkasya Avcı Tümeni ilerleyerek Kargapazarı'nı ele geçirdi ve cephe hattını o bölgeden de yarmayı başardı.¹⁶¹ Güney kısmında da Rus tehlikesi belirdi. Nitekim Hınıskale'ye giren Rus ordusu için Muş yolu açılmış oldu.¹⁶²

Osmanlı ordusu elinden geldiği kadar direniş göstermeğe devam etti. Nitekim birkaç kere Erzurum'un doğusuna, Yukarı Pasinler'e doğru hamle yapma girişiminde bulundu.¹⁶³ Fakat Rus topçusunun karşılığı sert olunca geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Karagöbek, Tafta, Çobandede, Dolangez, Uzun Ahmet, Karakol, Kaburga, Orta Höyük gibi tabyalar tamamen Rus ordusu tarafından zabtedildi.¹⁶⁴ Geri çekilme esnasında binlerce Türk askeri esir düştü. Rus basınına göre, sadece Tafta tabyasında esir düşen Türk askerinin sayısı, 39 subay ve 1413 erden ibaretti.¹⁶⁵

III. Ordu komutanlığı cephelerin yarıldığını haber alınca Erzurum'u tahliye ederek orduyu batıya çekmeğe karar verdi.¹⁶⁶ Rus orduları şehre çok yakınlaştıklarından hızlı adım atılması gerekirdi. Bu yüzden taşınamayan bazı varlıklar yakıldı.¹⁶⁷

157 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 207.

158 Korsun, *Erzurumskaya Operatsiya*, s. 55.

159 Korsun, *Pervaya Mirovaya*, s. 54.

160 Zalesskiy, *Kto Bil*, s. 718.

161 Ünal, "Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum'un", s. 428.

162 "Kavkazskiy Front", *Armeyskiy Vestnik*, 17 Ocak 1916, s. 1.

163 "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii", *İrkutskaya Jizn*, 18 Ocak 1916, s. 2.

164 "Kavkazskiy Front", *İrkutskaya Jizn*, 4 Şubat 1916, s. 2.

165 "Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomanduyuşago", *Kommersant*, 5 Şubat 1916, s. 2.

166 "Evakuatsiya Erzuruma", *Sibirskaya Jizn*, 28 Ocak 1916, s. 1.

167 Ayrapetov, *Uçastiye Rossiyskoy*, s. 11.

Bunun üzerine şehrin güney kısmında bir sıra yangınlar meydana geldi.¹⁶⁸ Bu arada şehrin hızlı bir şekilde tahliyesi için Karadağ'dan bir Avusturya tümeni davet edildi.¹⁶⁹ Osmanlı tarafında yaşanan bütün faaliyetler anbean Rus keşif uçakları tarafından izlenerek Kafkas Ordusu karargahına bildirildi.¹⁷⁰ Hal böyle olunca General Yudenic 2 Şubat'ta bütün birliklere genel taarruz emri verdi.¹⁷¹

Son taarruz sonunda Rus ordusu 3 Şubat'ta Erzurum'a girdi.¹⁷² Şehri terkeden Türk ordusunun büyük bir kısmı Sivas, Ankara ve İstanbul'a döndü. Geri kalanı ise Trabzon'a doğru çekilmek zorunda kaldı.¹⁷³ Böylece 29 Ocak'ta başlayan Erzurum'a taarruz, beşinci günün sonunda Rus ordusunun kesin zaferiyle sonuçlandı. Şehre ilk giren Rus birliği, Mihail Medvedev komutasındaki II. Kızılyar Greben alayından Terek Kazak askerleri oldu.¹⁷⁴

Oldukça yüksek rakımda yerleşen Erzurum'un kış şartlarında işgali Rusya için büyük bir kazanım oldu. Nitekim şehri ele geçirmekle Rus ordusu cephe hattını yaklaşık 150-160 kilometre ileri çekmeği başardı. Rusya yıllardan beri arzuladığı Doğu Anadolu'yu ve Asya'ya açılan kapıyı sonunda elde etti.

Rus basını şehrin işgalini büyük bir sevinçle duyurdu. “*Asya'nın anahtarının*” artık Rusya'nın elinde olduğuna dikkat çeken basın, Almanya'nın artık Osmanlı'ya yardım edemeyeceğinin altını çizdi,¹⁷⁵ Osmanlı Devleti'nin Erzurum'u kaybetmekle Balkanlar'da da sıkıntılı hale düştüğünü vurguladı.¹⁷⁶ Basın ayrıca işgalin ayrıntıları ve Erzurum'un önemi üzerine değerlendirme yazılarına yer verdi. Taarruza katılan askerler kahraman ilan edilerek, yazdıkları şiirler yayınlandı.¹⁷⁷ Gazetelerdeki haberlerin çoğunda, ağır kış ortasında kazanılan başarı sırasında sadece rakiple değil, aynı zamanda -25'lere varan soğukla da mücadele edildiğinin altı çizildi. Rus askerinin bu koşullar altında büyük fedakarlık ve kahramanlık sergilediği vurgulandı.¹⁷⁸

168 “Kavkazskiy Front”, *Listok Voyni*, 4 Şubat 1916, s. 1.

169 “Evokuatsiya Erzuruma”, *Kommersant*, 19 Ocak 1916, s. 2.

170 Zubov, *İstoriya Rossii*, s. 319.

171 Bondarenko, *Geroy Mirovoy*, s. 244.

172 “Erzurum Vzyat”, *İrkutskaya Jizn*, 5 Şubat 1916, s. 2.

173 “Ostuplenie Turok”, *İrkutskaya Jizn*, 9 Şubat 1916, s. 2.

174 Zubov, *İstoriya Rossii*, s. 319.

175 “Vzyatiye Erzuruma”, *Listok Voyni*, 5 Şubat 1916, s. 1.

176 “Padeniye Erzuruma”, *Letopis Voyni 1914-1916 G. G.*, 78 (13 Şubat 1916), s. 1243.

177 “Vzyatiye Erzuruma”, *Naş Vestnik*, 13 Şubat 1916, s. 4.

178 “Znaçeniye Vzyatiye Erzuruma”, *Altayskiy Krestyanin*, 20 Şubat 1916, s. 2.

Kuşkusuz Rus basını General Nikolay Yudenîç hakkında övgü dolu sözler sarfetti. Generalin kararlı ve titiz çalışmasının, büyük bir başarıyla sonuçlandırıldığına değindi. Özellikle yarma girişimleri için seçilen bölgelerin, Türk tarafının ihtimal vermediği ulaşılmaz ve savunma hatlarının yetersiz kaldığı yüksek tepelerden ibaret olduğuna dikkat çekerek, generalin asıl farkının burada ortaya çıktığını savundu. Basına göre, yarma girişimi sırasında seçilen bölgelerde Osmanlı ordusunun zayıf kalması, Yudenîç'i haklı çıkaran en önemli sebep oldu. Hatta basın Erzurum'u alan Rus Ordusunun daha da ilerleyerek, Anadolu'nun içlerine doğru gideceğini ve İstanbul-Bağdat arasındaki irtibatı koparacağını yazdı.¹⁷⁹ Rus basını Erzurum'un düşmesinin Osmanlı III. Ordusu adına bir felaket anlamına geldiğini kaydetti. Basına göre, bölgenin en büyük, verimli ve geniş ovasının işgali Türkler için ağır bir sonuç demektir.¹⁸⁰

Enver Paşa Erzurum'un işgalini önce halktan gizlemeğe çalıştı.¹⁸¹ Fakat daha sonra işgalin çok da önemsenmemesi gerektiğini Harbiye Nezareti'ne gönderdiği "Gayet Mahremdir", ibareli yazısında, "*Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Erzurum'un müstahkem bir mevki olmaması sebebiyle savunulmadığı, etrafındaki eski istihkamların hiçbir askeri kıymetinin olmadığı, bu münasebetle muhafazasının düşünülmediği*" gibi sözlerle açıkladı.¹⁸²

Erzurum'un işgali sırasında tarafların kayıpları konusunda kaynaklar farklı rakamlar üzerinde durmaktadır. Öncelikle Türk kaynaklarına bakıldığında Fevzi Çakmak, işgal sırasında (Köprükölü savaşları dahil) Osmanlı ordusunun 35.500 asker kaybettiğini, Rusların kaybının ise toplam 40.000 olduğunu belirtmektedir.¹⁸³ Tabii Çakmak'ın bu iddiasının yanısıra bağımsız kaynaklara da bakıldığında Osmanlı'nın kaybının 10.000'den az olmadığı anlaşılmaktadır. Rusların ise Erzurum'da 1000, genel olarak Köprükölü'den itibaren 17.000 kayıp verdikleri aktarılmaktadır.¹⁸⁴

Rus kaynakları Osmanlı ordusunun kaybının büyük olduğu üzerinde durmaktadır. Nitekim *Sovyet Tarih Ansiklopedisi* esirler hariç, Türk ordusunun kay-

179 "Naşi Uspehi Na Kavkazskom Fronte", *Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okruga*, 24 Şubat 1916, s. 2.

180 Güze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Hakkı Akoğuz (çev.) (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), s. 70.

181 Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 484.

182 *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I* (İstanbul: Seçil Ofset, 2013), s. 276-277.

183 Çakmak, *Büyük Harpte*, s. 223.

184 Allien ve Muratoff, *1828-1921 Türk- Kafkas*, s. 336.

bının 53.000 olduğunu iddia etmektedir.¹⁸⁵ Kendi kayıpları konusunda ise yaklaşık 15.000 ölü, yaralı ve esirden bahsetmektedir.¹⁸⁶ Esirler konusunda ise *Golos III. Armii*'ye göre, işgal sırasında 13.000 Türk subay ve askeri esir alınmıştı.¹⁸⁷ Yevgeni Maslovski ise işgal sırasında 300'den fazla Türk subayı ile 20.000 civarında askerin esir alındığını kaydederken,¹⁸⁸ Korsun'a göre, ise bu sayı yaklaşık 8.000'di.¹⁸⁹

İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması

Erzurum ele geçirildikten sonra General Yudenic arabayla şehre gitti. Birkaç saat şehirde kaldıktan sonra Hasankale'ye, genel karargahına dönerek Grandük Nikolay'a taarruz, şehrin ele geçirilmesi ve kendisinin şehri ziyaretiyle ilgili ayrıntılı bir rapor yazdı. Ziyareti esnasında şehri terketmeyen tek yabancı olan Amerikalı bir misyonerle de görüşmeyi de ihmal etmedi.¹⁹⁰

Kafkasya Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç Erzurum'un işgal haberini alınca derhal yeğeni Çar Nikola'ya bilgi verdi. Çara gönderdiği telegrafında: "Yüce Tanrım Kafkas Ordusu'na öylesine merhametle bir yardımda bulundu ki, Erzurum beş günlük şiddetli taarruzdan sonra ele geçirildi. Bu haberi size ulaştırdığım için fevkalade mutluyum." diyerek sevincini ifade etti.¹⁹¹ Fakat Çar Nikola bu habere inanmadı, bir yanlış anlaşılma olabileceğini, belki de Erzurum'un sadece bir tabyasının Rus ordusu tarafından alındığını düşündü. Bu nedenle Grandük'e haberi teyit ettirmesini ve kendisine de bilgi vermesini söyledi.¹⁹²

Hal böyle olunca, Kafkasya Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç Erzurum'a gitti.¹⁹³ Kendisini karşılamak üzere şehri ele geçiren askerler meydanda dizilmişti.

185 "Erzurumskaya Operatsiya", *Sovetskaya İstoriçeskaya Ensiklopediya (SİE)*, XVI, 1976, s. 580-581.

186 Domnin, *Voennaya Mısl*, s. 139. Zayonçkovski'ye göre Rusların kaybı 16.000'di. Bkz. Zayonçkovski, *Mirovaya Voyna*, s. 35. Zalesski ise kayıplarının 17.000 olduğunu belirtmekteydi. Zalesski, *Kto Bil*, s. 718.

187 "Kavkazskiy Front", *Golos III. Armii*, 20 Şubat 1916, s. 2.

188 Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 296.

189 Korsun, *Pervaya Mirovaya*, s. 54.

190 Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 294.

191 "Erzurum Vzyat", *İrkutskaya Jizn*, 5 Şubat 1916, s. 2

192 Maslovski, *Mirovaya Voyna*, s. 300.

193 "K Vzyatiyu Erzuruma", *Armeyskiy Vestnik*, 9 Şubat 1916, s. 1.

Grandük onların önüne varınca başındaki şapkayı çıkararak yerlere kadar eğildi, askerleri selamladı. Ardından kış şartlarında büyük bir başarı elde etmesinden dolayı General Yudenic'i kucaklayarak öptü.¹⁹⁴

Haberin teyit edilmesi üzerine Çar Nikola, Kafkasya Naibi amcası Grandük Nikolay Nikolayevic'e bir tebrik telegrafı gönderdi, hem onu hem de Kafkas Ordusu askerlerini kutladı: “Sizleri ve Kafkas Ordusu’nu Erzurum’un ele geçirilmesi dolayısıyla kutluyorum. Başarılı taarruz sonucu Türk kalesini ele geçiren kahraman askerlerimize büyük yiğitlik sergilemelerinden dolayı benim selamımı iletin ve mutlu olduğumu söyleyin.”¹⁹⁵ Ardından General Yudenic'i de kutlayarak onu İkinci dereceden Kutsal Georgiy nişanıyla ödüllendirdi.¹⁹⁶ Ödüle çok sevinen Yudenic, alınan zafer dolayısıyla Çar Nikola'ya tebrik mesajı yolladı.¹⁹⁷

Erzurum'un işgali haberi Tiflis'e ulaştığında, şehir Rus bayraklarıyla süslendi, kiliselerde dua törenleri yapıldı. Şehirde yaşayan Gürcü, Ermeni ve Ruslar heyecanla sokaklara çıkarak şarkılar söylediler.¹⁹⁸ Askeri katedralde Gürcistan valisinin de katıldığı dua töreni düzenlendi. Törene Grandük Nikolay da katıldı. Katedralin girişinde onu selamlayan vali Erzurum gibi bir İslam kalesinin ele geçirilmesinin Avrupa'daki Alman çıkarlarına büyük darbe indirdiğini ifade etti ve memnuniyetini bildirdi.¹⁹⁹

194 Domnin, *Voennaya Mısl*, s. 139.

195 “Visoçayuşaya Telegramma Namestniku Ego İmperatorskago Veliçestva Na Kavkaze”, *Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okrugı*, 6 Şubat 1916, s. 1.

196 Porhunov, *Generalitet Russkoy*, s. 52-53.

197 “Visoçayuşiya Nagradı”, *Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennago Okrugı*, 2 Mart 1916, s. 2.

198 Güney Kafkasya'nın eski yerleşim merkezlerinden olan Tiflis'in nüfusu, VII.-XI. yüzyıllar arasındaki Arap idaresi sırasında yoğun olarak Müslümanlardan ibaret olsa da sonradan nüfus Hıristiyanlar lehine değişmeğe başlamıştır. Nitekim 1286 yılında bölgeye seyahat eden Marko Polo, seyahatnamesinde şehrin esas nüfusunun Gürcü ve Ermenilerden oluştuğunu belirtmiştir. (Marko Polo, *Puteşestviye V 1286 Godu Po Tatariy İ Drugim Stranam Vostoka* (Sankt Peterburg: Tipografiya P. P. Mermulova, 1873), s. 20.) 1701'de şehrin nüfusu toplam 20.000 olarak gösterilmiş, bunun da 14.000'nin Ermeni menşeli olduğu kaydedilmiştir. Mustafa Aydın, “Tiflis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, XLI, s. 152. Rusya'nın Doğu Gürcistan'ı 1801'de ilhak etmesinden sonra Tiflis'e Ermeni ve Ruslar göç ettirilmeğe başlanmış, bunun sonucunda ilk kez 1897 yılında bütün Çarlık Rusyası'nda yapılan nüfus sayımında, 224.796 kişinin yaşadığı şehrin 74.358 Ermeni, 69.829 Gürcü ve 52.849 Rus'tan ibaret olduğu ortaya çıkmıştır. *Pervoye Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperiy 1897 Goda: Naliçnoye Naseleniye Oboego Pola* (Sankt Peterburg: İzdaniye Tsentralnogo Statistiçeskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennih Del 1905), s. 7.

199 “K Vzyatiyu Erzuruma”, *Sibirskaya Jizn*, 6 Şubat 1916, s. 1

Erzurum'un alınması haberine Tiflis'te yaşayan Ermeniler de çok sevindi. Herson, Besarabya ve Tiflis vilayetlerindeki Ermeni komiteleri Grandük Nikolay Nikolayeviç'e tebrik telegrafı göndererek sevinçlerini ifade ettiler.²⁰⁰ Telegrafta ayrıca Ermeni halkının her zaman Rusya'ya karşılıksız sevgiyle bağlı olduğuna dikkat çekildi ve "Rus silahının" zafer kazanması için sürekli dua edildiği vurgulandı.²⁰¹ Bu arada Rusya'daki bütün Ermenilerin Katolikosu Mesrop, bir mesaj yayınlayarak Erzurum'un ele geçirilmesi nedeniyle Ermeni kiliselerinde Rus askerleri için dua edilmesi talimatını verdi.²⁰² Mesrop mesajında ayrıca Grandük Nikolay'ın isminin Ermeni halkının zihninde hep yaşayacağını belirtti.²⁰³

Erzurum'un işgal haberi Rusya'nın farklı şehirlerinde sevinç ve heyecanla karşılandı. Başkent Petersburg'ta halk sokaklara döküldü, asker marşları söylendi, kiliselerde dualar yapıldı ve evlerin pencerelerinden bayraklar asıldı.²⁰⁴ Basında zafer dolayısıyla çarı öven haber ve yazılara yer verildi. Rus Duma'sı, sivil toplum kuruluşları ve çeşitli dernekler Çar Nikola'ya tebrik telegrafları göndererek onu kutladılar. Çar Nikola 22 Şubat'ta Duma'yı ziyaret için Tavriçeski Sarayı'na gittiğinde büyük sevinçle karşılandı. Toplantıya geçmeden önce sarayın Yekaterina Salonunda milletvekilleri ve yabancı ülke temsilcilerinin katılımıyla Erzurum'un ele geçirilmesi dolayısıyla bir dua töreni yapıldı. Törenin ardından Duma'da milletvekillerine hitap eden Nikolay, Kafkas Ordusu'nun kazanmış olduğu zaferden dolayı çok mutlu olduğunu söyledi.²⁰⁵

Erzurum'un işgali özellikle Avrupa şehirlerinde geniş yankı buldu. Nitekim birçok şehirde Rus ordusunun zaferi övülerek dualar okundu. İtilaf Devletlerinin başkanları ve Rusya'daki yabancı misyon temsilcileri Çar Nikola'ya tebrik telegrafları gönderdiler. Fransa cumhurbaşkanı Raymond Poincare bir mesaj yayınlayarak Rus Çarını ve askerini kutladı. İngiltere'nin Rusya büyükelçisi Sir George William Buchanan aldığı haberden büyük sevinç duyduğunu ifade ederek, Türk ve Almanların artık saldıran değil savunma yapan taraf olacaklarını ümit ettiğini,

200 "Telegramma Velikomu Knyazyu Nikolayu Nikolayeviçu Ot Armyan", *Veçerneye Vremya*, 5 Şubat 1916, s. 2.

201 "Velikaya Evropayskaya Voyna", *Altayskiy Krestyanin*, 13 Şubat 1916, s. 4.

202 "K Vzyatiyu Erzuruma", *Armeyskiy Vestnik*, 9 Şubat 1916, s. 1.

203 "Manifestatsiya Na Kavkaze Po Sluçayu Vzyatiya Erzuruma", *Armeyskiy Vestnik*, 7 Şubat 1916, s. 2.

204 "Torjestva Po Sluçayu Vzyatiya Erzuruma", *Vestnik X. Armii*, 6 Şubat 1916, s. 1.

205 "Tsar Sredi Narodnih İzbrannikov", *Novoye Vremya*, 10 Şubat 1916, s. 2; "Otkritiye Zasedaniy Gosudarstvennoy Dumı", *Armeyskiy Vestnik*, 11 Şubat 1916, s. 2.

buna karşın Rus ve İngiliz ordularının düşmana karşı her zamanki gibi el ele, gönül gönüle savaşmaya devam edeceklerini vurguladı.²⁰⁶ İtalya'nın Rusya'daki elçisi ise gazetecilerle görüşmesinde Erzurum'un işgalini, savaş tarihinin en önemli olayı olduğunu kaydetti.

Bu arada Rusya'daki Sırp diplomat Spalaykoviç de işgale ilgili konuştu. Ona göre, Türklerin artık Asya'da tutunabilmeleri çok zordu ve bu nedenle Avrupa cephelerine yüklenmeği bırakarak tüm güçlerini Asya'ya sevkedeceklerdi.²⁰⁷ Diğer yandan Mısır sultanı ülkesindeki Rus elçisi Smirnov'a bir kutlama telegrafı gönderirken, Stokholm'deki Rus kilisesi ve İran'ın Merâga kentindeki Ermeni kiliselerinde Kafkas Ordusu'nun başarısı dualarla, ayinlerle kutlandı.²⁰⁸ Çar Nikola'yı kutlayanlar arasında Japonya ve Belçika elçileri de vardı.

Şehrin işgaline Rus basını kadar dünya basını da ilgi duydu. Gazeteler Rus ordusunun kış koşullarında büyük bir iş başardığının altını çizdi. İngiliz basınında zaferin İngiltere'nin Mısır'daki faaliyetlerini rahatlatacağı vurgulandı.²⁰⁹ *The Times*'ta, Erzurum'un işgali nedeniyle Kafkasya Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç'e bir tebrik mesajı yayınlandı.²¹⁰ Yunanistan'da yayınlanan *Esperini* gazetesi konuya ilişkin haberinde Erzurum'u Türkiye'nin gövdesi olarak niteledi, gövdenin artık baştan ayrıldığını ve şimdi sadece başın, yani başkent İstanbul'un ele geçirilmesi gerektiğini öne sürdü. Gazete Yunanistan kralının, "Gerekirse Yunanistan'ın çıkarları için savaşa katılabiliriz" sözlerine de yer vererek Erzurum'un ele geçirilmesinin savaş tarihi açısından büyük bir olay olduğunu belirtti.²¹¹ Romanya'da yayınlanan *L'Indépendance Roumanie* gazetesi de Erzurum'un işgalini değerlendirdi, Rus asker ve komutanlarını selamladı. Japon *Ci-ci* gazetesi, Rus ordusunu başarısından dolayı kutlarken, İsveç basını da Erzurum'un alınması nedeniyle Grandük Nikolay Nikolayeviç'in portresini yayınlayarak olayın önemine dikkat çekti. Bu arada Alman siyasetine yakın yayın çizgisi olan İsveç gazetesi *Svenska Dagblad* şehrin alınmasının Rusların en büyük stratejik başarısı olduğunu itiraf etti.²¹²

206 "Vzyatiye Erzuruma", *Naş Vestnik*, 6 Şubat 1916, s. 2.

207 "Diplomatı O Padeniy Erzuruma", *Irkutskaya Jizn*, 6 Şubat 1916, s. 2.

208 "Otkliki Vzyatiye Erzuruma", *Veçerneye Vremya*, 8 Şubat 1916, s. 2.

209 Ayrapetov, *Uçastiye Rossiyskoy*, s. 13.

210 "Zagraniçnaya Peçat O Padeniy Erzuruma", *Naş Vestnik*, 9 Şubat 1916, s. 4.

211 "Otkliki Vzyatiye Erzuruma", *Veçerneye Vremya*, 8 Şubat 1916, s. 2.

212 "Şvedskaya Peçat O Padeniy Erzuruma", *Kommersant*, 5 Şubat 1916, s. 2.

Erzurum'un işgali Osmanlı cephesinde moralleri bozdu.²¹³ Rus basını bazı Türk komutanlarının işgal nedeniyle kaleyi zamanından önce terkeden Alman generalleri suçladığını iddia etti.²¹⁴ Bunun üzerine bir açıklama yapan Enver Paşa, iddiaları yalanladı, iddiaların sadece Rus propagandasından ibaret olduğunu belirtti.²¹⁵ *Tanin* gazetesi ise Erzurum'dan çekilmenin sorun teşkil etmediğini, zira öncelikli olarak Türk ordusunun Avrupa cephesine yoğunlaşması gerektiğini söyledi.²¹⁶ *Veçerneye Vremya* da Osmanlı'nın Erzurum'dan çekilmediği "*stratejik bir hamle*" olarak halka açıkladığını ve en kısa zamanda yeniden karşı saldırıya geçeceğini vaat ettiğini aktardı.²¹⁷

Sonuç

Kuzeyden güneye, doğudan batıya uzanan ticaret yollarının kesişme noktasında yerleşen ve hem Anadolu'ya, hem de sıcak denizlere ulaşım yolu üzerinde bulunan Erzurum, tarih boyunca Çarlık Rusyası'nın dikkatini çekmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Rusya'nın açık hedefi haline gelen şehir, büyük bir taarruz sonucunda 3/16 Şubat 1916 yılında Rusya'nın işgaline düşmüştür. Erzurum'un işgali, Doğu Anadolu'nun diğer bölgelerinin de Rus işgaline düşmesinin yolunu açmıştır.

Erzurum'un işgaliyle Osmanlı III. Ordusu büyük bir darbe almıştır. Osmanlı askeri erkanının kış ortasında Doğu Cephesi'nde önemli bir değişiklik beklememesi büyük yanılğı olmuş ve Doğu'ya yeteri kadar takviye güç toplanamamıştır. Bunun sonucunda ani gelişen Rus taarruzuna engel olmak adına yedek birlikleri bile öne sürmüş, lakin buna rağmen ilerleyen günlerde farklı cephelerden yarma hareketlerinde bulunan Rus ordusuna engel olmayı başaramamıştır.

Erzurum gibi müstahkem bir kalenin işgal edilmesi Rus tarafını bile şaşkınlığa düşürmüştür. Nitekim olayı duyan Kafkasya Naibi Grandük Nikolay gibi Çar II. Nikola da ilk önce işgal haberine inanmamıştır. Lakin teyit edilmesiyle Çar Nikola, Kafkas Ordusu adına bir kutlama mesajı yayınlamış, ordu Generali Nikolay Yudeniç'i ödüllendirmiştir. Rusya şehirlerinde halk sevinç gösterileri-

213 "Trevoga V Turtsiy", *Vestnik X. Armii*, 12 Şubat 1916, s. 2.

214 "Novosti Dnya", *Sibirskaya Jizn*, 18 Şubat 1916, s. 2.

215 *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, s. 281-282.

216 "Turki O Padeniy Erzuruma", *İrkustkaya Jizn*, 8 Şubat 1916, s. 2.

217 "Mogut Li Turki Orvoevat Erzurum?", *Veçerneye Vremya*, 6 Şubat 1916, s. 2.

le sokaklara çıkmıştır. Basında zaferin mimarı Nikolay Yudenic'ten övgüyle söz edilmiştir.

General Nikolay Yudenic'in ismi Erzurum'un işgaliyle tüm Rusya'da meşhur olmuştur. Öncelikle general, ordusunu taarruza büyük bir titizlikle hazırlamış, Osmanlı ordusunun zayıf hatlarının karşısına kuvvetli birliklerini toplamıştır. Taarruz esnasında ise şaşkırtma hamleleriyle Osmanlı kuvvetlerini adeta yormuştur. Rus ordusuna başarıyı getiren en mühim hamle, Osmanlı askeri erkanının ihtimal vermediği Kargapazarı Dağı zirvesini, adeta kışın imkansızlığına meydan okurcasına ele geçirmesi olmuştur. Aslında Rus ordusunun bu hamlesi Tiflis'teki Naib, Grandük Nikolay'ı çok endişelendirmiş, bir önceki yıl Sarıkamış Harekatı sırasında Türk ordusunun dağlarda donması vakiasının yaşanabileceğinden korkmuştur. Bu yüzden General Yudenic'e itirazda bulunarak Erzurum üzerine bir taarruzdan vazgeçmesini talep etmiş, fakat Yudenic tüm sorumluluğu üstlenerek Grandük'ü ikna etmeği başarmıştır. Oldukça riskli olan sorumluluğu üstlenmesine rağmen, başarılı sonuç alması, generalin isminden gerek Rus basını, gerekse de konuya ilişkin yapılan çalışmalarda hep övgüyle söz edilmesine neden olmuştur.

Erzurum'un işgaline Ruslar kadar Ermeniler de çok sevinmişlerdir. Ermeni katolikosunun yanısıra farklı şehirlerdeki Ermeni komiteleri Çar Nikola'ya tebrik telegrafları yollayarak onu kutlamış, zafer dolayısıyla kiliselerde dua törenleri düzenlemişlerdir. Diğer yandan müttefik devletlerde de işgal büyük sevince neden olmuştur. Rusya'nın müttefiki olan devlet başkanlarının yanısıra başkent Petrograd'taki yabancı elçiler de Çar Nikola'ya ve Rus ordusuna tebrik mesajları yollamış, Osmanlı III. Ordusunun mağlubiyetinin diğer cepheler açısından olumlu neticeleneceğini temenni etmişlerdir.

Dönemin Rus basını incelendiğinde, Erzurum'un Rusya için çok önemli olduğunun vurgulandığı ve Kafkas Ordusu'nun sık sık övüldüğü dikkat çekmiştir. Nitekim basında abartıya varacak kadar değerlendirmeler, yazılar ve bilgiler yer almış, bazı haberlerin ise Avrupa Cephesi'nde alınan yenilgilere üzülen Rus toplumunu mutlu etmek üzerine bilinçli olarak kurgulanmış olduğu anlaşılmıştır. Yenilen Osmanlı ordusu ağır bir şekilde eleştirilirken, Rus teknolojisi ve ordusunun gurur kaynağı olduğu üzerinde durulmuştur. Rus basını değerlendirmelerinde Osmanlı Devleti'ni Alman siyasetinin etkisi altında kalmakla suçlamıştır.

Öz ■ Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştığı önemli cephelerden birisi, şüphesiz Kafkas Cephesi olmuştur. Diğer cephelere kıyasla doğrudan Anadolu'nun merkezine yönelecek saldırılara açık olması sebebiyle Osmanlı ve Çarlık Rusya'sı bu cepheyi önemsemmiştir. Erzurum 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nden itibaren Rusya'nın hedefi haline gelmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında da Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde öncelikli amacı Erzurum'u ele geçirmek olmuştur. Şehrin Osmanlı III. Ordusunun ana karargahı olması ve yalnız Doğu Anadolu'da değil, aynı zamanda Kafkasya ve Irak bölgesindeki Türk ordusunun operasyonları için ikmal sağlayan bir kale rolü üstlenmesi Rusların Erzurum üzerine taarruz yapmalarının nedenine çevrilmiştir.

Şüphesiz şimdiye kadar Erzurum'un işgaliyle ilgili Türkiye'de birtakım ilmi çalışmalar yapılmıştır. Lakin Erzurum gibi önemli bir kalenin işgalinin, dönemin Rus basını ve literatüründe nasıl aktarıldığı, Rusya ile dünyada ne şekilde yankılandığı hususu üzerinde durulmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle çalışmada, dönemin Rus basını ile literatürünün işgale yaklaşması, işgalin Rusya'da ve dünyada yankılanması incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Erzurum'un İşgali, Kafkas Cephesi, Osmanlı III. Ordusu, General Nikolay Yudenic, Grandük Nikolay Nikolayevic.

Bibliyografya

Sürelî Yayınlar

Altayskiy Krestyanin, 13 Şubat 1916, 20 Şubat 1916.

Armeyskiy Vestnik, 21 Ekim 1914, 10 Ocak 1916, 14 Ocak 1916, 17 Ocak 1916, 7 Ocak 1916, 9 Ocak 1916, 11 Ocak 1916.

Golos III. Armii, 11 Ocak 1916, 13 Ocak 1916, 20 Ocak 1916.

Kavkaz, 8 Kasım 1877, 21 Şubat 1878.

Kommersant, 8 Ocak 1916, 19 Ocak 1916, 5 Şubat 1916.

İrkutskaya Jizn, 18 Ocak 1916, 4 Şubat 1916, 5 Şubat 1916, 6 Şubat 1916, 8 Şubat 1916, 9 Şubat 1916.

Naş Vestnik, 6 Şubat 1916, 9 Şubat 1916, 13 Şubat 1916.

Novoye Vremya, 11 Ocak 1916, 14 Ocak 1916, 1 Şubat 1916, 8 Şubat 1916, 10 Şubat 1916.

Listok Voyni, 6 Ocak 1916, 4 Şubat 1916, 5 Şubat 1916.

Reç, 1 Kasım 1914, 4 Kasım 1914.

Sibirskaya Jizn, 22 Ekim 1914, 28 Ocak 1916, 6 Şubat 1916, 18 Şubat 1916.

- Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okruga*, 30 Ocak 1916, 6 Şubat 1916, 24 Şubat 1916, 2 Mart 1916.
- Veçerneye Vremya*, 5 Şubat 1916, 6 Şubat 1916, 7 Şubat 1916, 8 Şubat 1916.
- Vestnik X. Armii*, 7 Ocak 1916, 8 Ocak 1916, 6 Şubat 1916, 12 Şubat 1916.
- “Erzurum-Kaput”, *Letopis Voynı 1914-1916 G. G.*, 80 (Sankt Peterburg 27 Şubat 1916), s. 1280-1284.
- “Padeniye Erzuruma”, *Letopis Voynı 1914-1916 G. G.*, 78 (Sankt Peterburg 13 Şubat 1916), s. 1242-1244.
- “Teatr Voennih Deystviy Rossiy S Turtsiy”, *Letopis Voynı 1914-1915 G. G.*, 33 (Sankt Peterburg 4 Nisan 1915), s. 528-531.
- “Za Nedelyu Na Russkih Frontah”, *Letopis Voynı 1914-1916 G. G.*, 78 (Sankt Peterburg 13 Şubat 1916), s. 1251-1255.

Yayımlanmış Eserler

- Aktan, Ali: “Tarih İçinde Erzurum’un Yeri ve Önemi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 58 (Kayseri 1994), s. 53-67.
- Aydın, Mustafa: “Tiflis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLI, (Ankara 2012), s. 150-153.
- Ayrapetov, Oleg: *Uçastiyе Rossiyskoy İmperiy v Pervoy Mirovoy Voynе (1914-1917): 1916 God. Sverhnapryajeniye*, Moskva: İzdatelstvo Kuçkovo Pole 2015.
- Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi: 3. Ordu Harekatı*, Cilt II, II. Kitap, Ankara: Genelkurmay Basımevi 1993.
- Bondarenko, Vyaçeslav: *Geroy Mirovoy Voynı*, Moskva: İzdatelstvo Molodaya Gvardiya 2013.
- Bulgakovski, Dimitri: *Velikaya Voyna V 1914, 1915, 1916 Godah: Vıdayuşiesya Sobıtiya Na Puti Zaşiti Rossiy V Eyo Tselosti, Çesti İ Dostoinstve*, Petrograd: Tipografiya Obşestva Rasprostroneniya Religiozno-Nravstvennoye Prosvеşeniya 1916.
- Butkov, Peter: *Materialı Dlya Novoy İstoriy Kavkaza s 1722 Po 1803 God*, II, Sankt Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk 1869.
- Çakmak, Fevzi: *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekatı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları 2011.
- Danilov, Yuriy: *Velikiy Knyaz Nikolay Nikolayeviç*, Paris: Imprimerie de Navarre 1930.
- Eliseyev, Fedor: *Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, Moskva: Voennoye İzdatelstvo 2001.
- Emets, Valentin: *Oçerki Vneşney Politiki Rossiy V Period Pervoy Mirovoy Voynı*, Moskva: İzdatelstvo Nauka 1977.
- “Erzurumskaya Operatsiya”, *Sovetskaya İstoriçeskaya Ensklopediya*, XVI (Moskva 1976), İzdatelstvo Sovetskaya Ensklopediya, s. 580-581.

- David Allen, William Eduard; Muratoff, Paul: *Caucasian Battlefields*, Cambridge: Cambridge University Press 1953.
- David Allen, William Eduard; Paul Muratoff: *1828-1921 Türk- Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi 1966.
- Domnin, İgor: *Voennaya Mısl V İzgnaniy*, Moskva: Voenniy Universitet Russkiy Put 1999.
- Gasımlı, Musa: *Kafkaslar'da Ermeni Sorunu 1724-1920*, Ankara: İpek Üniversitesi Yayınları 2014.
- Güze (Alman Yarbay): *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Hakkı Akoğuz (çev.), Ankara: Genelkurmay Basımevi 2007.
- Kaşıyuğun, Ali: *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, İstanbul: Yeditepe Yayınları 2015.
- Kersnovskiy, Anton: *İstoriya Russkoy Armii: 1915-1917*, IV, Moskva: İzdatelstvo Golos 1994.
- Kolyubakin, Boris: *Na Maloaziatskom Teatre Vsemirnoy Voynı 1914-1915 g. g. Bagdadska-ya Jeleznaya Doroga*, Petrograd: Tipografiya Nikolayevskiy Voennoy Akademiy 1917.
- Korsun, Nikolay: *Erzurumskaya Operatsiya: Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı V 1915-1916 gg.*, Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboroni Soyuz SSSR 1938.
- Korsun, Nikolay: *Pervaya Mirovaya Voyna na Kavkazskom Fronte*, Moskva: Voennoye İzdatelstvo 1946.
- Küçük, Cevdet, "Erzurum", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI (İstanbul 1995), s. 321-329.
- Marko Polo: *Puteşestviye V 1286 Godu Po Tatarıy İ Drugim Stranam Vostoka* Sankt Peterburg: Tipografiya P. P. Mermulova 1873.
- Maslovski, Yevgeni: *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, Paris: Knigoizdatelstvo Vozrojeniy 1933.
- McMeekin, Sean: *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rölü*, Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2013.
- Larcher, Maurice: *Büyük Dünya Savaşı'nda Türk Cephesleri: Kafkas Harekatı*, Can Kapyalı (çev.), İstanbul: Omnia Yayınları 2010.
- Novikov, Nikolay: *Operatsiy Na Çernom More İ Sovmestniye Deystviya Armii İ Flota Na Poberejye Lazıstana*, Leningrad: İzdaniya Voennaya Morskaya Akademiya RSKA 1927.
- Oleynikov, Aleksey: "Teatrı Voennih Deystviy Russkoy İmperatorskoy Armii V Kampaniy 1916 g. V Operativno Strategiçeskom Kontekste", *İstoriçeskiy Vestnik*, 18 (Moskva 2016), s. 42-68.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, İstanbul: Seçil Ofset 2013.

- Paleologue, Maurice: *Tsarskaya Rossiya Vo Vremya Mirovoy Voynı*, Moskva-Petrograd: Gosudarstvennoye İzdatelstvo 1923.
- Pervoye Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperiy 1897 Goda: Naliçnoye Naseleniye Oboego Pola*, Sankt Peterburg: İzdaniye Tsentralnogo Statistiçekogo Komiteta Ministerstva Vnutrennih Del 1905.
- Porhunov, Georgiy: *Generalitet Russkoy Armiy v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1918)*, Omsk: İzdatelstvo OmGPU 1997.
- Romanovskiy, Vasiliy: *Oçerki İz İstoriy Gruzii*, Tiflis: Tipografiya K. P. Kozlovskago 1902.
- Rutiç, Nikolay: *Bely Front Generala Yudenıça*, Moskva: İzdatelstvo Russkiy Put 2002.
- Saharov, Andrey: *İstoriya Rossii: S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney*, Moskva: İzdatelstvo Prospekt 2012.
- Şirokorad, Aleksandr: *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, Nergize Turaeva (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları 2009.
- Şişov, Aleksey: *Yudenıç: General Suvorovskoy Şkoli*, Moskva: İzdatelstvo Veçe 2004.
- Şişov, Aleksey: “Kavkazskiy Front”, Viktor Malkov (ed.), *Pervaya Mirovaya Voyna: Prolog XX Veka*, Moskva: İzdatelstvo Nauka 1998, s. 578-588.
- Ünal Levent, “Birinci Dünya Harbi’nde Erzurum’un Düşmesi Sonrası Meydana Gelen Gelişmeler İle Bölgede Cereyan Eden Muharebelerin Değerlendirilmesi”, *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Erzurum: 25-27 Eylül 2014, (Ankara 2015), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- “Yudenıç”, *Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya*, Tom 49, (Moskva 1957), Gosudarstvennoye Nauçnoye İzdatelstvo “Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya”.
- Yuzefoviç, T.: *Dogovori Rossii S Vostokom: Politiiçeskiye İ Torgovıye*, Sankt Peterburg: Tipografiya O. İ. Baksta 1869.
- Zaleskiy, Konstantin: *Kto Bil Kto v Pervoy Mirovoy Voynı*, Moskva: İzdatelstvo Astrel 2003.
- Zayonçkovski, Andrey: *Mirovaya Voyna 1914-1918 g. g.*, II, Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuzı SSSR 1938.
- Zubov, Andrey: *İstoriya Rossii. XX Vek: 1894-1939*, Moskva: İzdatelstvo Astrel 2010.

Kafkasya Naibi Grandük
Nikolay Nikolayeviç
(*Novoye Vremya*, 16
Ağustos 1914, s. 8)

Kafkas orduları genel komutanı General Nikolay
Yudenîç Kafkas Ordusu Karargahında
(*Letopis Voyni*, 23 Nisan 1916, no. 88, s. 1405)

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERZURUM'UN İŞGALI

Erzurum'da Ruslar tarafından ele geçirilen Osmanlı Ordusu bayrakları
(*Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okruga*, 5 Mart 1916, s. 1.)

Плѣнные турецкіе солдаты.

Esir alınmış Türk askerleri
(*Letopis Voyni*, 2 Nisan 1916, no. 85, s. 1359)

KİTÂBİYAT / BOOK REVIEWS

Murat R. Şiviloğlu,

The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire,

Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 319+xii pp.,
ISBN 978-110-7190-92-4.

In this remarkable endeavor of conceptual history, Murat Şiviloğlu traces the emergence and growth of public opinion in the nineteenth-century Ottoman world. Or rather say Ottoman Istanbul; as with many books with titles suggesting that they cover the entire empire, it is restricted to a view from and of the capital city. It is a timely publication not only for historians, but also for followers of politics in Turkey who know that the people in this country have gone to the polls 13 times (Istanbul residents 14 times) since 2002 and how an important political force is the changing will of the majority, especially in the local elections of 2019.

As old as the rise of human civilizations, public opinion has always exerted a powerful influence on society and politics for the sake of consensus. Şiviloğlu is also conscious of the fact that it did not suddenly appear in the nineteenth century, but existed under many ancient labels. “Chroniclers always used similar phrases to express people’s content or discontent through the centuries,” he writes, and gives the three examples of *âmme-i nâs*, *halkın lisânı*, and *ezhân-ı nâs* (p.5). But none of the terms, he argues, had the strength or intensity of the term *efkâr-ı umûmiye*, or *efkâr-ı âmme*. This term implied a significant shift from the old elitist (*havâs*) notions and their negative connotations on the common people (*avâm*) towards paying more attention to their will.

While looking for the winner of the conceptual struggle on the equivalent or correct translation of *opinion publique*, Şiviloğlu rejects previous claims that the term was invented by Şinasi. Instead, he bestows this honour onto Sadık Rifat Pasha (d. 1857), who used it for the first time “in the 1840s or 1850s” in a posthumously published pamphlet. Şiviloğlu clearly explains how Ottoman policymaking succeeded in forming a ‘cultural public sphere’ among its members, which eventually spread to other layers of society. He shows that “the Ottoman public sphere was not created, as one sees in other examples, out of a clear delimitation between the state and society, but rather out of their union, out of modernizing reforms...” (p.15). This is a conclusion bearing significant relevance for understanding modern Turkish politics.

The first chapter of the book is about the historical background of the concept. “The first public campaign”, namely the destruction of the janissaries in 1826, is under the spotlight here, along with Mahmud II’s reforms thereafter, including the publishing of an official newspaper. The 1830s are seen as a transitional period between the representative publicness of the janissaries and the realization of an Ottoman public. The following chapter is on the “bureaucratic public sphere”, which was initiated through the increasing bureaucratization of the empire, operated through the house (*konak*) gatherings and eventually acquired a political relevance. Some houses were associated with the establishment, some with the opposition, and others with poetry recitals. The third chapter, sheds light on the world of İsmail Ferruh Efendi. Trying to identify the reading habits of the Ottoman elite, this short and, as to be seen below, problematic chapter examines the estate records belonging to officials who died in the 1830s. The fourth chapter is about the schooling of the public. How perceptions on mass education changed is demonstrated with the construction of the first Ottoman university, and the emergence of new societies replacing the pasha houses in the 1860s. The fifth chapter explores the emergence of a reading public after c.1860, with the birth of private newspapers and the commodification of literature. Twenty-five pages are dedicated to the birth of a public intellectual, Namık Kemal.

The last chapter represents the overthrow of Sultan Abdülaziz in May 1876 as the apogee of public opinion as a political force in the empire. At this point, Şiviloğlu is struck by the absence of the ‘public’ in contemporary scholarly discussions, which he blames on the fetish of the historians with state archives. Although contemporaries believed the fall of the sultan was because of the ‘wrath of the public opinion’, today historians still portray it as a *coup d’état* executed by the military

and bureaucratic elite. Rather than orchestrating it, the pashas actually took action according to the political climate. They had no influence over the public agenda. As such, it clearly was the people (“nation,” in the author’s word) who deposed the sultan. This is an impressive argument. The problem here is not that the author is unconvincing; rather, it is that the argument renders the earlier chapters incoherent. While it is the will and the power of the people that is emphasized in this chapter, the rest of the book actually focuses on and empowers the role of the bureaucratic elite in imposing top-down reforms and creating the public sphere. In other words, Şiviloğlu does not seem to explain the seeming shift in terms of agency of change from the bureaucratic elite to the wider public. The rest of the book actually overemphasized the role of the bureaucracy not only in the creation of the public spheres, but also in the whole modernization story. According to him, the agent of change is the bureaucratic elite (p.133). The narrative of top-down reforms leads to a conclusion about an all-powerful bureaucracy.

There are other inconsistencies as well. The criticism of “historical ‘orientalism’, which still designates political participation as a Western phenomenon,” and his conclusion that “notions like public and public opinion were not mere imitations of Western practices but resulted from overwhelming changes” of the times are quite welcome (p.253). But then, it is hard to understand why the author was trying to bind Sadık Rifat Pasha’s first usage of the term to the external influence of Marmontel or Metternich (following Şerif Mardin’s usual claims) just because he was earlier an Ottoman ambassador to Vienna (p.9), though he knows that Rifat Pasha’s knowledge of French was poor. Şiviloğlu repeats such assertions throughout the book. He equals “modern” and “Western” governments (p.171); the Tanzimat man, for instance, “unlike his earlier counterparts, demonstrated an increasing ability to incorporate Western values and ideals” (p.86).

Şiviloğlu is an ardent critic of mainstream Ottoman historiography throughout the book. He criticizes historians who use the term ‘public opinion’ without questioning its applicability, as in the case of Leslie Pierce with reference to the 16th century Ottoman Empire (p.4). At the same time, he himself does not much bother to call Şânizâde, Kethüdâzâde, and Melekpaşazâde “liberals” (p.76), or the Ottoman public a “nation” (p.232). Furthermore, he criticizes historians who described a lack of civil society in Turkish history. But those he criticized are actually not historians: Şerif Mardin (“one of the most prolific scholars of Ottoman historiography”) is a sociologist; Ömer Çaha and Lutfullah Karaman (referred as the only names for “many historians”) are political scientists. He repeats the same

mistake when he accuses “the most erudite historians” with lack of knowledge on early newspapers and journals, but cites only one example from the same old work (the *Genesis*) of Şerif Mardin; an easy target.

Living in postsecular times, the readers would also not understand the undocumented idea that *sharia* increasingly found its sphere of influence curtailed by the expansion of the public sphere (p.15), as if the religious sphere stood apart from other layers of society. The same trouble arises when the author -understandably excludes but- automatically categorizes non-Muslim publics as “minorities” and oppositional “subaltern counterpublics” (p.19). He further thinks that, *münâzara* (debate), “was completely removed from its religious context” (p.100), whereas Islamic classifications of sciences never considered such ancient arts of argument as religious sciences, but rather parts of their toolkits (*ilm-i âlet*). The lack of precise knowledge in religious references is part of the problematic. The author addresses the print shop of *Tasvîr-i Efkâr* to be known “also known as Dârün-Nedve or House of Consultancy by contemporaries,” and adds in the footnote that “Darün-Nedve (*sic*) was something of a town hall in Mecca in the time of Muhammad” (p. 183). Şiviloğlu would have loved its symbolic meaning for a Muslim public knowledgeable about the life of the prophet: The town hall was the very meeting place of the established polytheists where decisions on killing the prophet were taken. Calling the print shop Dârünnedve was actually meant to stigmatize the journalists.

A related issue deserving some comments is his findings on the lack of copies of the Quran in the estate records of the Ottoman elite, who according to Şiviloğlu, did not read anything but *Delâilü'l-Hayrât*. This observation may mislead the reader. As İsmail Erünsal, the doyen of Ottoman book history, writes in his *Osmanlılar'da Sahaflık ve Sahaflar*, the publishing of the Quran was allowed only in the second half of the century and the manuscripts of the holy book were quite expensive; many could not afford to have their own copies. This is why many of the bookdealers left behind unsold copies of manuscript Qurans, as evidenced by their estate records. Moreover, it is well known that the probate officers' proceedings were only on controversial estates and that they were unable to register everything left behind; Şiviloğlu is aware that the family members may have swept away certain books aside, and even acknowledges that “building an argument based on absence can be problematic, particularly when perishables are in question”. Nevertheless, he still does not hesitate to write that the lack of copies of the Quran in İsmail Ferruh Efendi's estate “might suggest his latitudinarian tendencies” and

“signs of an interest in another world” (pp.122-123). First of all, having such tendencies and interests has no direct relation with having or not having left a copy of the Quran in the estate. Here we are talking about a man who was not only a diplomat and bureaucrat, but also a religious scholar who translated *Tefsîr-i Vâkidi*, an exegesis of the Quran. The author’s assumptions rather derive from the embedded prejudice that a proper religious scholar cannot have interest in both worlds. Şiviloğlu seems to be too prone to the “decline of the ulema” thesis to extend it to someone who died in the first year of the Tanzimat period.

I also have to touch upon some minor problems in the book. The author takes “Reîs Pasha” as a person’s name (p. 104), though this expression, in the context of the relevant source, is generically used for the Head of the Council of State. There are also linguistic issues. He translates “ümrân-ı memleket” as “civilized countries.” The central term of the book is annoyingly misspelled as *efkâr-ı umûmîyelumûmîyye* all through, as are many other important joint words which all shadow his competence in the old language(s): *devlet-i âliye*, *cemiyet-i hâfiyye*, *şûrâ-ı devlet*, *ma’adâlet-i nümun-şâhâne*, *kavânîn-i mevzuiye*, *mevâd-i hikemiye*, *mevâd-i müşkile*, *müdâvim-i şakirdân*, *ef’al-i sey’ie*, *hısn-ı hâsîn*, and other words misspelled like *münâza*, *mütenevvie*, *nâsihat*, *cibhetle*, *sakemet*, *darüşafaka*, *sürrat*, *ressen*, *ceryan*, *maârifet*, *hidâmatı*, etc. The book is also lousy with numbers. Sadık Rifat Pasha’s pamphlet was not published in 1857 as written in the text, but in 1859 as right footnoted (p.8). He records that “even after twenty years of his death...in 1888, government spies reported of stores secretly selling his photographs,” but from the footnote we see the year of the report was 1902, which makes only fourteen years (p.220).

I consider all the criticism cited above as minor errors that can be identified in any book on Ottoman history because of the structural problems in the field. Otherwise, Murat Şiviloğlu has done a great job. The book is an enjoyable and quality read, very informative and satisfyingly resourceful. I highly recommend it to colleagues, and especially graduate students as an exemplary work to lead in new directions. We need more of this kind, as the history of concepts is a perplexing lacunae waiting for more pioneers like Şiviloğlu in the study of the Ottoman Empire.

Abdulhamit Kırmızı

Istanbul Şehir University

Gennaro Varriale (ed.),

¿Si fuera cierto? Espías y agentes en la frontera (siglos XVI-XVIII),

Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 2018, 243 pp.,

ISBN 978-841-6978-70-0.

In recent decades, the concept of the frontier has become an important theoretical framework through which one can readdress certain questions and issues relating to the historical past. For example, many scholars in Mediterranean Studies, particularly those starting from the Braudel viewpoint, no longer conceptualize boundaries by conflict, but instead as spaces characterized by social, cultural, religious and political exchanges.

Following on from this, researchers have highlighted not only the importance of the main actors that lived in the borderlands, but also the cultural interchange that those actors shaped during their travels between two or more civilizations. Trying to go beyond an Early Modern Mediterranean divided by faith, Emilio Sola (Universidad Alcalá de Henares-CEDCS) and Gennaro Varriale (Università Federico II di Napoli-CEDCS), both directors of the CEDCS (Centro Europeo para la Difusión de las Ciencias Sociales), presented in their *Detrás de las apariencias. Información y espionaje (siglos XVI-XVII)* a perception of a new Mediterranean world that was hidden under the old one and crushed under the rhetorical themes of crusade and jihad.¹ A key point for analysis was the study of the Spanish intelligence system throughout the 16th and 17th centuries, showing the extent to which the space between the Ottoman Empire and Spanish Monarchy was interlinked by several different go-betweens.

The positive results of the above-mentioned work have encouraged all the members of CEDCS to expand their focus beyond the Mediterranean frontier. *¿Si fuera cierto? Espías y agentes en la frontera (siglos XVI-XVIII)* seeks to open-up new space in which study two things: how the human component moulded news, and how this information was understood and recognised by public opinion.

But did public opinion exist in the Early Modern Mediterranean? This is the issue that Gennaro Varriale deals with in the introduction. He starts by reflecting on the several shades of information in the *ancien régime*, stating how the increase

---

¹ Gennaro Varriale, Emilio Sola (editor), *Detrás de las apariencias: información y espionaje (siglos XVI-XVII)*, Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 2015.

of political communication —oral and written— within Mediterranean societies was triggered by different historical developments such as the invention of the Printing Press, the spread of Renaissance thoughts or the occidental clash with the Ottomans. Although a frontier context such as the Mediterranean Sea produced a wide variety of news, Varriale emphasises how this flux of information was less influential in changing states' policies, and thus unable to shape a public opinion.

In this work then, we can grasp three conceptual frameworks. In the first, spies and agents provided a kind of information about the “others” —usually political enemies or little-known civilizations— in order to satisfy several administrative and military interests.

Miguel Ángel de Bunes Ibarra (Instituto de Historia-CSIC) presents us the case of Nuño Díaz, a spy at the service of Philip III in Istanbul. Díaz used and managed the advice from the frontier in order to steer the Mediterranean policy of Spain towards the Mediterranean. He managed the process of gathering information from the Ottoman territories, even if he converted the classical genre of *avisos de levante* into a biographical memoir in which he told of his experience as a slave in Istanbul. By studying the process of identity renovation to which these intermediaries were subjected in the Mediterranean area, Bunes Ibarra is able to demonstrate how it could be possible to remap the kind of information produced by those go-betweens.

In the same vein, but this time from an Ottoman view, Emrah Safa Gürkan (University of Istanbul 29 Mayıs) shows how Turks were able to conceal crucial information from the Venetian *bailo* during the Cyprus War's eve (1569-70). Rumours, silence, lies and diplomatic obstruction characterise the Istanbul experience of Marcantonio Barbaro between the end of 1569 and the beginning of 1570. Therefore, Gürkan reaffirms how the actors could manipulate the information and keep top-secret decisions from the bailo's prying eyes. Istanbul was represented as a great market of misinformation managed by the elite of the Sublime Porte in order to take advantage of its enemies in the maritime wars of the 16th century.

Séverine Valiente (Université Paul Valéry) concludes the section dedicated to the Mediterranean frontier focusing on the case studies of two islands: Chios and Lesbos. She analyses those cases as zones where information was moulded by several non-state actors. One of these was the Giustiniani family: merchants

able to maintain an intensive contact between Chios and Sicily, sending Philip II some news about the Ottoman defensive and offensive system. Nevertheless, Valiente stresses how the process of information-gathering for a political entity also represented a way to satisfy personal interests. Indeed, the Giustiniani managed the information from the Aegean islands in order to insert themselves into the Spanish commercial network.

The case of the Giustiniani family brings us to a second conceptual frame where managing determined information from the frontier corresponds to personal profits. Brendan Dooley (University College Cork) leads us towards a new geographical context: Northern Europe during the end of the 16th century. Dooley illustrates the relationship between Flanders and Florence through the case of Giovanni de Medici, a Florentine ambassador at the court of Alessandro Farnesio, governor of the Spanish Netherlands. By studying the practices of communication between Giovanni de Medici and Florence, the author tries to develop a cross-cultural analysis, rethinking the centre-periphery dichotomy, and examining the metamorphosis of late 16th century's European policy. Furthermore, Dooley highlights how the Florentine ambassador chose to send to Italy a multiplicity of news to shed light on his wide capabilities as a diplomatic agent. In fact, rather than a picture of the political events, the ambassador wrote a sort of cultural history of the Netherlands' court.

From West Europe to the Indian Ocean, Dejanirah Couto (École pratique des Hautes Etudes-Paris) analyses how the *pareceres* –documents about the political and economic communications between Lisbon and its Indian Empire– reveal the profit and the autonomy of the Portuguese elite in the levant. Managing and manipulating the information in the Indian trade-area, some Portuguese families became crucial powerful groups able to reach their economic and commercial goals within the Portuguese empire.

However, information during the Early Modern period was also a useful tool for shaping the knowledge of exotic lands and societies, rather than just a political instrument. Following this trajectory, Adriana Álvarez Sánchez (Universidad Nacional Autónoma de México) examines knowledge of the South American frontiers through the Amerindian languages as it was described by the friars that lived in those areas. Starting from the relationship between friars and their language-knowledge, Sánchez proposes to analyse the South American boundaries through the missionary's studies about local idioms. She identifies how language

shaped the socio-cultural aspects of a frontier, as well as the impossibility of going beyond cultural borders without the knowledge of the indigenous traditional customs, a problem that comes up even in Birgit Tremml-Werner's (University of Zurich) essay about information throughout the Japanese frontier. In her contribution, analysing the role of merchants and friars within the Spanish spy-system in the Far East, Tremml-Werner notes how the transfer of information on Japan in Europe influenced not only the foreign policy of the Spanish Monarchy in the Orient, but also remapped knowledge of the "other".

Hence, *¿Si fuera cierto? Espías y agentes en la frontera (siglos XVI-XVIII)* represents a profoundly analytical work in which Gennaro Varriale tries to assemble an expert team of historians able to reappraise the traditional frontier's studies, opening-up some suggestions, problems and original perspectives on new geo-political boundaries. Furthermore, the work also represents the openness of the CEDCS to young and promising researchers. Indeed, before the conclusion, Álvaro Casillas Pérez (Universidad de Alcalá de Henares) presents the first results of his PhD project in which he has been able to investigate the information shaped by the Habsburg spy system, using the potential of Digital Humanities (DH) methodologies. After a brief reassessment of the DH's evolution over the last few decades, Casillas Pérez shows the methodology through which he is studying the contents of documents produced by spies, organizing them with rigorous patterns, and finally publishing the historical outcomes as a form of public history.

Although the book presents different case studies coming from several contexts rather than just the Mediterranean space, Daniel Montalvo Mena (Universidad Autónoma de Madrid) reviews the entire historiography of the intelligence system adopted by the Spanish Monarchy during the Habsburg-Ottoman Mediterranean conflict. Montalvo Mena reconfigures the Habsburg spying organization in the 16th and 17th centuries, focusing on three aspects. Firstly, he stresses the importance of the social origins held by the informal agents of the Catholic Crown. Then, he focuses on the relationships between that wide group of go-betweens (slaves, Jews, renegades, merchants, noblemen, soldiers and friars) and the societies in which they lived. Finally, Montalvo reconstructs the political and institutional contexts in which those spies worked.

To conclude the book, we find a brilliant paper written by Emilio Sola (Universidad de Alcalá de Henares) where he explains the centrality of the Christian renegades in comprehending the Early Modern Mediterranean. As Sola points

out, the stories of these actors reveal the high flexibility of that maritime frontier. Performing as double-agents with two or more identities between Christian and Muslim contexts, renegades were an important vehicle of information. In fact, through private networks shaped by these converts to Islam, news and rumours circulated rapidly among the cities of Istanbul, Venice, Rome, Paris and Madrid. Such informal communication channels, which offered some news about conflicts, alliances, and political purposes, represent an important framework to help us reassess our knowledge of the Mediterranean world in the 16th and 17th centuries.

Francesco Caprioli

Universidad Autónoma de Madrid
Università degli Studi di Milano

Cem Behar,

**Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musîkî Makamları: Kantemiroğlu (1673-1723)
ve Edvârı'nın Sıra Dışı Müzikal Serüveni,**

İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 337+vi s., ISBN 978-975-0840-28-9.

Literatürde Kantemiroğlu olarak bilinen ve hayatının 1688 ile 1710 yılları arasındaki yirmi iki yılını İstanbul'da geçirmiş olan Boğdan Prensi Demetrius Cantemir, kendisinden altmış üç yıl önce 1610 yılında dünyaya gelen Ali Ufkî Bey, Lehçe adıyla Wojciech Bobowski'den sonra yaptığı nota çalışmalarıyla 17. yüzyıl ve 18. yüzyıl başı Osmanlı musikisi için istisnai bir yer ve öneme sahip bir diğer isimdir. Farklı uzmanlık alanlarının yanı sıra Osmanlı/Türk musikisi alanında verdiği özgün ve titiz çalışmalarıyla da öne çıkan Cem Behar *Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musîkî Makamları: Kantemiroğlu (1673-1723) ve Edvârı'nın Sıra Dışı Müzikal Serüveni* isimli eserinde, *Kantemiroğlu Edvârı* olarak bilinen Kantemiroğlu'nun *Kitabu ilmi'l-mûsiki 'alâ vechi'l-hurûfât* isimli Osmanlı/Türk musikisi hakkında yazdığı eserini derinlemesine inceliyor.

Behar'ın kitap başlığının ilk kısmı olan “Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musîkî Makamları” okuyucuya ilk bakışta kitabın musiki makamları ve tıp ilmi ile ilgili

out, the stories of these actors reveal the high flexibility of that maritime frontier. Performing as double-agents with two or more identities between Christian and Muslim contexts, renegades were an important vehicle of information. In fact, through private networks shaped by these converts to Islam, news and rumours circulated rapidly among the cities of Istanbul, Venice, Rome, Paris and Madrid. Such informal communication channels, which offered some news about conflicts, alliances, and political purposes, represent an important framework to help us reassess our knowledge of the Mediterranean world in the 16th and 17th centuries.

Francesco Caprioli

Universidad Autónoma de Madrid
Università degli Studi di Milano

Cem Behar,

**Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musîkî Makamları: Kantemiroğlu (1673-1723)
ve Edvârı'nın Sıra Dışı Müzikal Serüveni,**

İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 337+vi s., ISBN 978-975-0840-28-9.

Literatürde Kantemiroğlu olarak bilinen ve hayatının 1688 ile 1710 yılları arasındaki yirmi iki yılını İstanbul'da geçirmiş olan Boğdan Prensi Demetrius Cantemir, kendisinden altmış üç yıl önce 1610 yılında dünyaya gelen Ali Ufkî Bey, Lehçe adıyla Wojciech Bobowski'den sonra yaptığı nota çalışmalarıyla 17. yüzyıl ve 18. yüzyıl başı Osmanlı musikisi için istisnai bir yer ve öneme sahip bir diğer isimdir. Farklı uzmanlık alanlarının yanı sıra Osmanlı/Türk musikisi alanında verdiği özgün ve titiz çalışmalarıyla da öne çıkan Cem Behar *Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musîkî Makamları: Kantemiroğlu (1673-1723) ve Edvârı'nın Sıra Dışı Müzikal Serüveni* isimli eserinde, *Kantemiroğlu Edvârı* olarak bilinen Kantemiroğlu'nun *Kitabu ilmi'l-mûsiki 'alâ vechi'l-hurûfât* isimli Osmanlı/Türk musikisi hakkında yazdığı eserini derinlemesine inceliyor.

Behar'ın kitap başlığının ilk kısmı olan "Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musîkî Makamları" okuyucuya ilk bakışta kitabın musiki makamları ve tıp ilmi ile ilgili

olduğu izlenimini verse de, aslında kitap Kantemiroğlu'nun kendi dönemindeki Osmanlı musiki makam ve terkiplerini inceleme amaç ve yöntemini tıbbî bağlamdaki teşrih ile benzerlik kurarak ele almasıyla ilgilidir. Diğer bir deyişle, Kantemir'in ampirist ve natüralist bir yaklaşıma sahip olduğunu her fırsatta dile getiren Behar, tıbbî teşrihi yani ameliyat metaforunu kullanarak yaşadığı dönemin İstanbul'unda icra edilen Osmanlı musikisini mercek altına alan Kantemir'in musiki makamları teşrihinde kullandığı ifadelerin de sürekli bir dolaşıma tekabül ettiğini detaylıca açıklayarak aslında kitap başlığı seçimini de son derece makul ve meşru bir zemine oturtuyor. Zira Kantemir'in Osmanlı musikisinin içini açıp incelemesi gibi Behar'ın da kendi kitabında yapmaya çalıştığı ve bizce son derece başarılı olduğu husus Kantemiroğlu Edvarı'nın içini açıp derinlemesine incelemektir. Kantemir'in kendi döneminde icra edilen canlı musikiyi ameliyat etmesi, Behar'ın eserinde Kantemir'in ameliyatının bir otopsisini olarak okuyucuyla buluşuyor.

Önsöz, sunuş ve bibliyografya dışında kitap toplam altı bölümden oluşmaktadır. Kantemiroğlu Edvarı'nın tıpkıbasımı da kitabın sonunda verilmiştir. Sekiz sayfalık "Sunuş" bölümünde Kantemiroğlu Edvarı'nın özelliklerini ve kitap boyunca Kantemir'in sergilediği "radikal" ve "reformcu" tutumu üzerinde duran Behar, kendi çalışmasının sınırlarını da bu kısımda açıkça ifade etmektedir. Behar, ilki kuram-teori ikincisi ise Kantemir'in kendi oluşturduğu nota sistemiyle yazıya geçirdiği üç yüzün üzerindeki eserin repertuar kısmından oluşan Kantemiroğlu Edvarı'nın genellikle ihmal edilen ilk bölümüne yoğunlaştığını belirterek bu seçimini gerekçelendirir. Söz konusu edvarla ilgili daha önce çalışmalar yapmış Teodor Burada, Eugenia Popescu-Judet, Yalçın Tura, Owen Wright gibi isimlerin çalışma ve yaklaşımlarını da oldukça eleştirel ve mukayeseli bir şekilde inceleyen Behar aslında kendi çalışmasının özgünlüğünü de farklı bir şekilde vurgulamış olmaktadır.

Kitabın "Kantemiroğlu Edvârını Okumak" isimli yedi alt başlıktan oluşan ilk bölümünde edvarın tam anlamıyla bitirilmemiş bir taslak olduğunu öne süren Behar, bu görüşünü kitabın gerek şekilsel gerek içerik itibariyle analizini yaparak okuyucuyu tatmin etmektedir. Daha sonra, Kantemir'in bu eseri yazmasına zemin hazırlayan kısa biyografik bilgiler vererek Kantemir'in beslenmiş olduğu metodolojik ve ideolojik arka plandan bahsetmektedir. Behar'ın kitap boyunca bu tarihsel arka planla ilgili olarak üzerinde en çok durduğu nokta ise ampirizmdir. Kantemir'in aldığı eğitimleri, hocalarının çalışmaları ve dönemin bilimsel tartışmalarını ana konudan uzaklaşmadan veren yazar Kantemir'in neden ve nasıl ampirist yaklaşım ve yeni-Aristocu felsefenin izlerini eserine taşıdığını anlatır

ve kitabın başlığıyla aynı olan bir alt başlıkta da hem bu yaklaşımların eserdeki yansımalarını hem de kendi kitabının başlığının mahiyetini detaylı olarak verir. Yazarın birinci bölümün sonunda vurguladığı asıl husus, özelliklerini ve önemini iyice açıkladığı edvarın tarihsel belge olarak ele alınması gerektiği ve literatürün bu konudaki eksikliğidir. Kantemir'in yaklaşımının özgünlüğü, edvarın yazılma amacı ve tekniği ile hedef kitesine dikkat çeken Behar, edvarın nasıl okunması ve yorumlanması gerektiğine dair bilgiler verirken Türkiye'deki musiki tarihi yazımına dair de sert eleştiriler yönelmektedir. Salt bir pozitivizm ve belge fetişizminin yaygınlığından şikayetçi olan Behar'ın yaptığı eleştiriler aslında yazarın bu kitap-taki amaç ve yönteminin de bir göstergesidir.

"Tarz-ı Osmânî Musiki" başlıklı yine yedi alt başlıktan oluşan ikinci bölüm genel itibariyle Kantemir'in Osmanlı/Türk musikisine olan beğeni ve methiyelerini konu alır. Kantemir'in "nâtamam" olarak nitelendirdiği müziklerle İstanbul'daki "tarz-ı Osmânî" olarak adlandırdığı musikinin mukayesesini yaptığını ve tüm musiki türleri içinde tarz-ı Osmânî'nin önem ve üstünlüğünü vurguladığını belirten Behar, bu bölümde aslında Kantemir'in musikiye dair sahip olduğu bilgi, birikim ve bakış açısına dair bir zihin haritası vermeye çalışmaktadır. Bu edvarın sadece Osmanlı/Türk musikisine odaklandığı açıkça ifade eden ilk eser olduğunu çoğu kez tekrar eden Behar hem edvardan yaptığı uzunca alıntılar hem de edvarın ihtiva ettiği musikiye dair bilgi ve fikirleri hem kronolojik açıdan teste tabi tutmakta hem de Şeyhülislam Es'ad Efendi, Abdülbâki Nâsır Dede gibi farklı dönemlerde yaşamış ve musiki alanında eser vermiş şahısların yaklaşımlarıyla mukayese etmektedir. Tüm bu mukayeseli analizden sonra elde ettiği sonuçları sadece aktarmakla kalmayan Behar, bu sonuçları yorumlamaya devam etmekte ve elde ettiği çıkarımların olası gerekçelerini de vermeyi ihmal etmemektedir. Denilebilir ki Behar, Kantemiroğlu'nun musikiye dair zihin haritasını çıkarırken savlarını oldukça titiz bir inceleme ve analizin ardından sıralamakta ve görüşlerinin altını iyice doldurmaktadır.

"Kantemiroğlu ve Yeni Gelenek" başlıklı üçüncü bölüm bir önceki bölümün daha derinlemesine ele alınmış versiyonudur. Kantemir'e göre 17. yüzyıl başlarında İstanbul'da icra edilen Osmanlı musikisinin kıyaslanabileceği tek tür Acem musikisidir. Behar da bu bölümü Kantemir'in Acem ve Rum musikisi karşıtlığına ayırmakta ve iki tür arasındaki farkları taksim ve form farklılığı olarak iki başlıkta incelemektedir. Üçüncü bölümün devamında ise Kantemir'in nota yazımına yoğunlaşan Behar, hem Kantemir'in çağdaşı Nâyî Osman Dede hem de daha sonra yaşamış olan Abdülbâki Nâsır Dede'nin nota ve meşk konularındaki görüşlerini

karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Asıl olarak Kantemir'in yaklaşımının farklılıklarını vurgulayan yazar, nota ve meşk konularında teleolojik olmakla suçladığı 20.yy müzikologlarından Suphi Ezgi ve Rauf Yekta Bey'i oldukça sert bir dille eleştirmekten de çekinmez. Behar'ın açık, akıcı ve keskin üslubu hem konuya hâkimiyetini hem de karşılaştırma yöntemi ve eleştirel bakış açısının bir sonucu olarak tüm kitap boyunca devam etmektedir.

Dördüncü bölüm olan "İhtilâf, Polemik, "Mücadele" ve Müzik Teorisi" adından da anlaşılacağı üzere "tarz-ı Osmanî"nin oluşmaya yeni yeni başladığı 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başlarında İstanbul'daki musiki camiası arasında geçen dolaşısıyla Kantemir'in musiki anlayışını da etkileyen ihtilaf ve çekişmelerden bahseder. Tartışmaları beş madde altında ele alarak inceleyen Behar yine karşılaştırma yöntemini sıklıkla kullandığını ve Kantemir'in yaklaşımını irdelerken edvarın kendisi veya diğer tarihi kaynaklarda açık bir cevap bulamadığı sorularına mantıksal çerçevede subjektif cevaplar sunma yoluna gitmektedir. Örneğin, Kantemir'in Rast gibi daha yaygın kullanılan makamlar hakkındaki ihtilaflara daha ılımlı yaklaşırken Uşşak ve Dügâh gibi daha az kullanılan makamlara dair süregelen tartışmada neden çok daha sert bir tavır takındığının cevabını tarihsel kaynaklardan elde edemeyen Behar cevabı edvarın içinde arayarak Kantemir'in makam ve perdeleri birbiriyle ilişkilendirme tarzı ve yöntemine dayandırmaktadır. Diğer bir deyişle, kitabın bütününde olduğu gibi yazar, sorduğu hiçbir soruyu cevapsız bırakmamaya ve her bilgi kırıntısını olabildiğince yorumlamaya çalışarak mantık çerçevesinde bir neden-sonuç ilişkisini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunu yaparken kaynakların tükendiği yerde ise kendi yorumunu katmaya devam etmektedir.

"Kantemiroğlu, İtrî, Hâfız Post ve Diğerleri" başlığını taşıyan beşinci bölümde yer alan üç alt başlıktan ilki dönemin İstanbul musiki camiasında Nühüft makamıyla ilgili olan tartışmaya ayrılmıştır. Muhtemelen Kantemir'in söz konusu makamlarla ilgili kendi üstatları ve dönemindeki diğer musikişinasların görüşlerine yer verdiğinden dolayı Behar bu tartışmadan dönemin musiki üstatları ve meşk zincirine ayırdığı beşinci bölümde bahsetmiştir. Fakat konu bütünlüğü itibarıyla Kantemir'in dönemindeki musikiye dair ihtilaf ve tartışmalara madde madde yer verdiği dördüncü bölüm bu başlık için daha uygun gibi görünmektedir. Bölümün geri kalanında ise Behar'ın takdire şayan inceleme ve analizleri göze çarpmaktadır. Kantemir'in hem edvar hem de *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* eserinde zikredilen musikişinas isimlerinin listesini vererek bu iki listeyi mukayese eden Behar, bununla yetinmeyip "Kantemir ve musiki çevresi" olarak adlandırdığı 19 kişilik bu toplam listeyi Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin *Atrabül Âsâr*'ı,

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'si*, Topkapı Sarayı'ndaki ödeme belgeleri, Safâyî veya Sâlim'in şuarâ tezkireleri ve Müstakimzâde Süleyman Sadettin Efendi'nin *Tuhfe-i Hattatî'n*ini de inceleyerek sağlamasını yapmış ve söz konusu kişiler hakkında bilgi toplamıştır. Daha sonra Kantemir'in bu kişiler hakkında verdiği hem biyografik hem de musiki ve meşk zincirine dair bilgileri masaya yatırarak en ince ayrıntısına kadar teşrih etmiş ve hem tutarlılık hem tutarsızlıkları açıklamıştır. Bununla da kalmayıp tespit ettiği kronolojik hataları, çelişkili ifadeleri de mercek altına alarak Kantemir'in görüş ve yaklaşımına dair çıkarımlar yapmıştır. Kısacası, Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musikî Makamları kitabı boyunca Behar'ın en çok dikkat çeken titiz inceleme, mukayeseli ve son derece detaylı analizleri bu bölümün son iki alt başlığında son derece güçlü bir şekilde okurla buluşmaktadır.

“Tambur'un Kayıtsız Şartsız Egemenliği” başlıklı son bölüm ise aynı zamanda bir tamburî olan Kantemir'in söz konusu musiki aletine atfettiği ayrıcalıklı konuma ayrılmıştır. Toplam iki alt başlıktan oluşan bölümün ilk kısmında Behar, İslam/Ortadoğu musiki tarihinde öncelikli konuma sahip uddan “tarz-ı Osmanî” musikisinin gelişip olgunlaştığı dönemde tambura geçiş sürecine dair detaylı ve belki de gereğinden biraz daha uzun bir tarihsel arka plan vermektedir. Bölümün diğer kısmında ise Kantemir'in “mükemmel çalgı” olarak nitelendirdiği tambura dair perde, usul ve vezin konularında detaylı bilgiler veren Behar, Kantemiroğlu *Edvârî'n*in ortaya koymaya çalıştığı teori ve nota sisteminde tamburun yer ve önemini yine oldukça detaylı bir şekilde analiz etmektedir.

Sonuç olarak, tetkik edilen eserin son derece titiz bir çalışmanın ürünü olduğu aşıkardır. Eserinde sağlam bir tarihsel alt yapı sunan Behar sıklıkla karşılaştırma yöntemini kullanarak Kantemiroğlu'nun *Edvârî'n*i en ince ayrıntısına kadar analiz etmekte ve bu konudaki literatüre son derece hakim olduğunu göstermektedir. Kitap boyunca dikkat çeken bir diğer önemli husus ise kitabın odak noktasından kopmadan oldukça bütüncül ve kapsayıcı bir bakış açısıyla ilişkili olduğu dönemin musiki anlayışına ışık tutmasıdır. Eser boyunca son derece anlaşılır ve sade bir dil kullanan yazarın sıklıkla devrik cümleler kurması akademik yazılarda çok tercih edilen bir yazım şekli olmasa da, kitabın akademi dışında da geniş bir okuyucu kitlesine hitap edebileceğinin düşünülmesi bu anlatım tarzını kabul edilebilir kılmaktadır.

Beyza Topuz

İstanbul Şehir Üniversitesi

Elif Akçetin and Suraiya Faroqhi (eds.),

Living the Good Life: Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century,

Leiden: Brill, 2018, 573 p., ISBN 978-9004-349-38-4.

The prolific Ottoman historian Suraiya Faroqhi co-edited with Elif Akçetin a new volume on material consumption in the Qing and the Ottoman worlds in the eighteenth century. Several writers in this highly diverse volume look into the social and economic relations between the Ottoman and the Qing empires.

After the introduction, the first chapter, “Setting the Stage” (p. 38-58), opens the discussion on material culture with references to new approaches by the editors. Chapter I presents consumption patterns in the Qing and the Ottoman empires by analyzing land use, population, trade effects, urban life and food culture. The Ottoman elite and their possessions receive special attention in that part. This chapter indicates that the essays on the Qings and the Ottomans group around a set of themes. Akçetin claims that similar to the relation between the Nile and the Egyptian civilization, the Qing Empire relied on the great opportunities offered by such great rivers as the Yangzi and the Yellow to boost commerce and consumption during the 1700s. On the Ottoman side, estate inventories of deceased persons and other registers, especially these of local *qadis* are major sources for the history of Ottoman material culture through the eighteenth century. The new interest in consumption and material culture in the Qing and the Ottoman empires rely on these sources primarily.

The essays start in “Part I: Dead Grandees and Their Inventories” in which Yun Yan, Amanda Phillips, Yıldız Yılmaz and Selim Karahasanoğlu focus on confiscations, important figures in both empires such as viziers, like Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, and provincial governors. To begin with, Yun Yan’s article deals with the governor-general of Fujian and Zhejiang provinces, Chen Huizu’s confiscated goods in 1782 and his household. Yan analyzes the inventories of Chen Huizu’s confiscated property as a key to explain “confiscating one’s household property”, (p. 62-64). In this case, apart from luxury goods of the governor-general, we surprisingly find his home accessories like perfume implements, mirror pieces, fans and cases (15.7% of his material possessions by quantity), and pearls, gemstones such as pine stone (turquoise), tourmaline, coral, realgar, crystal and ivory (6.6%). Furthermore, Amanda Phillips looks into “Türk” Ali Paşa and his

households, private possessions, everyday objects and domestic consumptions in the family home in Istanbul and in his residence in Van where he served as governor (p. 90-112). This article relies on elements of Ali Paşa's material possessions by using statistical and anecdotal methods to shed lights on material culture in the capital and the provinces in the eighteenth century. Phillips firstly describes the Ottoman practice of recording a *tereke* and its processes backed by examples of high-class members. In Ali Paşa's case, Phillips indicates that the process accounted for various objects in detail and by categories such as dishes, fine objects and glassware. Similarly, Selim Karahasanoğlu relies on the example of the consumption behavior of Nevşehirli Damad İbrahim Paşa and his household in detail by analyzing his personal expense registers. Karahasanoğlu, thus, has a great opportunity to show İbrahim Paşa and his household's consumption patterns and tastes. Karahasanoğlu produces a table that shows "monthly revenues and expenditures of Nevşehirli Damad İbrahim Paşa and his household from Zilhicce 1133 (September-October 1721) to Rebiulevvel 1143 (September-October 1730)" (p. 139). The table allows us to follow the Grand Vizier's increasing economic power during this period. Another table, "Annual revenue and expenditure of İbrahim Paşa and his household", shows us the powerful Grand Vizier's yearly revenues and expenditures. His total revenue amounted to 1,555,881 guruş, but his expenses were no more than 1,027,741 guruş (p. 139-142). Karahasanoğlu also tries to make an argument for the perception of the period of *ayans*, using the rise of İbrahim Paşa as an example and comparing his expenditures with those of Şehid Ali Paşa (p. 154-157). Karahasanoğlu underlines that the records of İbrahim Paşa's consumption patterns in the Tulip Era (1718-1738) point to a lifestyle more modest than that of the preceding era. This view is in contrast with the upheld views regarding the Tulip Era.

The part II, "Urban Life: Generating a Self-Image through Textiles, Pictures and Buildings", includes the articles by Antonia Finnane and Wu Jen-shu & Wang Dagang about the Qings and Suraiya Faroqhi and Colette Etablet about the Ottomans. They mainly offer preliminary studies on local consumption in urban centers. In Antonia Finnane's article and the following one written by Wu Jen-shu & Wang Dagang, we surprisingly find out the differences between the Qing and the Ottomans the culture of local consumptions and the quality of the goods used by elites. In this sense, luxury consumption and their historical patterns are also analyzed in both articles. On the other hand, Suraiya Faroqhi has the same route but different area: she analyzes Bursa around the 1730s by

including *women* and one of the important figures of Bursa, *textiles* (p. 213-235). In Bursa case, Faroqhi asks: “Was there an eighteenth-century expansion of consumption? And If so: which women benefited and how?” This is an essential question for sure but only analyzing of Bursa, Faroqhi cannot seem to find regular and consistent figures for describing the place of Ottoman women as a part of consumption attitude and their relations with daily life. Apart from the secondary sources on Bursa and its trade with financial functions, she just includes the *Bursa Şeriyye Sicills* in this case. On the other hand, she handles the problems of textile terminology, which is quite important to broaden the perception of readers on the textiles as of home furnishings and clothes of wealthy ladies. In the end, we can obviously say that *women were much poorer than men*.

In the following part, “Food Culture” (p. 259-331), opens with Arif Bilgin, Joanna Waley-Cohen and Michael G. Chang’s articles. All articles in this part give us a glimpse into understanding the differences between these two cultures on food culture with different attitudes or *two geographies, two climates and two different empires*. As Arif Bilgin shows that the food culture and new fruits and vegetables bring different source(s) of understanding for societies to analyze their attitude of consumptions.

The last and the longest part is composed of “Materials: Precious and Modest, Luxuries and Necessities” (p. 332-473). While Lai Hui-min & Su Te-Cheng, Elif Akçetin and Martina Siebert handle the consumption patterns of the Qings, Hedda Reindl-Kiel and Edhem Eldem present two studies by analyzing different persons and different areas. In this chapter, Martina Siebert’s article traces the consuming attitude of paper as of possessing things from the late period of imperial China. Siebert shows the importance of paper and its consuming effects in society throughout the eighteenth century. Furthermore, Edhem Eldem gives a vivid subject on the consumption culture of the Ottomans by using bricks and tiles of Mürefte (Thrace). Do you even believe that some of the tiles named with its origin, like “Marseilles tiles” (*Marsilya kiremedi*)? Eldem explores this different material culture with the connection of the Greek side in the areas of Mürefte/Myriophyton and Şarköy-Şehirköyü/Peristasis. Hence, he includes local industry elements in the historical dimension for *alla franca* production which is linked up to a local tradition of brick and tile manufacture. With rich figures on the roof tile and bricks, Eldem notes that these items became the main source of the revenue for the Muslims in these areas during the late period of the Ottomans. Using some of the primary sources, he also shows the position

of these elements as a construction material in the capital and especially in the imperial palaces in the first half of the nineteenth century to “the path to Modernity” (p. 460).

After these parts, the editors conclude the approaches of the consumption attitude of both empires in general perspective, by focusing on the new and possible discussions with problem-based studies by analyzing new local sources. In the final pages, the editors also add Chinese character glossary, which can be used for the articles on the Qings.

To conclude, this edition gives us a glimpse into the consumption behaviors of two different empires by emphasizing their distinguished material cultures, local attitudes and consumption approaches. In fact, the book mainly establishes the groundwork for comparison with other parts of the early modern world. It is not only revealing the distinctions between these two cultures by putting the experience on the daily life and material environments, but it also allows to ask an important question whether these differences of “culture” were really effective or conservative towards luxury consumption. On the other hand, some of the articles on the Chinese sides have lost consistency by analyzing without any primary sources or historical remnants, while the Ottoman sides handle with more professional in large scales by utilizing archival materials.

Tayfun Ulaş

Istanbul 29 Mayıs University

Nedim İpek,

İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler,

Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2013, 414 s., ISBN 978-605-8713-05-5

Emigration has been a crucial phenomenon through the course of history of the mankind. It also has an important place in the Turkish history which can be observed in the epics and folk songs in the Turkish political and social life. Due to the fact that the issue of emigration has been the subject that has considerably

of these elements as a construction material in the capital and especially in the imperial palaces in the first half of the nineteenth century to “the path to Modernity” (p. 460).

After these parts, the editors conclude the approaches of the consumption attitude of both empires in general perspective, by focusing on the new and possible discussions with problem-based studies by analyzing new local sources. In the final pages, the editors also add Chinese character glossary, which can be used for the articles on the Qings.

To conclude, this edition gives us a glimpse into the consumption behaviors of two different empires by emphasizing their distinguished material cultures, local attitudes and consumption approaches. In fact, the book mainly establishes the groundwork for comparison with other parts of the early modern world. It is not only revealing the distinctions between these two cultures by putting the experience on the daily life and material environments, but it also allows to ask an important question whether these differences of “culture” were really effective or conservative towards luxury consumption. On the other hand, some of the articles on the Chinese sides have lost consistency by analyzing without any primary sources or historical remnants, while the Ottoman sides handle with more professional in large scales by utilizing archival materials.

Tayfun Ulaş

Istanbul 29 Mayıs University

Nedim İpek,

İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler,

Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2013, 414 s., ISBN 978-605-8713-05-5

Emigration has been a crucial phenomenon through the course of history of the mankind. It also has an important place in the Turkish history which can be observed in the epics and folk songs in the Turkish political and social life. Due to the fact that the issue of emigration has been the subject that has considerably

drawn the attention of the people, this book may provide a much deeper historical background that can enable us to gain an insight into understanding of the nature of emigrations. The book by the author is made up of six parts along with a foreword, abbreviations and an introduction, a general evaluation, bibliography and an index. In this comprehensive study the researcher deals with the emigrations which took place following the formation of the national states, especially the ones related to the Ottoman state.

The first reason why this study is valuable for researchers and readers is that the author addresses the issue by using a wide range of the Ottoman archive documents and the work may enable us to see the attitude of the Ottoman state towards emigration and the policies it implemented. Secondly, the book extensively focuses on emigrations after the Crimean War and War of 1877-8 because emigrations took a massive character during those wars and their aftermath. Moreover, it should be noted that the author has mentioned some important points such as the reasons of the emigrations (the policy of Christianisation, taxation and forced labour, exile and massacres, emigration routes and temporary settlement places and settlement activities, reliefs supplied for the immigrants such as the food and accommodation relief, the land allocation, the exemption granted for the immigrants, and so on).

Thirdly, it should be pointed out that the work is devoted to the social and economic implications of emigrations as well. For instance, the author puts a greater emphasis on the fact that there has been a considerable increase in the agricultural production of the country owing to the allocation of uncultivated and swamp areas for immigrants. In addition, he underlines the fact that the immigrants not only cultivated local plants but also resorted to new plants known among the local residents. Besides, the author also focuses on how they caused a number of problems pertaining to the security and conflicts between local residents and immigrants.

Fourthly, what makes the study valuable and interesting for the reader is that the author provides a number of visual materials including some original pictures and the maps related to the subject in order to capture the interest of the readers.

Fifthly, the author also focuses on the issue of eastern and western refugees which took place during the First World War. The author gives information on places occupied by Russia (Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane, and Erzincan) and other places occupied by Greece in western Anatolia during

the war. In addition, he details the issue by focusing on emigration movements, the return of the refugees to their hometowns, and so on. More importantly, he presents information as to the demographic, financial and social influence of emigrations through some tables which provide important statistical data and reveal things experienced during the First World War. Moreover, unlike other studies, the author touches on the issue of Iranian refugees from Iran to Anatolia at the beginning of the 20th century and its reasons in detail, the issue of the citizenship of the Algerians (1830-1912) and problems which emerged as well as the attitude of the Ottoman State towards them. However, as has been pointed out by the author himself, it should be noted that the book would have been enriched by interviews made with the grandsons or their relatives of the immigrants.

Finally, unlike similar studies on emigration, the author puts the issue under greater scrutiny from a broader perspective.

All in all, it can be put forward that the book has been one of the important and comprehensive studies on emigration which gained momentum especially in the 19th century, continuing up to 1923. He uses a wide range of Ottoman archival documents, published documents, periodicals, albums and collections and some secondary sources related to the subject. Especially, he analyzes the reasons which have forced the Turks and Muslim societies to emigrate from the 19th century up to present time on the basis of some important changes in international politics in the aforementioned century such as the Bonaparte's fall from power, declining power of the Ottoman State, the radical changes in the international balance set forth by liberalism and industrialisation. In other words, he addresses the issue within the framework of the "Eastern Question". Thus, the book not only provides a historical background for the emigrations between 1830-1923, but also casts a light on the ones in our present time in order to understand the nature of emigration, tragic and dramatic experiences brought about and its demographic, economic and social implications in Turkey in a much greater depth and detail.

Ayşegül Kuş

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

KİTÂBİYAT / BOOK REVIEWS

Murat R. Şiviloğlu,

The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire,

Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 319+xii pp.,
ISBN 978-110-7190-92-4.

In this remarkable endeavor of conceptual history, Murat Şiviloğlu traces the emergence and growth of public opinion in the nineteenth-century Ottoman world. Or rather say Ottoman Istanbul; as with many books with titles suggesting that they cover the entire empire, it is restricted to a view from and of the capital city. It is a timely publication not only for historians, but also for followers of politics in Turkey who know that the people in this country have gone to the polls 13 times (Istanbul residents 14 times) since 2002 and how an important political force is the changing will of the majority, especially in the local elections of 2019.

As old as the rise of human civilizations, public opinion has always exerted a powerful influence on society and politics for the sake of consensus. Şiviloğlu is also conscious of the fact that it did not suddenly appear in the nineteenth century, but existed under many ancient labels. “Chroniclers always used similar phrases to express people’s content or discontent through the centuries,” he writes, and gives the three examples of *âmme-i nâs*, *halkın lisânı*, and *ezhân-ı nâs* (p.5). But none of the terms, he argues, had the strength or intensity of the term *efkâr-ı umûmiye*, or *efkâr-ı âmme*. This term implied a significant shift from the old elitist (*havâs*) notions and their negative connotations on the common people (*avâm*) towards paying more attention to their will.

While looking for the winner of the conceptual struggle on the equivalent or correct translation of *opinion publique*, Şiviloğlu rejects previous claims that the term was invented by Şinasi. Instead, he bestows this honour onto Sadık Rifat Pasha (d. 1857), who used it for the first time “in the 1840s or 1850s” in a posthumously published pamphlet. Şiviloğlu clearly explains how Ottoman policymaking succeeded in forming a ‘cultural public sphere’ among its members, which eventually spread to other layers of society. He shows that “the Ottoman public sphere was not created, as one sees in other examples, out of a clear delimitation between the state and society, but rather out of their union, out of modernizing reforms...” (p.15). This is a conclusion bearing significant relevance for understanding modern Turkish politics.

The first chapter of the book is about the historical background of the concept. “The first public campaign”, namely the destruction of the janissaries in 1826, is under the spotlight here, along with Mahmud II’s reforms thereafter, including the publishing of an official newspaper. The 1830s are seen as a transitional period between the representative publicness of the janissaries and the realization of an Ottoman public. The following chapter is on the “bureaucratic public sphere”, which was initiated through the increasing bureaucratization of the empire, operated through the house (*konak*) gatherings and eventually acquired a political relevance. Some houses were associated with the establishment, some with the opposition, and others with poetry recitals. The third chapter, sheds light on the world of İsmail Ferruh Efendi. Trying to identify the reading habits of the Ottoman elite, this short and, as to be seen below, problematic chapter examines the estate records belonging to officials who died in the 1830s. The fourth chapter is about the schooling of the public. How perceptions on mass education changed is demonstrated with the construction of the first Ottoman university, and the emergence of new societies replacing the pasha houses in the 1860s. The fifth chapter explores the emergence of a reading public after c.1860, with the birth of private newspapers and the commodification of literature. Twenty-five pages are dedicated to the birth of a public intellectual, Namık Kemal.

The last chapter represents the overthrow of Sultan Abdülaziz in May 1876 as the apogee of public opinion as a political force in the empire. At this point, Şiviloğlu is struck by the absence of the ‘public’ in contemporary scholarly discussions, which he blames on the fetish of the historians with state archives. Although contemporaries believed the fall of the sultan was because of the ‘wrath of the public opinion’, today historians still portray it as a *coup d’état* executed by the military

and bureaucratic elite. Rather than orchestrating it, the pashas actually took action according to the political climate. They had no influence over the public agenda. As such, it clearly was the people (“nation,” in the author’s word) who deposed the sultan. This is an impressive argument. The problem here is not that the author is unconvincing; rather, it is that the argument renders the earlier chapters incoherent. While it is the will and the power of the people that is emphasized in this chapter, the rest of the book actually focuses on and empowers the role of the bureaucratic elite in imposing top-down reforms and creating the public sphere. In other words, Şiviloğlu does not seem to explain the seeming shift in terms of agency of change from the bureaucratic elite to the wider public. The rest of the book actually overemphasized the role of the bureaucracy not only in the creation of the public spheres, but also in the whole modernization story. According to him, the agent of change is the bureaucratic elite (p.133). The narrative of top-down reforms leads to a conclusion about an all-powerful bureaucracy.

There are other inconsistencies as well. The criticism of “historical ‘orientalism’, which still designates political participation as a Western phenomenon,” and his conclusion that “notions like public and public opinion were not mere imitations of Western practices but resulted from overwhelming changes” of the times are quite welcome (p.253). But then, it is hard to understand why the author was trying to bind Sadık Rifat Pasha’s first usage of the term to the external influence of Marmontel or Metternich (following Şerif Mardin’s usual claims) just because he was earlier an Ottoman ambassador to Vienna (p.9), though he knows that Rifat Pasha’s knowledge of French was poor. Şiviloğlu repeats such assertions throughout the book. He equals “modern” and “Western” governments (p.171); the Tanzimat man, for instance, “unlike his earlier counterparts, demonstrated an increasing ability to incorporate Western values and ideals” (p.86).

Şiviloğlu is an ardent critic of mainstream Ottoman historiography throughout the book. He criticizes historians who use the term ‘public opinion’ without questioning its applicability, as in the case of Leslie Pierce with reference to the 16th century Ottoman Empire (p.4). At the same time, he himself does not much bother to call Şânizâde, Kethüdâzâde, and Melekpaşazâde “liberals” (p.76), or the Ottoman public a “nation” (p.232). Furthermore, he criticizes historians who described a lack of civil society in Turkish history. But those he criticized are actually not historians: Şerif Mardin (“one of the most prolific scholars of Ottoman historiography”) is a sociologist; Ömer Çaha and Lutfullah Karaman (referred as the only names for “many historians”) are political scientists. He repeats the same

mistake when he accuses “the most erudite historians” with lack of knowledge on early newspapers and journals, but cites only one example from the same old work (the *Genesis*) of Şerif Mardin; an easy target.

Living in postsecular times, the readers would also not understand the undocumented idea that *sharia* increasingly found its sphere of influence curtailed by the expansion of the public sphere (p.15), as if the religious sphere stood apart from other layers of society. The same trouble arises when the author -understandably excludes but- automatically categorizes non-Muslim publics as “minorities” and oppositional “subaltern counterpublics” (p.19). He further thinks that, *münâzara* (debate), “was completely removed from its religious context” (p.100), whereas Islamic classifications of sciences never considered such ancient arts of argument as religious sciences, but rather parts of their toolkits (*ilm-i âlet*). The lack of precise knowledge in religious references is part of the problematic. The author addresses the print shop of *Tasvîr-i Efkâr* to be known “also known as Dârün-Nedve or House of Consultancy by contemporaries,” and adds in the footnote that “Darün-Nedve (*sic*) was something of a town hall in Mecca in the time of Muhammad” (p. 183). Şiviloğlu would have loved its symbolic meaning for a Muslim public knowledgeable about the life of the prophet: The town hall was the very meeting place of the established polytheists where decisions on killing the prophet were taken. Calling the print shop Dârünnedve was actually meant to stigmatize the journalists.

A related issue deserving some comments is his findings on the lack of copies of the Quran in the estate records of the Ottoman elite, who according to Şiviloğlu, did not read anything but *Delâilü'l-Hayrât*. This observation may mislead the reader. As İsmail Erünsal, the doyen of Ottoman book history, writes in his *Osmanlılar'da Sahaflık ve Sahaflar*, the publishing of the Quran was allowed only in the second half of the century and the manuscripts of the holy book were quite expensive; many could not afford to have their own copies. This is why many of the bookdealers left behind unsold copies of manuscript Qurans, as evidenced by their estate records. Moreover, it is well known that the probate officers' proceedings were only on controversial estates and that they were unable to register everything left behind; Şiviloğlu is aware that the family members may have swept away certain books aside, and even acknowledges that “building an argument based on absence can be problematic, particularly when perishables are in question”. Nevertheless, he still does not hesitate to write that the lack of copies of the Quran in İsmail Ferruh Efendi's estate “might suggest his latitudinarian tendencies” and

“signs of an interest in another world” (pp.122-123). First of all, having such tendencies and interests has no direct relation with having or not having left a copy of the Quran in the estate. Here we are talking about a man who was not only a diplomat and bureaucrat, but also a religious scholar who translated *Tefsîr-i Vâkidi*, an exegesis of the Quran. The author’s assumptions rather derive from the embedded prejudice that a proper religious scholar cannot have interest in both worlds. Şiviloğlu seems to be too prone to the “decline of the ulema” thesis to extend it to someone who died in the first year of the Tanzimat period.

I also have to touch upon some minor problems in the book. The author takes “Reîs Pasha” as a person’s name (p. 104), though this expression, in the context of the relevant source, is generically used for the Head of the Council of State. There are also linguistic issues. He translates “ümrân-ı memleket” as “civilized countries.” The central term of the book is annoyingly misspelled as *efkâr-ı umûmîyelumûmîyye* all through, as are many other important joint words which all shadow his competence in the old language(s): *devlet-i âliye*, *cemiyet-i hâfiyye*, *şûrâ-ı devlet*, *ma’adâlet-i nümun-şâhâne*, *kavânîn-i mevzuiye*, *mevâd-i hikemiye*, *mevâd-i müşkile*, *müdâvim-i şakirdân*, *ef’al-i sey’ie*, *hısn-ı hâsîn*, and other words misspelled like *münâza*, *mütenevvie*, *nâsihat*, *cibhetle*, *sakemet*, *darüşafaka*, *sürrat*, *ressen*, *ceryan*, *maârifet*, *hidâmatı*, etc. The book is also lousy with numbers. Sadık Rifat Pasha’s pamphlet was not published in 1857 as written in the text, but in 1859 as right footnoted (p.8). He records that “even after twenty years of his death...in 1888, government spies reported of stores secretly selling his photographs,” but from the footnote we see the year of the report was 1902, which makes only fourteen years (p.220).

I consider all the criticism cited above as minor errors that can be identified in any book on Ottoman history because of the structural problems in the field. Otherwise, Murat Şiviloğlu has done a great job. The book is an enjoyable and quality read, very informative and satisfyingly resourceful. I highly recommend it to colleagues, and especially graduate students as an exemplary work to lead in new directions. We need more of this kind, as the history of concepts is a perplexing lacunae waiting for more pioneers like Şiviloğlu in the study of the Ottoman Empire.

Abdulhamit Kırmızı

Istanbul Şehir University

Gennaro Varriale (ed.),

¿Si fuera cierto? Espías y agentes en la frontera (siglos XVI-XVIII),

Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 2018, 243 pp.,

ISBN 978-841-6978-70-0.

In recent decades, the concept of the frontier has become an important theoretical framework through which one can readdress certain questions and issues relating to the historical past. For example, many scholars in Mediterranean Studies, particularly those starting from the Braudel viewpoint, no longer conceptualize boundaries by conflict, but instead as spaces characterized by social, cultural, religious and political exchanges.

Following on from this, researchers have highlighted not only the importance of the main actors that lived in the borderlands, but also the cultural interchange that those actors shaped during their travels between two or more civilizations. Trying to go beyond an Early Modern Mediterranean divided by faith, Emilio Sola (Universidad Alcalá de Henares-CEDCS) and Gennaro Varriale (Università Federico II di Napoli-CEDCS), both directors of the CEDCS (Centro Europeo para la Difusión de las Ciencias Sociales), presented in their *Detrás de las apariencias. Información y espionaje (siglos XVI-XVII)* a perception of a new Mediterranean world that was hidden under the old one and crushed under the rhetorical themes of crusade and jihad.¹ A key point for analysis was the study of the Spanish intelligence system throughout the 16th and 17th centuries, showing the extent to which the space between the Ottoman Empire and Spanish Monarchy was interlinked by several different go-betweens.

The positive results of the above-mentioned work have encouraged all the members of CEDCS to expand their focus beyond the Mediterranean frontier. *¿Si fuera cierto? Espías y agentes en la frontera (siglos XVI-XVIII)* seeks to open-up new space in which study two things: how the human component moulded news, and how this information was understood and recognised by public opinion.

But did public opinion exist in the Early Modern Mediterranean? This is the issue that Gennaro Varriale deals with in the introduction. He starts by reflecting on the several shades of information in the *ancien régime*, stating how the increase

---

¹ Gennaro Varriale, Emilio Sola (editor), *Detrás de las apariencias: información y espionaje (siglos XVI-XVII)*, Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 2015.

of political communication —oral and written— within Mediterranean societies was triggered by different historical developments such as the invention of the Printing Press, the spread of Renaissance thoughts or the occidental clash with the Ottomans. Although a frontier context such as the Mediterranean Sea produced a wide variety of news, Varriale emphasises how this flux of information was less influential in changing states' policies, and thus unable to shape a public opinion.

In this work then, we can grasp three conceptual frameworks. In the first, spies and agents provided a kind of information about the “others” —usually political enemies or little-known civilizations— in order to satisfy several administrative and military interests.

Miguel Ángel de Bunes Ibarra (Instituto de Historia-CSIC) presents us the case of Nuño Díaz, a spy at the service of Philip III in Istanbul. Díaz used and managed the advice from the frontier in order to steer the Mediterranean policy of Spain towards the Mediterranean. He managed the process of gathering information from the Ottoman territories, even if he converted the classical genre of *avisos de levante* into a biographical memoir in which he told of his experience as a slave in Istanbul. By studying the process of identity renovation to which these intermediaries were subjected in the Mediterranean area, Bunes Ibarra is able to demonstrate how it could be possible to remap the kind of information produced by those go-betweens.

In the same vein, but this time from an Ottoman view, Emrah Safa Gürkan (University of Istanbul 29 Mayıs) shows how Turks were able to conceal crucial information from the Venetian *bailo* during the Cyprus War's eve (1569-70). Rumours, silence, lies and diplomatic obstruction characterise the Istanbul experience of Marcantonio Barbaro between the end of 1569 and the beginning of 1570. Therefore, Gürkan reaffirms how the actors could manipulate the information and keep top-secret decisions from the bailo's prying eyes. Istanbul was represented as a great market of misinformation managed by the elite of the Sublime Porte in order to take advantage of its enemies in the maritime wars of the 16th century.

Séverine Valiente (Université Paul Valéry) concludes the section dedicated to the Mediterranean frontier focusing on the case studies of two islands: Chios and Lesbos. She analyses those cases as zones where information was moulded by several non-state actors. One of these was the Giustiniani family: merchants

able to maintain an intensive contact between Chios and Sicily, sending Philip II some news about the Ottoman defensive and offensive system. Nevertheless, Valiente stresses how the process of information-gathering for a political entity also represented a way to satisfy personal interests. Indeed, the Giustiniani managed the information from the Aegean islands in order to insert themselves into the Spanish commercial network.

The case of the Giustiniani family brings us to a second conceptual frame where managing determined information from the frontier corresponds to personal profits. Brendan Dooley (University College Cork) leads us towards a new geographical context: Northern Europe during the end of the 16th century. Dooley illustrates the relationship between Flanders and Florence through the case of Giovanni de Medici, a Florentine ambassador at the court of Alessandro Farnesio, governor of the Spanish Netherlands. By studying the practices of communication between Giovanni de Medici and Florence, the author tries to develop a cross-cultural analysis, rethinking the centre-periphery dichotomy, and examining the metamorphosis of late 16th century's European policy. Furthermore, Dooley highlights how the Florentine ambassador chose to send to Italy a multiplicity of news to shed light on his wide capabilities as a diplomatic agent. In fact, rather than a picture of the political events, the ambassador wrote a sort of cultural history of the Netherlands' court.

From West Europe to the Indian Ocean, Dejanirah Couto (École pratique des Hautes Etudes-Paris) analyses how the *pareceres* –documents about the political and economic communications between Lisbon and its Indian Empire– reveal the profit and the autonomy of the Portuguese elite in the levant. Managing and manipulating the information in the Indian trade-area, some Portuguese families became crucial powerful groups able to reach their economic and commercial goals within the Portuguese empire.

However, information during the Early Modern period was also a useful tool for shaping the knowledge of exotic lands and societies, rather than just a political instrument. Following this trajectory, Adriana Álvarez Sánchez (Universidad Nacional Autónoma de México) examines knowledge of the South American frontiers through the Amerindian languages as it was described by the friars that lived in those areas. Starting from the relationship between friars and their language-knowledge, Sánchez proposes to analyse the South American boundaries through the missionary's studies about local idioms. She identifies how language

shaped the socio-cultural aspects of a frontier, as well as the impossibility of going beyond cultural borders without the knowledge of the indigenous traditional customs, a problem that comes up even in Birgit Tremml-Werner's (University of Zurich) essay about information throughout the Japanese frontier. In her contribution, analysing the role of merchants and friars within the Spanish spy-system in the Far East, Tremml-Werner notes how the transfer of information on Japan in Europe influenced not only the foreign policy of the Spanish Monarchy in the Orient, but also remapped knowledge of the "other".

Hence, *¿Si fuera cierto? Espías y agentes en la frontera (siglos XVI-XVIII)* represents a profoundly analytical work in which Gennaro Varriale tries to assemble an expert team of historians able to reappraise the traditional frontier's studies, opening-up some suggestions, problems and original perspectives on new geo-political boundaries. Furthermore, the work also represents the openness of the CEDCS to young and promising researchers. Indeed, before the conclusion, Álvaro Casillas Pérez (Universidad de Alcalá de Henares) presents the first results of his PhD project in which he has been able to investigate the information shaped by the Habsburg spy system, using the potential of Digital Humanities (DH) methodologies. After a brief reassessment of the DH's evolution over the last few decades, Casillas Pérez shows the methodology through which he is studying the contents of documents produced by spies, organizing them with rigorous patterns, and finally publishing the historical outcomes as a form of public history.

Although the book presents different case studies coming from several contexts rather than just the Mediterranean space, Daniel Montalvo Mena (Universidad Autónoma de Madrid) reviews the entire historiography of the intelligence system adopted by the Spanish Monarchy during the Habsburg-Ottoman Mediterranean conflict. Montalvo Mena reconfigures the Habsburg spying organization in the 16th and 17th centuries, focusing on three aspects. Firstly, he stresses the importance of the social origins held by the informal agents of the Catholic Crown. Then, he focuses on the relationships between that wide group of go-betweens (slaves, Jews, renegades, merchants, noblemen, soldiers and friars) and the societies in which they lived. Finally, Montalvo reconstructs the political and institutional contexts in which those spies worked.

To conclude the book, we find a brilliant paper written by Emilio Sola (Universidad de Alcalá de Henares) where he explains the centrality of the Christian renegades in comprehending the Early Modern Mediterranean. As Sola points

out, the stories of these actors reveal the high flexibility of that maritime frontier. Performing as double-agents with two or more identities between Christian and Muslim contexts, renegades were an important vehicle of information. In fact, through private networks shaped by these converts to Islam, news and rumours circulated rapidly among the cities of Istanbul, Venice, Rome, Paris and Madrid. Such informal communication channels, which offered some news about conflicts, alliances, and political purposes, represent an important framework to help us reassess our knowledge of the Mediterranean world in the 16th and 17th centuries.

Francesco Caprioli

Universidad Autónoma de Madrid
Università degli Studi di Milano

Cem Behar,

**Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musîkî Makamları: Kantemiroğlu (1673-1723)
ve Edvârı'nın Sıra Dışı Müzikal Serüveni,**

İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 337+vi s., ISBN 978-975-0840-28-9.

Literatürde Kantemiroğlu olarak bilinen ve hayatının 1688 ile 1710 yılları arasındaki yirmi iki yılını İstanbul'da geçirmiş olan Boğdan Prensi Demetrius Cantemir, kendisinden altmış üç yıl önce 1610 yılında dünyaya gelen Ali Ufkî Bey, Lehçe adıyla Wojciech Bobowski'den sonra yaptığı nota çalışmalarıyla 17. yüzyıl ve 18. yüzyıl başı Osmanlı musikisi için istisnai bir yer ve öneme sahip bir diğer isimdir. Farklı uzmanlık alanlarının yanı sıra Osmanlı/Türk musikisi alanında verdiği özgün ve titiz çalışmalarıyla da öne çıkan Cem Behar *Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musîkî Makamları: Kantemiroğlu (1673-1723) ve Edvârı'nın Sıra Dışı Müzikal Serüveni* isimli eserinde, *Kantemiroğlu Edvârı* olarak bilinen Kantemiroğlu'nun *Kitabu ilmi'l-mûsiki 'alâ vechi'l-hurûfât* isimli Osmanlı/Türk musikisi hakkında yazdığı eserini derinlemesine inceliyor.

Behar'ın kitap başlığının ilk kısmı olan “Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musîkî Makamları” okuyucuya ilk bakışta kitabın musiki makamları ve tıp ilmi ile ilgili

olduğu izlenimini verse de, aslında kitap Kantemiroğlu'nun kendi dönemindeki Osmanlı musiki makam ve terkiplerini inceleme amaç ve yöntemini tıbbî bağlamdaki teşrih ile benzerlik kurarak ele almasıyla ilgilidir. Diğer bir deyişle, Kantemir'in ampirist ve natüralist bir yaklaşıma sahip olduğunu her fırsatta dile getiren Behar, tıbbî teşrihi yani ameliyat metaforunu kullanarak yaşadığı dönemin İstanbul'unda icra edilen Osmanlı musikisini mercek altına alan Kantemir'in musiki makamları teşrihinde kullandığı ifadelerin de sürekli bir dolaşıma tekabül ettiğini detaylıca açıklayarak aslında kitap başlığı seçimini de son derece makul ve meşru bir zemine oturtuyor. Zira Kantemir'in Osmanlı musikisinin içini açıp incelemesi gibi Behar'ın da kendi kitabında yapmaya çalıştığı ve bizce son derece başarılı olduğu husus Kantemiroğlu Edvarı'nın içini açıp derinlemesine incelemektir. Kantemir'in kendi döneminde icra edilen canlı musikiyi ameliyat etmesi, Behar'ın eserinde Kantemir'in ameliyatının bir otopsisini olarak okuyucuyla buluşuyor.

Önsöz, sunuş ve bibliyografya dışında kitap toplam altı bölümden oluşmaktadır. Kantemiroğlu Edvarı'nın tıpkıbasımı da kitabın sonunda verilmiştir. Sekiz sayfalık "Sunuş" bölümünde Kantemiroğlu Edvarı'nın özelliklerini ve kitap boyunca Kantemir'in sergilediği "radikal" ve "reformcu" tutumu üzerinde duran Behar, kendi çalışmasının sınırlarını da bu kısımda açıkça ifade etmektedir. Behar, ilki kuram-teori ikincisi ise Kantemir'in kendi oluşturduğu nota sistemiyle yazıya geçirdiği üç yüzün üzerindeki eserin repertuar kısmından oluşan Kantemiroğlu Edvarı'nın genellikle ihmal edilen ilk bölümüne yoğunlaştığını belirterek bu seçimini gerekçelendirir. Söz konusu edvarla ilgili daha önce çalışmalar yapmış Teodor Burada, Eugenia Popescu-Judet, Yalçın Tura, Owen Wright gibi isimlerin çalışma ve yaklaşımlarını da oldukça eleştirel ve mukayeseli bir şekilde inceleyen Behar aslında kendi çalışmasının özgünlüğünü de farklı bir şekilde vurgulamış olmaktadır.

Kitabın "Kantemiroğlu Edvârını Okumak" isimli yedi alt başlıktan oluşan ilk bölümünde edvarın tam anlamıyla bitirilmemiş bir taslak olduğunu öne süren Behar, bu görüşünü kitabın gerek şekilsel gerek içerik itibariyle analizini yaparak okuyucuyu tatmin etmektedir. Daha sonra, Kantemir'in bu eseri yazmasına zemin hazırlayan kısa biyografik bilgiler vererek Kantemir'in beslenmiş olduğu metodolojik ve ideolojik arka plandan bahsetmektedir. Behar'ın kitap boyunca bu tarihsel arka planla ilgili olarak üzerinde en çok durduğu nokta ise ampirizmdir. Kantemir'in aldığı eğitimleri, hocalarının çalışmaları ve dönemin bilimsel tartışmalarını ana konudan uzaklaşmadan veren yazar Kantemir'in neden ve nasıl ampirist yaklaşım ve yeni-Aristocu felsefenin izlerini eserine taşıdığını anlatır

ve kitabın başlığıyla aynı olan bir alt başlıkta da hem bu yaklaşımların eserdeki yansımalarını hem de kendi kitabının başlığının mahiyetini detaylı olarak verir. Yazarın birinci bölümün sonunda vurguladığı asıl husus, özelliklerini ve önemini iyice açıkladığı edvarın tarihsel belge olarak ele alınması gerektiği ve literatürün bu konudaki eksikliğidir. Kantemir'in yaklaşımının özgünlüğü, edvarın yazılma amacı ve tekniği ile hedef kitesine dikkat çeken Behar, edvarın nasıl okunması ve yorumlanması gerektiğine dair bilgiler verirken Türkiye'deki musiki tarihi yazımına dair de sert eleştiriler yönelmektedir. Salt bir pozitivizm ve belge fetişizminin yaygınlığından şikayetçi olan Behar'ın yaptığı eleştiriler aslında yazarın bu kitap-taki amaç ve yönteminin de bir göstergesidir.

"Tarz-ı Osmânî Musiki" başlıklı yine yedi alt başlıktan oluşan ikinci bölüm genel itibariyle Kantemir'in Osmanlı/Türk musikisine olan beğeni ve methiyelerini konu alır. Kantemir'in "nâtamam" olarak nitelendirdiği müziklerle İstanbul'daki "tarz-ı Osmânî" olarak adlandırdığı musikinin mukayesesini yaptığını ve tüm musiki türleri içinde tarz-ı Osmânî'nin önem ve üstünlüğünü vurguladığını belirten Behar, bu bölümde aslında Kantemir'in musikiye dair sahip olduğu bilgi, birikim ve bakış açısına dair bir zihin haritası vermeye çalışmaktadır. Bu edvarın sadece Osmanlı/Türk musikisine odaklandığı açıkça ifade eden ilk eser olduğunu çoğu kez tekrar eden Behar hem edvardan yaptığı uzunca alıntılar hem de edvarın ihtiva ettiği musikiye dair bilgi ve fikirleri hem kronolojik açıdan teste tabi tutmakta hem de Şeyhülislam Es'ad Efendi, Abdülbâki Nâsır Dede gibi farklı dönemlerde yaşamış ve musiki alanında eser vermiş şahısların yaklaşımlarıyla mukayese etmektedir. Tüm bu mukayeseli analizden sonra elde ettiği sonuçları sadece aktarmakla kalmayan Behar, bu sonuçları yorumlamaya devam etmekte ve elde ettiği çıkarımların olası gerekçelerini de vermeyi ihmal etmemektedir. Denilebilir ki Behar, Kantemiroğlu'nun musikiye dair zihin haritasını çıkarırken savlarını oldukça titiz bir inceleme ve analizin ardından sıralamakta ve görüşlerinin altını iyice doldurmaktadır.

"Kantemiroğlu ve Yeni Gelenek" başlıklı üçüncü bölüm bir önceki bölümün daha derinlemesine ele alınmış versiyonudur. Kantemir'e göre 17. yüzyıl başlarında İstanbul'da icra edilen Osmanlı musikisinin kıyaslanabileceği tek tür Acem musikisidir. Behar da bu bölümü Kantemir'in Acem ve Rum musikisi karşıtlığına ayırmakta ve iki tür arasındaki farkları taksim ve form farklılığı olarak iki başlıkta incelemektedir. Üçüncü bölümün devamında ise Kantemir'in nota yazımına yoğunlaşan Behar, hem Kantemir'in çağdaşı Nâyî Osman Dede hem de daha sonra yaşamış olan Abdülbâki Nâsır Dede'nin nota ve meşk konularındaki görüşlerini

karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Asıl olarak Kantemir'in yaklaşımının farklılıklarını vurgulayan yazar, nota ve meşk konularında teleolojik olmakla suçladığı 20.yy müzikologlarından Suphi Ezgi ve Rauf Yekta Bey'i oldukça sert bir dille eleştirmekten de çekinmez. Behar'ın açık, akıcı ve keskin üslubu hem konuya hâkimiyetini hem de karşılaştırma yöntemi ve eleştirel bakış açısının bir sonucu olarak tüm kitap boyunca devam etmektedir.

Dördüncü bölüm olan "İhtilâf, Polemik, "Mücadele" ve Müzik Teorisi" adından da anlaşılacağı üzere "tarz-ı Osmanî"nin oluşmaya yeni yeni başladığı 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başlarında İstanbul'daki musiki camiası arasında geçen dolaşısıyla Kantemir'in musiki anlayışını da etkileyen ihtilaf ve çekişmelerden bahseder. Tartışmaları beş madde altında ele alarak inceleyen Behar yine karşılaştırma yöntemini sıklıkla kullandığını ve Kantemir'in yaklaşımını irdelerken edvarın kendisi veya diğer tarihi kaynaklarda açık bir cevap bulamadığı sorularına mantıksal çerçevede subjektif cevaplar sunma yoluna gitmektedir. Örneğin, Kantemir'in Rast gibi daha yaygın kullanılan makamlar hakkındaki ihtilaflara daha ılımlı yaklaşırken Uşşak ve Dügâh gibi daha az kullanılan makamlara dair süregelen tartışmada neden çok daha sert bir tavır takındığının cevabını tarihsel kaynaklardan elde edemeyen Behar cevabı edvarın içinde arayarak Kantemir'in makam ve perdeleri birbiriyle ilişkilendirme tarzı ve yöntemine dayandırmaktadır. Diğer bir deyişle, kitabın bütününde olduğu gibi yazar, sorduğu hiçbir soruyu cevapsız bırakmamaya ve her bilgi kırıntısını olabildiğince yorumlamaya çalışarak mantık çerçevesinde bir neden-sonuç ilişkisini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunu yaparken kaynakların tükendiği yerde ise kendi yorumunu katmaya devam etmektedir.

"Kantemiroğlu, İtrî, Hâfız Post ve Diğerleri" başlığını taşıyan beşinci bölümde yer alan üç alt başlıktan ilki dönemin İstanbul musiki camiasında Nühüft makamıyla ilgili olan tartışmaya ayrılmıştır. Muhtemelen Kantemir'in söz konusu makamla ilgili kendi üstatları ve dönemindeki diğer musikişinasların görüşlerine yer verdiğinden dolayı Behar bu tartışmadan dönemin musiki üstatları ve meşk zincirine ayırdığı beşinci bölümde bahsetmiştir. Fakat konu bütünlüğü itibarıyla Kantemir'in dönemindeki musikiye dair ihtilaf ve tartışmalara madde madde yer verdiği dördüncü bölüm bu başlık için daha uygun gibi görünmektedir. Bölümün geri kalanında ise Behar'ın takdire şayan inceleme ve analizleri göze çarpmaktadır. Kantemir'in hem edvar hem de *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* eserinde zikredilen musikişinas isimlerinin listesini vererek bu iki listeyi mukayese eden Behar, bununla yetinmeyip "Kantemir ve musiki çevresi" olarak adlandırdığı 19 kişilik bu toplam listeyi Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin *Atrabül Âsâr*'ı,

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'si*, Topkapı Sarayı'ndaki ödeme belgeleri, Safâyî veya Sâlim'in şuarâ tezkireleri ve Müstakimzâde Süleyman Sadettin Efendi'nin *Tuhfe-i Hattatî'n*ini de inceleyerek sağlamasını yapmış ve söz konusu kişiler hakkında bilgi toplamıştır. Daha sonra Kantemir'in bu kişiler hakkında verdiği hem biyografik hem de musiki ve meşk zincirine dair bilgileri masaya yatırarak en ince ayrıntısına kadar teşrih etmiş ve hem tutarlılık hem tutarsızlıkları açıklamıştır. Bununla da kalmayıp tespit ettiği kronolojik hataları, çelişkili ifadeleri de mercek altına alarak Kantemir'in görüş ve yaklaşımına dair çıkarımlar yapmıştır. Kısacası, Kan Dolaşımı, Ameliyat ve Musikî Makamları kitabı boyunca Behar'ın en çok dikkat çeken titiz inceleme, mukayeseli ve son derece detaylı analizleri bu bölümün son iki alt başlığında son derece güçlü bir şekilde okurla buluşmaktadır.

“Tambur'un Kayıtsız Şartsız Egemenliği” başlıklı son bölüm ise aynı zamanda bir tamburî olan Kantemir'in söz konusu musiki aletine atfettiği ayrıcalıklı konuma ayrılmıştır. Toplam iki alt başlıktan oluşan bölümün ilk kısmında Behar, İslam/Ortadoğu musiki tarihinde öncelikli konuma sahip uddan “tarz-ı Osmanî” musikisinin gelişip olgunlaştığı dönemde tambura geçiş sürecine dair detaylı ve belki de gereğinden biraz daha uzun bir tarihsel arka plan vermektedir. Bölümün diğer kısmında ise Kantemir'in “mükemmel çalgı” olarak nitelendirdiği tambura dair perde, usul ve vezin konularında detaylı bilgiler veren Behar, Kantemiroğlu *Edvârî'n*in ortaya koymaya çalıştığı teori ve nota sisteminde tamburun yer ve önemini yine oldukça detaylı bir şekilde analiz etmektedir.

Sonuç olarak, tetkik edilen eserin son derece titiz bir çalışmanın ürünü olduğu aşıkardır. Eserinde sağlam bir tarihsel alt yapı sunan Behar sıklıkla karşılaştırma yöntemini kullanarak Kantemiroğlu'nun *Edvârî'n*i en ince ayrıntısına kadar analiz etmekte ve bu konudaki literatüre son derece hakim olduğunu göstermektedir. Kitap boyunca dikkat çeken bir diğer önemli husus ise kitabın odak noktasından kopmadan oldukça bütüncül ve kapsayıcı bir bakış açısıyla ilişkili olduğu dönemin musiki anlayışına ışık tutmasıdır. Eser boyunca son derece anlaşılır ve sade bir dil kullanan yazarın sıklıkla devrik cümleler kurması akademik yazılarda çok tercih edilen bir yazım şekli olmasa da, kitabın akademi dışında da geniş bir okuyucu kitlesine hitap edebileceğinin düşünülmesi bu anlatım tarzını kabul edilebilir kılmaktadır.

Beyza Topuz

İstanbul Şehir Üniversitesi

Elif Akçetin and Suraiya Faroqhi (eds.),

Living the Good Life: Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century,

Leiden: Brill, 2018, 573 p., ISBN 978-9004-349-38-4.

The prolific Ottoman historian Suraiya Faroqhi co-edited with Elif Akçetin a new volume on material consumption in the Qing and the Ottoman worlds in the eighteenth century. Several writers in this highly diverse volume look into the social and economic relations between the Ottoman and the Qing empires.

After the introduction, the first chapter, “Setting the Stage” (p. 38-58), opens the discussion on material culture with references to new approaches by the editors. Chapter I presents consumption patterns in the Qing and the Ottoman empires by analyzing land use, population, trade effects, urban life and food culture. The Ottoman elite and their possessions receive special attention in that part. This chapter indicates that the essays on the Qings and the Ottomans group around a set of themes. Akçetin claims that similar to the relation between the Nile and the Egyptian civilization, the Qing Empire relied on the great opportunities offered by such great rivers as the Yangzi and the Yellow to boost commerce and consumption during the 1700s. On the Ottoman side, estate inventories of deceased persons and other registers, especially these of local *qadis* are major sources for the history of Ottoman material culture through the eighteenth century. The new interest in consumption and material culture in the Qing and the Ottoman empires rely on these sources primarily.

The essays start in “Part I: Dead Grandees and Their Inventories” in which Yun Yan, Amanda Phillips, Yıldız Yılmaz and Selim Karahasanoğlu focus on confiscations, important figures in both empires such as viziers, like Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, and provincial governors. To begin with, Yun Yan’s article deals with the governor-general of Fujian and Zhejiang provinces, Chen Huizu’s confiscated goods in 1782 and his household. Yan analyzes the inventories of Chen Huizu’s confiscated property as a key to explain “confiscating one’s household property”, (p. 62-64). In this case, apart from luxury goods of the governor-general, we surprisingly find his home accessories like perfume implements, mirror pieces, fans and cases (15.7% of his material possessions by quantity), and pearls, gemstones such as pine stone (turquoise), tourmaline, coral, realgar, crystal and ivory (6.6%). Furthermore, Amanda Phillips looks into “Türk” Ali Paşa and his

households, private possessions, everyday objects and domestic consumptions in the family home in Istanbul and in his residence in Van where he served as governor (p. 90-112). This article relies on elements of Ali Paşa's material possessions by using statistical and anecdotal methods to shed lights on material culture in the capital and the provinces in the eighteenth century. Phillips firstly describes the Ottoman practice of recording a *tereke* and its processes backed by examples of high-class members. In Ali Paşa's case, Phillips indicates that the process accounted for various objects in detail and by categories such as dishes, fine objects and glassware. Similarly, Selim Karahasanoğlu relies on the example of the consumption behavior of Nevşehirli Damad İbrahim Paşa and his household in detail by analyzing his personal expense registers. Karahasanoğlu, thus, has a great opportunity to show İbrahim Paşa and his household's consumption patterns and tastes. Karahasanoğlu produces a table that shows "monthly revenues and expenditures of Nevşehirli Damad İbrahim Paşa and his household from Zilhicce 1133 (September-October 1721) to Rebiulevvel 1143 (September-October 1730)" (p. 139). The table allows us to follow the Grand Vizier's increasing economic power during this period. Another table, "Annual revenue and expenditure of İbrahim Paşa and his household", shows us the powerful Grand Vizier's yearly revenues and expenditures. His total revenue amounted to 1,555,881 guruş, but his expenses were no more than 1,027,741 guruş (p. 139-142). Karahasanoğlu also tries to make an argument for the perception of the period of *ayans*, using the rise of İbrahim Paşa as an example and comparing his expenditures with those of Şehid Ali Paşa (p. 154-157). Karahasanoğlu underlines that the records of İbrahim Paşa's consumption patterns in the Tulip Era (1718-1738) point to a lifestyle more modest than that of the preceding era. This view is in contrast with the upheld views regarding the Tulip Era.

The part II, "Urban Life: Generating a Self-Image through Textiles, Pictures and Buildings", includes the articles by Antonia Finnane and Wu Jen-shu & Wang Dagang about the Qings and Suraiya Faroqhi and Colette Etablet about the Ottomans. They mainly offer preliminary studies on local consumption in urban centers. In Antonia Finnane's article and the following one written by Wu Jen-shu & Wang Dagang, we surprisingly find out the differences between the Qing and the Ottomans the culture of local consumptions and the quality of the goods used by elites. In this sense, luxury consumption and their historical patterns are also analyzed in both articles. On the other hand, Suraiya Faroqhi has the same route but different area: she analyzes Bursa around the 1730s by

including *women* and one of the important figures of Bursa, *textiles* (p. 213-235). In Bursa case, Faroqhi asks: “Was there an eighteenth-century expansion of consumption? And If so: which women benefited and how?” This is an essential question for sure but only analyzing of Bursa, Faroqhi cannot seem to find regular and consistent figures for describing the place of Ottoman women as a part of consumption attitude and their relations with daily life. Apart from the secondary sources on Bursa and its trade with financial functions, she just includes the *Bursa Şeriyye Sicills* in this case. On the other hand, she handles the problems of textile terminology, which is quite important to broaden the perception of readers on the textiles as of home furnishings and clothes of wealthy ladies. In the end, we can obviously say that *women were much poorer than men*.

In the following part, “Food Culture” (p. 259-331), opens with Arif Bilgin, Joanna Waley-Cohen and Michael G. Chang’s articles. All articles in this part give us a glimpse into understanding the differences between these two cultures on food culture with different attitudes or *two geographies, two climates and two different empires*. As Arif Bilgin shows that the food culture and new fruits and vegetables bring different source(s) of understanding for societies to analyze their attitude of consumptions.

The last and the longest part is composed of “Materials: Precious and Modest, Luxuries and Necessities” (p. 332-473). While Lai Hui-min & Su Te-Cheng, Elif Akçetin and Martina Siebert handle the consumption patterns of the Qings, Hedda Reindl-Kiel and Edhem Eldem present two studies by analyzing different persons and different areas. In this chapter, Martina Siebert’s article traces the consuming attitude of paper as of possessing things from the late period of imperial China. Siebert shows the importance of paper and its consuming effects in society throughout the eighteenth century. Furthermore, Edhem Eldem gives a vivid subject on the consumption culture of the Ottomans by using bricks and tiles of Mürefte (Thrace). Do you even believe that some of the tiles named with its origin, like “Marseilles tiles” (*Marsilya kiremedi*)? Eldem explores this different material culture with the connection of the Greek side in the areas of Mürefte/Myriophyton and Şarköy-Şehirköyü/Peristasis. Hence, he includes local industry elements in the historical dimension for *alla franca* production which is linked up to a local tradition of brick and tile manufacture. With rich figures on the roof tile and bricks, Eldem notes that these items became the main source of the revenue for the Muslims in these areas during the late period of the Ottomans. Using some of the primary sources, he also shows the position

of these elements as a construction material in the capital and especially in the imperial palaces in the first half of the nineteenth century to “the path to Modernity” (p. 460).

After these parts, the editors conclude the approaches of the consumption attitude of both empires in general perspective, by focusing on the new and possible discussions with problem-based studies by analyzing new local sources. In the final pages, the editors also add Chinese character glossary, which can be used for the articles on the Qings.

To conclude, this edition gives us a glimpse into the consumption behaviors of two different empires by emphasizing their distinguished material cultures, local attitudes and consumption approaches. In fact, the book mainly establishes the groundwork for comparison with other parts of the early modern world. It is not only revealing the distinctions between these two cultures by putting the experience on the daily life and material environments, but it also allows to ask an important question whether these differences of “culture” were really effective or conservative towards luxury consumption. On the other hand, some of the articles on the Chinese sides have lost consistency by analyzing without any primary sources or historical remnants, while the Ottoman sides handle with more professional in large scales by utilizing archival materials.

Tayfun Ulaş

Istanbul 29 Mayıs University

Nedim İpek,

İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler,

Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2013, 414 s., ISBN 978-605-8713-05-5

Emigration has been a crucial phenomenon through the course of history of the mankind. It also has an important place in the Turkish history which can be observed in the epics and folk songs in the Turkish political and social life. Due to the fact that the issue of emigration has been the subject that has considerably

drawn the attention of the people, this book may provide a much deeper historical background that can enable us to gain an insight into understanding of the nature of emigrations. The book by the author is made up of six parts along with a foreword, abbreviations and an introduction, a general evaluation, bibliography and an index. In this comprehensive study the researcher deals with the emigrations which took place following the formation of the national states, especially the ones related to the Ottoman state.

The first reason why this study is valuable for researchers and readers is that the author addresses the issue by using a wide range of the Ottoman archive documents and the work may enable us to see the attitude of the Ottoman state towards emigration and the policies it implemented. Secondly, the book extensively focuses on emigrations after the Crimean War and War of 1877-8 because emigrations took a massive character during those wars and their aftermath. Moreover, it should be noted that the author has mentioned some important points such as the reasons of the emigrations (the policy of Christianisation, taxation and forced labour, exile and massacres, emigration routes and temporary settlement places and settlement activities, reliefs supplied for the immigrants such as the food and accommodation relief, the land allocation, the exemption granted for the immigrants, and so on).

Thirdly, it should be pointed out that the work is devoted to the social and economic implications of emigrations as well. For instance, the author puts a greater emphasis on the fact that there has been a considerable increase in the agricultural production of the country owing to the allocation of uncultivated and swamp areas for immigrants. In addition, he underlines the fact that the immigrants not only cultivated local plants but also resorted to new plants known among the local residents. Besides, the author also focuses on how they caused a number of problems pertaining to the security and conflicts between local residents and immigrants.

Fourthly, what makes the study valuable and interesting for the reader is that the author provides a number of visual materials including some original pictures and the maps related to the subject in order to capture the interest of the readers.

Fifthly, the author also focuses on the issue of eastern and western refugees which took place during the First World War. The author gives information on places occupied by Russia (Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane, and Erzincan) and other places occupied by Greece in western Anatolia during

the war. In addition, he details the issue by focusing on emigration movements, the return of the refugees to their hometowns, and so on. More importantly, he presents information as to the demographic, financial and social influence of emigrations through some tables which provide important statistical data and reveal things experienced during the First World War. Moreover, unlike other studies, the author touches on the issue of Iranian refugees from Iran to Anatolia at the beginning of the 20th century and its reasons in detail, the issue of the citizenship of the Algerians (1830-1912) and problems which emerged as well as the attitude of the Ottoman State towards them. However, as has been pointed out by the author himself, it should be noted that the book would have been enriched by interviews made with the grandsons or their relatives of the immigrants.

Finally, unlike similar studies on emigration, the author puts the issue under greater scrutiny from a broader perspective.

All in all, it can be put forward that the book has been one of the important and comprehensive studies on emigration which gained momentum especially in the 19th century, continuing up to 1923. He uses a wide range of Ottoman archival documents, published documents, periodicals, albums and collections and some secondary sources related to the subject. Especially, he analyzes the reasons which have forced the Turks and Muslim societies to emigrate from the 19th century up to present time on the basis of some important changes in international politics in the aforementioned century such as the Bonaparte's fall from power, declining power of the Ottoman State, the radical changes in the international balance set forth by liberalism and industrialisation. In other words, he addresses the issue within the framework of the "Eastern Question". Thus, the book not only provides a historical background for the emigrations between 1830-1923, but also casts a light on the ones in our present time in order to understand the nature of emigration, tragic and dramatic experiences brought about and its demographic, economic and social implications in Turkey in a much greater depth and detail.

Ayşegül Kuş

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Elizabeth A. Zachariadou (1931-2018)

Marinos Sariyannis

Professor Elizabeth A. Zachariadou passed away, after a short illness, on December 26, 2018, aged 87. Elizabeth Zachariadou, from a family of Greek refugees from Cappadocia, studied at the University of Athens before moving in 1956 to London to pursue her doctoral studies at the School of Oriental and African Studies, under the supervision of the prominent Ottomanist Paul Wittek; her thesis concerned a Greek chronicle of the Ottoman Sultans, which as she proved was in fact a translation of an Italian model. After a six-month sojourn in Istanbul, Zachariadou returned to Greece in 1960 and began working in the newly founded Center of Byzantine Studies of the Royal (now National) Foundation for Research, where she also met her future husband, the eminent Byzantinist Nikos Oikonomides. During this period, she discovered and studied the rich Ottoman archive of St. John monastery in Patmos, with which she was to work almost until the end of her life.

Both Zachariadou and Oikonomides strongly opposed the 1967 military coup; they took active part in underground organizations and, in 1969, fled to Montreal, Canada, where Oikonomides taught Byzantine history. Zachariadou continued writing articles (most of them collected in the volume *Romania and the Turks*, London: Variorum Reprints, 1985; in 1983 also her influential book *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)* was published in Venice) and sporadically teaching at Montreal, Sherbrooke and McGill universities.

---

* Institute for Mediterranean Studies/FORTH, Rethymno, Greece.

Zachariadou returned to Greece in 1985 to teach Ottoman history in the newly-founded University of Crete. Soon after she founded (together with Prof. Vassilis Demetriades) the Programme of Turkish Studies at the Institute for Mediterranean Studies/FORTH (1987), as well as the postgraduate programme in Turcology (the first and so far the only of its kind in Greece), run jointly by the University of Crete and the Institute for Mediterranean Studies (1988). In this context, she initiated the highly successful series of regular international symposia *Halcyon Days in Crete* (1991), now in their third decade; she also edited the proceedings of the first four conferences, *The Ottoman Emirate (1300-1389)* (1993; translated into Turkish as *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Istanbul, 1997), *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)* (1996; translated into Turkish as *Sol Kol. Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia*, Istanbul, 1999), *Natural Disasters in the Ottoman Empire* (1999; translated into Turkish as *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Istanbul, 2001) and *The Kapudan Pasha: His Office and his Domain* (2002). Apart from her institutional and educational work, to which Ottoman studies in Greece are very much indebted, she initiated projects of translating Ottoman sources for the early history of the Ottoman conquests in Anatolia and the Balkans: her translation of Yahşi Fakih's chronicle (as incorporated in Aşıkpaşazade's history) was published in 1991, whereas she also supervised a translation of an anonymous *Gazavatname* of Murad II, published in 2005 (both with detailed introductions).

After her retirement, in 1998, Zachariadou continued her active engagement with Ottoman studies with the same vitality; a second batch of her articles appeared in the *Variorum* series in 2007 (*Studies in pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*). Along with a team of scholars (the late Gilles Veinstein, Nicolas Vatin, and Michael Ursinus) she explored and published detailed summaries of the Ottoman archive of St. John monastery in Patmos (*Catalogue du fonds ottoman des archives du Monastère de Saint-Jean à Patmos. Les vingt-deux premières dossiers*, Athens 2011); with Anthony Luttrell, she studied the archive of the Hospitallers in Rhodes from the point of view of an Ottomanist (*Sources for Turkish History in the Hospitallers' Rhodian Archive, 1389-1422*, Athens 2008); in collaboration with the late György Hazai and assembling a team of students and young scholars at Rethymno she initiated the monumental edition of extensive summaries of the Turkish Archive of Herakleio (Kandiye), with four judicial registers published so far under her direction (2003, 2008, 2010, 2018; in Greek).

Elizabeth Zachariadou's contribution to Ottoman studies is extraordinarily rich and widely recognized. She has been honoured with an honorary doctorate from the University of Ankara (1990) and a membership in Academia Europaea (1993); Volume 23 of *Archivum Ottomanicum* (2005/6) and the proceedings of the *Halcyon Days in Crete VI* symposium (2008) were dedicated to her as an acknowledgment of her contribution to the field. Her exceedingly rich and diversified work covers the late Byzantine, the early and the 'classical' Ottoman periods; she is primarily known as an outstanding authority in early Ottoman studies, although she has also made significant contributions to the history of the seventeenth-century Aegean islands and especially Crete. Zachariadou's numerous studies still astonish us with their deep sense of reality in a poorly documented period, their attention to detail, their meticulous care for establishing the exact facts without jumping to hasty conclusions. She was one of the very few Ottomanist scholars, in the past as much (or even more) today, who could and would use a variety of languages: one of the last representatives of a world where a scholar would not only write both in English and French (let alone Greek, her native language) but also, and what is more, read sources in Ottoman Turkish, medieval Greek, Latin or Italian. Her outstanding contribution to our knowledge of the early Ottoman times owes a lot to her insightful combination of Ottoman annals and Byzantine chronicles, epistles or treatises, as well as Venetian or Genoese reports. She applied the same vigorous method and care for detail in studying later periods as well, establishing herself as one of the leading experts in matters such as the history of the Greek Orthodox church, the Aegean islands or the post-Seljuk Anatolian emirates before and under Ottoman rule.

For us Greek Ottomanists, Elizabeth Zachariadou was also a pioneer in very difficult times, and her efforts were indispensable in creating the institutional background in which we work. Her remarkable generosity in encouraging young scholars is to be particularly noted. But what is perhaps more, she has always been a mentor, a close friend and an advisor, at all times willing to share her knowledge and experience (as well as her views on politics, literature or travel, always with the same passion) over a glass of wine or two. She will always be remembered with affection and gratitude.

Kemal H. Karpat (1923-2019)

A. Deniz Balgamış*, *Alim Arlı***

Türk sosyal bilimler ve tarihçilik alanının önde gelen isimlerinden Kemal H. Karpat'ın akademik ve entelektüel mirası çok yönlü bir değerlendirmeyi hak etmektedir. Bu miras siyasal tarih, milliyetçilik, sosyal tarih, demografi, göç, iskan siyaseti, sosyal değişim, kentleşme gibi konuları içine alan geniş bir akademik alana yayılmıştır. Karpat doksan altı yıllık ömrüne sığdırdığı onlarca kitap, yüzlerce makale, yöneticilikler ve editörlük çalışmalarıyla, 20. yüzyıl Türkiye sosyal bilimler sahasının en kapsamlı araştırma gündemlerinden ve en verimli kariyerlerinden birisini inşa etti.

Karpat'ın özellikle ABD ve Avrupa'daki uzmanlar arasındaki akademik tanınırlığının 1950'li yılların sonlarında başladığını söyleyebiliriz. Eserlerini çoğunlukla İngilizce olarak kaleme aldığı bu dönemde, Türk sosyal bilimci ve uzmanlar tarafından da yakından takip edilmekteydi. Ancak bütün eserlerinin geniş Türk entelektüel kamuoyuna ulaşması ağırlıklı olarak 2000'li yıllardan sonra başlatılan çeviri girişimleriyle mümkün olabildiği görülmektedir. 2010 yılından sonra ise kendisinin ve Wisconsin Üniversitesi-Madison'da bulunan Türk Araştırmaları Merkezi'nin yoğun desteğiyle bütün eserleri önemli ölçüde okuyucu ile buluşmuştur. Bu gecikme, entelektüel dünyadan kaynaklanan birçok nedenin yanı sıra, eserlerinin oldukça geniş bir alana yayılmasından ötürü aktarımlarının önemli bir editörlük mesaisi gerektirmesi ile de açıklanabilir. Karpat külliyyatının Türk entelektüel kamuoyu ile buluşması Madison'daki Merkez'in ve Timaş Basımevinin bu eserlerin Türkçe'ye tercümelerine odaklanması ile imkan dahiline girmiştir.

* University of Wisconsin-Madison.

** İstanbul Şehir Üniversitesi.

Karpat'ın çalışmalarının önemli bir kısmı Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'si'nin birçok araştırma alanını içeren tarihsel perspektifli sosyal bilim eserleri olarak görülebilir. Ancak doğrudan ince tarihçilik işleri yahut monografi düzeyinde de birçok çalışması mevcuttur. Büyük ölçüde Osmanlı ve Türk tarihini merkeze almakla birlikte Orta Doğu tarihiyle ilgili de birçok eser kaleme almıştır. Türkiye'de uzun bir süre Karpat'ın akademik güzergâhı 1959 yılında İngilizce yayınlanan ve 1967'de Türkçe'ye de çevrilen *Türk Demokrasi Tarihi* kitabı üzerinden izlendi. Bu kitapları takip eden ve ve ekler kısmında künyeleri verilen yayınların önemli bir bölümü Türk okuyuculara oldukça geç bir tarihte ulaşabildi. Ancak Karpat'ın verimli akademik ve entelektüel yaşamı İngilizce konuşulan dünyada kariyerinin erken yıllarından itibaren izlenmiştir. Montona Devlet Üniversitesi ve New York Üniversitesi'ndeki on yılı aşan ilk akademik yıllarının ardından Wisconsin Üniversitesi-Madison'da Osmanlı-Türk ve Orta Asya programlarının kurulmasına öncülük etti. Yetmiş yıllık akademik kariyerinde ABD ve Türkiye'de çok sayıda seçkin üniversitede misafir araştırmacı ve öğretim üyesi olarak çalıştı. Özellikle ABD'de Osmanlı, Türk, Orta Doğu ve Orta Asya çalışmalarının geliştirilmesindeki öncü isimlerden biri olmanın yanı sıra, bu alandaki birçok önemli bilimsel dernek ve oluşumun da kurucu, başkan ve üyeleri arasında yer aldı.

Kemal H. Karpat'ın bir akademisyen olarak verdiği eserlerden başka özellikle tertip ettiği öncü konferans ve sempozyumlar, konuşmacı olarak katıldığı yüzlerce akademik konferans da çalışmalarının temel bir parçasını oluşturmaktadır. Bunların en önemlilerinden olan ve 1972'de Wisconsin Üniversitesi'nde yapılan "The Relation of Ottoman History to World History" (Osmanlı Tarihinin Dünya Tarihi ile İlişkilendirilmesi) sempozyumu ve ardından basılan tebliğler eseri Osmanlı tarihinin oryantalistik literatürden Dünya tarihi alanına doğru olan seyrinde öncü bir role sahiptir. Arnold Toynbee, Halil İnalçık, William McNeill, Albert Hourani, Stanford Shaw, Charles Issawi gibi alanın dünya çapındaki uzmanlarıyla birlikte Osmanlı tarihinin ele alınmasındaki temel tarih yazıcılığı sorunlarını günün şartlarında yeniden değerlendirmişlerdir.

Madison'daki Merkez bünyesinde meslektaşlarıyla birlikte çıkardığı ve kurucusu olduğu *International Journal of Turkish Studies* dergisi de Karpat'ın başka bir temel akademik girişimi olarak zikredilmelidir. Bu dergide ve alanının öncü diğer diğer dergilerinin editöryel kurullarındaki aktif yaşamı Karpat'ın entelektüel portresinin bir diğer vechesini oluşturmaktadır. Karpat'ın tarih yazımındaki en önemli katkılarından birisi de özellikle nitelikli kitaplar hakkında yazdığı yüzden fazla kitap değerlendirmesidir. İçinde bulunduğu akademik alanın tarihsel

ve güncel birikimine dönük derin ilgi ve merakı derslerinin yapısı hakkında fikir verecektir. Diğer taraftan Karpat'ın Madison'da yönettiği merkez uzun yıllar boyunca başta Türkiye'den olmak üzere birçok farklı ülkeden yetenekli ve genç araştırmaları ağırlamıştır.

Karpat çağdaşı birçok sosyal bilimciden farklı olarak geniş bir arşiv, literatür çalışması, saha araştırması ve teorik çalışma tekniklerinin tamamını yapan, zengin bir yöntemsel perspektifi erken araştırmalarından itibaren benimseyen ve bu temele dayanarak tarihsel senteze ulaşan incelemeler yazmış bir bilim insanıdır. Bir diğer özelliği Türkçe, İngilizce, Fransızca, Rumence ve İtalyancayı yazı dilinde ileri düzeyde kullanmasıdır. Arapça, Bulgarca, İspanyolca ve Rusça'ya ise okuma düzeyinde hâkim zengin bir dil donanımına sahip bir isimdi. Bu Karpat'ın Orta Asya, Rusya ve Balkanlar üzerine yaptığı ve yönettiği araştırmaların ayırt edici özelliğidir.

Kemal H. Karpat vefatından önce tüm kitaplarını ve şahsi evrakını İstanbul Şehir Üniversitesi'ne bağışlamıştır. Bu zengin arşiv onun yaşamının birçok boyutuna ışık tutacak sayısız belgeyi ihtiva etmektedir. Yazının başında zikredildiği gibi Kemal H. Karpat yaşam öyküsünün çeşitli yönlerine ışık tutan üç eser (*Dağı Delen İrmak*, *Acıyı Bal Eylemek*, *Bir Ömrün İnsanları*) yazmıştır. Onlarca kitap, yüzlerce makale ve kitap eleştirisi, raporlar, kısa değerlendirmeler içeren külliyatı ise onun esas akademik katkılarıdır. Bu öncü Türk sosyal bilim insanının 100 yıla yakın süren yaşamını tüm akademik ve entelektüel boyutlarıyla ele alacak, katkı ve etkilerini ayrıntılı olarak inceleyecek biyografilerin yazılması araştırmacılara düşen bir görevdir.

EKLER: Seçilmiş Kısa Bir Kemal H. Karpat Kronolojisi

Yaşamından Kesitler

- 1923 Doğum, Babadağ-Dobruca, Romanya
- 1942 Mecidiye, Romanya, Öğretmen Lisesi
- 1947 Lisans, İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Mezuniyet
- 1948 İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Lisansüstü Dersler
- 1948 Avukatlık, İstanbul
- 1950 Yüksek Lisans, Washington Üniversitesi -Seattle
- 1950-1951 Asistan, Washington Üniversitesi-Seattle ve New York Üniversitesi
- 1952-1953 Uzman, Birleşmiş Milletler, Sosyal Araştırmalar Bölümü
- 1953-1955 Askerlik Hizmeti, Türk Silahlı Kuvvetleri
- 1957 Doktora, New York Üniversitesi
- 1957-1962 Yardımcı Doçent, Doçent, Montana Devlet Üniversitesi**
- 1958-1959 Bölüm Kurucusu, ODTÜ, Kamu Yönetimi Bölümü
- 1960-1961 Üye, Ortadoğu Çalışmaları, Harvard Üniversitesi
- 1962 Misafir Doçent, Robert Koleji, Siyaset Bilimi Bölümü
- 1962-1967 Yardımcı Doçent, Doçent, Yönetim Bölümü, New York Üniversitesi**
- 1963 (Yaz) Direktör, Üniversite Profesörlerine Ortadoğu Seminerleri, Columbia Üniversitesi
- 1965 Direktör ve Organizatör, SSRC Konferansı, Türkiye'de Sosyal Gelişme ve Demokrasi
- 1966-1985 Başkan ve Kurucu Üye, Middle East Studies Association of North America
- 1967 Misafir Öğretim Üyesi, Johns Hopkins Üniversitesi, İleri Uluslararası Çalışmalar Okulu
- 1967-1979 Profesör, Wisconsin Üniversitesi- Madison, Türk ve Orta Doğu Çalışmaları, Tarih Bölümü**
- 1968-1971 Misafir Öğretim Üyesi, ODTÜ, Sosyal Bilimler Bölümü
- 1970-1988 Başkan, Orta Doğu Çalışmaları Programı, Wisconsin Üniversitesi-Madison
- 1971-1974 Başkan (ve Kurucu), Turkish Studies Association
- 1972 Üye, Princeton Üniversitesi, Woodrow Wilson Uluslararası Çalışmalar Merkezi

- 1975-1995 Üye, Middle East Contemporary Survey
- 1976-1979 Üye, Yönetim Kurulu, Middle East Studies Association of North America
- 1979-2005 Seçkin Tarih Profesörü, Wisconsin Üniversitesi- Madison**
- 1979-2019 Editör (ve Kurucu), *International Journal of Turkish Studies*
- 1980-2010 Yönetim Kurulu, Uluslararası Sempozyum, Ottoman Social-Economic History
- 1983-1985 Yönetici, Kurucu Üye, Institute of Turkish Studies, Washington D.C.
- 1984 (Bahar) Kıdemli Araştırmacı, École des Hautes Études en Science Sociales, Paris
- 1989-1995 Başkan, Orta Asya Çalışmaları Programı, Wisconsin Üniversitesi-Madison
- 1989-1995 Başkan (ve Kurucu), Association of Central Asian Studies
- 1992-1993 Misafir Profesör ve Orta Asya Merkezi Kurucusu, Billkent Üniversitesi
- 1992-2000 Üye, Editörler Kurulu, Central Asian Survey
- 1995-2005 Üye, *Journal of Muslim Minority Affairs, Londra*
- 2001-2019 Direktör, Center for Turkish Studies, Wisconsin Üniversitesi-Madison**
- 2005-2019 Emeritus Tarih Profesörü, Wisconsin Üniversitesi- Madison**
- 2001-2002 Misafir Öğretim Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi
- 2010-2019 Öğretim Üyesi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Tarih Bölümü**
- 2018-2019 Mütvevelli Heyeti Üyesi, İstanbul Şehir Üniversitesi

Bazı Seçkin Ulusal ve Uluslararası Konferansların Organizatörlüğü ve Başkanlıkları

- 1965 Democracy and Political Change in Turkey, New York Üniversitesi.
- 1972 The Relation of Ottoman History to World History, Madison, Wisconsin.
- 1974 The Fifty Years of the Turkish Republic (Hacettepe Üniversitesi işbirliğiyle), Ankara.

- 1978 The Russo-Ottoman War of 1877, the Berlin Congress of 1878, and Romanian Independence, Madison, Wisconsin.
- 1979 The Conceptual and Methodological Linkage between Ottoman, Middle East and Other Area Studies, Madison, Wisconsin.
- 1979 Turkish-Arab Relations (Hacettepe Üniversitesi işbirliğiyle), Ankara.
- 1983 Nationality and Identity in Central Asia, Madison, Wisconsin, 18-20 Kasım.
- 1985 The Central Asian Elites: Distribution of Power, Authority and Income, Madison, Wisconsin, 10-12 Ekim.
- 1988 History, Society, and Culture in Central Asia, Madison, Wisconsin, 27-30 Nisan.
- 1990 History and Politics in Central Asia, Madison, Wisconsin, 27-30 Nisan.
- 1993 Democratization in Central Asia, 14-17 Nisan.
- 1995 Central Asia, Russia, and Turkey Three Years after USSR, Ankara, Bilkent Üniversitesi, 25-27 Mayıs.

Bazı Kurumsal Üyelikler

American Historical Association, American Political Science Association, Middle East Studies Association, Middle East Institute, Üye, Royal Asiatic Society, Turkish Studies Association, Romanian Studies Association, Bulgarian Studies Association, American Association for the Advancement of Slavic Studies, American Association for South European Studies, Association of Central Asian Studies, Üye, International Academic Council, Turkology and Central Asian Research Institute, Babeş-Bolyai Üniversitesi

Bazı Seçkin Ödüller ve Üyelikler

- 1978 Bağımsızlık Madalyası, Romanian State Decree for contribution to Romanian Studies Bucharest
- 1978 Dimitri Cantemir Medal for Scholarly Excellence, Bucharest University, Romanya.
- 1990-2019 Şeref Üyesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, Turkey
- 1993 Doctorate Honoris Causa, Ovidius University, Constanta (Tomis), Romanya

- 1994 Honorary Doctorate Degree, National University of Chuvashia, Chuvashia, Rusya
- 1994 Şeref Üyesi, G. Ibragimov Institute of Language, Literature and History, Tatar Academy of Sciences, Kazan
- 1994 Avrupa Tarihi Ödülü, Türk Tarih Kurumu
- 1996 Sosyal Bilimlerde Üstün Araştırma Hilldale Ödülü, Wisconsin Üniversitesi
- 1996 Seçkin Türk Bilimcisi, Türk Bilimler Akademisi
- 1997 Türk Dünyası Üstün Araştırma Ödülü, IRCICA
- 2005 Üstün Hizmet Ödülü, Türk Yazarlar Birliği
- 2006 Türk Tarihine Üstün Hizmet Madalyası, Türk Tarih Kurumu
- 2006 İsmail Gaspıralı Tarihe Katkı Mükemmeliyet Ödülü, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
- 2009 Onur Ödülü, Türkiye Büyük Millet Meclisi
- 2010 Üstün Hizmet Ödülü, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı
- 2011 Onursal Başkan, Federation of Balkan American Associations (FEBA), Clifton, NJ
- 2012 Şeref Üyeligi Diploması, Mecidiye Şehri, Konstanza, Romanya
- 2013 Onursal Doktora, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
- 2014-2019 Şeref Üyesi, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA)
- 2015 Onursal Doktora, Babeş-Bolyai Üniversitesi, Romanya
- 2016 Altın Madalya, TWESCO, Kazakistan, Türk Dünyası Araştırmaları Üstün Katkı Ödülü
- 2016 Cumhurbaşkanlığı Kültür Sanat Büyük Ödülü, T.C. Cumhurbaşkanlığı

Bazı Kitaplar (İngilizce)

- 1959 *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System.* Princeton: Princeton University Press.
- 1973 *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis.* Leiden: Brill.
- 1973 *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, from Millets*

- to Nations*. Princeton, N.J.: Princeton University Center of International Studies [Research Monograph No. 39].
- 1973 *Ideology in Turkey after the Revolution of 1960: Nationalism and Socialism*. Leiden, Brill.
- 1973 *Social Change and Politics in Turkey*. Leiden: Brill.
- 1974 *The Ottoman State and Its Place in World History*. (Editör ve yazar), Leiden.
- 1975 *Turkey's Foreign Policy in Transition: 1950-1974*. Leiden: E.J. Brill.
- 1975 *Turkish Soviet relations*. Leiden: E.J. Brill.
- 1975 *Turkish and Arab-Israeli Relations*. Leiden: E.J. Brill.
- 1976 *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*. Cambridge / New York: Cambridge University Press.
- 1985 *Ottoman Population. 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*. (Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- 1990 *The Turks of Bulgaria: The history, culture and Political Fate of a Minority*. (Editör ve yazar), Istanbul: Isis Press.
- 2000 *Ottoman Past and Today's Turkey*. (Editör ve yazar), Leiden: E.J. Brill
- 2001 *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. New York: Oxford University Press.
- 2002 *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*. Leiden: Brill.
- 2004 *Ottoman Bosnia: A History in Peril*. (Editör, Markus Koller ile birlikte). Madison, University of Wisconsin Press.
- 2004 *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities and Political Changes*. (Editör, Robert Zens ile birlikte). Madison, Center of Turkish Studies, University of Wisconsin.
- 2008 *Turkish Migration to the United States: From the Ottoman Times to the Present*. (Editör, A. Deniz Balgamiş ile birlikte), Madison, Wisconsin.
- 2010 *The Ottoman Mosaic: Exploring Models for Peace by Re-exploring the Past*. (Editör, Yetkin Yıldırım ile birlikte). Seattle: Cune Press.
- 2010 *Elites and Religion*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Bazı Kitaplar (Türkçe)

- 1962 *Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular*. İstanbul: Varlık Yayınları
- 1967 *Türkiye Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller*. İstanbul, 1967. (Yeniden baskı 1996).
- 1976 *Gagauzların Tarihi Menşei Üzerine ve Folklorundan Parçalar*. Ankara Üniversitesi.
- 2000 *Osmanlı ve Dünya: Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*. (Editör ve yazar), İstanbul: Ufuk Kitapları
- 2001 *Orta Doğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. Ankara: İmge Kitabevi.
- 2002 *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. Ankara: İmge Kitabevi.
- 2003 *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm: Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*. Ankara: İmge Kitabevi.
- 2003 *Türkiye ve Orta Asya*. Ankara: İmge Kitabevi.
- 2003 *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- 2004 *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- 2004 *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- 2004 *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. Ankara: İmge Kitabevi.
- 2006 *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. Ankara: İmge Kitabevi
- 2007 *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi 1876- 1980*. Ankara: İmge Kitabevi.
- 2009 *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2009 *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2009 *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2010 *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*. İstanbul: Timaş Yayınları.

- 2010 *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2010 *Osmanlı Nüfusu*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2010 *Dağı Delen Irmak*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2010 *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2011 *Osmanlıdan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2011 *Türk Siyasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2012 *Kısa Türkiye Tarihi, 1800-2012*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2012 *Türk Dış Politikası Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2012 *Osmanlı Hoşgörüsü*. (Editör Yetkin Yıldırım ile) İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2012 *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2013 *İslamın Siyasallaşması*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2014 *Türkiye ve Orta Asya*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2014 *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2015 *Acıyı Bal Eylemek: Cemal Karpat & Kemal H. Karpat Hatıratı* (Cemal Karpat ile) İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2015 *Bir Ömrün İnsanları: Türkiyeden ve Dünyadan Portreler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2017 *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2018 *Sarı Saltuk Diyarı Babadağı: Anıt Bir Türk Müslüman Kasabası Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- 2019 *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi: Ayanlar, Bürokrasi, Demografi ve Modernleşme*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Doğum Yılına Göre Karpat'ın Bazı Çağdaşları

Karpat'tan Yaşça Biraz Büyük İsimler (1905-1917)

- 1905 Ömer Lütfi Barkan
- 1907 M. Tayyip Gökbilgin
- 1907 Pertev Naili Boratav

1908	Enver Ziya Karal
1908	Niyazi Berkes
1908	Afet İnan
1909	Claude Cahen
1909	Cemal Kutay
1913	Mustafa Akdağ
1913	Aydın Sayılı
1914	Osman Turan
1916	Charles Issawi
1916	Tarık Zafer Tunaya
1916	Halil İncalcık
1916	Bernard Lewis
1915	Albert Hourani
1917	M. Münir Aktepe
1917	Roderic H. Davison
1917	William McNeill

Karpat'ın Kuşığı (1918-1928)

1920	Aydın Yalçın
1921	Nikolai Todorov
1921	Nermin Abadan Unat
1923	Mübeccel Kıray
1925	Şerafettin Turan
1926	Bozkurt Güvenç
1927	Şerif Mardin
1927	Cengiz Orhonlu

Karpat'tan Genç İsimler (1929-1939)

1930	Stanford Shaw
1931	Elizabeth A. Zachariadou
1931	Norman Itzkowitz
1932	Mübahat Kütükoğlu
1933	Rifaat Abou-El-Haj

1934	Mehmet Genç
1935	Roger Owen
1937	Ergun Özbudun
1937	Sina Akşin
1937	İlhan Tekeli
1939	Selim İlkin

Karpat'la Yüksek Lisans veya Doktora Yapmış Bazı İsimler

Engin Deniz Akarlı, Huricihan F. İslamoğlu, Üner A. Turgay, S. Hakan Kırımlı, Robert W. Zens, İlan Karmi, A. Deniz Balgamiş, Akile Zorlu-Durukan, Kaan Durukan, Adeeb Khalid, Keiko Kyotaki, M. Vedat Gürbüz